

ЖУМАКУЛОВ ЖАМШИД

ТАЪРИХИ
ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

ЖУМАКУЛОВ ЖАМИИД

(250)8.555.118 :274

жолдиз :ЖАИ

ТАЪРИХИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

(Васонги таълими)

УЎК: 811.222.8(075)

КБК: 81.2Тоҗ

Ж 88

Таърихи забони тоҷикӣ (васоити таълимӣ). Ж.П. Жумакулов
— Тирмиз: ТерДУ НММ нашриёти, 2023. — 404 саҳифа.

Васоити таълимӣ барон донишҷӯёни макотиби олии Ҷумҳурии
Ўзбекистон ва ҳаводорону дӯстдорони таърихи забони тоҷикӣ, ҳамчун
забони дорои ғановати бузурги фарҳангии Шарқ рӯи коғаз омадааст.
Дар китоб оид ба таърихи забонҳои дигари гуруҳи забонҳои эронии
даврони қадим ва миёна, ки дар ташаккули забони тоҷикӣ нақши
муҳим доранд маълумоти зарурӣ оварда мешавад.

Муҳаррири масъул:

Рамазон Абдуллаев

Номзади фанҳои филологӣ (дотс).

Муҳарризон:

Номзади фанҳои филологӣ (PhD),

профессори Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Д. Ҳомидов

Номзади фанҳои филологӣ (PhD), (дотс).

Ҳумоюн Надим

Васоити таълимӣ дар ҳаласаи донишгоҳи давлатии Тирмиз бо
қарори рақами № 5.7.2 соли 2022 ба муҳокима гузошта ва ба нашр
тайёр карда мешавад.

ISBN: 978-9943-9539-3-2

© Жумакулов Жамшид

© Донишгоҳи Давлатии Тирмиз, 2023.

САРСУХАН

Дар бораи забони инсон, ки чун воситаи беш аз ҳама муҳими
муносиботи ҷамъиятӣ ва мушаххасан воситаи табодули андешаи
одамон аст, то имрӯз осори фаровон навишта шудааст. Вале то ҳанӯз
бисёр масоили гуногун марбут ба забон таҳқиқталаб менамояд. Пӯшида
нест, ки забони инсон аз огози офариниш буда, то ба имрӯз рушд
мекунад ва ҳамарӯза масъалаҳои навро барои муҳаққиқон пеш
меорад. Махсусан дар ҷомеаи башарӣ ташаккул ёфтаи, таҳаввул,
тавсия ва табодули забон чун унсуре биологии иҷтимоӣ то имрӯз дар
доираи мувоҳишаҳои илмӣ олимони аср. Фанни таърихи забон масоили
ташаккул ва рушди забони ҷудогона ва ё гуруҳи забонҳои хеш ва
ҳамчунин забонҳои дар як минтақа густаришёфтаи гуногунро аз рӯи
мавҷудияти манбаъ ва сарчашмаҳои хаттӣ таърихӣ меомӯзад. Маҳз
омӯзиши мукаммали таърихи забон имкон медиҳад, ки гузашта,
ҳолати имрӯза ва рушди минбаъдаи забон муайян карда шавад. Забони
башар чун узви зиндаи биологиву иҷтимоӣ ба ҳар лаҳза тағйир меёбад,
унсурҳои гуногуни овозӣ, лугавию сарфӣ ва нахвию худро мунтазам
дар мубодилаи ҳамешагӣ тағйир медиҳад, пайваста инкишоф меёбад.
Азбаски инсон ҳамчун як ҷузъи хурди протсессии куллии рушди ҷомеа
на аз ҷумла забон чун рукни ҷомеа дар тӯли ҳаёти худ тағйироти
куллиро дар забон кам мушоҳида мекунад. Тағйироти забон дар тӯли
садсолаҳо боз ҳам бештар, равшантар ва дақиқтар ба назар мерасад.
Дар баробари ин забон оинаи тахту тамомнамо аст, ки дар он тамоми
ҳодисаҳо, тағйироти ҳаёти ҷомеа ба пуррагӣ инъикос меёбад.
Забоншиносии шинохта Р.Х. Додиҳудоев дар бораи муносибати забон
бо ҳаводиси иҷтимоӣ ва давлат чунин қайд мекунад: «Ҳодисаҳои
муҳими таърихӣ ба тақдирӣ забон ва инкишофи он таъсир калон
мерасонад. Аксаран дар натиҷаи аз байн рафтани /одамӣ/ ин ё он
давлат забони расмӣи он аз доираи истеъмоли берун мебарояд ва дар
асоси забони халқӣ ё забони ғолибон (аҷнабиён) забони дигари расмӣ
— давлатӣ пайдо шуда метавонад» (Додиҳудоев, 1988, 3).

Дар ҳақиқат имрӯз дар улуми муосир масоили иҷтимоиёти забон
чунин баррасӣ мешавад, ки ташаккули ҳар гуна забони давлатӣ ва
гузашта аз он забони миллиро ба «элигтаҳо»-и давлатсоз марбут
медонанд. Яъне доир ба сарнавишти таърихӣ ҳар як халқу кишвар
қабл аз номи китоби муаллиф дар феҳрасти адабиёт зикр мешавад.
Ҳама омӯзиши мукаммали ҷанбаҳои таърихӣ забон басо муҳим аст, ки
дар ин маврид мавқеи фанни таърихӣ забонро ба назар мебаронад.

Инкишофи забонҳои эронӣ аз ҷумла забони тоҷикӣ имтилоди тӯлонии таърихи фаро гирифтааст. Аз огози асри XVIII то имрӯз чи дар Фарб ва чи дар Шарқ омӯзиши таърихи забонҳои эронӣ ба таври бояду шояд густариш ёфтааст. Зимни омӯзиши таърихи забонҳои эронӣ муҳаққиқонро имконоти басо мувофиқ даст додааст, ки маҳз дар забонҳои эронӣ асолати пешнаи дигар забонҳои хеши оилаи забонҳои хиндуеӯроиро дарёфтаанд. Мавриди зикр аст, ки ҳамагуна мавод ва манбаи аслии таърихӣ тавассути таҳқиқи илми забон омӯхта шуда, пасон барои улуми дигар муаррифӣ мешавад. Дар ин миён илми забоншиносӣ бо кулли улуми дунявӣ робитаи қавӣ дошта, муносибати он бо илми таърих дар шакли муқаррари ҷудогона гузориш меёбад. Беҳуда нест, ки худ рушди забон, пешрафту бозмондагӣ, радду бадал, кохишу афзоиш пайваста бо хаводиси таърихӣ мутаносиб омӯхта мешавад. Ёне худ воқеияти ҳаёти иҷтимоӣ ҳамнавишти таърих ва забонро муқаррар кардааст. Бад-ин минвол омӯзиши таърихи забон аз муҳимтарин бахши таҳқиқиву тадريسӣ ва таълими даврони муосир аст, ки дар маърифати комили гузаштаи худ, дар ташаккули худшиносӣ андешаи мардумонро борвар хоҳад кард. Агар ба гузашта аз оинаи ҷарфбинӣ забон назар андӯзем таърихи башар басо пуробуранг, мураккаб ва пурғирех аст. Забонҳои эронӣ ба оилаи забонҳои хиндуеӯроӣ чун гурӯҳи ҷудогонаи забонҳои хеш шомил аст. Таърихи дар сарчашмаҳои хаттӣ сабтшудаи забонҳои эронӣ хеле тӯлонӣ аст. Қадимтарин забонҳои ин гурӯҳ забони авастой ва порсии қадим, миёна ва скифӣ сарматӣ аст, ки дуҷоним ҳазор сол пеш аз ин арзи вучуд доштанд. Гурӯҳи забонҳои эронӣ дар оилаи забонҳои хиндуеӯроӣ аз ҷиҳати минтақа густариш ёфта, паҳншудатарин гурӯҳи забонҳост.

МАЪРӯЗАИ 1

МУҚАДДИМАИ ФАН. МАВЗӮИ БАҲСИ ФАНИИ ТАЪРИХИ ЗАБОН МАҚСАД ВА ВАЗИФАҲОИ ОН

Нақшаи мавзӯ:

1. Мақсад ва вазифаҳои фанни таърихи забон.
2. Алоқаи забон бо ҷамъият ва инкишофи забон.
3. Алоқамандӣ ва иртиботи таърихи забон бо фанҳои дигар.
4. Мавқеъ ва нақши методи муқоисавӣ-таърихӣ дар омӯзишу баррасии фан.

Мафҳумҳои асосӣ: Таърихи забон, вазифаҳои фанни таърихи забон, алоқаи забон бо ҷамъият, инкишофи забон, таърих, археология, этнография, полеонтология, таърихи адабиёт.

Мақсад ва вазифаҳои фанни таърихи забон. Дар бораи забони инсон, ки чун воситаи беш аз ҳама муҳими муносиботи ҷамъиятӣ ва мушаххасан воситаи табодули андешаи одамон аст, то имрӯз осори фаровон навишта шудааст. Вале то ҳанӯз бисёр масоили гуногун марбут ба забон таҳқиқталаб менамояд. Пӯшида нест, ки забони инсон аз огози офариниш буда, то ба имрӯз рушд мекунад ва ҳамарӯза маъсалаҳои навро барои муҳаққиқон пеш меорад. Махсусан дар ҷомеаи башарӣ ташаккул ёфтаи, таҳаввул, тавсеа ва табодули забон чун унсuri биологии иҷтимоӣ то имрӯз дар донираи мувоҳисаҳои илмӣ олимон аст.

Фанни таърихи забон масоили ташаккул ва рушди забони ҷудогона ва ё гурӯҳи забонҳои хеш ва ҳамчунин забонҳои дар як минтақа густаришёфтаи гуногунро аз рӯи мавҷудияти манбаъ ва сарчашмаҳои хаттӣ таърихӣ меомӯзад. Маҳз омӯзиши мукаммали таърихи забон имкон медиҳад, ки гузашта, ҳолати имрӯза ва рушди минбаъдаи забон муайян карда шавад. Забони башар чун узви зиндаи биологиву иҷтимоӣ ба ҳар лаҳза тағйир меёбад, унсурҳои гуногуни овозӣ, луғавию сарфӣ ва нахви худро мунтазам дар мубодилаи ҳамешагӣ тағйир медиҳад, пайваста инкишоф меёбад. Азбаски инсон ҳамчун як ҷузъи хурди протесси куллии рушди ҷомеа ва аз ҷумла забон чун рукни ҷомеа даруҷӯи ҳаёти худ тағйироти куллиро дар забон кам мушоҳида мекунад. Тағйироти забон дар тӯли садсолаҳо боз ҳам бештар, равшантар ва дақиқтар ба назар мерасад. Дар баробари ин

забон оинаи тахту тамомнамо аст, ки дар он тамоми ҳодисаҳо, тағйироти ҳаёти ҷомса бапурррағӣ инъикос меёбад.

Забониносии шинохта Р.Х.Додиҳудоев дар бораи муносибати забон бо ҳаводиси иҷтимоӣ ва давлат чунин қайд мекунад: «Ҳодисаҳои муҳими таърихӣ ба тақдирӣ забон ва инкишофи он таъсири калон мерасонад. Ақсаран дар Натиҷаи аз байн рафтани /одамӣ/ ин ё он давлат забони расмӣ он аз Доираи истъмоли берун мебарояд ва дар асоси забони халқӣ ё забони ғолибон (аҷнабиён) забони дигарӣ расмӣ - давлатӣ пайдо шуда метавонад» (Додиҳудоев, 1988,3). Дар ҳақиқат имрӯз дар улуми муосир масоили иҷтимоиёти забон чунин баррасӣ мешавад, ки ташаққули ҳар гуна забони Давлатӣ ва гузашта аз он забони миллиро ба «элитаҳо»-и давлатсоз марбут медонанд. Яъне доир ба сарнавишти таърихӣ ҳар як халқу кишвар қабл аз ҳама омӯзиши мукаммалӣ ҷанбаҳои таърихӣ забон басо муҳим аст, ки дар ин маврид мавқеи фанни таърихӣ забон назаррас мебошад.

Инкишофи забонҳои эронӣ аз ҷумла забони тоҷикӣ имтидоди тӯлонӣ таърихиро фаро гирифтааст. Аз огози асри ХУШ то имрӯз чи дар Ғарб ва чи дар Шарқ омӯзиши таърихӣ забонҳои эронӣ ба таври бояду шояд густариш ёфтааст. Зимни омӯзиши таърихӣ забонҳои эронӣ муҳаққиқонро имконоти басо мувофиқ даст додааст, ки маҳз дар забонҳои эронӣ асолати пешнаи дигар забонҳои ҳешӣ оинаи забонҳои ҳиндуеуропиро дарёфтаанд.

Мавриди зикр аст, ки ҳамагуна мавод ва манбаи асили таърихӣ тавассути таҳқиқи илми забон омӯхта шуда, пасон барои улуми дигар муаррифӣ мешавад. Дар ин миён илми забониносии бо қулли улуми дунявӣ робитаи қавӣ дошта, муносибати он бо илми таърих дар шакли муқаррари ҷудогона гузориш меёбад. Зеро ҳамагуна бозёфти таърихӣ аз ҷарфиди илми забон меғузарад ва дар таҳқиқи забон низ манобеъ ва далоили таърихӣ руқни муҳими муҳокимаронику хулосабарорихост. Беҳуда нест, ки худ рушди забон, пешрафту бозмондагӣ, радду бадал, кохишу афзоиш пайваста бо ҳаводиси таърихӣ мутаносиб омӯхта мешавад. Яъне худ воқеияти ҳаёти иҷтимоӣ ҳамнавишти таърих ва забонро муқаррар кардааст. Бад-ин минвол омӯзиши таърихӣ забон аз муҳимтарин бахши таҳқиқиву тадريسӣ ва таълимӣ даврони муосир аст, ки дар маърифати комили гузаштаи худ, дар ташаққули худшиносии андешаи мардумонро борвар хоҳад кард.

Таърихӣ забон яке аз бахшҳои илмҳои иҷтимоии муосир буда, ба таҳқиқу баррасии масоили мухталифи соҳаҳои зиндагӣ ва ғайрияти қавму миллатҳос машғул аст, ки бо номи мардуми эронинаҷод

маъруфанд. Ин мардум яке аз қадимтарин халқҳои мутамаддини дунё буда, дар охириҳои ҳазорсолаи дуюм ва аввали ҳазорсолаи якуми пеш аз мелод дар қаламрави кишвари бостоние, ки бо номи Эронвеч ёд мешавад, ташаққул ёфтаанд. Мардуми эронинасл дар баробари қадимтарин халқҳои олам ба фарҳанги умумибашарӣ бо мероси гаронбаҳои илмию фарҳангии худ ворид шуда, дар ташаққулу тақомули тамаддуни ҷаҳонӣ саҳми бепахӯяи бузурге гузоштаанд. Тамаддуни эронӣ дар тӯли ҳазорсолаҳо тавонист барои пайдоишу равнақи илму фарҳанги бисёр миллату халқиётҳои ғайриэронӣ мусоидат намояд ва тахти таъсири фарҳанги эронӣ бисёре аз қабилҳои бодиянишини ҳамсоя соҳиби фарҳанги миллии худ гардиданд. Мансубияти миллии фарҳангу тамаддун, пеш аз ҳама, аз рӯи забоне таъин мешавад, ки ин тамаддун ба воситаи он ба шакли ҳагтӣ ё шифоҳӣ офарида шудааст. Қабилҳои гуногуни эронитабор ҳар яке фарҳанги хоси худро дорост, ки дар заминаи фарҳанги бостонии умумиэронӣ тӯли ҳазорсолаҳо ташаққул ёфта, вобаста ба забон ва шароити зисти соҳибони худ хусусиятҳои хоси худро пайдо кардааст. Чунин гуногунрангии фарҳанги мардумони эронинаҷод, ки дар қанори муштарақоти фарҳангии онҳо вучуд дорад, аз ғановати тамаддуни эронӣ ва рангинии ҷаҳони маънавии соҳибони он гувоҳӣ медиҳад.

Дар низоми улуми башарии муосир як қатор соҳаҳос ба омӯзиши тамаддун машғуланд ва яке аз онҳо филология мебошад, ки дар ибтидо доманаи он тамоми бахшҳои донишҳои инсониро фаро мегирифт, аз ин рӯ, дар Юнони бостонӣ афродеро, ки ба илму таҳқиқ машғул буданд, филолог меномиданд.

Дар рафти тараққиёти ҷамъияти инсонӣ, вақте ки одамон соҳиби дониши зиёде гардиданд, мафҳуми «филология» низ маънии худро дигар карда, ҳадафи таҳқиқоти он мушаххас гашт. Дар давраи Асрҳои миёна ва Эҳё ҳадафи асосии таҳқиқоти филологӣ асарҳои муаллифони қадима қарор ёфта, тахти мафҳуми филология илме дар бораи хондан ва тафсир кардани маънаҳои адабӣ фаҳмида мешуд. Барои хондани маънаҳои адабӣ лозим буд забоне, ки ба он маънаҳои адабӣ таълиф ёфтааст, амиқ омӯхта шавад ва муҳити маданияи таърихӣ давр, ки асар ба он мансуб аст, саропо таҳқиқ гардад. Ба ин васила истилоҳи «филология» илмеро ифода мекард, ки ба таҳқиқи тамаддуни ин ё он халқ аз рӯи осори ҳагтӣ он машғул буд.

Пас аз ин ки Аврупо аз рӯи нишонаи мансубияти қавмию миллии марзабандӣ шуда, дар ҳудуди он як қатор давлатҳои миллий ба вучуд

омаданд, зарурати тасвир ва тадқиқи забонҳои зиндаи миллатҳои гуногуне ба миён омад, ки ин давлатҳои милли бояд бо онҳо робитаҳои гуногуни ҷисӣ, иқтисодӣ ва тиҷориро барқарор менамуданд. Дар ҳамин давра бори нахуст дар Аврупо ба таҳқиқи як қатор забонҳои миллии Шарк рӯй оварданд. Масалан, дар асри XV – забонҳои туркӣ, асри XVI – забонҳои эронӣ, кафқозӣ, забонҳои Шарки Дур ва ғайра мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. Танҳо таъкиди ҷунони далел кофист, ки аҳамияти бузурги забонмӯзиро дар кишварҳои аврупоии он даврон нишон диҳем: агар дар миёнаҳои асри XVI ба олимони аврупоӣ ҳамагӣ 10 забон иаълум бошад, «Луғати муқоисавии тамоми забону лаҳҷаҳои олам»-и П.С. Паллас, ки дар асри XVIII таълиф ва нашр гардида буд, аллакай қалимаҳои зиёда аз 272 забони дунёро дар бар мегирифт. Дар асри XIX бошад, ҷандин забонҳои бостонӣ ва муосири дигар омӯхта шуданд. Бинобар ин зарурати таҷзияи илми филология ба вучуд омад ва дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX филология ба соҳаҳои алоҳида ҷудо шуд: филологияи славянӣ [славистика], филологияи романӣ [романистика], филологияи германӣ [германистика], таърихи забон [иранистика], филологияи хиндӣ [индология], филологияи арабӣ [арабистика], филологияи туркӣ [туркология] ва ғайра ҳамчун қисмҳои таркиби он ба шумор мераванд.

Ҳамин тариқ, ҳоло тахти мафҳуми филология омӯзиши осори хаттӣ ва шифоҳии як халқ ё гурӯҳи халқҳо ва тамаддуни онҳо, ки ба воситаи ин забон таҷассум гаштааст, фаҳмида мешавад.

Алоҳи забон бо ҷамъият ва инкишофи забон. Ҳадафи омӯзиши илми филология – ёдгориҳои хаттӣ ва шифоҳие мебошанд, ки забон ва осори бадеии ягон халқро дар давраи муайяни инкишофи иҷтимоии таърихӣ он инъикос намунодаанд.

Таърихи забон як қисми таркиби филология буда, забонҳои эронӣ ва осори хаттӣ шифоҳии ба ин забон сабтгардидаҳо дар алоҳамандӣ бо таърихи ҷомеаи эронӣ мавриди таҳқиқи баррасӣ қарор медиҳад. Маъзӯи ва ҳадафи асосии он таҳқиқи забонҳои эронӣ ва тамоми осори адабии илмӣ ва фарҳангии мутааллиқ ба ин забонҳо қарор гирифтааст. Ҳар як забони гурӯҳи эронӣ ва ҳар як лаҳҷаи эронӣ мавриди таҳқиқоти ин соҳа қарор мегирад. Таърихи забон як ҷузъи таркибии системаи донишхое мебошад, ки дар илм бо номи **таърихи забон [иранистика]** маъруф аст. Забонҳои эронӣ ва тамаддуни эронӣ мафҳуми васеъ буда, дар навбати худ омӯзиши забону тамаддуни халқҳои гуногунро, ки дар гузашта аз як халқи эронинажод пайдо шудаанд, вазифаи асосии худ қарор медиҳанд. Азбаски халқҳои

эронинажод таърихи дурударози ташаккули худро аз сар гузаронидаанд, худуди таърихӣ тамаддуни онҳо низ васеъ буда, аз дариҳои қадим то давраи имрӯзаро дар бар мегирад. Қатъиҳои форсии қадим ва матни Авесто, адабиёти динӣ ва дунявии форсии миёна, ҳуҷҷатҳои дар рӯи лаҳҷаҳои гилии нақшгардидаи забони нахлавӣ, осори хаттӣ сугдӣ, қатъиҳои хоразмӣ, бохтарӣ, дастхатҳои форсии классикӣ, навиштаҳои забонҳои муосири форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ, пушту, курдӣ, осетинӣ, эҷодиёти фолклории забонҳои эронии бехатти имрӯза барои илми эроншиносии имрӯза ҳамчун сарчашма ва объектҳои таҳқиқ хизмат мекунанд.

Осори хаттӣ шифоҳии миллату халқҳои эронинажод таърихи беш аз сеҳазорсола дорад ва аз Авесто то Рӯдакӣ ва аз Рӯдакӣ то ба имрӯз рушду камол ёфта, ба ҳазинаи маънавии умумибашарӣ дастовардҳои беназирро эҳдо намунодааст. Забони мадаи умумиэронӣ, ки пас аз инкирози забони мадаи ориёнӣ ё хиндуэронӣ тақрибан дар миёнаи ҳазорсолаи дуюми пеш аз мелод арзи вучуд кард, ба сифати асоси моддии умумияти таърихӣ мардуми эронӣ хизмат мекунанд. Ин забони мадаи минбаъд ба шеваҳои лаҳҷаҳои тақсим шуда, ки он шеваҳо дар тӯли садсолаҳои инкишофи таърихӣ худ ба забонҳои мустақил табдил ёфта, дар шарқу ғарби Эрони таърихӣ густариш намунодаанд. Манотиқи касногузари Дашти Кевир ва Дашти Лут барои мардуми эронинажод сокини ду тарафи ин даштҳо садди табиӣ шуд, ки бар асари он дар ду қанори ин минтақа шеваҳои шарқӣ ва ғарбии эронӣ батадриҷ хусусиятҳои хосро касб намунодаанд ва торафт аз ҳам дур шуда, ба забонҳои мустақил табдил ёфтанд. Имрӯз беш аз чихил забону гӯишҳои дар сарзамини таърихӣ Эрон истеъмоли мешаванд, ки сарфи назар аз тавофути лугавии грамматикӣ худ умумияти таърихӣ ва қаробати генеалогии худро нигоҳ доштаанд. Бархе аз ин забонҳо соҳибхат буда, ба воситаи онҳо осори ғании илмӣ адабӣ офарида шудааст ва ба сифати забони расмӣ ва давлатии динӣ хизмат кардаанд, аммо барқи дигар аз қадим то кунун танҳо ҳамчун забони гуфтугуӣ як қавму халқият истеъмоли шуда, қисме аз забонҳои соҳибхат ва бехатти эронӣ бо сабабҳои гуногун аз байн рафтааст. Навиштаҳои забонҳои муосири эронӣ ҳеле зиёдаанд ва азбаски ба замон ва муҳити зиндагии мардумони имрӯза наздиканд, шарҳу тафсири қадимаи эронӣ, ки дар байни мекунонд, вале осори хаттӣ забонҳои қадимаи эронӣ, ки дар байни замони таълифи онҳо ва давраи муосир фосилаи замонӣ тӯлоние вучуд дорад, шарҳу тафсири зиёдеро тақозо дорад. Барои тафсири ҳар қалимаю ҷумлаи он забонҳо омӯзиши амиқӣ вазъи иҷтимоии ҷисӣ ва

фарҳангии он давра лозим аст. Аз тарафи дигар, барои муқаррар кардани дурустии матн зарур мешавад, то санаи навишти он, сабки таълиф, саҳеҳият ва комил будани матн дақиқ муайян гардад. Зиёда аз ин, хондани матни забоне, ки дар қадим роҷи будаву замоне аз байн рафтааст, мушкилоти зиёде дорад. Масалан, барои хондани матнҳои ҳатти меҳии забони форсии қадим (а IV-VI п.а.м) лозим шуд, ки забони форсии қадимро бо забонҳои санскрит, авестой ва форсии миёнаву форсии нав муқоиса намоянд. Танҳо барои хондани ҳатти меҳӣ ҳуҷуҷҳои зиёд, муқоисаю баррасии навъҳои мухталифи ҳатҳои бостонӣ ва таҳқиқоти ҷиддӣ лозим шуд, ки қариб 200 сол идома дошт.

Дар матнҳои қадим бо мурури давр ҷумлаҳо аз байн мераванд ё ҳат ноҳоно мешавад ва ё қотиб онро ғалат рӯбардор мекунад, аз ин рӯ, муҳаққиқро лозим меояд, ки бо назардошти муҳити эҷоди матн ва эҳтимолияти таҳрирҳои пешин ва ҳамчунин муқоисаи нусхабадалҳои гуногун онро барқарор намояд. Ҷоҳо зарур мешавад, ки осори ин ё он чехраи маъруфи адабӣ, илмӣ ё фарҳангӣ, ки ба сурати китоби алоҳида, маҷмаи осор ва ё девон ба замони мо нарасида, танҳо ба сурати пораҳои матн ва ба таври пароканда дар китобҳои дигарон оварда шудааст, ғирдоварӣ ва бозсозӣ шавад, ки намунаи он барқарор кардани ашъори поязузори адабиёти форсу тоҷик Абӯабдулло Ҷӯдакӣ аст, ки барои адабу фарҳанг ва тамаддуни мардумони форсизабон аҳамияти басо бузург дошт.

Алоҳидагӣ ва иртиботи таърихи забон бо ғанҳои дигар.

Бисёр забонҳои бостонӣ мустақиман аз худ осоре бар ҷой нагузоштаанд ва лозим меояд, ки сохтори ин забонҳо бар мабной ғирдоварии калимаҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳои алоҳидае, ки дар китобҳои ба забонҳои гуногун таълифгардида оварда шудаанд, бозсозӣ ва аз нав барқарор карда шаванд. Аз чунин тарзи бозсозии илмӣ зими барқарор кардани сохтори забонҳои мод, скифӣ ва хоразмӣ истифода шудааст.

Яке аз бахшҳои муҳими филология ҳаттиносӣ мебошад, зеро осори қадимии забонҳои эронӣ бо ҳатҳои гуногун ва ё бо навъҳои мухталифи як ҳат сабт гардидаанд. Масалан, намунаҳои ҳаттии забони хоразмӣ кам ба воситаи навъе аз ҳатти оромӣ ва ҳам бо ҳатти арабӣ сабт шудаанд. Матнҳои забони суғдӣ бошад бо гунаҳои суғдии самарқандӣ, полмерии монавӣ ва суриёӣ [ошӯрӣ] то замони мо маҳфуз мондаанд. Осори забони сақой бо навъи ҳатти брахмӣи хиндӣ ва осори забони бохтарӣ бо ҳатти юнонӣ барои имрӯзиён ба ёдгор расидаанд.

Балзан як забон дар давраҳои мухталифи инкишофи худ дорои ҳуҷути гуногун будааст: мутуни забони форсии бостон бо ҳатти меҳӣ, форсии миёна бо ҳатти оромӣ, форсии дарӣ бо ҳатти арабӣ нигошта шудаанд, ки ҳар кадоме аз ин ҳуҷути дорои шакл, принсипҳои ҳоси навишт ва хониш буда, аз ҳам ба кулӣ фарқ мекунанд. Бо таваҷҷуҳ ба ин ки дар сабти матнҳои забони адабии муосири тоҷикӣ, ки навъе забони адабии ғуруҳи форсӣ, ҳатти кириллӣ [сирилик] истифода мешавад, шумораи истифодаи ҳуҷути дар забони форсӣ афзоиш меёбад. Азбаски ҳатҳое, ки мардумони эронитабор барои сабти матнҳои забонҳои худ ба қор гирифтаанд, ихтирои ҳудӣ онҳо нест, бинобар ин барои муқаррар кардани хусусиятҳо ва принсипҳои қорбурдии онҳо зарур мешавад, то ба таърихи таҳаввули ҳат рӯй оварем.

Муқаррар кардани ҷанбаҳои гуногуни таърихи қорбурди ҳат навъи ҳат аз муҳаққиқ тақозо медорад, то бо таърих, тарз ва шароити муҳити зисти тамоми халқҳое, ки аз ин ҳат истифода кардаанд, ошноии амиқ ва ҳамаҷониба дошта бошад.

Осори фарҳангии халқ ҳамчунин шакли мардумӣ-шифохӣ дорад, ки ҳамчун эҷодиёти даҳанакии халқ аз насл ба насл интиқол ёфта, ғайовати маънавию фарҳангии ҳар қавму мардумро дар худ таҷассум намудааст. Дар ривоёту устураҳо ва афсонаю ҳамосаҳои мардумӣ сафаҳои таърихи зиндагӣ ва тарзи зисти соҳибонашон, ҷаҳонбинӣ, афкор ва андешаи онҳо ниҳон аст, ки аҳамияти бузурги илмӣю фарҳангӣ дорад. Ғирдоварӣ, сабт ва таҳқиқи ин осори фарҳангӣ назифаи аслии яке аз соҳаҳои таърихи забон – фолклоршиносии эронӣ ба шумор меояд.

Осори мардумӣ ба воситаи ғуфтори ҳосаи ин ё он маҳал, ки лаҳҷа ё ғуш номида мешавад, баён мегардад. Ҳар лаҳҷаи забон дорои хусусиятҳои ҳоси фонетикӣ, луғавӣ ва грамматикӣи худ мебошад, ки дар рафти инкишофи таърихии забони минтақа ташаккул ёфтаанд. Аз тарафи дигар, лаҳҷаҳо манбаи аслии ташаккул ва тақомули забони адабӣ мебошанд. Таҳқиқи лаҳҷаҳои эронӣ вазифаи асосии соҳаи дигари таърихи забон – лаҳҷашиносии эронӣ маҳсуб мешавад. Ин соҳаи илм метавонад лаҳҷаҳои эрониро ҳам дар ҳолати ташаккул ва таҳаввули таърихӣиашон [лаҳҷашиносии диахронӣ] ва ҳам дар ҳолати қунуниашон [лаҳҷашиносии синхронӣ] таҳқиқу баррасӣ намояд. Тамоми проблемаҳои болоӣ мавриди омӯзиши таърихи забон қарор мегирад.

Азбаски таърихи забон дар ҳолати қунуниаш маҷмуъ ва системаи мураккаби донишхост, ки ба таҳқиқу баррасии масоили мухталифи

осори хатгио шифоҳии мардуми эронинажод ва забонҳое, ки ин осор ба воситаи онҳо таълиф ёфтааст, машғул аст, бахшҳои таҳқиқи он низ ҳадафҳои мушаххас дорад. Бинобар ин дар таркиби он соҳаҳои махсусе ба вучуд омадаанд, ки онҳо забоншиносии эронӣ, адабиётшиносии эронӣ, фолклоршиносии эронӣ мебошанд. Ҳар кадоме аз ин соҳаҳо дар навбати худ, ҷунонки дар филологияи умумӣ роиҷ аст, вобаста ба усулу ҳадафи таҳқиқоти худ боз ба бахшҳои фаръӣ, масалан, забоншиносии тасвирӣ, забоншиносии таърихӣ, забоншиносии корбурдӣ, забоншиносии қавмӣ [этнолингвистика], забоншиносии равонӣ [психоллингвистика], забоншиносии иҷтимоӣ [социоллингвистика], забоншиносии муқоисавӣ ва муқоранаӣ [муқоисавӣ-таърихӣ ва типологӣ], забоншиносии минтақавӣ [ареалӣ] ва монанди инҳо тақсим мешаванд. Дар баробари ин, баъзе бахшҳое мисли магншиносӣ [текстология] ва сабқшиносӣ [стилистика]-и эронӣ низ мавҷуданд, ки дар нуктаи пайванди ду соҳаи филологӣ – забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ қарор доранд.

Таърихи забон илмест, ки ба навиштаҷоти дунимҳазорсола [яне аз асри VI пеш аз мелод то имрӯз] саруқор дорад, ки дар давраҳои гуногуниинкишопи таърихӣ халқҳои эронитабор ва тамаддуни эронӣ эҷод гардидаанд. Бинобар бар ин мутахассиси таърихи забон зарур аст, ки бевосита ба таърихи халқҳои эронинажод, хусусан ба ҳаёти ғийбӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии даворе, ки асар дар он эҷод шудааст, низ рӯй оварад, то ба мазмуну мундариҷаи осори бозмондаи онҳо, ки дар шараит ва муҳити мушаххаси таърихӣ эҷод шудаанд, ошноии комил ва амиқ пайдо кунад. Аз он ҷое, ки осори хатгӣ ё шифоҳӣ эронӣён маҳсули давраи мушаххаси таърихист, принсипи *таърихият* дар таҳқиқи он осор мавқеи хоса пайдо мекунад.

Бисёре аз матнҳои қадимии забонҳои эронӣ маҳсули таърихи халқҳои соҳибзабон аст. Масалан, матнҳои Авесто осори давронест, ки мардумии эронитабор дини зардуштиро пайравӣ мекарданд; меҳнависҳои гуногуни забони форсии бостон шаҳодати қудрат ва ширузии давлати Ҳахоманишиҳо мебошанд; осори ба хатги оромӣ сабтгардидаи забони форсии миёна аз ғановати тамаддуни даврони Сосонӣён гувоҳӣ медиҳад; осори забони форсии дарӣ ба даврае рост меояд, ки мардуми эронитабор вориди фарҳанги исломӣ шуданд. Барои он ки матнҳои ин осор хонда шаванд, муҳаққиқ бояд ба таърихи он давра ё халқ хуб ошноӣ пайдо кунад. Бисёр матнҳои забонҳои эронӣи бостонӣ зимни ҳафрийтҳои бостоншиносӣ ёфт шудаанд, ки намунаи он матнҳои хоразмӣ ва портие мебошанд, ки зимни ҳафрийти

хоробаҳои шаҳри Нисо [наздики шаҳри Ашқободи имрӯзаи Туркменистон] пайдо шудаанд. Ҳамчунин зимни ҳафрийти Саразму [Панҷакенти бостонӣ асноди муҳимме ба забони сугдӣ дарёфт шудаанд. Дар навбати худ дуруст хонда шудани матн ва таҳлили филологӣи тарҷумаи онҳо барои ҳалли бисёр муаммоҳои таърихӣ ба таърихшиносон ёрӣ мерасонад. Хониш, таҳлил ва тарҷумаи матнҳои асноди сугдӣ, ки дар кӯҳи Муғи вилояти Сугдӣ Тоҷикистон ёфт шуда буданд, маводи пурқиммати таърихиро барои мутахассисони риштаҳои гуногуни илми таърих муҳайё намуд. Ҳамин тариқ, таърихи забон бо илми таърих робитаи ногусастанӣ дорад.

Таърихи забон маҷмуи фанҳоеро дар бар мегирад, ки ба таҳқиқи кулли масоили забону адабиёт ва осори шифоҳии халқҳои эронинажод бахшида шудаанд. Бахши муқаддимаии он, ки ба барномаи таълимии донишҷӯёни тахассуси филологӣ ворид шудааст, толибилмонро бо масъалаҳои асосӣ ва мурабми эроншиносии муосир ошно сохта, доир ба мавзӯҳои омӯзиши ин фанҳо маълумоти умумӣ медиҳад. Мақсад аз омӯзиши курси «Таърихи забон» ошно кардани донишҷӯён бо таҳаввули тамаддуни мардуми эронинажод аз аҳди бостон то ба имрӯз мебошад, то ки онҳо дар бораи халқияту қавмҳои алоҳидаи эронитабор, қаламрави сукунат, забон ва осори китобино шифоҳӣи онҳо, тафовут ва муштарақоти забонию фарҳангии ин мардумон маълумоти умумӣ ба даст оранд. Ошноии кулӣ бо ин маъалаҳо барои омӯзиши амиқтари проблемаҳои илмие, ки баъдтар дар доираи фанҳои мушаххас омӯхта мешаванд, ҳамчун заминаи илмӣ хизмат хоҳад кард.

Мавқеъ ва нақши методи муқоисавӣ-таърихӣ дар омӯзиши баррасии фан. Таърихи забоншиносро лозим аст, ки дар бораи мавқеи ҷуғрофӣи ин ё он давлати қадима, шаҳрҳои марказҳои фарҳангии давра, алоқаҳои байни давлатҳо ва ҳудуди густаришӣ сукунати халқ маълумот дошта бошад, ки ин таърихи забониро бо илми ҷуғрофия алоқаманд мекунад. Дар зимн ҷунин соҳаҳои забоншиносӣ – забоншиносии ҷуғрофӣ [лингвогеография] ва забоншиносии минтақавӣ [ареалӣ]-ро низ ёдовар шудан лозим аст, ки нуктаи иттисоли забоншиносӣ ва ҷуғрофия мебошанд ва муҳаққиқони эроншинос доир ба мавзӯоти ин бахшҳои илм низ рисолаву мақолотеро таълиф намудаанд.

Доништани вазъи иқтисодӣ, алоқаҳои тичоратии халқҳо ва роҳҳои асосии он ва ғайра барои хондани матн ва тафсири он ёрӣ мерасонад, аз ин рӯ таърихи забон бо илмҳои иқтисодӣ низ робитаи зич дорад.

Барои барқарор кардани матн ва ё дақиқ кардани санаи таълифи он аз методҳои муосири кимёӣ ва физикӣ истифода мебаранд. Ҳамчунин бар пояи дастовардҳои илмҳои табиӣ бисёр назарияҳои илмҳои филологӣ ба вучуд омадаанд. Назарияи глоттохронология ва системаи таъзияи забонҳо ва лаҳҷаҳо бар пояи назарияи таъзияи радиологӣ, ки дастоварди илмҳои кимёӣ ва физика мебошад, эҷод шудааст.

Забоншиносии Ҳиндуаврупоӣ, бахусус забоншиносии ориёӣ ва эронӣ, ки ҷузъе аз он мебошанд, бо илми биология равобиги дерин дорад. Назарияҳои биосеноз ва соири мафҳумҳои марбут ба ҳамзистии олами органикӣ барои таҳқиқи ҳолати забонҳои эронӣ дар муҳити ҳамзистии онҳо бо соири забонҳо ба сифати заминаи илмӣ хидмат кардаанд. Дар асоси назарияи намудҳои К. Линей ва назарияи таҳаввули олами органикии Ч. Дарвин назарияи «шачараи забон» ва методи забоншиносии мукоисавӣ-таърихӣ эҷод шудааст. Мавзӯи ирсият ва нақши генҳо дар зиндагии олами органикӣ низ яке аз мавзӯоти муҳими илмҳои биологӣ, хусусан генетика мебошад, ки назарияи генсеалогияи забонҳо аз ҷамин мавзӯӣ маншаъ гирифта, нуктаҳои назари он барои таъини ҷойгоҳи забонҳои алоҳида дар низомии забонҳои эронӣ ба қор гирифта шудаанд. Дар забоншиносии эронӣ мӯайян шудааст, ки дар шароити ҳамзистии таърихӣ мардумон дар баробари қаробати генетикии забонҳои онҳо, сарфи назар дараҷаи ҳешигарии таърихияшон, дар ин забонҳо хусусиятҳои муштарак ба вучуд меоянд, ки гоҳо боиси тағйири ҳолати муқаррарии онҳо мегарданд. Чунин ҳолат аксаран дар забонҳои эронӣ ва ғайризироние ба назар мерасад, ки дар вазъи «иттиҳодияи забонҳо» амал мекунанд ва ин ҳолат боз ҳамон назарияро ба хотир меорад, ки дар илмҳои биологӣ «тағйирпазирӣ ва ирсият» номида мешавад.

Таърихи забон ҳамчунин бо дигар соҳаҳои филология – туркшиносӣ, Ҳиндушиносӣ, славистика, балканистика, Ҳиндуаврупоишиносӣ низ алоқаи бевосита дорад, зеро забон бе робита бо забони дигар буда наметавонад ва дар забонҳои эронӣ калимаҳои зиёде аз ин забонҳо иқтибос шудаанд ё баръақс.

Нахустин таваҷҷуҳ ба забонҳои эронӣ ва осори мансуб ба онҳо ҳанӯз дар даврони тоисломӣ шуруъ гардида буд, ки минбаъд барои оғози таҳқиқоти системавӣ ва илмӣ онҳо ва ташаккул ёфтани таърихи забон ҳамчун як соҳаи мустақили илм ба сифати заминаи илмӣ хидмат кард.

Дар осори форсии тоисломӣ доир ба баъзе аз мардумони эронитабор ва забону осори фарҳангии онҳо ишораҳо вучуд доранд,

ки аз аҳамияти таърихӣ, мардумшиносӣ, ҷуғрофиёи таърихӣ ва фарҳангшиносӣ орӣ нестанд. Дар ин бахш аз асарҳои мисли «Шахристонҳои Эроншаҳр» ва «Аҷоибу гароиби Сакастон» ва амсоли онҳо ёдовар бояд шуд. Маҳз дар даврони миёна нахустин пояе барои луғатшиносии форсӣ-тоҷикӣ ниҳода шуд. «Фарҳанги ойим-сваг» нахустин намунаи фарҳангҳои тарҷумавӣ ва «Фарҳанги паҳлавӣ» анналии фарҳанги тафсирии забони форсӣст.

Ҳамин суннати пешин дар даврони навин, ки дар ин давра ба ҷои фарҳанги эронии зардушӣ фарҳанги эронии исломӣ рӯи қор омад, нидома ёфт. Дар асари муаллифи номаълуми асри XI «Худуд-ул-олам» иттилооти муҳимме дар бораи мардумони эронӣ ва тарзи зиндагии онҳо оварда шудааст. Барои омӯзиши таърих, тамаддун ва забонҳои мардумони эронӣ асарҳои муаллифони даврони оғозини асрҳои миёна ба мисли «Таърихи Табарӣ», «Таърихи Бухоро», «Хидоят-улмултааллимин» ва ғ. матолиби нодир омода сохтаанд. Маълумотҳои нурқиммати Абӯрайҳони Берунӣ дар бораи мардумони эронинаҷод, расму оин ва тарзи зисту тамаддун ва забонҳои онҳо, ки дар осоре мисли «Осор-ул-боқия» ва «Китоб-уссайдана» овардааст, то ба имрӯз ҷун сарчашмаи аслӣ барои таҳқиқи забонҳо ва тамаддуни эронии даврони бостон ва авоили асрҳои миёна ба шумор мераванд. Фарҳангҳо ва таъқиқҳои сершуморе, ки дар асрҳои миёна ба забони форсӣ-тоҷикӣ таълиф гардида буданд, заминаи муҳими илмӣ дар ташаккул ва рушду такомули таърихи забон дар саросари олам гардиданд.

Таърихи забон ҳамчун маҷмуи бахшҳои илм роҷъ ба таҳқиқи забонҳо, адабиёт, таърих, фарҳанги моддӣ ва маънавии мардумони эронитабор дар Аврупо ташаккул ёфт. Ба таъъ расидани нахустин тарҷумаи «Авесто» дар Аврупо [1771], ки аз тарафи А.А. Дюперрон таҳия гардида буд, таваҷҷуҳи ғарбиёро ба тамаддуни Шарқ бедор кард. Соли 1826 Р. Раск дар таҳқиқоти худ қадимӣ будани «Авесто» ва қаробати забони онро бо забони санскрит ибтот намуд. Дар солҳои 30-юми қарни XIX донишманди санскритшинос Э. Бюрнуф бар мабони мутобиқати қонунмандонаи забонҳои авестой ва санскрит хусусиятҳои асосии сохтори грамматикӣи забони авестонро муайян карда, шакли саҳеҳи хонишу тарҷумаи баъзе аз қисматҳои «Авесто»-ро нишон дод. Забони авестой ба василаи қаробату шабоҳати сохтори худ бо забони санскрит мавриди таваҷҷуҳи забоншиносии мукоисавӣтаърихӣ қарор гирифт ва бори нахуст ин забонро Ф. Бопп [1883] бо забонҳои санскрит, юнонӣ, латинӣ ва соири забонҳои

аврупоӣ ба таври системавӣ муқоиса намуд. Дар асри XIX Х. Бартоломэ, В. Гейгер, К.Ф.Гелднер, Ф.Шпигел, Н.Л.Вестергард, Ж.Дармстетер ва дигарон чандин бор матни «Авесто»-ро бо тарҷума, тавсехот, очерки грамматикӣ ва шарҳи луғот ба таъб расонданд.

Г.Ф.Гротенд бори нахуст ду матни меҳнависи форсии бостонро хонд, ки барои кашфи асрори хатти меҳии форсии бостон дар таҳқиқоти донишмандоне мисли У.Раск, Э.Бюрнуф, К.Лассен, Г.К.Роулинсон, К.А.Коссович ба сифати заминаи илмӣ хидмат кард. Соли 1904 Х.Бартоломэ дар Олмон фарҳанги бунёдии забонҳои авестой ва форсии бостонро таҳти унвони «Altiranisches Wörterbuch» ба таъб расонд, ки пасон низ чанд бор нашр шуда, то ба имрӯз аҳамияти илмӣ худро аз даст надодааст.

А. Дюперрон соли 1771 бори нахуст матни «Фарҳанги паҳлавӣ»-ро бо овонавишт ва тарҷумаи фаронсавии вожагон ба таъб расонд. Дар охириҳои асри XVIII А.И.Силвестер де Саси чанд катибаи форсии миёнаро баргардон ва тавзеҳ кард. Дар асри XIX дар Ҳиндустон ва Аврупо ҷаҳ силсила осори паҳлавӣ бо тарҷума, тафсир ва шарҳи луғот таъбу нашр шуданд.

Дар ҳамин давра тавачҷух ба омӯзиши забонҳои муосири эронӣ низ афзуд ва дар ин бахш метавон асари устоди донишгоҳи Қазон И.Н.Березин «Грамматикаи забони форсӣ»-ро [1853] ном бурд. Дар соли 1895 дар Петербург Г.К.Залеман ва В.А.Жуковский «Грамматикаи мухтасари забони форсии нав»-ро мунташир намуданд. Дар ин давра таҳқиқи дигар забонҳои эронии нав низ дар мадди назари эроншиносон қарор дошт, ки дар байни ин осор метавон китобу мақолоти А.Жаба, Ф.Юсти, С.А.Егизаров, П.И.Лерх [забони курдӣ], Б.А.Дорн [забони мазандаронӣ],

Г.К.Залеман, В.Томашек, Р.Шоу [забонҳои помирӣ], М.Дейс, В.Маретен, Э.А.Моклер, В.Гейгер [забони балучӣ], П.Дорн, Г.У.Бело, Г.Ч.Раверти, Э.Трумпл [забони пушту], В.Ф.Миллер [забони тоҷӣ] ва дигаронро номбар кард. Дар охири асри XIX бо ибтикори донишмандони кишварҳои гуногун асари ҷомеъ доир ба забонҳо ва осори забонҳои эронӣ таҳти унвони «Асосҳои таърихи забон» [«Grundriss der iranischen Philologie»] ба таъб расид, ки барои пешрафти таълим ва таҳқиқи забонҳои эронӣ мусоидат намуд.

Таҳқиқоти таърихи забон дар асри XX ба пояи олии инкишофи худ расид. Дар ин давра чандин матнҳои нави меҳнависи форсии бостон ёфт шуда, аз тарафи донишмандоне чун В.Шейл, Э.Хертсфелд, В.И.Абасов ва дигарон тафсиру тарҷума гардиданд. Ҳамчунин

дигарон мукаммали ин забонро Э.Л.Чонсон, А.Мейс, Э.Бенвенист, Р.Кент, В.Бранденштайн, М.Майрхофер, С.Н.Соколов ва дигарон таъбия ва омодаи нашр намуданд. В.Хинс тарзи талаффузи бисёр налагони забони форсии бостонро дақиқ намуд. Дар ин давра таҳқиқи забони авестой аз ҷӯи Х.Р.Рейхалт, Ж.Келлене, В.Дюпен-Гийемен, С.Н.Соколов, Г.Моргенстиерне, Э.Бенвенист идома дода шуда, В.И.Абасов бар мабной калимоти скифис, ки дар осори бостонии забонҳои гуногун сабт гардидаанд, низоми савтӣ, луғавӣ ва грамматикии лаҳҷаҳои скиию сарматиро бозсозӣ намуд. М.Майрхофер талош намуд то бар мабной воҷагон [калимаҳои иқтибосӣ]-и забони мод дар матнҳои форсии миёна ва эломӣ сохтори забони модро тарғим ва барқарор намояд.

Кашфу таҳқиқи ёдгориҳои забонҳои эронии миёна аз қабилҳои забонҳои портӣ, хоразмӣ, сугдӣ, сакоӣ ва бохтарӣ дастоварди бузурги таърихи забон дар қарни XIX маҳсуб мешавад. Дар ин росто таҳқиқоти донишмандони аврупоӣ Э.Бенвенист,

Х.Бейли, М.Бойс, И.Гершевич, А.Гилен, Р.Готто, М.Дресден, Ф.Жино, С.Конов,

Э.Лейман, Д.Маккензи, Ф.Мюллер, Х.Нюберг, П.Тедеско, Я.Харматта, В.Хеннинг, Х.Хумбах, шарқшиносони рус Г.К.Залеман, А.А.Фрейман, М.Н.Боголюбов, Л.Г.Гертсенберг, М.Н.Дяконов, И.М.Дяконов, В.А.Лившис, В.С.Расторгуева, Е.К. Молчанова, И.М.Стеблин-Каменский, О.И.Смирнова ва дигарон қадамҳои устуворе дар ҷодаи таърихи забон буданд.

Пайдо шудани матнҳои монавӣ ба забони форсии миёна дар Турфон, ки оӣ аз хузворишҳо ва печидагиҳои навишторӣ буданд, ва кашфи асрори ин мутун аз тарафи Г.К.Залеман, Ф.Мюллер, В.Хеннинг, М.Бойс ва Д.Маккензи анҷом ёфта буд, барои дақиқ кардани сохтори савтини забони форсии миёна кӯмаки зиёде расонд.

Холо дар марказҳои эроншиносии Аврупо, Русия [Маскав ва Санкт Петербург] ва ҷумҳуриҳои собиқи шӯравӣ¹ таҳқиқоти арзипманде дар бораи забонҳои муосири эронӣ анҷом мешавад.

Дар Техрон ва соири шаҳрҳои Ҷумҳурии Исломии Эрон марказҳои муҳими таҳқиқ ва таъбу наشري осори таърихи забон амал мекунамд ва донишмандоне чун Муҳаммад Муин, Иброҳими Пурдовуд, Муҳаммадтақӣ Баҳор, Сайид Ҳасани Тақизода, Эҳсонӣ Ёршотир, Содиқӣ Киё, Парвиз Нотили Хонларӣ, Меҳрлоди Баҳор, Бадруззамон

¹ Дар бораи таҳқиқоти эроншиносӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ ниг.: -М., 1962, Иранистика в России и иранисты. -М., 2001.

Кариб, Мухсини Абулқосимӣ, Ахмади Тафаззулӣ, Бахмани Саркоротӣ, Мансури Шакӣ, Жолаи Омӯзгор, Махпиди Мирфахроӣ, Мухаммадтақӣ Рошиди Мухассил, Катоюни Маздопур, Алии Равоқӣ, Алиашрафи Содикӣ, Ҳасан Ризоии

Богбелӣ, Масъуди Қосимӣ, Зухраи Заршинос ва дигарон осори арзишманде дар ин бахш мунташир сохтаанд.

Мақтаби эроншиносии рус дар инкишофи эроншиносии тоҷик, бахусус филологияи тоҷик, ки бахше аз он аст, нақши муҳим дорад. Нахустин муҳаққиқони касбии соҳаи филологияи тоҷик парвардагони ин мактаб буданд, ки дар солҳои давлати шӯравӣ нахуст дар Институти педагогии Душанбе [ҳоло Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ] ва сипас дар Институти забон, адабиёт, таърих ва бостоншиносии Пойгоҳи АИ ИҶШС дар Тоҷикистон ва Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В.И.Ленин [ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон] таҷаммуъ ёфта буданд. Ҳоло дар марокизи илмӣ ва таълимии шаҳри Душанбе ва марказҳои вилоятии Бадахшон, Сугд ва Хатлон масъалаҳои гуногуни забон, адабиёт ва фолклори тоҷик ва ҳамчунии забонҳои помирӣ ва ягнобӣ таҳқиқу баррасӣ мешаванд.

Дар марказҳои илмию таҳқиқотӣ ва донишгоҳҳои шаҳрҳои Тошканд, Бреван, Тифлис ва Боку низ нерӯҳои илмии таърихи забон тамаркуз ёфта, мавзӯҳои гуногуни марбут ба забону адабиёти мардуми эронитаборро таҳқиқ мекунанд. Таърихи забон дар Афғонистон низ баъд аз танаффуси тӯлонӣ тадриҷан эҳе гардида, дар доираи он масоили марбут ба забонҳои эронии Афғонистон мавриди пажӯҳиш қарор мегиранд. Дар Ҳинду Покистон, ки ҳазинаҳои бузурги дастнависҳои форсӣ вучуд доранд ва ҳамчунин дар Ҷумҳурии мардумии Чин низ иқдомоти илмие дар пажӯҳишҳои таърихи забон анҷом мешаванд.

Савол ва супоришот:

1. Мақсади асосии фанни таърихи забони тоҷикӣ аз чи иборат аст?
2. Оё забонҳои матруқ то имрӯз ҳат ва осори фарҳангӣ доранд?
3. Қадами ав забоншиносии тоҷик ба омӯзиши соҳаи мазкур тавачҷуҳ зоҳир намудаанд?
4. Мақтаби эроншиносии олимони русро номбар кунед?
5. Навиштаҷот ва забони мо таърихи чандиҳазорсола дорад?

Тест:

Рӯйхати адабиётҳо

1. Орнский И.М. Иранские языки. — Москва: Наука, 1965. — 199 с.
2. Орнский И.М. Введение в иранскую филологию. — Москва: Наука, 1988. — 305 с.
3. Герценберг Л. Г. Додикудовое Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. — Душанбе: УДТ, 1978. — 71 с.
4. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. — Душанбе: УДТ, 1978. — 147 с.
5. Каримов А. Тахлили лексикӣ — грамматикӣ матнҳои тоҷикӣ қадим. — Душанбе: Маориф, 1985. — 156 с.

МАЪРӯЗАИ 2

ЗАБОНИ ХИНДУАВРУПОӢ. ГРАММАТИКАИ ОИЛАИ ЗАБОНҲОИ ХИНДУАВРУПОӢ

Нақшаи мавзӯ

1. Маълумоти умумӣ оиди оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ.
2. Шарҳи гуруҳҳои алоҳидаи оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ.
3. Фонетикаи хиндуаврупоӣ. Садонокҳо, ҳамсадоҳо ва сонантҳо.
4. Категоризаи шумора дар таърихи забони тоҷикӣ.
5. Шакли феъл дар забони хиндуаврупоӣ.

Мафҳумҳои асосӣ. Забон, хиндууроӣ, оилаи забонҳо, фонетика, садонок, ҳамсадо, ҳиссаи номии нутқ.

Маълумоти умумӣ оиди оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ. Тамаддуни ягонаи ориёӣ дар аҳди қадимтарин ва дар давраи қадим бо ду қутби бузурги худ - фарҳанги эронӣ ва Ҳиндӣ, дар таърихи тамаддуни башар назир надорад ва саҳми ориёӣ дар пешрафти ҳаёти ҷомеаи инсонӣ қиёснопазир аст. Танҳо Эъломияи Куруш, ки шабхи Эъломияи ҳуқуқи башар буд, далели қотеъ бар ин ҳукм аст.

Ҳарчанд ки забонҳои оилаи хиндууроӣ аз ҷиҳати сарфу нахв аз ҳам дур шуда башанд, ҳоло дар таркибии луғавии онҳо калимаҳои ҳастанд, ки то ҳол асосатро нигоҳ доштаанд ва ба тағйироти овозиву маъноӣ қомилан ба таъри фарқкунанда табдил намунаанд.

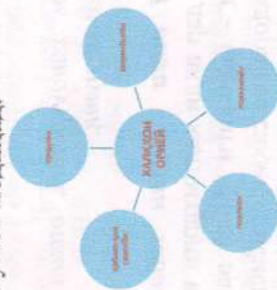
Агар ба гузашта аз оинаи ҷарфбинии забон назар андӯзем таърихи башар басо пуробуранг, мураккаб ва пургирех аст.

Забонҳои эронӣ ба оилаи забонҳои хиндувропоӣ чун гуруҳи ҷудогонаи забонҳои ҳеш шомил аст. Таърихи дар сарчашмаҳои хаттӣ сабтшудаи забонҳои эронӣ ҳеле тӯлонӣ аст. Қадимтарин забонҳои ин гуруҳ забони авестӣ ва порсии қадим, мидёӣ ва скифӣ сарматӣ аст, ки дуюним ҳазор сол пеш аз ин арзи вучуд доштанд.

Гуруҳи забонҳои эронӣ дар оилаи забонҳои хиндувропоӣ аз ҷиҳати минтақаи густариш пахншударин гуруҳи забонҳост. Чун суҳан аз-оилаи забонҳои хиндувропоӣ ва гуруҳҳои таркибии ин оила рафт дар ин маврид зикр кардан месазад, ки ин оилаи забонҳо бо минтақаи густариши таърихӣ, ташаккули таҳаввул ва сохтори таркибӣ аз тамоми дигар оилаҳои забонҳои дунё фарқи кулӣ дорад.

Ҳамчунин аз манбаҳо ва осори таърихиву сарчашмаҳои илмӣ муосир собит аст, ки сарзамини Осиёи Марказӣ қуҳандиёри мардуми ориёитабор будааст. Ҳанӯз сарчашмаҳои хаттӣ қўхнатарини то ба имрӯз дастрасшуда дар бораи дар Осиёи Марказӣ сукунат доштани халқияти ориёӣ - сугдиён, маргиёниён, хоразмиён, портиён ва қабилаҳои сақоӣ маълумот медиҳад.

Дар зери мафҳуми ориёӣ мардумони эронинажод, ки ҳанӯз 2,5-3 ҳазор сол пештар ва шояд зиёдтар аз ин дар сарзамини Осиёи Марказӣ сукунат дошта, асосати ягонаи таърихиву фарҳангӣ ва умумияти наҷодӣ доранд, доништа мешавад.

Чунон ки дар қадвал омадааст, дар оилаи забонҳои хиндувропоӣ қабл аз ҳама гуруҳи забонҳои хиндӣ (хиндӣ, урду, банғолӣ) ва гуруҳи забонҳои эронӣ наздикии бештаре доранд. Дар бораи сарзамини

таърихӣ ориёиён ҳанӯз дар илми муосир гуногунаандешӣ ҷой дорад. Дар бораи сарзамини таърихӣ эронӣ фикру андешаҳои гуногун мавҷуданд. Гуруҳи олимони Аврупои Шарқӣ ба Моварои Қافқоз, Осиёи Марказӣ ва Ҳинд густариш ёфтани қавмҳои хиндуориёиро нуҳднок доништа, бар он ақидаанд, ки чунин раванд басо мураккаб ва хатто номумкин аст. Баръакс онҳо чунин ақида доранд, ки забонҳои эронӣ аз Осиёи Миёна ба манотиқи дигар густариш ёфтаанд.

Аммо қовиш ва қушоншҳои нав ба нави таърихӣ пайваستا онро собит карда истодааст, ки ҳанӯз дар қарнҳои VII-VI то милод Осиёи Миёна сарзамини халқиятҳои эронӣ - сугдиён, бохтариён, хоразмиён, маргиёниҳо, маргиёниҳо, қавмҳои гуногуни сақоӣ будааст (ниг.: Гафуров, 1989, 33). Забоншиноси маъруф В.И. Абаев ба он мўтақид аст, ки забонҳои хиндувропоӣ аз Аврупои Шарқӣ ба тарафи Ғарби Аврупо ва Осиёи Марказӣ густариш ёфтаанд. Бо нишондои муҳакиқ аз ҳам ҷудошавии сақоӣҳо ва скифҳо 2500 сол пештар сар задааст, ки асосати забони онҳо имрӯз дар забонҳои шарқии эронии Осиёи Миёна - забонҳои помирӣ ва дар Моварои Қافқоз - забони осетинӣ нигоҳдорӣ шудаанд. Аксари дигар забонҳои эронӣ унсурҳои таърихӣ худро устувор нигоҳ дошта натавонистанд. Бинобар ин бисёр унсурҳои забонӣ дар гуруҳи забонҳои дигари эронӣ, махсусан ғарбӣ ба тағйирот бештар дучор шудаанд (ниг.: Абаев, 1965, 127).

Академик Б. Гафуров низ дар китоби худ андешаи олимони доир ба сарзамини пахншавии забонҳои хиндувропоӣ оварда қайд мекунад, ки минтақаи қадимаи ташаккулиёии оилаи забонҳои хиндувропоӣ тақрибан Аврупои Марказӣ ва нимҷазираи Балкан будааст (ниг.: Гафуров, 1989, 34).

Ҳамин тавр, дар минтақаҳои гуногуни Осиёи гуруҳи забонҳои эронӣ ва забонҳои хиндӣ густариш ёфтаанд ва онҳо дар якҷоягӣ, чунон ки дар қадвал низ оварда шудааст, як шоҳи забонҳои хиндуориёиро ташкил медиҳанд. То ҳазорсолаи 2-юми то милод гуруҳи забонҳои эронӣ ва хиндӣ як шоҳи аз ҳам ҷудонашударо бо унвони ориёӣ (хиндуюронӣ) ташкил мекарданд. Ҳазорсолаи 3-юми то милодро ҳазорсолаи ориёӣ номидан мумкин аст, зеро ақвомҳои ориёӣ маҳз дар ҳамин даврон дорои фарҳанг ва арзишҳои ашрофиву иҷтимоӣ гардиданд. Дар бораи аз қадом сарзамин густариш ёфтани шоҳи забонҳои ориёӣ андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Шоҳи забонҳои ориёӣ ба Осиёи Марказӣ аз Аврупои Шарқӣ тавассути Шарқи Наздик ва Моварои Қافқоз густариш ёфтанд. Ҳазорсолаи 2-юми то милод даврони ба ду гуруҳ ҷудо шудани забонҳои эронӣ ва хиндӣ мебошад.

Гуруҳи забонҳои Ҳиндӣ аз пастиҳои Ҳиндукуш ба ҳавзаи Ҳинд густариш ёфтанд ва ин раванд боиси ташаккули як фарҳанги бузурги ориёӣ дар тамоми Осиё буд. Сарзамини аз неъматҳои табиӣ борвар аз маънавияти бузург, аз андешаҳои аслии орифона низ обуранги бештаре гирифт ва он ду кутб дошт - фарҳанги эронӣ ва Ҳиндӣ. Фарҳанги эронӣ чун идомаи тамаддуни ориёӣ дар сарзамини имрӯзаи Осиёи Марказӣ ва аниқтараш дар Отурпаткан, Порс, Сутгд, Бохтар, Хоразм, Мод, Суз бештар инкишоф ёфт. Ҳамзамон каробат ва ягонагии тамаддуни ориёӣ. Дар фарҳанги эронӣ ва Ҳиндӣ дар замонҳои минбаъда низ амик мушоҳида мешуд. Ин қабл аз ҳама дар наздикии мазмун ва мундариҷаи кутуби мақаддаси эронӣ ва Ҳиндӣ дар «Авесто» ва «Ригведа» ва ҳатто мавзунӣ ва микдори ҳиҷоҳои онҳо (8 ҳиҷогӣ) мушоҳида мешавад. Гузашта аз ин осори Қадимтарини Ҳиндуориёӣ - «Ригведа», дар миёнаи ҳазорсолаи 2-юм таҳия гардидааст. Аз ин метавон ба ҳулосае омад, ки интиҳои ҳазорсолаи 3-юм ва оғози ҳазорсолаи 2-юми то милод даврони таҳаввули умумии шоҳаи забонҳои Ҳиндуориёӣ будааст, ки дар даврони минбаъда як қисми онҳо аз пастиҳои Ҳиндукуш ба пахноҳои Ҳинд густариш ёфта, гуруҳи дигари забонҳои эронӣ дар Осиёи Миёна паҳн гардиданд. Яъне дар илми муосир дар бораи ба ду гуруҳ ҷудо шудани шоҳаи забонҳои Ҳиндуориёӣ «Ригведа» муттақои асосӣ доништа мешавад. Зеро дар ин китоб аллакай табиат, суннату расму русуми дар ҳавзаи Ҳинд ташаккулёфтаи Ҳиндӣ сабт шудааст.

Ҳулоса, дар ин ҷои шак нест, ки тамаддуни ягонаи ориёӣ дар аҳди қадимтарин ва дар даврони қадим бо ду кутби бузурги худ - фарҳанги эронӣ ва Ҳиндӣ, дар таърихи тамаддуни башар назир надорад ва саҳми ориёӣ дар пешрафти ҳаёти ҷомеаи инсонӣ қиёснопазир аст. Танҳо Ёлломияи Куруш, ки шабеҳи Ёлломияи ҳукуки башар буд, далали қотеъ бар ин ҳукм аст.

Гузашта аз ин дар гуруҳи забонҳои эронӣ ва Ҳиндӣ асосати басо нозуку устувори оилаи забонҳои Ҳиндууроӣ ниғахдорӣ шудааст. Дар асоси муқоисаи унсурҳои забонӣ ҷанбаҳои гуногуни умумияти забонҳои оилаи мазкурро амик дарк карда метавонем. Ҳоло мо метавонем инро дар мисоли калимаҳои «ҷаҳор», «пурс» ва «бародар» амик дарк кунем:

забонҳо	тоҷикӣ	Русӣ	Англисӣ	немисӣ
	Модар бародар	Мать братъ	Mother Brother	нав Mutter Bruder

Нав	новӣ	New	Neu
Ду	Два	Zwei	Two

Чунон ки маълум шуд, калимоти аслии забонҳои ҳеш, ки пайваста дар истеъмоли рузмарра буда, ҷои худро ба калимаҳои гайр намедихад, хусусиятҳои умумитаърихашонро метавонанд дар тӯли ҳазорсолаҳо бо андак тағйирот нигоҳ медоранд. Чунин мисолҳо албатта фаронанг ва овардани аксари онҳо, ҳоҷати зарурат надорад.

Умуман, оилаи забонҳои Ҳиндууроӣ ҳам аз ҷиҳати макон ва ҳам аз ҷиҳати замон фазо ва имтилоди басо фароҳу гузурда доранд. Оилаи забонҳои Ҳиндууроӣ ба 13 гуруҳи забонӣ ҷудо мешаванд:

Шарҳи гуруҳҳои алоҳидаи оилаи забонҳои Ҳиндуаврупоӣ

1. Гуруҳи аввалро гуруҳи забонҳои Ҳиндӯӣ ташкил медиҳад, ки ин гуруҳи забонҳо давраҳои гуногуни таърихиро тай карда, ба онҳо ҳам забонҳои матрук (санскрит, пракрит, забони Веда ва ғайра) ва ҳам забонҳои зиндаи то даврони муосир омада расида (Ҳиндӣ, урду, панҷобӣ, синхалезӣ, банголӣ, маратҳӣ) шомиланд.

2. Гуруҳи забонҳои эронӣ, гурчи нисбатан инкишоффта, пахншуда ва дорои таърихи амиқтаре аст, ки ба ин гуруҳ низ забонҳои матрук ва зинда шомиланд, ки дар вақти зарурӣ ба таъри муфассаҷ сари ин масъала бармегардем.

3. Забони арманӣ бо хусусиятҳои лугавӣ ва сарфиву наҳвӣ гуруҳи ҷудоғонаро ташкил медиҳад. Мавриди қайд аст, ки забони арманӣ ба радду бадалҳо ва қовишу қовишҳо нигоҳ накарда, асосати таърихӣ худро нисбат ба дигар забонҳо устувор нигоҳ доштааст.

4. Гуруҳи славянӣ низ аз гуруҳи забонҳои басо гузурда ва рушндардаи оилаи забонҳои Ҳиндууроӣ аст, ки ин гуруҳ, низ бо гузашти давраҳои таърихӣ тағйиротҳои назаррасро аз сар гузаронидааст.

Гуруҳи забонҳои славянӣ ба се гуруҳ ҷудо мешавад. Ба гуруҳи аввал забонҳои славянӣи Шарқӣ, яъне забонҳои украинӣ, белорусӣ, Русӣ шомил буда, ба гуруҳи забонҳои славянӣи ғарбӣ забонҳои полянӣ, чехӣ, словакӣ шомиланд ва ба гуруҳи сеюм бошад гуруҳи забонҳои славянӣи ҷанубӣ, яъне

забонҳои сербӣ, хорватӣ, словенӣ, македонӣ ва булғорӣ мансубанд.

5. Гуруҳи дарадӣ низ дар Ҳиндустон густариши бештаре доранд ва ба онҳо забонҳои кати, ашқунӣ, войгелӣ, прасун, ҷағрорӣ ва кашмирӣ шомиланд.

6. Гурӯҳи балтӣ забонҳои литвагӣ, латишӣ ва забони қадимаи прусиро дар бар мегирад.

7. Гурӯҳи забонҳои итолявии романи муосири франсавӣ, португалӣ, испанӣ, итолявӣ, румонӣ, молдавӣ ва испаниро дар бар мегирад, ки онҳоро имрӯз маъмулан забонҳои романи меноманд. Забони қадимаи ин гурӯҳи забонҳо латинии қадим аст, ки ҳоло матрук аст.

8. Забони юнонӣ ба ягон гурӯҳи дигари забонҳои оилаи хиндуаврупоӣ шомил нест ва он забони матрук буда, дар баробари гурӯҳҳои забони мустикалона мавҷудият дошт. Хусусиятҳои сарфиву нахви забони юнонӣ тавассути осори хаттӣ то ба замони мо омада расида таҳқиқу баррасӣ шудааст.

9. Забони албани низ чун забонҳои армани ва юнонӣ ба ягон гурӯҳи муайяни оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ шомил нест. Забони албани хусусиятҳои ду забони матруки даврони гузашта - иллей ва фракиро таҷассум мекунанд.

10. Гурӯҳи забонҳои германи ба се шоха - Шарқӣ, ғарбӣ ва ғарбӣ шомил мешавад. Ба шохаи Шарқӣ забони хат шомил аст, ки он матрук аст. Ба шохаи ғарбӣ ин гурӯҳи забонҳо забони даниягӣ скандинавӣ ва ғӯишҳои он шомил мешаванд. Забонҳои Англисӣ, нидерландӣ, немисӣ шохаи забонҳои ғарбиро ташкил медиҳанд.

11. Дар даврони пешин гурӯҳи бештар дар Урупо густурдаи забонҳои хиндуаврупоӣ гурӯҳи забонҳои келтӣ будааст. Ҳоло аз ин гурӯҳи забонҳо дар сарзамини Британиёи Кабир забонҳои гелӣ ва валлӣ дар истеъмоленд.

Як забони дигар дар территорияи Франция паҳн шудааст, ки он гурӯҳи забони британи аст. Забони ирландӣ низ ба ҳамин гурӯҳ шомил аст.

12. Гурӯҳи забонҳои тохарӣ, ки дар Туркистони Чин густариш ёфта буданд, ҳоло ин забонҳо мустақиман нестанд ва матруканд.

13. Гурӯҳи дигари забонҳои оилаи хиндуаврупоӣ ин гурӯҳи забонҳои анатолӣ аст, ки онҳо дар даврони қадим дар сарзамини Осиёи Хурд густариш ёфта буданд. Ба ин гурӯҳ забонҳои ликий ва лидӣ шомил буданд, ки имрӯз ин забонҳо матруканд.

Ҳамин тавр, оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ аз паҳншударин оилаи забонҳои дунё мебошад. Шохаи забонҳои хиндуаврупоӣ ва гурӯҳи забонҳои эронӣ дар ин миён мавқеи махсус доранд ва дар ҳифз ва идомаи асолати сарфиву нахви забонҳои хеш нақши ин гурӯҳи забонҳо махсусан назаррас аст.

Дар таҳқиқ ва баррасии оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ саҳми олимони даврони муосир басо бузург аст. Имрӯз дар асоси муқоиса ва таҳқиқи асолати таърихӣ забонҳои гуногуни хиндуаврупоӣ сарчашмаҳои фаровони илмӣ мавҷуд аст. Дар асоси манбаҳои мавҷуда ва дастовардҳои илмии даврони ҳозира тарҳи нисбатан мукаммали тавсифоти таърихӣ ва ҳолати имрӯзаи онро низ метавонем рӯи қор оварем. Аз рӯи ҷадвали қадимтарини муайяншуда, ки дар бисёр ноҳияҳои лугавии асил ва бо иқтибос ивазнашаванда асоси сохториву овозии қадимтарини муайяншудаи рушд карда, унсурҳои асосиро дар воҳидҳои забонӣ нигоҳдорӣ кардаанд.

Фонетикаи хиндуаврупоӣ. Садонокҳо, ҳамсодоҳо ва сонантиҳо.
Азбаски аз порсии қадим материали хеле кам боқӣ мондааст, дар муносиби таҳлилгашта на ҳамаи хусусиятҳои забониро пайдо кардан мумкин аст. Дар порсии қадим қадимтарини зерини тасрифи тааллуқдошта мушоҳида шудаанд: тасрифи тематикӣ, тасрифи ҳиссаҳои номии нутқ бо аңҷомаҳои гуногун, тасрифи сифат...

Дар забонҳои қадиман эронӣ ҳар як қадимтарин аз се унсур (қисм, компонент) иборат буд:

1. Реша - унсур асосӣ
2. Аффикс - суффиксу префикс (пешбанду пасванд) ва инфекс
3. Аңҷома - бандак

Реша маънои асосии абстрактӣ қадимтарини ифода мекард. Тавассути аффиксҳо маъно конкреттар гашта аңҷомаҳо барои ифодаи алоқан қадимтарини истифода мешуданд: масалан, пасванди а қисмати мардона ва а занонаро ифода мекард.

Суффиксе, ки бо решаи соф меомад суффикси дараҷаи аввал ва агар бо асос ояд, суффикси дараҷаи дувум номид мешуд.

Дар порсии қадим якчанд типҳои асоси қадимтарини вучуд дошт:

1. Асосе, ки баробари реша аст: xsar - шаб, торикӣ, gaur - гов, dvar = duvar - дар, pav = pā - но (худо), dā = dād - дод, адолат.
2. Асосе, ки аз реша ва tema пайдо шудааст ва онҳоро асосҳои тематикӣ меноманд: =a, =ā, =au...

Чинси мардона бо "a" -- gavša - гӯш, kama - ком, drauga - дӯрӯт
Чинси занона бо "ā" -- māškā - машк, haudā - хӯд (қаллапуши ҷангӣ)
didā - дид (қалпа) Sakā - Сок (Скиф - яке аз халқҳои эронинажод). Дар ашқоли боло ҳиссаҳои номӣ маъноҳои гуногунро ифода мекунанд: номи тоифа - Sakā, номи абстракт - kama. Ба баъзан сифатҳои нисбӣ месозанд: marga+va номи ҷой + суффикс, яъне шаҳсе, ки ба он ҷой тааллуқ дорад.

Ҳангоми сохта шудани асосҳои гуногуни калимаҳо дар рёпаи калимаҳо садонок ба дигаргунӣҳо дучор мешуд: Ҳам дар форсии қадим ва ҳам дар авестӣ се дараҷаи ифодаи садонок мавҷуд буд:

1. Ҳангоме ки садонок талаффуз намешуд.
2. Садоноки кӯтоҳ.
3. Садоноки дароз.

Каг = кор кардан

Кāga = лашкар, халқ

Кг = pav = > кун = асоси феъли кардан

Категорияи падеж дар эронии қадим

Ҳиссаҳои номии нутқи эронии қадим одатан се категория – ҷинсият, шумора ва падеж доштанд. Забони порсии қадим аз ҷиҳати сохти грамматикаш синтетикӣ буд. Дар он забон барои ифодаи калимаҳои системаи падеж истеъмоли мешуд ва ба ғайр аз он дар эронии қадим системаи пешванду пасванд вучуд дошт. Азбаски омилҳои асосӣ дар ҷумла системаи падеж буд, ва пешванду пасванд дар дараҷаи дувум меистод, онро системаи забони синтетикӣ ё каузативӣ (сауза – лот. падеж) мегӯянд.

Дигар шудани шакли калима дар ҳар маврид тағирёбии падежӣ ном дорад.

Дар порсии қадим як гурӯҳи донишмандон 8 ва гурӯҳи дигар 7 падежро муайян намудаанд. Ва азбаски дар ҳама маврид шакли калима дар падежҳои Genitiv ва Dativ як хел буд, (баъзе эроншиносон онро Genitiv ва баъзе Genitiv-Dativ меноманд) ва падежи Vocativ хеле кам истифода мешуд, мо метавонем гӯем, ки 6 падеж вучуд дошт:

Падежи якум: Nominativ ном дошта, омил ё агентро, яъне мубтадиро ифода мекард, яъне баробари падежи именительный Русӣ буд.

Падежи дувум: Genitiv ном дошта маънои соҳибият, ё таносуб, ё аз қулл ҷузъро нишон додан ва ғайраро ифода мекард. Ин падеж баробари падежи родительный Русӣ аст.

Падежи сайюм: Dativ объектро нишон медод, ки ба амал сӯи он ҷизе раван шудааст. Ин падеж баробар ба дательный Русӣ аст.

Падежи чаҳорум: Accusativ ном дошта объекти бевоситаи амалро ифода мекард ва аз ин нуқтаи назар ба падежи винительный Русӣ мувофиқ меояд.

Падежи панҷум: Ablativ шакли падежест, ки ё сарчашмаи амалро, ё аз ягон предмет сохта шудани предмети дигарро ифода мекард ва ё

сар задани (сабабгор шудани) ягон предмету ҳодисаро аз тарафи шайъе, ё касе ифода менамуд. Ин падеж дар Русӣ вучуд надорад.

Падежи шашум: Instrumentalis шакли предместест, ки дар он олати амал ифода мегард ва ғайр аз ин ҳамроҳ будани шакли предмет бо ин ё он предмети дигарро ифода мекунад. Ин падеж бо падежи творительный (орудийный) Русӣ мувофиқ меояд.

Падежи ҳафдум: Locativ (локальная – минтақаӣ). Дар шакли ин падеж макон ифода мешуд ва он баробар аст ба падежи предложный (местный) Русӣ.

Падежи ҳаштум: Vocativ дар забони ҳозираи Русӣ вучуд надорад. Вале дар русии қадим истифодагари мешуд ва онро звательный меномиданд. Азбаски дар порсии қадим ин падеж хеле кам мавриди истифода қарор мегирифт, баъзе эроншиносон ин падежро ба инobat нагирифтаанд.

Азбаски калимоти порсии қадим ба се ҷинсият мутааллиқ буданд, калимаҳо ба се тарз тасриф мешуданд:

Ҷинси мардона – Maskulina

Ҷинси занона – Feminina

Ҷинси миёна – Neutra

Барои намуна тасрифи баъзе аз ҷонишинҳои дараи порсии қадимро меорем:

Шумора	Падеж	Мардона	Занона	Миёна
Танҳо	Nominat.	iyam, haya hauv, hauvam	iyam, aniyā hauv	ima, aniyašciy ava, avašciy
Танҳо	Accusativ	imam, avam, tayam, aniyam	imām, avām, tayām, aniyām	ima, ava, avašciy taya, aniya
Танҳо	Genitiv	avahyā, aniyahyā	Hamahyāyā	
Танҳо	Ablativ	avanā, aniyanā		Avanā
Танҳо	Instrum.	Anā		Tayanā
Танҳо	Locative		Ahyāyā Haruvahyāyā	

Чамъ	Nominat.	imaïy, aniyaïciy avaïy, aniyāha tayaïy	imā, aniyā avā tayā	Tayā
Чамъ	Accusativ	imaïy, avaiy, tayaïy	imā, tayā, aniyā	imā, tayā,
Чамъ	Instrum.			Imaibīš
Чамъ	Locative		Aniyāvā	
Чамъ	Genitiv	imaīšām, avaīšām	Tayaīšām	

Сабабҳои аз байн рафтани системаи падеж дар забони тоҷикӣ

Яке аз сабабҳои асосии аз байн рафтани системаи падеж **задаи таърихӣ** аст. Дар забони порсии қадим агар калимаро ин тавр тасаввур кунем:

6	5	4	3	2	1
---	---	---	---	---	---

Ва агар ҳиҷо дуввум садоноки дароз медошт, задаи таърихӣ дар он ҳиҷо мегалтид. Агар ҳамин ҳиҷо (ҳиҷои 2) садоноки кӯтоҳ медошт, зада дар ҳиҷои саввум мегузашт.

Ва аммо дар тамоми забонҳо задаи калима, ибора ва ё ҷумла ҳангоми талаффуз ба як марказ нигаронида мешуд:

xšāya/ i/ya/nam ай/ya/nam

šāhān - شاهان

ēgān - ايران дар падежи Genitiv-и чамъ.

Дар падежи Nominativ шаклашон чунин буд:

xšāya iya – šah, аз решаи xšāy – ҳукмронӣ кардан

agiya - ориён, аз решаи ag – тохтутоз кардан

Пайдо шудани суффикси чамъбандии ҳозираи тоҷикӣ (-он) аз анҷомаи падежи Genitiv-и чамъи эронии қадим ānam пайдо шудааст.

Дар баъзе калимаҳо анҷома ба реша дохил шудааст: ēgān - ايران, jahān - جهان. Зеро дар эронии қадим калимаи gai ā буд ва он дар падежи Genitiv-и чамъ gai ānam → gehān ва рафта-рафта g ba j мубаддал гашта jehān - جهان шуд. Яъне дар давраи миёна ва нав анҷомаи ифодакунандаи падежи Genitiv-и чамъ ба суффикси чамъбандии –он мубаддал гашт.

Дигар аз сабабҳои аз байн рафтани системаи падеж ин буд, ки дар матнҳои авестӣ ва порсии қадим ба ғайр аз падеж пешоянду пасояндо истифода бурда мешуданд, ки ин хоси бисёр забонҳост. Рафта-рафта дар калимасозии давраҳои охари порсии қадим нақши пешоянду пасояндо нисбат ба анҷомаҳои падежӣ бештар гардид.

Ғайр аз ин шояд сабабҳои дигаре ҳам вуҷуд дошта буданд, ки зери таъсири онҳо системаи падеж аз байн меравад. Лекин мо дар бораи

онҳо чизе гуфта наметавонем. Зеро материали дурусте дастраси эроншиносон нагардидааст. Аз давраи миёнаи таърихи забони порей тақрибан 500 калима то ба давраи мо расида, ки ин миқдор барои қазоват хеле кам аст.

Ҳамин тариқ, системаи пешоянду пасояндо дар давраи миёна ва нав ба василаи асосӣ мубаддал гардид ва забони тоҷикӣ мисли забонҳои дигари гуруҳи эронӣ забони аналитикӣ маҳсуб меёбад. Забонҳое, ки калима шакли худро иваз намекунад, аналитикӣ ва забонҳое, ки калима шакли худро иваз мекунад, синтетикӣ номида мешавад. Забони туркӣ-ӯзбекӣ забони аглументативӣ мебошад. Забони араби забони флективӣ мебошад.

Категорияи шумора дар таърихи забони тоҷикӣ. Дар забони порсии қадим се шумора буд: singularis – танҳо, dualis – тасния, дугона, pluralis – чамъ. Дар давраи миёна шумораи dualis аз байн меравад.

Барои ифодаи шакли чамъ дар давраи қадим анҷомаҳои падежӣ вуҷуд доштанд:

	singularis		pluralis
	пк	Русӣ	пк
N.	xšāya iya	царь	xšāya iya
G.	xšāya iya/ya	царя	xšāya iya/nam
		Русӣ	цари
			царей

Ба ҳамин тариқ аз се шумораи давраи қадим дар давраи миёна ду шумора боқӣ мемонад ва дар давраи нав бо таъсири забони арабӣ баъзан шакли дугонаи калимаҳо пайдо мешавад: **тарафайн, қавсайн, волидайн**. Дар системаи падеж категорияҳои шумора ва ҷинс ҳам ба исм ва ҳам ба сифат баробар тааллуқ доштанд. Исмҳои сифатҳои порсии қадимро аз ҳам ҷудо кардан хеле мушкил аст.

Ҷонишинҳои порсии қадим ва раванку инкишофи онҳо

Ҷонишини порсии қадим барои фаҳмида гирифтани маънои матн роли калон мебозид. Он дар дигаршавии системаи феъли эронии қадим аҳамияти калон дорад. Ҷонишинҳои давраи порсии қадимро олимони ба ду гуруҳ ҷудо намудаанд: 1. Ҷонишинҳое, ки категорияи ҷинсиат надоштанд. 2. Ҷонишинҳое, ки дорои категорияи ҷинсиат буданд.

Ба гуруҳи якум ҷонишинҳои шахсӣ дохил мешавад:

	singularis	pluralis
N. adam	адам	ayam
G. mana	адама	amāxām

Ҷонишинҳои энклитикӣ бо категорияҳои гуногуни калимаҳо яқин меомаданд:

- бо исмҳо – dahuāiṣṭaiy – кишварам, āriṣṭim – обаш
- бо ҷонишинҳои шахсии шакли мустақил – adamšām – манашон, adamšim – манаш
- бо ҷонишинҳои ишоратӣ – hauvmaiy – он маро, hauvvašim – ҳар (кас) варо
- бо пешоянд – hačāma – азам
- бо зарф – avadāšim – он ҷояш, avadāšām – ин ҷояшон
- бо пайвандак – utātaiy – в-ат, ya ašām – агаршон
- бо ҳиссачаи инкорӣ – pauiṣṭim – на онҳоро, pauišim – на онро (н-аш)

Ҷонишинҳои шахсии сеюм бештар тавассути ишорачонишинҳо

ифода меёфтанд. Ин гурӯҳи ҷонишинҳо аз рӯи ҷинсият ба ду гурӯҳ

ҷудо шуда, мисли сифат тасриф мешуданд:

Ҷонишинҳои ишоратӣ: а – ин, hauv – ҳамон, iyaṣ – ҳамин

Ҷонишинҳои нисбӣ: haṣa – **ин ки**, taṣa – **он ки**

Сифати аз ҷонишин пайдошуда: haṣa – ҳама, aniya – дигар, haṣuva –

дигар.

Барои намуна тасрифи баъзе аз ҷонишинҳои давраи порсии

қадимро мсореб:

Шумора	Падҷ	Мардона	Занона	Миёна
Танҳо	Nominat.	iyam, haṣa hauv, hauvam	iyam, aniyā hauv	ima, aniyašciy ava, avašciy
Танҳо	Accusativ	imam, avam, tayam, aniyam	imām, avām, tayām, aniyām	ima, ava, avašciy taya, aniya
Танҳо	Genitiv	avahyā, aniyahyā	Hamahyāy ā	
Танҳо	Ablativ	avanā, aniyanā		avanā
Танҳо	Instrum.	Anā		tayanā
Танҳо	locativ		Ahyāyā Haruvahyā yā	
Ҷамъ	Nominat.	imaṣ, aniyašciy avaṣ, aniyāha	imā, aniyā avā tayā	Tayā

Ҷамъ	Accusativ	tayaṣ imaṣ, avaṣ, tayaṣ	imā, tayā, aniyā	imā, tayā, imaṣ
Ҷамъ	Instrum.			
Ҷамъ	locativ		Aniyāyā	
Ҷамъ	Genitiv	imašām, avašām	Tayašām	

Шакли феъл дар забони хиндуавруной. Дар таърихи забони тоҷикӣ мураккабтарин ҳиссаи нутқ феъл ба ҳисоб меравад. Барои дарки системаи феъли порсии қадим пеш аз ҳама тасриф, типҳои асосӣ, префиксҳои феълӣ ва баъзе хусусияти дигари феълро таҳлил кардан лозим мсояд.

Феъл ду намуди асос дошт: 1.асоси замонӣ; 2.асоси синағӣ.

Асоси замонӣ аз реша (баъзан такрори реша) ва суффикси асососоз иборат буда, бо ёрии бандҳои феълӣ шаклҳои тасрифшавандаи синағӣ ҳаборӣ ва амриро сохта метавонист. Аз асоси замон бо иловаи суффиксҳои асосҳои синағӣ сохта мешуданд. Яъне сохти феъл дар давраи қадим чунин буд:

Ш а к л и ф е љ љ						
Префикс	Аугмент	Асоси синағӣ				
		Такрор и реша	Асоси замонӣ		Суффикс синағӣ	Бандҳои феълӣ
			Реша	Суффикси замонӣ		
Индекс 1	Индекс 2	3	4	5	6	7

Барои дуруст фаҳмидани сохти шакли феълӣ ҳар як шакли феълӣ эронӣ қадим тахти аломати (<*) мансуб гардонида шуда, ҳар як морфема ба воситаи ракам (индекс)-и махсус нишон дода мешавад. Чунончи, барои ифодаи такрори реша ё худ редупликасияи индекси 3, аугмент индекси 2 ва монанди инҳо мсугзоранд.

Аугмент – морфемаест, ки дар забонҳои қадими эронӣ ба воситаи он аз асоси замони ҳозира шакли замони гузашта сохта мешуд. Дар забонҳои порсии қадим ва авестӣ садонокҳои а чун аугмент истеъмоли мешуд:

baṣamī - шахси якуми танҳо дар замони ҳозира. *мебарам, меорам*
abagam - шахси якуми танҳо дар замони гузашта. *бурдам, овардам*.

Ҳамин тариқ ҳар як шакли феълӣ аз префикс сар шуда, бобандак тамом мешавад.

Барои намуна баъзе аз феълхоро индексгузорӣ мекунем:

ni -ya -šād -aya -m - niyašādayam - пинондам

a -hi -stā -tā - aistātā - меистод

pari -bar -a -a -hi - paribarahi - бояд нигоҳ дорӣ

Аз тахлили феълҳои болоӣ бармеояд, ки решаи ҳолиси феъл дар давраи қадим як (камтар) ӯ ду (бештар) ҳамсадо дошт:

✓ **ah** ҳастам

✓ **ah**, ✓ **gauba** - гап задан, гуфтан **saxvan** - сухан

✓ **bar** - бурдан, овардан **pari / barā** - бар

✓ **vain** - дидан; **bīn/ben** - бин **dī-ta - dī / d** - дид

✓ **yad** - таъзим кардан, ибодат кардан, парастидан, қурбонӣ кардан

✓ **pā** - поидан

✓ **kar** - кардан, **ku**, **kunava**

✓ **tar = vitar - vi ar - gu ar - guzar**.

Калимаи "гузар" (гузаштан) мисли исми "гуноҳ" ба тағирот дучор шудааст: **vi-na = vi+nāh - gunoh** - гуноҳ.

✓ **bav**, **bavā** - будан

gaudaya - пинак гирифтан; **ja** - задан

ah (ahya) - ҳастам; **maniya** - фикр кардан

(**viyataraya** - тузаштан.

Дар ҷадвали поён тасрифи баъзе аз феълҳои болоиро дида мебароем:

Тарз	Шумора	Шахс	Сигаи хабарӣ		Сигаи амрӣ	Сигаи конъюнктив (СП-Э)
			Презенс (АЗХ)	Имперфект (АЗГ)		
Фоил	Тан-ҳо	1.	vaināmiy	abarām	pari / barā yadiy	abaniy
		2.		aragaudaya		vaināhiy
		3.	Baratiy	Abara	Baratuv	Bavatiy
Миёна	Ҷамъ	1.	ahyāmahiy	mā		
		2.			Jatā	
		3.	Baratiy	Abara	Pātuv	
	Тан-ҳо	1.	Maniyai	Amaniyai		kunavāniy
		2.			Kušuva	maniāniy
		3.	Vainatay	Agaubatā	vama-yat/dām	yadātay
	Ҷамъ	3.		Abaratā		

ДУНОХ: 1. Имлои хати мехӣ ба донишмандон имконияти пурра намендиҳад, ки анҷомаҳои шаклҳои зерини феълро аз ҳамдигар фарқ кунанд:

Aragaudaya, abara (танҳо ва ҷамъ); **barātiy** (танҳо ва ҷамъ); **baratuv, ratuv, agaubatā, abaratā**.

2. Шаклҳои **Imperfekt (АЗГ)** ба воситаи садоноки **a-**, ки аугмент номда шуда, пеш аз асоси феъл меояд, сохта мешавад. Дар сурати мавҷудияти префикс аугмент дар байни он ва асос ҷой мегирад: **viyataraya**.

3. Хусусияти дигар дар он аст, ки дар **Praesens (АЗХ)** анҷомаҳои дараҷаи аввал ва дар **Imperfekt (АЗГ)** анҷомаҳои дараҷаи дуввум истеъмоли мешавад:

Praesens	Imperfekt
(pari) barāmiy	abarām
(ā) baratiy	abarāt
Barantiy	abaran

4. Аломати хоси **Conjunctiv (Ш-Э)** садоноки **a-**и мобайни асос ва алҷама мебошад: **bavātiy < bavā-t+tiy**

Шакли феъли замони гузашта:

Аз асосҳои гуногуне, ки мо дар ҷадвали тасрифи феълҳо дида баромадем, рафта-рафта якчанд асос боқӣ мемонад, ки он иборат аст аз: ✓-и феълҳои тематикӣ (суффикси) **a** ва ✓-и феълҳои тематикӣ **aya** буд, ки онро асосҳои тематикӣ меноманд:

1.	bar-a-miy	bar-aya-miy
2.	bar-a-hi	bar-aya-hi
3.	bar-a-tiy	bar-aya-tiy
4.	bar-a-mahi	bar-aya-mahi
5.	bar-a-ta	bar-aya-ta
6.	bar-a-nti	bar-aya-nti

Ба боз асоси баробари ✓ вучуд дошт, ки онро асоси **атематикӣ** меноманд. Ёне дар байни решаи бандак тема (садонок ӯ суффикс) вучуд надорад: ✓**stā** = истодан; ✓**ay** = ғаштан; ✓**ah** = ҳастам, будан; ✓**jan** = задан; ✓**ar** = ҳаракат кардан; ✓**tars** = тарсидан; ✓**dār** = доштан; ✓**vart** = гардондан; ✓**aiš** = фиристодан; ✓**gaud** = рӯйиш кардан; ✓**garb** = гирифтан; ✓ **ad** = ба назар расидан; ✓**raiš** = нигоштан; ✓**ai** = рафтан; ✓**duruj** = дурӯғ гуфтан; ✓**nij** = дур (дафъ) шудан.

Ҳамин тариқ, дар порсии қадим шаклҳои зиёди феъл истифода мешуд, ки рафта-рафта аз онҳо шаклҳои нав ба вучуд омаданд ва ӯ як қатор калимаву аффиксҳо маънои луғавии худро аз даст дода, ба реша

пайваст шуданд ва ё калимаҳои мустақил ба ҳайси морфемаҳои ёридиҳанда хизмат мекарданд, ки инро дар мисоли зарфи **hamēv** дида метавонем.

Савол ва ҷупоришот:

1. Гуруҳи забонҳои ҳиндуеуропиро номбар кунед?
2. Забони ориёӣ гуфта чиро мефаҳмед, маънидод кунед?
3. Шакли феъл дар забони ҳиндуеуропӣ чӣ гуна мебошад?
4. Шумора дар таърихи забони тоҷикӣ чӣ гуна мебошад?
5. Аз мавзӯи мақрур ба худ чӣ гуна озукаи маънавӣ гирифтед?

МАЪРУЗА 3.

ДАВРАҲОИ ИНКИШОФИ ТАЪРИХИ ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ. ЗАБОНИ ПОРСИИ ҚАДИМ

Нақшаи мавзӯ:

1. Даврабандии таърихи забонҳои эронӣ
2. Забони қадимаи эронӣ
3. Забони порсии қадим
4. Забони порсии миёна

Мафҳумҳои асосӣ. Забон, порсӣ, қадим, миёна, осор, ёдгориҳои Бесутун, даврахҳои инкишофи забон, таърих, таҳаввул.

Даврабандии таърихи забонҳои эронӣ. Даврабандии таърихи забонҳои эронӣ баъд аз таксимилавии гуруҳи бузурги забонҳои ориёӣ ба гуруҳҳои мустақили хиндӣ ва эронӣ оғоз мегардад. Таштакул ва таҳаввули забонҳои эронӣ ҳамчун гуруҳи мустақилӣ забонҳои қарин ба аввалҳои ҳазорсолаи 2-юми то милод рост меояд. Тақсимои даврахҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ аз оғози ҳазорсолаи 2 то ба имрӯз се давраи бузурги таърихи давраи қадимаи эронист, ки аз оғози чун гуруҳи таърихӣ давраи забонҳои қадимаи эронист, ки аз оғози чун гуруҳи маҳсус таштакул ёфтани забонҳои эронӣ сар шуда, яъне аз интиҳои ҳазорсолаи 2 то милод то асрҳои IV ва 3 то милод идома меёбад.

Дар оғози ин давраи ханӯз мавҷуд будани забони мадаи умумиэронӣ ва гуишҳои он собит шудааст, ки вижагиҳои умдаи он дар манбаҳои хаттии забонҳои эронии қадим зимин муқоиса ба мушоҳида мерасад. Ба манобеи хаттии давраи қадим қатбаҳои меҳнависии порсии қадим ва осори то ба мо расидаи Авесто мансубанд, ки онҳо муҳимтарин сарчашмаҳои омӯзиши хусусиятҳои забони даврони қадим ба шумор меравад. Интиҳои давраи қадим ба истилои Искандари Мақдунӣ ва шаклигирии давлатҳои пас аз истилои Юнон

рост меояд. Давраи дуюми таърихи забонҳои эронӣ аз асрҳои IV-III то инҷо то асрҳои VIII-IX идома меёбад ва ин давра ба мо дар бораи таҳаввули забонҳои эронӣ маълумоти муфасссалтарро дастрас менамояд. Қайд кардан бамаврид аст, ки манбаҳои хаттии мансуб ба интиҳои давраи дуюми таърихи ҳеле маҳлуд буда, аксар манобеи хаттӣ ба охири давраи дуум мутааллиқанд.

Осори хаттии давраи миёна асосан ба забони порсии миёна, сугдӣ ва парфиянӣ ва ба таври маҳлуд ба забонҳои хоразмиву бохтарӣ мансубанд.

Интиҳои давраи миёна ба истилои араб ва пойдор шудани Хилофати Араб рост меояд. Давраи сеюм давраи нави забонҳои эронӣ буда, он аз асрҳои VIII-IX оғоз мешавад. Давраи нави забонҳои эронӣ бо осори хаттии ҳеле фаровон, бо шохкориҳои бузурги адабии фарҳангӣ ва таърихӣ маъруф аст. Дар ин давраи теъдоди забонҳои гуногуни эронӣ ва шеваҳои онҳо (зиёда аз 40 забону гуиш) бештар гардидааст. Дар навбати худ давраи нави забонҳои эрониро ба таври умумӣ ва ҷудогона ба зинаҳои таърихӣ ҷудо кардан мумкин аст.

Забонҳои қадимаи эронӣ. Қавмҳои эронитабор дар интиҳои ҳазорсолаи III ва оғози ҳазорсолаи II ба манотиқи гуногуну паҳновари Осиёи Пеш ва Осиёи Марказӣ густариш ёфта, қисмати бештари он дар Осиёи Миёна мутамарказ гардид. Дар ин давраи нуктаҳои қанории густариши қавмҳои эронӣ соҳилҳои шимолу шарқи Баҳри Сиёҳ, соҳилҳои баҳри Азов (скифҳо), худуди Чин (қавмҳои сақоӣ), халиҷи Перс ба шумор меравад. Дар ин сарзамин то даврахҳои густариши қавмҳои эронӣ ақвомӣ ғайриҳиндуеуропӣ, аниқтараш эламиҳо, кашмутҳо, бобулиён, луллубиён ва дигар қавму халқиятҳо сукунаг доштанд (Оранский, 1963, 34). Аз забонҳои қавмҳои ғайриэронӣ, ки дар ин сарзамини соқинони таърихӣ буданд, эламиҳо то нимаи дуюми ҳазорсолаи то милод бо забонҳои худ коргузорӣ менамуданд ва баъд аз ин бо забонҳои эронӣ омезиш ёфт. Аз 1900 қаллимоти исми эламӣ, ки аз хуччатҳои коргузори эламӣ дар Персиполи қадим, мансуби солҳои 510-450 то милод ёфтшуда таҳминан 200 ном пас аз асрҳои V то милод боқӣ монда, баъдҳо ҷои онро пурра муодилҳои забони порсии қадим гирифт.

Забони порсии қадим. Забони порсии қадим аз қадимтарин забони эронии соҳибхат ба шумор меравад. Забони порсии қадим забони давлатии саҳитанати Ҳохоманишиён буда баъд аз сукунаги ин давлатдории бузург ба маҳлудиятҳо дучор гардида алифбои он аз байн рафт. Баръакси забони авастой забони порсии қадим забони дину мазҳаб набуд. Ин забони дар аҳди Ҳохоманишиён дар қаламрави ин

империяк бузург забони маъмулу мустаъмал ва мавриди коргузорӣ қарор гирифта буд. Манобеи хаттии забони авастой ва забони порсии қадимро мавриди мукоиса кардан, ҳамоно хусусияти фарқунандаи онҳо дар он содир мегардад, ки катибадои хаттӣ дар нуҳаи асл ба мо расидааст ва маҳз ҳамин хусусият арзишмандии онро нишон медиҳад. Бартарию осори авастой нисбат ба катибаҳои забони порсии қадим дар он содир мегардад, ки ҳаҷми он бештар аст. Аз оини меҳнавишти забони порсии қадим ягон суннате намонда, ва баъди шикасти Ҳахоманишиҳо ғайри ғайри рафт. Дар дараҳои минбаъда қариб ҳеҷ кас он матнҳоро хонда наметавонист. Хушбахтона, қисматҳои муҳиму арзишманди хаттии забони порсии қадим то ба мо омада расидаанд. Ба манбаъҳои хаттии забони порсии қадим сарчашмаҳои зерин шомиланд:

Катибаи Дорошоҳ (Катибаи Бесутун) - ба се забон: порсии қадим, акқодӣ, эламӣ дар панҷ сутун нақшгузорӣ карда шудааст. Теъдоди сатрҳо дар сутунҳо чунин аст:

сутуни якум - 96 сатр

сутуни дуюм - 98 сатр

сутуни сеюм - 92 сатр

сутуни чорум - 92 сатр

сутуни панҷум - 36 сатр.

Забони порсии миёна. Дар миёни тамоми забонҳои эронии миёна

порсии миёна ҷаҳлаві забонест, ки аз он миқдори зиёди саноду далоил боқӣ мондааст. Аз ин замон теъдоди зиёди сиккаҳои навиштадор, ки дар садаи дуввуми пеш аз милод ба дасти подшоҳони Порс забт шудаанд, як қатор сиккаҳои аҳди Сосон (асрҳои III-VII), катибаҳои рӯи сангу зарфҳо, муҳру сангҳои қимматбаҳо ва монанди инҳо ба дасти олимон расидааст. Аз ҷумла катибаҳои зиёде аз асрҳои III-V мелодӣ, ки подшоҳони сосонӣ ва ашхоси сиёсӣ муҳаббатӣ дар рӯи сангҳо қандаанд аҳамияти хос дорад. Ҳамчунин адабиёти зиёди мазҳабӣ зардушӣ ва ғайримазҳабӣ, ки дар давраи салтанати Сосонӣ ва солҳои аввали аҳди Ислом таълиф шудаанд, дастраси эроншиносон гаштааст, ки ҳама ба анвои мухталифи хутут ба забони ҷаҳлаві (порсии миёна) навишта шудаанд. Ба боз метавон асноди манавири ёдовар шуд, ки дар ибтидои қарни XX дар воҳаи Турфон (Туркистони Шарқӣ) пайдо шудаан, ки таърихи нигориши онҳо ба асрҳои VII-IX тааллуқ дошта, ба забонҳои порсии миёна, портӣ ва суғдӣ навишта шудаанд ва аз аҳамият ҳолӣ нестанд. Дар давраи салтанати Сосонӣ забони порсии миёна, ки забони расмӣ давлатӣ ва забони рӯҳониёни зардушӣ ба шумор рафта, ҳудуди аз марзҳои вилояти Порс то ба

инчунин шимоли шарқии Эронзаминро фарогир шуда буд, тадриҷан ҷонишини дигар забон ва лаҳҷаҳои эронии миёна гардид. Баъзе аз ин забонҳо қомилан аз байн рафтанд ва бархе аз онҳо ба таври ғушӯӣ маҳдудӣ маҳалла боқӣ монданд. Ҳамин тариқ дар арафаи Ислом забони порсии миёна як бахши бузургро, ки аз қаламрави Эрони ҳуҷуҷ, Афғонистон ва Осиёи Миёна иборатанд, фарогир шуд. Аз ин рӯ забони порсии миёна дар ҷараёни густариши худ баъзе вижагиҳои оғозӣ, лексикӣ ва сарфиву нахви забонҳои бумии ин кишварҳоро, хоса шарқи Эронзаминро қабул ва сохти забонии ҷаҳлаві мувофиқ кардааст.

Савол ва супришот:

1. Давраҳои инкишофи забонҳои эрониро номбар кунед?
2. Забони порсии қадим чи гуна манбаъҳо дорад?
3. Забони порсии миёна дар асрҳои қадим ҳукмрон буд?
4. Оё забонҳои эрон аз як решаи забонанд?
5. То имрӯз аз забонҳои порсии қадим чи гуна манбаъҳои моддӣ ва маънавӣ мерос мондааст, номбар кунед?

Ҷӯҳати адабиёт

1. Оранский И.М. Иранские языки. - Москва: Наука, 1965. - 199 с.
2. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва: Наука, 1988. - 305 с.
3. Герценберг Л.Г. Додикудовое Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. - Душанбе: УДТ, 1978. - 71 с.
4. Каримов А. Хрестоматияи забони ҷаҳлаві. - Душанбе: УДТ, 1978. - 147 с.
5. Каримов А. Тахлиши лексикӣ - грамматикӣ матнҳои тоҷикӣ қадим. - Душанбе: Маориф, 1985. - 156 с.
6. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. - Душанбе: Ҳумо, 2003. - 151 с.

МАЪРУЗАИ 4

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ ЗАБОНҲОИ АВАСТОӢ.

Нақшаи мавзӯ:

1. Забони авастой аз он забонҳои қадимаи эронӣ.
2. Қисматҳои Авесто.
3. Таърихи Авесто
4. Ҷамъияти Осиёи Миёна мувофиқи маълумоти «Авесто»
5. Забони авестой.

Забони авастой аз он забонҳои қадимаи эронӣ. Забони авестой, яке аз забонҳои эронии қадим, ки мутааллиқ ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ аст. Дар Аврупӯ муҳаққиқон ин забонро забони Занд ё зандӣ мегуфтанд (гарчумаву тафсири Авесто ба забони паҳлавӣ - форси миёна бо номи Занд- Авесто маълум буд), азбаски пайдоиш ва интиқоли зардуштия ба Балх вобаста аст, забони авестой бо номи забони бохтари бостон низ ёд мешавад. Оид ба мансубияташ ба гурӯҳи ғарбии забонҳои эронӣ низ баъзе забоншиносон, авестошиносон баҳс ороштаанд, вале тарафдорони шарқӣ будани забони авестой ва далелҳо дар ин бобат бештаранд: чуғрофиёе, ки дар Авасто акс ёфтааст, ҳамосаҳои дар Авасто овардашуда аз рӯи мазмуну мундариҷа ба Шарқ тааллуқ доранд; рӯҳониёни зардуштия - мубадон макони пайдоиш ва густариши дини худро Балх медонанд.

Забони авастой аз ҷиҳати хусусиятҳои дастурӣ (грамматикӣ) ба забонҳои хоразмӣ, суғдӣ, забонҳои помирӣ наздикӣ дорад. Давраи ба вуҷуд омадан ва густариши забони авастой ё шеваи забони ориёӣ (эронии қадим), ки забони авастой ном гирифтааст, ба ҳудуди замони миёнаи ҳазораи дуввум- миёнаи ҳазораи якуми пеш аз мелод рост меояд.

Миттақаи густариши забони авастой Дрангиана (Сакастана-Сиистон), шимолу ғарбии Маргиана (Марв), Балх (Бактрия), Мод мебошанд. Дар забони авастой ду шеваи нигориш мавҷуд аст:

- 1) шеваи «Готҳо»;
- 2) шеваи «Хурд- Авесто» (Авестой пасин).

Ба шеваи «Готҳо» ҳуди «Готҳо» [мансуб ба Зардушт ва чанд боби «Ясно» («Ясно- ҳаптанханта»- «Яснои иборат аз хафт боб»), бахшҳои (бандҳои) 12-14, 13-15, 54, 56 ва 58 «Ясно», ба шеваи Авастой пасин- «Хурд - Авесто» «Яштҳо», «Виспарад», «Вандидод», «Хурд- Авесто» навишта шудаанд.

Забони авастой дар замони тадвини Авесто (нимаи якуми ҳазораи якуми пеш аз мелод) матрук буд. Ба ин забон маросимҳои дини зардуштӣ анҷом дода мешуданд. Авесто ва баъзе дуоҳо аз он дар намози зардуштиён, ки дар оташкадаҳо мегузоранд, ҳонда мешуд. Имрӯз ҳам забони авастой байни пайравони зардуштияи порсҳо (сокинони иёлоти Гуҷароти Ҳиндустон) ва ғарбҳо (сокинони шарҳи Кирмону Язди Эрон) ва дигар манотиқи дунё, ки зардуштиён зиндагӣ мекунанд, забони дину ибодат ва иҷрои маросимҳои динӣ мебошад.

Ҳатти дар забони авестой маълум ҳатти фонетикӣ ифодакунандаи тавтоми овозҳои забон (иборат аз 48 то 52 аломат буд- Дин - дабира мебошад. Низоми фонологии забони авастой - ро авестошиносон дар асоси омӯзиши савтиёт (фонети)- и он ва истифода аз натиҷаҳои дастонардҳои забоншиносии муқоисавӣ - тарихӣ барқарор кардаанд.

Дар забони авастой 14 садонок ва 34 ҳамсадо мавҷуд аст. Дар бахши шеваи «Готҳо» зада оҳангист. Забони авастой аз ҷиҳати сарф (морфология) флективӣ ва синтетикӣ (нигар Забонҳои флективӣ, Забонҳои синтетикӣ). Дар забони авастой хиссаҳои нутқ- исм, сифат, шумора, ҷонишин, зарф, феъл бо категорияҳои замон (ҳозира, оянда, гузашта, аорист), масдар, сифати феълӣ, пешояндҳо (нисбатан мустакилмаъноянд), пасоянд, хиссача, пайвандакҳо (пайвандаки энклитикии - са барои робитаи аъзои ҷидди чумла ва ҷумлаҳои мураккаб ба кор бурда мешавад) мавҷуданд.

Хиссаҳои номии нутқ дорон 8 ҳолат (падеж, ниҳоди фоил) (Nominative), роӣ, мафъул (Accusative), бой, ба васила (Instrumental), барон, ба, сӯи (Dative), азӣ, анҳа ё мафъул минҳа (Ablative), онӣ, вобастагӣ (Genetive), дарӣ, андарӣ (Locative), ой, нидой, (Vocative), ҷинсият (мardона, занона, камосо- хунсо), се шумора (танҳо, ҷамъ, дугона- ҷуфт) мебошанд. Тартиби калимаҳо дар ҷумлаҳои авестой нисбатан озод аст. Аз ҷиҳати сарф (морфология) ва наҳв (синтаксис) ба санскрит наздикӣ дорад. Баъзе забоншиносон, масалан Уилям Ҷонс,

забони авастоиро дар муқосса бо санскрит мавриди паҳӯиш қарор додаанд.

Тарғиби лугавии забони авастой, асосан, аз калимаҳои оиди забонҳои хиндуаврупоӣ (хиндуорӣ, эронӣ) иборат аст. Калимаҳои бегона дар он роҳ наёфтаанд.

Дар забонҳои имрӯзаи форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ, ки номи умумиашон форсӣ мебошад, калимаҳои авестой ба мисли *harjatanam* – анҷуман, *xratu* – хирад, *xratumand* – хираманд, *vahu-* бех, *dāna* – дин, *vaeda* – медонам, *zasta* – даст, *mah* – моҳ, *bunim* – бум, замин, *gaigi* – кӯҳ (дар русӣ – гора), *maivanam* – меҳан, *guvan-* ҷавон, *maia* – модар, *rita-* падар, *brata-* бародар, *dugda-* духтар, *aiva-* як, *harpa-* ҳафт, *asta* – ҳашт, *savwaga* – ҷаҳор, *dasa* – даҳ, *tum-* ту ва ғайра вомерӯанд.

Қисматҳои Авесто

Фарваҳар

Таҳрири якум дар замони Сосониён муназам гардида, ба 348-боб тақсим шуда, дар 21-китоб гирд оварда шуда будааст. Ин 21 китобро насқ мекуфтанд, ки аз 350 000 калима иборат будаанд. Ин таҳрир то ба замони мо омада нарасидааст. Нухай бостонгарини таҳрири дуввуми Авесто, ки соли 1278 рунавис шуда, то замони мо боқӣ мондааст, чоряки таҳрири сосониӣ онро фаро гирифта, тамоми илми авестошиносӣ ва дониши инсоният дар хусуси ин ойн дар пояи хамин таҳрири Авесто қарор гирифтааст. Ин таҳрир ба панҷ бахши мустақил ҷудо шуда, тақрибан ховии 83 ҳазор калима аст.[5] Ин бахшҳо чунин ном доранд:

Ясно (Ясна)

Яштҳо (Яштҳо)

Вандидод

Виспарад

Хурдак-Авесто (Хурда-Авесто)

Ясно

Ясно

Ясно (Ясна), ки маънояш гиромӣ доштан, ситоиш ва парастии буда, номи ҷашни имрузаи тоҷики низ аз он реша ба вуҷуд омадааст. Қисми муҳими Ясно аз Ғотҳо, яъне сурудҳо ва гимнҳои иборат аст, ки дар Авестон мавҷуда қисмати аз хама қадимтарин мебошад. Зардушт эҷодгари Ғотҳо доништа мешавад. Ғотро аввал гӯса мекуфтанд. Гӯса маънои сурудро дорад. Ғот-гӯс-гӯх-суруд оханг буда, он дар таркибҳои Дутоҳ, Сегоҳ ва ғайра имруз ҳам зинда аст. Дар Ғотҳо доир ба пайдоиши неқӣ ва бадӣ, ҳамчунин муборизаи дониши онҳо бо якдигар, дар бонисти асосии дини зардуштӣ дар бораи онқадори неқ, гуфтори неқ ва кирдори неқ, Равони Ғов ва Офаридагони Ғов. зиндагии он Дунё, офариниши инсонӣ нахустин, ситоиши об, кӯҳҳо, дархости мағлубияти девҳо ва дигар масъалаҳои оёину ахлоқ Сухан меравад. Ғотҳо баробари дуоҳо вази иҷтимоии ҷомеаи онрузаро низ хабар медиҳад. Таркиби иҷтимоии зардуштиро ба се ғуруҳи зайл ҷудо мекунад; 1) Рӯҳониён ба сардори пешвоёнашон — мубадон. 2) Авлод, ки дар ҷомеа ва дар ноҳияе қабиларо ташкил мекунад. 3) Иттиҳоди қабилҳо, ки чун қавм бо сардори пешвоёнашон ва синаҳсолонро дар сарзамини ӯ кишваре сукунаг доранд. Бехтарин тартиботе, ки ба васлия Ясно тарғиб мегардад, Арта ваҳишта ном дошта барои неруманд гардидаи ҷомеаи барзгарону чорводорони муқимӣ, ободии кишвар, ривочи кишт, тарикки долани чорводорӣ баргардонанд. Хучумҳои бодиянишони роҳзан ва зидди дуруғ нигаронда шудааст. Шоҳи одил аз ибтидои ҷамъияти синфи орзуи халқ буд. Ҳамаи нерӯҳои ки барои он офарида шудаанд, ки бо ҳидояти мубадони покниҳод ва синаҳсолорони қавмҳо ба парастии Ахурамаздо, мадад ҷустан аз фариштагони неқкор ва манфиати барзгарону чорводорон машғул бошанд, бо Аҳриман, Аҷидахок (Захҳок), мубадони дурӯғу, ки Қарападҳо ном доштанд, ба муқобили зулм мубориза баранд, барои инсонӣ пок роҳи расидан бо орзуро наздик намоянд.

Яштҳо

Яштҳо (Яштҳо) аз ҷиҳати мазмун ва сабқ ба Ясно рақобат доранд. Аммо Фарқи асоси он аст, ки ҳар як Яшт ба як Яздон (Яздон,

Эзиг) мансуб буда, ба Ахура Маздо, Ардвисура Анахито, Мехр, Митро (Хуршед), Бахром ва амсоли инҳо хос аст. Янпт калимаи хоси авестойи буда, маънои ситоиш ва ниёишро дошта, ҳамагӣ 21 янпт то ба замони мо омада расидаанд. Дар ин қисми Авесто низ аз осотиру ривоятҳои қавмҳои эронӣ зиёд карда мешавад. Дар он зикр мегардад: «Худой бузург Урмузд (яъне Хурмуз) ин ҷаҳонро офаридааст».

Вандидод

Вандидод аз калимаи форсии миёнаи Видевдат, ки аслан шакли вайроншудаи «ви даево датеъм» мебошад, ба вучуд омада, маънои қонуни ҷидди девонро дорад. Он аз 22 боб иборат буда, ин бобҳо Фарғард номида шуда, ба тариқи муколама иншо гардидаанд. Ин қисмати Авесто пурсишҳои Зардушт ва посухҳои Ахура Маздоро фаро мегирад. Дар Вандидод роҷеъ ба Аҳриман, бод, борон, сармо, гармо, кишварҳои офаридаи Ахура Маздо, асотир дар бораи Ҷамшед, Катомарс ва ғайраҳо нақл карда мешавад. [1]

Ба фармудаи Ахура Маздо «Кассе, ки гандум мекорад, тухми неки мекорад, вақте ки гандумро барои кӯфтан омода месозад, девонро арақ пахш мекунад, вақте ки онро ба осиб мебарад, девон безобита мешавад, вақте ки хамирро барои пухтан тайёр мекунад, девон аз тарс ба доду фитон меояд».

Виспарад

Виспарад аз калимаи авестойи висператаво гирифта шудааст, ки маънояшро бо тоҷики имруза «ҳамаи доварон» гуфтан мумкин аст. Аз ҷиҳати мазмун ин қисман ба Ясно каробат дорад. Он дуоҳои фаро мегард, ки дар ситоиши Яздон ва ниёиш ба даргоҳи он хос буда, ҳангоми тоату ибодати зардуштиён тиловат мегардид. Виспарад аз 24 боб таркиб ёфта, он бобҳо карда номида мешавад. Ин қисмати Авесто нисбат ба Ясно ва Яштҳо хеле баътар танзим гардидааст. Дар Виспарад Готҳо чун сурудҳои муқаддас ситоиш ёфта, ҳар ҷо мисраҳо ва бандҳои алоҳидаи Готҳо иқтибос оварда мешавад. [1]

Хурдак-Авесто

Хурдак-Авесто аз ду калимаи Авестон Хвартак (хурдак) ва Апастак (Авесто) таркиб ёфта, баргузидаи тамоми Авесто мебошад. Онро дар замони Шопури II Сосони (309—379) муъбади мубадон Озарбади Маҳраспандонт дар 21 наск тартиб дода буд. Он ба ҳашт бахш ҷудо мешавад. Хурдак-Авесто дуоҳои фаро мегирад, ки ҳар як пайрави дини зардушти онҳоро бояд бидонад ва ҳангоми ибодат ба забон ронад. Ҳамчунин, доир ба тақвим, ҷашнҳо, одоби пушидани сару либос ҳабаб мегардад. Хурдак-Авесто фулпурдаи донишҳои аҷдоди

Моро аз таърих, ҷуғрофия, ҳуқуқ, тиб ва монанди инҳо фаро мегирад. Метанон Хурдак-Авесторо қонуни ойини зардуштӣ номид.

Авесто боқимондаи сурудҳо, дostonҳо, ривоятҳо ва гуфтаҳои бузургони гузаштаи мо мебошад, ки таърихи бисёрҳазорсолаи ориёиҳои таҷассум менамояд. Авесто маҷмуаи маълумотҳои динӣ, фольклори, ҷуғрофи, астраномии, биологӣ, ботаникӣ, табиатшиносӣ, тиббӣ, фалсафаи, адаби, шеърӣ ва таърихист. Маънои калимаи Авесто ҷандон равшан нест. Дар адабиёти таърихи номи китоб Авасто, Асто, Усто, Апастак, Вистак ва ғайра навишта шуда ва авастошиносон онро китоб, илм, дониш маъни карданд. Авасто барои мо, тоҷикону эронӣён, муқаддас аст, на барои он ки китоби динист, балки барои он ки осори қадимтарини хаттии гузаштагони мо ба ҳисоб меравад. Агар муаллифи наски (китоби) аввали он Зардушт бошад, пас муаллифони китобҳои боқимонда дигар бузургони мо буданд.

Таърихи Авесто

Ҳеч миллате дар ҷаҳон ҷунин асари гаронбаҳои таърихӣ надорад. Магнии пурраи Авасторо дар замони забткориҳои Искандари Мақдунӣ сухтанд. Мувофиқи ахбори таърихи Авасто дар ду нусха дар 12 ҳазор пусти гов бо оби тило навишта шуда буд ва яке дар ҳазинаи шoҳи дар Персеполис ва дигаре дар маъбад нигоҳ дошта мешуд. Мақдунӣҳо қасри шoҳро горат карда, баъд оташ заданд ва Авасто ҳамроҳи дигар китобҳои ҳазина сухт. Нусхаи дуюмро ба Юнон бурданд ва онҷо нобуд гашт. Мувофиқи гуфтаи муаррихи тонони Плини, Авастой Зардушт китоби бузургтарин дар ҷаҳон ва аз 2 миллион байт иборат буд. Таҳмин меравад, ки Плини ин маълумотро аз ҳамаи нусхаи ба Юнон бурда гирифтааст. Баъди юнониҳоро аз Ориёшахр рондан Портҳо ба гирд овардани Авасто пардохтанд ва ин қор ба анҷом расида буд ё не, мо намедонем. Ба ҳар ҳол Авасто дар замони Сосониён аз нав мураттаб мешавад. Аммо ба Сосониён аз 1200 боб 347 бобро барқарор кардан мумкин гардид. Азбаски Авасто бо лаҳҷаи мардуми Бохтар навишта шуда буд, барои фаҳмидани вай лугати тафсирие тартиб дода шуд, ки он «Занд» ном дошт. Дар замони Сосониён муъбадон Авасторо мувофиқи шарҳи «Занди Авесто» мефаҳмиданд. Тафсири паҳлавии Занд аз 2094200 вожа иборат буд. [3][7]

Авасторо дубора арабҳо сузониданд. Дар асрҳои VII—IX арабҳо тоҷиконро ба бефарҳангӣ таъна мезаданд ва ба иззати нафси онҳо мерасиданд. Дар муқобил гурури миллии онҳо бедор шуд ва номи миллати худро тоҷик-тоҷдор аз наҷоди пок муаррифӣ сохтанд ва ба

тарҷимаи осори хаттии худ ба арабӣ шуруъ намуданд. Дар замони халифа Маъмун, ки модараш аз тоҷикони Балх буд мувоҳисае байни диндорони мусулмон, насронӣён ва ибронӣён таъкил карда шуд, ки дар он мубади зардуштӣ бо Номи Озарфаранбаг (Отурфарнбаг) ширкат дошт. Дар ин мувоҳиса Озарфаранбаг нисбат ба ҳамаи намояндагони динҳои дигар дастболо шуд ва халифа ба ӯ иҷозат дод, ки дар бораи Авасто ва оини Зардушт китобе мураттаб кунад. Озарфаранбаг ба навиштани китобе ба номи «Динкард» сар мекунад, лекин онро тамои карда наметавонад, зеро уро диндорони исломи кулшанд. Навиштани «Динкард»-ро мубад Озарбод (Отурплати) давом дода, ба охир мерасонад «Динкард» мухтасаран дар бораи бахшҳои Авасто, аз ҷумлаи 21 китоби замони Сосонӣён маълумот медиҳад.

Дар ҳамин давра якчанд китобҳои дигар монанди «Ардовирафнома», «Минуи хирад», «Бундаҳишн» ва дигар адабиёти зардуштӣ навишта шуданд, ки мо аз онҳо дар бораи оини Маздаясно маълумот мегирем.

«Авесто» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ

Алифбои авестоӣ зоҳиран дар асри VI — аниқтараш дар замони Хусрави I (531—579) ба вучуд оварда шудааст. Матнҳои бозмондаи «Авесто», ки қадимтарини онҳо ба асрҳои III ва IV таалукдоранд, ба ҳамин китобати давраи охири сосонӣ мансуб мебошанд.

Китобати «Авесто» ба алифбои то замони мо расидааш аслан дар асоси нақш лафзи он сурат ёфтааст. Худи номи «Авесто» аз калимаи форсии миёнаи — *arastak* -, баъдан — *avastav* — ба маънии «асос» (ва ё мувофиқи тафсири дигар «гузариш», «дастур», «қиёси») ва ғайра аст, ки бевосита ба матни маҳфуз мондаи «Авесто» дар зарфи мавҷудияти чандин асраи худ борҳо кодификация шудааст.

Дар асри XIX ба сабаби инкишофи забоншиносии муқоисавии наздики забони «Авесто» бо забони қадими ҳуб омехта шуда ва аз ӯи бисёр ёдгориҳои маълуми ҳиндӣ — ведой (бо ин забон) «Ригведа» ва санскрит исбот гардид. Ҳамчунин пайдо шудани мифтоҷи дуввумии забони машҳури эронии қадим, форсии қадим, мутолиаи барасии минбаъдаи адабиёти зардуштии пас аз авестой ва истифодаи васеи маълумотҳои забоншиносии муқоисавии ҳиндавропиоро қайд кардан зарур аст.

Омезиши забонҳои Эронии миёна, аз он ҷумла забонҳои мурда (хоразмӣ, суғдӣ, хутану сакоӣ) ва забонҳои зиндаи Эронии Шарқӣ низ аҳамияти бисёр калон дошт. Ҳамаи ин қори тарҷумаи илмӣ «Авесто»-ро ханӯз мушқилоти зиёде дорад ва муътабартарин мутахассисон ҳам

бале ҷойҳои муҳими «Авесто»-ро ба таври мухталиф тарҷума мекунанд.

«Авесто», ки аз маҳмие матнҳои пайравони оини зардуштӣ иборат аст, муҳимтарин маъхазе оид ба таърихи қадимтарини Осиёи Миёна мебошад. Ҳоло ғайр аз тездоди андаке дар Эрон, зиёда аз 100 ҳазор Зардуштӣён зиндагӣ менамоянд, ки ононро одатан порсийён меноманд. Порсийён на танҳо дини қадима, балки матнҳои қадимии диниро маҳфуз медоранд.

Дар миёнаҳои асри XVIII — Анкетил Дюперрони Франсавӣ, ки нисбат ба омезиши дину мазҳабҳои қадим шавку рағбати маҳсусе дошт, ба Ҳиндустон сафар намуд. Ӯ назди муъбадони порсӣ маросимҳои дини ва хондани матнҳои қадимиро (ба дараҷаи муъбадони баланд буданд) омехт ва якчанд дастхатро харида гирифт. Ба ватан баргашта, баъдан ӯ тарҷумаи франсавии «Авесто»-ро бо мулҳақоти чанде аз матнҳои марбут ба он интишор дод. Ба воситаи ин қорнамои илмӣ ӯ маълумот дар бораи «Авесто» дастраси аҳли илми Аврупо гардид. Муддатҳои зиёде «Авесто» мисли дигар ёдгориҳои динӣ ва ҳамоисии ҳиндӣ ва эронӣ, ба таври шифохӣ, ки ягона нақш дақиқан маҳфуз мондан буд, нақл карда мешуд.

То ба вучуд овардани алифбои авестоии хозиразамон матнҳои авестоие вучуд доштанд, ки бо алифбои дар асрҳои VI—V пеш аз милод дар Эрон ӯсиёи Миёна мустаъмоли оромӣ таълиф ёфта буданд.

Олимони имрӯза ҷунин маълумотро, яъне аслан вучуд доштани «Авесто»-и замони Ҳахоманишиёро беасос мешуморанд ва баъзеҳо, ҳатто ба мавҷудияти матни ашқонии «Авесто» ҳам шубҳа доранд. Вале, зоҳиран «Авесто»-и хаттӣ дар нимаи дуввуми давраи Порт (Парфия) ва яқинан оғози давраи Сосонӣён вучуд дошт.

Баъдтар «Авесто» бо алифбо, ки маҳсус барои навишти он ихтироъ шуда буд, китобат гардид. Ин алифбо дар заминаи хаттӣ паҳлавӣ (яъне, хуруфи китобҳои зардуштии форсии миёна), ки инкишофи яке аз намудҳои хатти оромиасос ба ҳисоб меравад, ба вучуд омадааст. Вале алифбои авестой хеле зиёдтар (бештар аз ду баробар) хуруф, аз ҷумла 14 ҳарфи садонок дорад. Ин алифбо бо тамоми ҷузъиёташ қоркардашуда имкон медод, ки матнҳои «Авесто» ба нигоҳ доштани тарзи талаффузи аънаванӣ ҷўяндогони он аз давраи пайдоиши ин ёдгори хеле дақиқ ва саҳеҳ сабт гарлад.

«Авесто»-и имрӯза аз китобҳои «Ясно» — «Назр» — «Ниёз», маҷмӯи матнҳои маросимӣ; «Яштҳои» («Яшт» — «Ниёш» —

«Ситоиш»), сурудҳо дар васфи худёни дини Зардуштӣ; «Видевдат» — «Қонуи» ба муқобили «Девон» (шакли баъдинаи нодуруст ҳоло «Вандидод»). Ғайр аз ин ба «Авесто» якчанд қисматҳои ҳаҷман хурд ва қамаҳамият дохил мешаванд. Ҳамин тавр «Авесто» на танҳо доир ба дини зардуштӣ, балки доир ба баъзе оину мазаҳҳои эронии қадим ва русумоти қабилавие, ки ба замони умумияти ҳиндуаврупоӣ дахл доранд, маълумот медиҳад.

Ба ҳамаи ин маҳдудиятҳо нигоҳ накарда, «Авесто» муҳимтарин ва ягона маъназест барои равшан намудани таърихи қадимтарини эронӣёни шарқӣ, яъне мардуми Осиёи Миёна, Афғонистон ва он қисмати Эрон, ки дар шафати Осиёи Миёна воқеъ гардида аст.

Ҷамъияти Осиёи Миёна мувофиқи маълумоти «Авесто»
Мачмуи нисбатан қимматари маълумоти «Авесто» дар масъалаи тавсифи ҷамъият асари В. Гейгер «Маданияти Эрони Шарқӣ дар аҳди бостон» иебонад 25. дар мӯддати пас аз соли 1882 и асар аз бисёр ҷиҳат кӯҳна шудааст, вале, мутаасифона, асаре ҳаммонанди он аз ҷиҳати дарбаргирии материал ҳоло ба миён наомадааст. Ба ғайр аз диди нави филологӣ — лингвистӣ дар ҷунин асар маълумоти «Авесто»-ро мумкин аст аз назари қомебиҳои нави археологи тадқиқ кард. Умед аст, ки эроншиносон ва бостоншиносони мо дар солҳои наздик ҷунин асари заруриро ба вуҷуд меоранд.

Муваққикон хусусияти ҷамъияти авестоиро тадқиқ намуда, ҷаҳорзина будани онро қайд намудаанд. Дар «Яшт»-и X, 115 оварда шудааст: «Сарвари динии хонадон „нманйа“: сарвари динии авлод — „висйа“; сарвари динии қабила — „зантума“; сарвари динии мамлакат — „дахйума“: сарвари олии дии — „заратуштротэма“ номида мешавад.

Ба ҳамин тарик, оила „нмана“ ном дошт. Сарвари ҷунин оилаи патриархали қадҳудо — „нманопати“, яъне „худованди хона“ буд, заи калони дар оила „нманопати“ — „қадбону“ омида мешавад. Мавкеи зиёдро ишғол кардани зани калони дар оилаи тоҷикон, махсусан сокинони маҳалҳои назди Помир, бо ҳукмронии ҳазорсолаи ислом нигоҳ акарда то замони мо боки мондааст. Материалҳои этнографияе, ки дар мавзёҳои гуногуни Помир ҷамъовари шудаанд ба ин шаҳодат медиҳад.

Як далели дигар, вале ғайримустақиме оид ба роли баланди занон дар Осиёи Миёнаи бостон мавҷуд аст ҷунон ки маълумот аст, дар замонҳои бостон ҳукмронии ноҳияҳои Осиёи Миёна — Уструшон ва Сугд лақаби „афшин“ доштаанд 27. Таъзия ва таҳлили таърихиро

этнологини ин истилоҳро В. И. Абаев анҷом додаст. У тафсирҳои кӯҳна на дар ҳақиқат беасоро рад намуда, ин истилоҳро бо калимаи дар забони осетини боқимондаи афсин — „қадбону“ мақоиса намуд 28. Ба ақидаи В. И. Абаев занон — сарварони қабилаҳои сақои — миссегети бояд ҳамин унвонро медоштанд. Аз онҳо ин истилоҳ баъдтар ба ноҳияҳои ҳамсоияи Осиёи Миёна гузашта, нисбат ба мардонии сарвар истифода шудааст 29. Ба ҳамин тарик, истилоҳе, ки дар байни осетинҳо маънии қадбонуро дошт, дар Осиёи Миёнаи қадим тадриҷа нисбат ба мардонии ҳукмрон истифода гардид.

Дар матнҳои авестои калимаи „майа“ аъзои оиларо ифода менамояд, дар баробари ин ҷунон ки И. Гершевия исбот кардааст, ки истилоҳи мазкур эзиди ниғаҳбони хонадорониз ифода мекунад, ки мувофиқи тасаввуроти бостонии мардуми рус оми „парии хонаги“ - ро гирифтааст. Ҷамҷунин эзидони қабилави мавҷуд буданд, ки онҳоро „висйа“ меномиданд. амали ин эзидо қисман бо амалиёти фравашихо — фариштаҳои ниғаҳбон вар ухи тамоми мавҷудот мутобиқ мебошад 31.

Ба ҳайати оила узвҳои окисулхук — вира, вайса ва парийатар низ дохил мешуданд. Вира маънии „мард“, „сарбоз“ — ро дорад, вале маънии „гулом“ — ро из метавонад ифода кунад. Масалан, дар „Яшт“ — и X, 28 оид ба Митра Сухан менавад, ки вай ба он хонадоне, ки хайрхоҳ аст „ғалаву рама ва вираҳои зиёд“ яъне гуломонро тақдир меорад. Умуман, ҳангоме, ки дар „Авесто“ номбурда ва муқобилгузори чорпоён ва вира оварда мешавад, вира одатан гуломо ифода мекунад. Вайса ва парийатар тибқи баъзе матро ба ҳайати оила ҷамҷун узвҳои хурд дохил мешудаанд 32. Иттиҳодияҳои нисбат ба оила қалонгар аз риштаи падари „нафа“ ном доштанд. Онҳо соҳиби замини ҷишт, ҷароғоҳ ва дигар дорони дигари умуми буда, моликияти аъзои иттиҳодияро риштаҳои ҳамраъи ва қафолат ба ҳам мепайваст. И гуруҳҳо хеле бузург буданд ва наздики 100 марди қомилхук ба он дохил мешуд. Оид ба мавкеи ҷунин гуруҳҳо, аз ҷумла, гилаи Зардушт шаҳодат медиҳад: „Бизоатмандон ва муттафикон аз ман ру тофтанд, ҷамоа нисбат ба ман номехрубон аст, ҷамҷунон ки шаҳриёрони дуругпарастии кишварҳо номехрубонанд“ („Ясно“ - и 46, 1) 33.

Қабила („вис“) аз якчанд гуруҳҳои бизоатманд иборат буд, сардори қабила „виспати“ ном дошт. „Вис“ на танҳо қабила, балки маскани аҳли қабила — деҳро низ ифода мекард дар аввал, зоҳиран, ин макони зист аз якчанд хонадон иборат буд. Баъдтар вай батадриҷ хусусиятҳои ҷамоаи қашоварзиро соҳиб шудааст 34.

Чавонон хангоми ба камол расида (овони 15 — солаги) маросими иртикаро ба дин ва чамоа мегулатанд. Дар мачлиси гуруҳи бизоатмандон ба онҳо камарбанд ва пирохани мукаддас бахшида мешуд. Ба ин амал ҳамчун таваллуди дувуми инсон назар мекарданд. Танҳо пас аз ин чаввон узви комилхукуки чамоа мегардид, дар маросимҳои дини иштирок менамуд, ухдадориро гирифта ва акди никоҳ баста мегузорист.

Аксари масъалаҳои хонаводаро шурои кабила, ки сарварони гуруҳҳои бизоатманд ба он дохил мешуданд, ҳал мекард. Шури масъалаҳои ҳаёти дохили, истеҳсоли ва ҷамъиятии марбут ба анҷоми вазоифи дини ва хукуки, ғайр аз ин масъалаҳои муносибат бо кабилаҳои дигарро ҳал менамуд.

Мувофиқи матнҳои «Авесто» дар ҷамъияти онзамона тафрикаи иҷтимоӣ молумулки хеле васеъ инкишоф ёфта буд. Дар боло мо ба ғулумон ишорат кардем. Дар қисматҳои мухталифи «Авесто» ба қатъдоён ва шахсоне ишора мешавад, ки галаву рамаи фаровониро соҳибанд. Чорво боигарии асоси ба ҳисоб мерафт, вале маълум аст, ки боигарии дороён натавонанд чорво, балки заминро сарватҳои дигар низ буд.

Дар «Авесто» гуруҳҳои «ичтимоӣ-қасби» ба монанди руҳони, сарбозу дучархасавор, ва (як бор) хунарманд номбар мешаванд. Баъзе олимони ақида доранд, ки тақсимои иҷтимоӣ ба давраи умумияти хиндуэронӣ дахл дорад ва аз ин сабаб қобили тавачҷух нест; дигарон бошанд, ба даври асоснок муътақиданд, ки он инъикоскунандаи ҳақиқати (дар замони пайдоиши «Авесто» ва баъдтар) вучуддоштаи таърихи мебошад, аз ин ру, хангоми таҷлили ҷамъияти «Авесто» бояд ба мадди назар дошта шавад.

Дар баробари мардуми одди ҷамъият дорои «родмардон» ва «ашрофон» буд. Яке аз истилоҳот ба маънии «родмард», «ашрофон» — «азата» («асилзода») аст. Аксари вай сарвари виса (кабила) ва оилаи худ мебошад. таҷлили таҷзияи қомили этимология ва эволюцияи калимаи «азата»-ро Г.Бейли анҷом додаст. Дар забони форси миёна - пахлави он маъно «озодаи хонадони шох», «родмард», «озодасл»-ро дошт. Аз ҳамин ҷо калимаҳои тоҷикии «озод» ва «озода» сар задааст, ки яке аз маъниҳои он «род», «начиб» аст. Истилоҳи дигари «Авесто» барои ифодаи «ашроф» «асна» мебошад.

Кабила — занту, зоҳиран, мавқеи нисбатан хурдтарро ишғол менамуд. Дар баробари ин баъзе порчаҳоро аз шурои «бехтарин мардумов» иттилоъ медиханд. Истилоҳи ифодакунандаи ин ғунна

шурухо «ханҷамана» буд, ки дар забони тоҷики ба шакли «анҷуман» боқи мондааст. «Вилоят» ва «мамлакат», ки аз якҷанд ноҳия иборат буд, дар «Авесто» «дахӣу» ном дорад. И. М. Диконев дуруст қайд мекунад, ки «равшан қардани маънии ин истилоҳ мушқил аст». Аксаран дар қисматҳои бостонгарини «Авесто» «дахӣу» ба маънии ҳамон ғуна «давлатҷаҳос» буд, ки тибқи манбаъҳои буданд, ки на ҳамчун давлат, доншанд, яъне иттиҳодияҳои минтақавие буданд, ки на ҳамчун давлат, балки ҳамчун ташиқлотҳои бузурги кабилави амал мекарданд. В. А. Лившиц ҳаққони хотиррасон мекунад, ки дахӣу «пеш аз ҳама, маҳуми худуди ва географист, ки дар он умумияти этники хеле зиёд аст, вале он ҳоло дар таркиби давлати ташаққуфта воҳиди маъмури нест». Дар сари «дахӣу» «дахӣулати» меистод. Аз шахсони дигаре, ки ҳокимият дар дасташон буд, «састар» («хукумрон», «ҳоким») -ро ном бурдан мумкин аст, ки ҳуққаш ба ин ё он маҳал равон буд. Дар «Авесто» барои ифодаи маънии иттиҳодияи ноҳияҳои истилоҳи «дахӣу-састар» - «ҳокимият бар ноҳияҳо» мавҷуд аст. Сардори ҷунин иттиҳодия «дахӣулати тамоми дахӣуҳо» - «ҳокими тамоми ноҳияҳо» буд; вай хукуки яққаҳокимияти надошт, ҷунки ба ғайр аз ӯ «дахӣунам» фратэмадатро — «шурои бузургон»-и иттиҳодияи ноҳияҳо низ фаъолият мекард. Зоҳиран, ҳокимияти «дахӣулати» -ҳо ва, ҳатто «ҳокими тамоми ноҳияҳо» маҳдуд буд ва шури бар ҳокимияти онҳо назорат мекард.

Таҷлили «Готҳо» аз ҷиҳати иҷтимоӣ -сиёсӣ (дар ин бобат қорҳои В. И. Абасов ва И. М. Диконев муҳиманд) нишон медиҳад, ки онҳо инъикоскунандаи ҳолати авзои ҷамъияте мебошанд, ки дар остона ва ё дар оғози офариниши давлат аст.

Чамоаи дар «Готҳо» тасвир шуда аз торочғари, тохутузи нахшиёнаи ҳамсоягон, гораг шудани қорӣён ба дод омадааст. «Готҳо» ба зиндагии орому осоишта ва мавҷудияти мақоми гул-гулшукуфон бо сарвари шоҳони «хуб», давлат мекунанд. Ҳамаи ин тағироти бузурги иҷтимоиро талаб мекард, ки қараёни онҳо дар он замон хеле тезутунд буд. Ин ҳолатро низ ба назар гирифта зарур аст, ки «дар давраи аввали ҷамъияти синфи мавқеи ҳалқунандаро дар байни синфи хукумрон ҳамеша аёнро ашрофи кабила — пешвоён ва руҳониёне, ки дар заминаи сохти ҷамъияти ибтидоӣ ба миён омада буданд, ишғол мекард. Аммо давлати муттаҳида танҳо анъанаҳои кабилави ва хукумронии олигархиро, ки бо решаҳои маҳалли ва чамоавии худ нуркуват буда ва аз ин вачҳо доимо ҷудоиталаб аст; аз миён бардошта, ба вучуд омада метавонад». [6]

Ба ҳамин тарик, муносибатҳои иҷтимоӣ — сиёсии давраи мазкурро дар Осиёи Миёна ҳамчун муносибатҳои гузарии аз сохти ибтидоии ҷамъияти ба сохти ҷамъиятии синфи маънидод кардан мумкин аст. Ҷамъоати кабилави аз байн рафта, ҷамъоати деҳот ба миён меомад. «Оилаи ҷудогона воҳиди хоҷагии ҷамъият шуда мекӯнад» — гуфтааст Ф.Энгелс. Асоси ҷамъоати деҳотро бар хилофи ҷамъоати кабилави, на муносибатҳои кабилави, балки алоқаҳои хоҷаги ва территорияви нақил мекарданд. Дар таърихи мардуми Осиёи Миёна ҷамъоати деҳот роли калоне бозид, асарҳои аср пояндуву барқарор будааст. «Истибдоди шарқ ива ҳукумронии истилогарони бодиянишине, ки ҷои якдигарро мегиританд, дар давоми ҳазорҳо сол бо ин ҷамъоаҳои бостони ягон қоре карда натавонистаанд», — кайд мекунад Энгелс «Анти -Дюринг».

Дар дохили обшина тадричан нобаробарии молумулки меафзуд. Гуломдорӣ патриархали инкишоф меёфт. Дороён ва камбағалон пайдо мешуданд. Мавқеи сипахсолорон ҳамчун шахсони доиманд соҳибмансаб баланд мегардид. Вале ҳокимияти онҳоро шурои куҳансолон ва маҷлиси кабилави маҳдуд мекард. Зарураги иттиҳодияи кабилаҳо ба миён меомад. Чунон ки Ф.Энгелс кайд мекунад, лашкаркашиҳои гораатарона мавқеи сипахсолорон ва пешвоёнро боз ҳам баланд менамуд. Чанг бо мақсади гораатарӣ касбу қори доими мегардад. Сипахсолори Оли ва дастёрони вай аёну ашрофи мероси шуда мекӯнанд, «демократияи табиӣи сохти ибтидоӣ ба аристократияи нафратовар» мубаддал мегардид.

Мутобики шаронги мухталифи истехсолот дар минтақаҳои саҳрои ва водихо дар огози ҳазораи I пеш аз милод ду намуни хоҷаги - қучманчиги, қорводори дар саҳро ва муқиминишини, заминдори дар воҳаву водихоӣ сероб ташкил гардиданд. Ба ҳамин тарик, аз даврони бостонтарин дар Осиёи Миёна ҳолате барқарор гардида буд, ки дар бораи он К.Маркс навиштааст: «Дарҳамаи кабилаҳои Шарқ аз саргози таърих дар байни муқими будани як қисми онҳо (кабилаҳо.-Б. Г.) ва қучманчигии давом кардаистодаи қисми дигар таносуби умумиеро дида мумкин аст».[2][3]

Забони авестой. Номи ин забон аз номи китоби муқаддаси зардуштиён, «Авесто» ба таври шартӣ [қаблан онро забони зандӣ ҳам (аз номи Тафсири «Авесто» ба забони форсии миёна бо номи «Занд» меномиданд)] гирифта шудааст. Дар замони мавҷудияташ шакли хаттӣ надошт ё дошта бошад ҳам то ин дам ба дасти пажӯҳишгарон нарасидааст. Дар аҳди салтанати Ҳахоманишиён гуё, ки он ҷамъоварӣ

шуда буд, вале аз тарафи ишғолгарони мақдунӣ ба қоми оташ қашида шуд ва гуё як нусаи он ба Юнон бурда шуд, ки ханӯз напайдош. Аналин бор аз тарафи Апхонийи Порт (асри I-и пеш аз мелод) ба шакли хаттӣ баргардонда шуд, вале он ҳам ба дасти мо нарасидааст. Ёори дуҷум дар аҳди Сосониён (асрҳои III-VII баъд аз мелод) бо хати диндабира дар шакли овонавишт ҷамъоварӣ гардид. Матни «Авесто», ки имрӯз дар дасти муҳаққикон қарор дорад, ҳамон матни таҳияшудаи давраи Сосониён аст, баъдан ки дар асрҳои XIII-XIV аз нав китобат шудааст. Ин забон, ки аз қадимтарин забонҳои эронӣ мебошад, аз ду ғуш - ғушӣ қадимӣ (Ғотҳо) ва ғушӣ хурдавесто (яъне Авестои баъдӣ, ки бо дасти мӯбадони модӣ ва форсӣ таҳия шуда буд) иборат аст.

Рӯйхати адабиётҳо

1. Мероси хаттии бостон. Ҷ.I ва II. — Душанбе, 2016 565с.// kmt.tj силсилаи «Тоҷнома».
2. Бобочон Гафуров. Тоҷикон. Китоби I—II. — Душанбе, Ирфон, 1998.
3. Ҳотамов Н. Б., Довуди Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик (Китоби дарсӣ). — Душанбе, 2011.
4. Мероси хаттии бостон. Ҷ.I ва II. — Душанбе, 2016, — 565с.// kmt.tj силсилаи «Тоҷнома».
5. Бозҷои аз Энциклопедияи Миллии Тоҷик. — Душанбе, 2017. — Ҷ.6. — С. 488-489.

Савол ва сунорипот

1. Оё забони авестой ба ғуруҳи забонҳои эронӣ дохил мешавад?
2. Қисматҳои «Авесто»ро номбар кунед?
3. Яштҳо ба қадом мавзӯ бахшида шудааст?
4. Таърихи «Авесто» ба қадом давра мансуб мебошад?
5. Оиди Мовароуннаҳр ва Хуросон оё дар «Авесто» маълумот дода шудааст?

МАЪРӢЗАИ 5

ДАВРАИ МИЁНАИ ЗАБОНҲОИ ЭРОӢИ ВА ИНКИШОФИ ЗАБОН, ХУСУСИЯТҲИ МОРФОЛОГИИ ЗАБОНИ ПОРСИИ МИЁНА

Нақшаи мавзӯ:

1. Маълумоти умумӣ оиди огози давраи миёна ва интиҳои давраи бостон.
2. Хусусиятҳои забонии қавмҳои эронӣ ва забонҳои эронии давраи миёна.
3. Хат дар давраи миёна.
4. Мавқеи ҳетерограмма ё ҳуворишҳо дар давраи миёнаи эронӣ.
5. Забони порсии миёна(пахлавӣ) – забони адабиву хатии даврони салтанати Сосониён.
6. Осори хатии забони порсии миёна.
7. Фонетикаи порсии миёна.
8. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии миёна.

Маълумоти умумӣ оиди огози давраи миёна ва интиҳои давраи бостон. Давраи миёнаи забонҳои эронӣ аз қарнҳои IV-III п.м. То футуҳоти арабро фаро гирифта, таърихи ҳазорсола дорад.

Дар Нағичаи ҳуҷуми иониён ва барҳам хӯрдани империяи Ҳахоманишиҳо (соли 331 п.м.) дар Эронзамин анъаноти маданӣ, аз ҷумла адабиёт, системаи хат ва умуман истеъмоли забон то андозае қатъ мегардад. Баъди вафоти Искандар империяи бузурги ӯ ба қисмҳои ҷудо шуд. Дар Эронзамин низ баъди солиёни зиёди ҳукмронии ворисони ӯ давлатҳои гуногуни халқҳои эронинажод аз қайди мақдунӣ ғалос мешаванд. Ва истеъмоли забонҳои гуногуни эронӣ ривҷ мегирад. Дар асари тамаддун ва забони иониён як маданияти муштараке бо номи эллиний ба миён омад, ки аз сад то сесад сол идома намуфта, дар тамоми ҷабҳаҳои инкишофи мардумони эронинажод, ҳоса забон, таъсири куллии расонид.

Дар ин давра забонҳои давраи қадим охишта-охишта ҷои худро ба забонҳои нав доданд. Дар асоси ҷаҳор забони ба мо маълуми давраи қадими эронӣ дувоздаҳ забони давраи миёна ташаккул ёфт ва шояд забонҳои дигаре низ вучуд доштанд. Вале мо дар бораи онҳо ҷизе наметонем. Ҷаро ки манбаъҳои то ҳол бадастомада ба мавҷудияти забонҳои зерин далолат менамояд бас:

1. Забони пахлавӣ, ки онро солҳои охир донишмандон порсии миёна, ё тоҷикии миёна низ меноманд.

2. Забони парфиянӣ (портӣ) ё *par ava*, ки онро пахлави ашконӣ низ меноманд.

3. Забони сугдӣ, ки бо он мардумони водии Қашқадарё ва Зарафшон гуфтугузор менамуданд.

4. Забони хоразмӣ. Забони мардуми аслии замини *Xvarasmīya* (Хоразм) мебошад, ки зиёда аз се ҳазор сол (аз нимаи якуми ҳазораи дувуми п.м. то садаи XV мелодӣ) бо лаҳҷаҳои гуногуни ин забон муомилот доштанд.

5. Забони соқӣ-хутанӣ ва 6. Забони соқӣ-тумшукӣ дар заминаи забони қадимаи соқӣ (*saka*) ба вучуд омадаанд. Ин ду забон бо ҳам қаробати наздик доштанд.

7. Забони бохтарӣ. Бо ин забон дар давраҳои қадим ва миёнаи инкишофи забонҳои мардумони миёнаву болооби дарёи Аму, яъне худуди аз қаторкӯҳҳои Ҳисор то Ҳиндукуш муомала мекарданд. Аниқҳои бохтариҳо дар асоси хати иониён ташаккул ёфтааст.

8. Забони яфталӣ ё эфталӣ (эфталӣ). Бо ин забон як қатор мардумони Осиёи Миёна то ислом муомила мекарданд.

9. Забони олонӣ забони қадимаи оситенист, ки дар давраҳои қадиму (скиф) миёна (олон –алан) дар худуди аз Кавкази шимолӣ то манотиқи Русияи ҷанубӣ доман густурда буд. Бисёре аз донишмандон пайдоиши қадимаи “олон”-ро аз *arya* медонанд.

10. Забони фаргонӣ (*parākāna*) дар худуди водии Фарғонаи ҳозира роиҷ буда, аз он ягон манбаъи дурусте боқӣ намондааст.

11. Забони тахорӣ (*taḥāg*) забони вилояти Тахористони Қадими Афғонистон буда, дар бораи он дар дасти эроншиносон маълумоти ноқисе мавҷуд аст.

12. Забони дарии миёна. Дар бораи ин забон дар бобҳои баъдинаи муфассал таваққуф хоҳем кард.

Аз забонҳои дар боло овардашуда порсии миёна, парфиянӣ ва дарии миёна ба гуруҳи забонҳои ғарбӣ ва боқӣ ба гуруҳи Шарқӣ шомил мебошанд.

Хусусиятҳои забонии қавмҳои эронӣ ва забонҳои эронии давраи миёна.

Дар давраи миёна сохти грамматикӣ (низомии дастурӣ) ва тағироти сарфии забонҳо нисбат ба давраи қадим ба кулلى дигаргун шуд. Вале то ҳол барои донишмандон ва эроншиносон сабабҳои ин тағироти ҷиддӣ, ҳоса аз байн рафтани системаи падеж маълум нест. Маълумоти дардастдоштаи мо иборатанд аз фарзияҳои ҳалос. Ҷаро ки аз як давраи тулоние, ки дар он забон ба тағироти ҷиддӣ дучор гардид

(аз қарни III ғ. п.м. то садаи III мелодӣ) то ба давраи мо маълумоту манбаъҳои дурусте дар дасти донишмандон нест, ки барои қазоват қиёят кунад. Яъне агар навиштаҳои порсии қадим дар аҳди Ҳахоманиш бо сохти тасрифӣ нигошта шуда бошад, пас матнҳои давраи миёна нишон медиҳад, ки дар бавзе аз бахшҳои калом, ҳоса исмҳо ва ҷонишинҳо, низоми тасрифӣ (падеж), шумораи тасния ва ҷинсият қомилан аз байн рафтааст. Дар низоми феъл низ тағироти ҷиддӣ пеш омада сохти он соддатар шудааст ва тездодӣ сигаҳои он, ки аз бандакҳои мутааддиёе иборат буд, коҳиш ёфтааст. Асоси замони гузашта, ки аз асоси замони ҳозира ба воситаи афзунаи (аугмент) а сохта мешуд, матрук шуда, вазиғаи онро қомилан сифати феълӣ иҷро менамуд.

Фарзияе вучуд дорад, ки давраи гузариш ғанӯз аз садаи панҷуми п.м. оғоз шуда буд ва анҷомаҳо ба таври суннатӣ навишта шуда бархе аз онҳо хонда намешуд. Бархе аз донишмандон яке аз сабабҳои аз байн рафтани системаи падежро дар задаи таърихӣ мебинанд, ки он асосан рӯи ҳичой дувум аз охир меомад.

Дигар аз сабабҳои аз байн рафтани системаи падеж ин буд, ки дар матнҳои авестӣ ва порсии қадим ба ғайр аз падеж пешоянду пасояндҳо истифода бурда мешуданд, ки ин ҳоси бисёр забонхост. Рафта-рафта дар қалимасозии давраҳои охари порсии қадим нақши пешоянду пасояндҳо нисбат ба анҷомаҳои падежӣ бештар гардид. Ва забон аз системаи синтетикӣ ба аналитикӣ мубаддал гашт.

Ғайр аз ин шояд сабабҳои дигаре ҳам вучуд дошта буданд, ки зери таъсири онҳо системаи падеж аз байн меравад. Лекин мо дар бораи онҳо чизе гуфта наметавонем.

Ҳамин тариқ, раванди тағироти забонӣ дар гуруҳи забонҳои эронӣ охиаста-охиаста аз ғарб ба шарқ таҳмил ёфт. Чуноне ки машҳуд аст, дар забонҳои эронии ғарбӣ, аз ҷумла порсии қадим агар ин ҷараён агар дар қарнҳои V-III ғ. п.м. сурат гирифта бошад, пас дар забонҳои шарқӣ дертар анҷом пазируфт. Масалан, забони суғдӣ то авохирӣ давраи миёна хусусияти флективии худро нигоҳ доштааст. Яъне дар ин забон низоми тасриф нисбат ба забони порсии қадим қариб ҳазор сол пойдор мондааст.

Дар таҳаввули эронии қадим ба миёна тағироти савтӣ (фонетикӣ) низ воқеъ шудааст, аз қабилӣ табдили дифтонгҳо ба садонокҳои дароз мисли *ai* ба *e* ва *au* ба *o*. Дар ин давра дар охири қалимот низ тағироти ҷиддӣ рух дод. Дар давраи қадим қалимаҳо бо садонок хотима меёфтанд ва бо таъсири задаи таърихӣ, ки аз охир дар ҳичой дувум

менстод, бандакҳои гуногуни падежӣ ҳазф шудан гирифтанд ва шакли қалимаҳо ҳам ихтисор ва ҳам ба ҳамсадо мубаддал шудан гирифт. Вале дар забонҳои шарқӣ эронӣ ин тағирот ба амал намасомад. Бад-ин миннол миёни шеваҳои ҳам гуруҳи ғарбӣ ва ҳам Шарқӣ, ки тафовути ноҷизӣ овозӣ ва дастурӣ доштанд, гуногунпакли ба амал омад ва фарқият боризтар шуда, рафта-рафта ҳар як аз ин лаҳҷаҳо ба забони алоҳида мубаддал шуданд. Яъне агар то садаҳои охири ҳазораи якуми п.м. соқинони Порсу Мод ва Балху Суғд тақрибан ба забони ба ҳам наздику мафҳум гап мезаданд, пас дар авохирӣ ҳазораи аввали мелодӣ байни ин забонҳо тафовут ба дараҷае расид, ки масалан суғдиён барои он ки матнҳои порсии миёнаро, аз қабилӣ паҳлавӣ, портӣ, ё монавиरो бихонанд, маҷбур шуданд фарҳангу луғатҳо тадвин кунанд.

Хат дар давраи миёна. Нахустин хати овозие, ки дар таърихи инкишофи забони тоҷикӣ маъмул буд, хати меҳӣ (алифбои фонавӣ, клинопис) аст. Хати меҳӣ дар давраи шоҳаншаҳони Ҳахоманишӣ истифода шуда, то ҳол маълум нест, ки он ихтироӣ худӣ эронихост, ё аз ягон халқ иқтибос шудааст. Хати меҳӣ ҳичой буда, бештари қатбаҳои бо ин хат навишташуда ба VII-IV ғ. п.м. тааллуқ дорад.

Намунаи хати меҳӣ дар харобаҳои Тахти Чамшед

Азбаски хондану навиштани системаи хати меҳӣ мушкул буд, он дар давраи империяи Ҳахоманишӣ на он қадар ривоч ёфтааст. Бо ин хат бештар дар ҳудуди ҷанубтари Эрони ҳозира менавиштанд. Ва барои идора намудани як империяи бузург ва равобити дипломатӣ бо кишварҳои ҳамсоя шоҳони Ҳахоманишӣ хат ва забони оромиро қабул

мушкилие пеш намеорад. Мутазакир бояд шуд, ки хангоми овозависӣ (транскрипсия) намудани матнҳои порсии миёна ҳетерограммаҳо бо ҳуруфоти калони лотинӣ навишта мешаванд. Дар поён барои намуна чанде аз ҳетерограммаҳо бо шарҳу эзоҳашон меорем:

Калимаҳои порсии миёна	Тарҷумаи тоҷикӣ	Ҳитро грамма	Шакли арабӣ	Калимаҳои иқтибосӣ
andar	(ан)дар	BYN	بين	байн, мабайн
ataš/ašar	оташ	NUR	نور	нур, нор, нир
drōd	дуруд	□□□	سلام	салом, аслам
har	хар	šLM	كل	кулл, куллиёт
zan	зан	KL	نيسا	нисо, муаннас
vas	бас, бисёр	NYŠH	كبير	кабир, кибор
namāz	намоз	KBYR	سجده	сачда, саччода
šab	шаб	*SGDH	ليلي	лайл, лайлия
šah	шох	LYLY	ملك	малик, мулкдор
xānag	хона	□	بيت	байт
šāsm	чаши	MLK	عين	айн, айнак
ranj	панҷ	BYT	خسة	хамса, мухаммас
en/im (парф.)	ин	*YNH	لزنه	лазанна, хозо
mau	май	H'MšY	خمر	хамр, хаммор
maun	нон	□	لحم	лахм...

Вобаста ба забонҳо тарзи навишти баъзе ҳетерограммаҳо аз ҳам фарқ мекард, ки инро дар мисоли ишорачонишинҳо дида мебароем:

Ишорачонишинҳо	Тарҷима	Ҳетерограммаҳо	
		Порсии миёна	Парфиянӣ
Im	Ип	LZNH	ZNH
Awē	Он	*LH	ZKY

Забони порсии миёна(пахлавӣ) – забони адабиву хатии даврони салтанати Сосониён. Дар давраи миёна дар забонҳои соқӣ, ки алифбоиш дар асоси хати Ҳиндӣ қадим ва бохтарӣ, ки дар асоси хати йонӣ тартиб ёфта буд, ҳетерограммаҳо истифода намешуд.

Дар миёна тамоми забонҳои эронии миёна порсии миёна ё пахлави забонест, ки аз он микдори зиёди санаду далоил боқӣ мондааст. Аз ин замон тӯлдоди зиёди сиккаҳои навиштадор, ки дар садаи дувуми нам. ба дасти подшоҳони Порс забт шудаанд, як қатор сиккаҳои аҳди Сосон (асрҳои III-VII), қатбаҳои рӯи сангу зарфҳо, мӯҳру санҳои қиматбаҳо ва монанди инҳо ба дасти олимон расидааст. Аз ҷумла

намуданд. Хати оромӣ ба системаи хати соми қадим вобаста буда, дар он давраҳо ҳеле инкишоф ёфта буд. Сомиҳо дар навбати худ ин хатро аз сохти хати иероглифии Мисри Қадим иқтибос карда буданд.

Дар давраи миёна дар асоси системаи хати оромӣ як шохаи бузурги хатҳои эронӣ ба вучуд омад. Ба истиснои мардумони саккаӣ, ки алифбои онҳо дарасоси хати бараҳманӣ ва таҳориву хайтолиён, ки алифбоиш дар асоси хати йонӣ мураттаб шуда буд, дигар тамоми халқиятҳо алифбоҳоишро дар асоси хати оромӣ тартиб даданд. Хати оғониҳо тавассути қабули дини насронӣ тағир хӯрдааст. Яъне оғониҳо дар садаи V бо баробари қабули дини насронӣ алифбоишро низ дар асоси хати йонӣ тағир доданд. Ҳамин тариқ, дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ се гурӯҳи хат ба вучуд омад: гурӯҳи хатҳои ромиасос, гурӯҳи хатҳои йонииасос ва гурӯҳи хатҳои Ҳиндиасос.

Роичтарин гурӯҳ оромӣ буд, ки ҳанӯз дар давраи Ҳахоманиш дар муомилоти дипломативу иқтисодӣ истифода мешуд ва тадриҷан пас аз ғуқути ин империя истифодаи хат ва забони оромӣ вусъат ёфт. Дар давраи миёна як қатор калимаҳо шакли навишти соми худро нигоҳ доштанд, ки тӯлдои онҳо беш аз 1000-тоанд. Ин қабил қалимотро дар эронииноӣ ҳетерограмма ё ҳузвориш меноманд. Далелҳои зерин ғӯвоҳӣ медиҳанд, ки ақсаран ҳетерограммаҳо дар матнҳои порсии миёна чун калимаҳои эронӣ меҳондаанд:

1 Дар як қатор матнҳои порсии миёна ҳам тарзи навишти савтӣ ва ҳам ҳитрографӣ истифода шудааст.

2 Дар баъзе матнҳо, аз ҷумла матнҳои монавӣ, ягон ҳитрограмма дучор намешавад ва тамоми калимаҳо ба тарзи фонетикӣ китобат шудаанд.

3 Дар бисёр мавридҳо ҳитрограммаҳо анҷомаҳои порсӣ қабул шудаанд.

4 Ҳанӯз дар давраи зинда будани забонҳои порсии миёна, як қатор дугаҳои вучуд доштанд, ки дар онҳо тарзи навишт ва хондани ҳетерограммаҳо дарҷ гардида буд ва қисме аз онҳо то даврони мо омада расидааст.

5 Ибни Мукаффаъ ва чанде дигарон дар асарҳои худ дар бораи мавҷудияти ҳетерограммаҳо дар забонҳои миёнаи порсӣ маълумот додаанд.

Мавқеи ҳетерограмма ё ҳузворишҳо дар давраи миёнаи эронӣ.Азбаски забони арабӣ як шохаи забони оромӣ асту забони тоҷикӣ таркиби луғавии худро аз Ҳисоби ин забон ҳеле ғайӣ ғардонидаст, барои хонандаи тоҷик дарёфти маънии ҳетерограммаҳо

катибаҳои зиёде аз асрҳои III-V мелодӣ, ки подшоҳони сосонӣ ва ҷамчунин адабиёти зиёда мазҳабӣ зардуштӣ ва ғайримазҳабӣ, ки дар давраи салтанати Сосониён ва солҳои аввали аҳди Ислон таълиф шудаанд, дастраси эроншиносон ғалтааст, ки ҳама ба анвои кукталифи хутут ба забони паҳлавӣ (порсии миёна) навишта шудаанд. Ва боз метавон асноди монавири ёдовар шуд, ки дар ибтидои қарни XX дар воҳаи Турфон (Тоҷикистони Шарқӣ) пайдо шудаан, ки таърихи ингириши онҳо ба асрҳои VII-IX тааллуқ дошта, ба забонҳои порсии миёна, портӣ ва сугдӣ навишта шудаанд ва аз аҳамият ҳолӣ нестанд.

Осори хаттии забони порсии миёна. Дар давраи салтанати Сосониён забони порсии миёна, ки забони расмии давлатӣ ва забони ӯҳониёни зардуштӣ ба шумор рафта, худуди аз марзҳои вилояти Порс то ба шимолу шимоли шарқии Эронзаминро фарогир шуда буд, тадриҷан ҷонишини дигар забон ва лаҳҷаҳои эронии миёна гардид. Баъзе аз ин забонҳо қомилан аз байн рафтанд ва бархе аз онҳо ба таври ӯйишҳои маҳдуди маҳалле боқӣ монданд. Ҳамин тариқ дар арафайи Ислон забони порсии миёна як бахши бузургро, ки аз қаламрави Эрони кунунӣ, Афғонистон ва Осиёи Миёна иборатанд, фарогир шуд. Ҳз ин рӯ забони порсии миёна дар ҷараёни гузариши худ баъзе иҷагиҳои овозӣ, лексикӣ ва сарфиву нахви забонҳои бумии ин вишварҳоро, хоса шарқи Эронзаминро қабул ва сохти забонии паҳлавӣ ҳувофиқ кардааст.

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки порсии миёна дунбала ва идомаи забони порсии қадим буда, аксар хусусияти овозиву лексикӣ ва сохти забонии давраи қадимро нигоҳ доштааст ва дар навбати худ вобаста ба маҳалли гузаришаш тақмил ёфтааст. Вале ин ҳулосаи мо он маъниро надорад, ки ин забон давоми бевоситаи катибаҳои давраи Қадими юрсӣ аст. Баръакс, порсии миёна идомаи ӯйиши дигаре аз давраи порсии қадим аст, ки ба забони ин катибаҳо наздик буд. Яке аз фарқҳои нидии ин ду забон дар фонетикаи таърихӣ ва сохти ҷонишинҳо зоҳир мешавад, ки мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт.

Фонетикаи порсии миёна. Садонҳои порсии миёна. Азбаски системаи хат дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ ҳеле мураккаб буда, як қатор аломатҳо ду ё зиёда садоро ифода менамуд, ҷамчунин бештари забонҳо дорои ҳетерограммаҳо буданд, барои муайян намудани системаи фонетикӣ давраи миёна олимони рушқилиҳои зиёде пеш омад. Сабаби дигар дар он буд, ки ба соҳаи иттиботи матн ва навиштани номаву ҳуҷҷатҳо дар давраи миёна як

гурӯҳи хурди дабирон ва мубаддон машғул буданд ва тарзи китобати қадим маъмул буда, аз забони зинда фарқи ҷиддӣ дошт.

Вале матнҳои монавӣ, ки ба системаи хати дақиқтар нигошта шуда буд, хусусияти фонетикӣ порсии миёнаро қариб пурра ифода менамуд. Аз ин рӯ олимони бо таҷриба матнҳои монавӣ системаи овозии паҳлавиро барқарор намудаанд. Дар бобати муайян намудани садонҳои ин давра байни олимони ихтилоф низ вучуд дорад. Баъзе забоншиносон баландиву пасти садонҳои ба назар гирифта микдори садонҳои 10-то ва қисми дигар бе ба назар гирифтани дарозӣ ва кӯтоҳии садонҳои 8-то муайян намудаанд:

a i u e o

ā ī ū ē ō

Панҷ садонҳои дароз - ā ī ū ē ō ва се садонҳои кӯтоҳ - a i u, Ҳамсаҳои забони порсии миёна 24-то буданд: бечаранги зич p, t, k; чарангдори зич b, d, g; аффрикатҳо (чарангдор ва бечаранг) ʃ, j; роғи бечаранг f, s, ʃ, x, h; роғи чарангдор β, v, δ, z, ʒ, γ; сонангҳо m, n, l, y.

Чои зада дар забони порсии миёна устувор гардида буд. Зада ҳамеша дар охири қалима гузашта мешавад.

Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии миёна. Забони

порсии миёна ба забонҳои типии аналитикӣ шомил аст. Шақли флективии забонҳои қадимаи эронӣ дар забони порсии миёна пурра аз байн рафт. Ба чои ҳашт падежи забони порсии қадим дар забони порсии миёна ду падеж - мустақим ва ғайримустақим монд. Илова бар ин таърифи падежҳои мазкур дар исмҳо ва сифатҳо бо шумораи танҳо ва дар ҷонишинҳои шахсӣ якуми шумораи танҳо боқӣ мондаасту ҳалос. Тамоюли фаро гирифтани чои падежи ғайримустақим бо падежи мустақим дар исму сифат амиқ мушоҳида мешуд. Танҳо дар ҷонишин ба чои ҷонишини шахсӣ якуми танҳо дар падежи мустақим (az) шақли падежӣ ғайримустақим устувор шуд.

Нишондиҳандаҳои шумораи ҷамъ пурра мансуби исми шуданд (қисми ҷонишинҳо), сифат дар ҳолати субстантиватсия шудан онҳоро қабул мекунад. Нишондиҳандаи дигари исми артикли номуайинии «-е» гардид. Ҷонишинҳо ҷун дар дигар забонҳои хиндуаврупоӣ шаклу хусусиятҳои гуногунро доро буданд. Баъзе ҷонишинҳо (haḡ, hes) ба тағйирот дучор нашуданд.

Системаи феъл нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ мураккабтар ва дорои категорияҳои фарқкунандаи маҳсус, аз қабили шахс, шумора, замон, шакл, намурад, сиға ва монанди инҳо буд. Ба ғайр аз асоси замони

хозираи феъл, ки аз забонҳои қадимаи эронӣ боқӣ монда буд, шакли дигари он - асоси замони гузашта, ки аз шакли ғайрифазоли сифати феълии замони гузашта таҷаққул ёфта буд, дар забони порсии миёна инкишоф ёфт. Шаклҳои аналитикии феъл (сифати феъли бо феълҳои ёвар) густариш ёфт.

Зарф ба тағйиротӣ зиёд дучор напӯдааст. Зарфҳои асосан аз исм ва сифат бо ёрии пасванди *īna* сохта мешуданд.

ИСМ

Дар забони порсии миёна артикли номуайинӣ мустақмал буд, ки дар охири қалма меомад: - ē / < ēu < порсии қадим *aiva* - як.

Артикли номуайинӣ барои ҷудо кардани як мафҳум аз байни кулл ва ё далолат кардан ба номуайинии предмет истифода мешавад.

Барои ифодаи категорияи ҷамъ суффиксҳои «-ān» ва «-īna» истифода мешуд. Пасванди «-an» хеле маъмул ва мустақмал буд, вале пасванди «-īna» банудрат истифода шудааст ва он ҳам бошад дар даврони хеле дертари навиштаҳои паҳлавӣ ба мушохида мерасад. Ҷунончи: *ritaṅān*- падарон, *dānākān*- доноён, *gōsrandān* - гӯспандон, *ārān* - обҳо.

СИФАТ

Дар забони порсии миёна сифат низ чун исм дар ду падж - мустақим ва ғайримустақим таъриф мешавад.

Дар сифат се дараҷа маъмул буд: **дараҷаи муътадил**, **дараҷаи қиёсӣ** ва **дараҷаи олий**.

Дараҷаи муътадил ба асоси худ сифат баробар аст: *saxt*- сахт, *saruk*-сабук.

Дараҷаи қиёсӣ бо пасванди «-tar» ифода мешавад: *saxttar* - сахттар, *saruktar*-сабуктар. Ҷамчунин дараҷаи қиёсӣ бо роҳи флексияи дахили ифода мешавад: *kam-kam-kem* - камтар, *vas* - беш(бисёр) -vas - бештар(бисёртар), *vah*-хуб - *veh* - хубтар.

Дараҷаи олий бо пасванди «-lum»: *xiaštum* - беҳтарин, *gimtum* - бадтарин ва пасванди «-išv»: *masišv* - калонтарин, *balīšt* - баландтарин ифода мешавад.

ҶОНИШИНҲО

Дар забони порсии миёна ҷонишини шахси якуми шумораи танҳо дар ду шакл истифода мешуд: *az*-ман - падежи мустақим ва *man* - ман (аз *mana*- аз он ман, падежи Ҷеп. порсии қадим). Аммо истеъмоли шакли «az» ниҳоят маҳдуд буд ва ҷойи онро бештар ҷонишини «ман» мегирад.

Ҷонишинҳои шахси 2-юми шумораи танҳо - *to*-ту, шахси дуюми шумораи ҷамъ -*šmah* ва шахси 1-ум, шумораи ҷамъ - *apāh* - мо дигар шаклҳои падежӣ надоштанд.

Ҷонишини шахси сеюми шумораи танҳо ба ишорачонишини *ō* (у) - ӯ, наӣ, он ва шумораи ҷамъ дар шакли *ōšap*- онҳо, эшон ифода мешавад.

Ба ғайр аз ин ҷонишинҳои шахсӣ дар забони порсии миёна ҷонишинҳои энклитикӣ низ вучуд доранд:

Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
1- -m	-mān
2- -t	-tān
3- -s	-sān

Ҷонишинҳои энклитикӣ бо қалмаи якум навишта мешавад.

Дар забони порсии миёна ҷамчунин ҷонишинҳои ишоратии *en*, *e* (1) -ин, *ān*- он, *ōu* - он/ӯй, *im* - ин, Ҷамин мустақмал буданд. Ҷонишини ишоратии *ou*(ӯй, он) шакли ҷамъ низ дошт: *ōšap* (онон, эшон). Ҷонишинҳои ишоратӣ маъмулан пеш аз муайяншаванда меомаданд.

Ҷонишинҳои саволии *ke* - кӣ?, *še* - чӣ?, *katam* - кадом?, *šapd* - чанд? истифода мешуданд. Ҷамчунин, ҷонишинҳои нафсии *xiat* - худ ва *xieš* - хеш. Ҷонишинҳои номуайини *haḡ*-ҳар, *heš*-ҳеҷ, *ham* - ҳам, *hamāk* - ҳама, *visp*-ҳар, ҳама ва як ҷонишини нисбӣ дар шакли *i* (аз порсии қадим -*hya*) - он ки, кадом ки, ки мавҷуд буданд.

ШУМОРАҲО

Шумораҳои забони порсии миёна ба таври зайл буданд:

Воҳидҳо	Даҳҳо	Садҳо	Ҳазор
evak-як	Dah-дах	-sat-сад	hazar- ҳазор
dō-ду	Vist-бист	duvest-дусад	dō hazar - ду ҳазор
se- се	Sth-сӣ	sesad-сесад	se hazar - се ҳазор
saḥar-чор	čihil-чил		yazdah - ёздаҳ
panj-панҷ	Panjāh -		duvazdah -
šaš-шаш	panchox		дувоздах
haft-ҳафт	šast-шаст		panzdah -
hašt-ҳашт	haftāh-		понздаҳ
nah-nӯҳ	haftod		
	hasād-		
	хаштод		
	nahvat-		
	навад		

Ф Ё Ъ Л

Феъл дар забони порсии миёна ду асос дошт. Яке аз он асосҳо шакли замони ҳозира-ояндаи сигаи амрӣ ва сигаи шартӣ хоҳишмандӣ месохт ва дувуми он барои сохтани шаклҳои феълӣ замони гузашта ва масдар истифода мешуд: šav-шав, šut-шуд.

Асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии миёна аз асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии қадим, ки ба синфи феълҳо мутааллиқ буд, таҳаввул ёфтааст.

Асоси замони гузаштаи феъл дар забони порсии миёна аз шакли ғайрифазоли сифати феълӣ замони гузаштаи эронӣ қадим бо илова шудани пасванди «-ta» ба миён омадааст. Суффикси мазкур дар забони порсии миёна дар шакли «-b» истеъмом мешуд: xuar - хӯр, xuart - хӯрд; šutan - шудан parištan - навиштан.

Замони гузаштаи феъл дар забони порсии миёна шакли аналитӣ дошт ва аз сифати феълӣ замони гузашта бо феъли ёридаханда сомонӣ мешфт.

Калимасозии феъл яке аз бахшҳои фазоли инкишофи феъл дар забони порсии миёна мебошад. «Дар сохтори забони порсии миёна феъл аз ин чанд роҳ таҷаккул ёфтааст: а) тавассути пешвандҳо; б) пайдоиши феълҳои номӣ; в) таҷаккули феълҳои таркибии номӣ бар усул ва ё равиши нигорши қолабҳои фразеологӣ» (Саймиддинов, 2001, 152).

Дар забони порсии миёна феълҳо бо пешвандҳои зерин сохта мешуданд:

abar, ul, fraz, frōd, andar, abaz, be, ab, han, fra, gu, ni, pad, rag, wī, ōh ...

Мисол:

abar - abarman - баромадан, abarāsidan - расидан, наздик шудан;
frāz - frāzburdan - пеш бурдан;
fra - framudan - фармудан;

Анҷомаҳои феълӣ дар забони порсии миёна ба таври зайл буданд:

Шакли якум	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
Шахси	- am	- em
Шахси дуҷум	- ē(h)	- ēt
Шахси сеҷум	- at (-ēt)	- and// - ēnd

Шакли пурраи масдар ба асоси замони гузашта бо пасванди «-an» [kartan] мебошад. Масдар дар забони порсии миёна бидуни пасванди «-an», дар шакли баробар бо асоси замони гузаштаи феъл омада метавонист ва дар ҷунин маврид бо феълҳои дигар ва ғолибан бо феълҳои модалӣ меомад: kart arāuitan - бояд кард (ан).

З А Р Ф

Дар забони порсии миёна зарф аз сифат ва исм бо пайвасти шудани пасванди «-īha» таҷаккул мешфт:

gastiha - рост, дуруст;

xīriha - хуб;

datiha - тибқи қонун, қонунӣ, ба таври қонунӣ.

Ҳамчунин зарфҳои мустақил дар шакли зерин вучуд доштанд:

arag - дар боло, аз болои; ul - боло; etag- ин ҷо; reš - пеш; ras- араг - бе-азберун, берун; ut-алоҳида, ҷудоғона; frāš - пеш, аз пеш, боло; arāš - аз пас, пушт.

Рӯйхати адабиётҳо

1. Сиёев Б. Очерки таърихи феълҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 1970.
2. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 1972.
3. Оранский И. М. Иранские языки. Москва, 1963.
4. Рахматуева В. С. Среднеперсидский язык. Москва, Наука, 1966.
5. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд - 2006.

6. Сайиддинов Д. Вожаномаш феълҳои забони паҳлавӣ. Душанбе, 1992.
7. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Ҳумо», 2003.

Савол ва супоришот

1. Маълумоти умумӣ оиди оғози давраи миёна ва интиҳои давраи бостон диҳед?
2. Хусусиятҳои забони қавмҳои эронӣ ва забонҳои эронии давраи миёна аз ҷиҳати асосӣ?
3. Хат давраи миёна ҷиҳати гунаи шакл дошт?
4. Маҷмӯи ҳетерограмма ё ҳуворшҳои давраи миёнаи эрониро номбар кунед?
5. Забони парсии миёна (паҳлавӣ) давраи кадом сулолаи ривҷ ёфт?
6. Осори хаттии забони парсии миёна ҷиҳати хусусиятҳои давраи?
7. Оиди фонетикаи парсии миёна маълумот диҳед?
8. Ҳиссаҳои номиш, нутқ, дар забони парсии миёна чандто мебошад?

МАЪРӮЗАИ 6

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ЗАБОНҲОИ ПАРФИӢНИ ВА САККОИИ ХӢТАНИ

Нақшаи мавзӯ:

1. Маълумоти умумӣ дар бораи забони парфиянӣ.
2. Дарачаи омӯзиши забони парфиянӣ.
3. Осори хаттии забонҳои парфиянӣ.
4. Грамматикаи забонҳои парфиянӣ.
5. Маълумоти умумӣ дар бораи забонҳои парфиянӣ ва саккоии хутанӣ.
6. Дарачаи омӯзиши забонҳои парфиянӣ ва саккоии хутанӣ.
7. Грамматикаи забонҳои парфиянӣ ва саккоии хутанӣ.

Маълумоти умумӣ дар бораи забони парфиянӣ. То солҳои наздик дар илми эроншиносӣ баъзан байни истилоҳҳои парсӣ ва паҳлавӣ ихтилофоте ҷой дошт ва онҳоро як забон ҳам мешумориданд. Аммо ҳар ду инҳо ба этногонимҳои Рагавача ва Рагса тааллуқ доранд. Абаски дар асрҳои миёна ба ҷои «парсии миёна» «паҳлавӣ истифода мекарданд, ин анъана то кунун давом кард. Дар асл бошад, «паҳлавӣ» < Pahlavik < ragvava ва пасванди -ik ва «парсии миёна» parsi - parsi ном доранд. Забони парфиянӣ ба гурӯҳи шимолии ғарбии эронӣ дохил

шуда, ҷунопки дар боло зикр шуд, Рагавача - Парфия ватани портҳо ва макони аввалини паҳлавии забони парфиянӣ буд. Он яке аз музофоти шарқии империяи Ҳахоманишиён (558-330 п. аз м.) ба шумор мерафт. Парфия дар қисмати ҷануби шарқии баҳри Каспий ҷойгир буда, дар ғарб бо давлати Мод дар шимол бо Хоразм, дар шарқ бо Маргиён, боз шарқтар аз он бо Бохтар ҳамсарҳад буд. То тапаққули империяи Ҳахоманишиён Парфия яке аз музофоти дурдасти подшоҳии Мод ба шумор мерафт. Худудҳои имрузаи он бо музофоти шимолии шарқии Эрон - Хуросону Мозандарон инчунин як қисми ҷанубию ғарбии Туркманистон рост меояд. Пойтахти он Арсака (мавзёҳои имрузаи шимоли Хуросон) буд, ки боқимондаҳои он шимоли Ашқобод пайдо шудаанд. Аз рӯи гуфтаи баъзе муаррихон (Страбон) Парфия давлати хурдакаки кӯҳии бо анбӯҳи дарахтон пӯшидае будааст. Аз он ду рӯҳи барои он замон муҳим аз Мод ба Бохтария ва аз Гиркания ба Арса бурида мегузаштавд. Пас аз ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ (с.330 п. аз м.), ба ҳайати империяи бузурги Юнониён дохил шуда, дар солҳои 312 - 215 п. аз м. ба ҳайати давлати Селевкиҳо дохил мешуд.

Парфия дар аҳди Аршакиҳо (с.250 п. аз м. -224м.) давлати мустақил гардида, подшоҳони парфиянӣ ин мустақилият ва насепавии худудҳои давлати худро дар мубориза бо Селевкиҳо ба даст оварданд. Баъдтар сарзамини ҳукмронии Матрадатӣ I (174-136п.а.м) Мидия, Атропотен, Элам, қисми Байканнаҳрайну Бобул, Арман, Маргиён ба ҳайати он ворид гардида сарҳадоти он дар шарқ аз Хиндукуш то Еврат-ба ғарб, дар шимол аз Арман то Гулӯтҳои Форс ба ҷануб тӯл мекашид. Пойтахташ ба ғарб аввал ба Екбатан, сипас ба Тайсафун (нимаҳои асри II п.а.м.) - худудҳои имрузаи Бағдод ҷӯнонида шуд. Равобити тичоратии Парфия хеле васеъ гардида қорвони парфиянҳо ба Чину Хинд, Арману Палмир, Миср рафтуомад мекард. Давлати Парфия бештар аз 400 сол арзи вучуд карда буд. Шикасти он бо арзи вучуд кардани сулолаи Сосониён (224-651) алоқамандӣ дорад. Парфия ва парфияниҳо дар нигоштаҳои аввали Сосониён баробари Пурсу порсийён ёд карда мешаванд.

Дарачаи омӯзиши забони парфиянӣ. Дар бораи давраи қадимаи забони парфиянӣ маълумоте дар даст нест. Аз давраи саппанати Ҳахоманишиён осори хаттии парфиянӣ боқи намондааст. Пас аз забти Эрон аз ҷониби Искандари Мақдунӣ ва дар давраи Селевкидҳо забони расмӣ юнонӣ, будааст. Хатто дар давраҳои аввали ҳукмронии Аршакиҳо низ ин мақоми забони юнонӣ нигоҳ дошта шудааст. Дар сангнавиштаҳои Бесутун бо тасвири шоҳони парфиянӣ

низ забони ҷунонӣ дида мешавад. Ду катибае, ки дар Авроман (қўхҳои Загрос) ёфт шудаанд, яке ба соли 88 п. аз м., дигаре солҳои 22 - 21 п. аз м. тааллуқ доранд, низ бо забони ҷунонӣ навишта ҳагто, ба гуфтаи Плутарх дар давраи Ороди I фочсаҳои Эврипид ба забони ҷунонӣ ба сахна гузашта мешуданд.

Ин далели бартариати забони ҷунонӣ дар Парфия аст. Танҳо аз асри I милодӣ сар карда навиштаҳои парфиянӣ дар тангаҳо ба назар мерасад. Аз давраи ҳукмронии Аршакиҳо деворнавиштаҳои, ки тақрибан ба асри I рост меояд, аз Сарпул, ба соли 215 аз Суз, ба нимаи аввали асри III аз дараи Қалъаи чангоҳ, ба нимаи аввали асри III рост меоянд, аз Дура - Европос ёфт шудаанд. Бо сарвари М. Е. Масона экспидитсияи археологияи шўравӣ (солҳои 1948 - 1954) ҳангоми ҳафриёти шаҳри Нисо пойтахти қадимаи Парфия (дар шимолӣ Туркманистон, дуртар аз Ашқобод) дар ҳаҷми 2000 нусха хуччатҳои хочагидорӣ болои сафолпораҳо ёфт шуданд, ки бо ҳатти оромӣ ва идеограммаҳои хеле зиёд навишта шудаанд. Дар Натиҷаи баҳсҳои зиёд олимони М.М. Дяконов, И.М. Дяконов, В.А. Лившице, В.Б. Хеннинг парфиянӣ будани онро муқаррар намуданд. Ба ақидаи олимони давраҳои аввали ҳукмронии Сосониён забони парфиянӣ ҳанўз васеъ истеъмол мегардид. Мавҷудияти матнҳо ба забони парфиянӣ (дар баробари порсии миёна ва ҷунонӣ) дар Накши Рустам, Накши Рачаб (дар баробари порсии миёна), дар Хочиобод ва Нарс онҳоро ба ҷунин ҳулоса оварда буд. Пас аз омўзиши ёдгориҳои номбурда (дар ох. а. XIX) забони ҷудогона будани парфиянӣ муқаррар шуд.

То кунун олимони онро варианти навишти форсии миёна мешиндонданд. Инчунин дар солҳои 1893 - 1911 аз Туркистони Шарқӣ пораҳои матни манаӣ ба забони порсии миёна, парфиянӣ ва сугдӣ аз ҷониби олимони рус В.И. Гоборовский ва П.К. Нозлов, Н.Н. Каков экзепитсияи археологҳои олмон, англис пайдо карда шуданд, ки аксарияташон дар Берлин, Лондон ва Санкт-Петербург маҳфузанд.

Осори манаии парфиянӣ бори нахуст аз ҷониби Ф. Мюллер с. 1904 ва минбаъд Фонле Кок, К.Г. Залеман, В. Хеннинг дар байни солҳои 1909-1947 нашр карда шудаанд. Дар ин чода, бахусус, захиатҳои Ф. Мюллер, Ф. Андреев ва В. Хеннинг бузург аст.

Грамматикаи забонҳои парфиянӣ. То кунун сохтори грамматикӣ яклухти забони парфиянӣ барқарор карда нашудааст. Аммо доир ба фонетика, лексикология ва грамматикаи он корҳои зиёде анҷом дода шудаанд. Тадқиқоти ҷудогона доир ба феъл (Гилиан, 1939), ҳиссаҳои номии»нутқ (Скалковский, 1967), баъзе масъалаҳои наҳв

(М. Бойс, 1964, Бранер, 1974)-и забони парфиянӣ анҷом дода шудаанд. Манкеш ва нишонаҳои хоси фонетикӣ забони парфиянӣ дар байни забонҳои эронӣ дар муқоиса бо забонҳои порсии миёна аз ҷониби Н. Тедеско (1921), минбаъд аз ҷониби В.А. Лившице (1962), Оранский (1963) нишон дода шуда буданд. Дар матнҳои то имрӯз боқимонда забони парфиянӣ танҳо давраи миёнаро таҷассум мекунад. Он аз забони қадимаи умумиэронӣ хеле дур буда категорияи ҷинс, падеж надорад, сохти феъл тамоман дар он ба тағйирот дучор шуда, шакли синтетикӣи флективӣи замони гузашта ба шакли аналитикӣи бо синфати феълӣи замони гузашта (бо пасв.-та) сохташаванда таъдил ёфтааст.

Дар сохтори фонетикӣ низ ҷунин тағйирот кам нестанд. Ҳамсадоҳои зичи бечаранги р, т, к ва аффрикатаи с-и матнҳои давраи аналӣи забони парфиянӣ дар давраи минбаъда β, δ, (вариантҳои b, d) g ва z таъдил меебанд.

Забони парфиянӣ дар асрҳои V - VI аз байн рафтааст. Агарчи баъзе шеваҳои забонҳои гурӯҳи марказии эронӣ нишонаҳои ҷузъӣ фонетикӣи онро нигоҳ дошта бошанд, ҳам идомаи бевоситаи забони парфиянӣ нестанд.

Маълумоти умумӣ дар бораи забонҳои парфиянӣ ва саксқойии ҳуғанӣ. Алифбои парфиянӣ 22 ҳарф дошта, асоси худро аз ҳатти оромӣ мегирад, ки дар транслитератсия ҷунинанд: а, b, g, d, h, w, z, h, t, y, k, l, m, n, p, s, q, r, š, t.

Ҳарфҳои s, s, q танҳо дар идеограммаҳои истифода мешуданд. Дар осори давраи пешини парфиянӣ ҳарфи t-ро дар идеограммаҳои баъзан т иваз мекард: BTL- идеограмма барои tusik - ҳолӣ ва инчунин. btl, TB - nev - хуб, TVR- kof-қўх.

Баръакси забонҳои порсии миёна ва сугдӣ дар забони парфиянӣ ҳарфи š на танҳо ҳамсадои рок инчунин аффрикатаи š-ро ифода мекард: šurk/širak whwtny šk/wahmanīšak

Ҳарфи h низ дар ях қатор сарчашмаҳои давраи аввали парфиянӣ дар идеограммаҳои ҳам истифода мешуд, аммо дар ҳама маврид /h/-ро ифода мекард. Илова шудани Н (h) баъзан номи занона будани онро мефаҳмонд: BRBYTH - wisduxt - ҳлухтар.

Шаклҳои хуруф дар гурӯҳи осори боқимонда то андозае аз ҳам тафовут дорад. Шакли хуруфи осори аз Нисо, Кунис, Қўшпатеппа пайдошуда ба асоси араменашон хеле монанданд. Инчунин тарзи навишти баъзе ҳарфҳо бо ҳам шабеҳанд. b ва w, z ва y, p ва t ба ҳам монанданд. Бахусус, монандии d ва г хонишро хеле душвор

метардонад. Дар хатти парфиянӣ Ҳангоми навишт ҳарфҳо бо ҳам намечаспанд. Идеограммаҳо дар осори хаттии парфиянӣ ниҳоят зиёданд. Онҳо калимаҳои серистеъмолатарин - ҷонишинҳо, пешоянду пайвандак, феълҳо, исмҳои истилоҳро ифода мекарданд.

Грамматикаи забонҳои парфиянӣ ва саккойи хўтани.

Садонкоҳо: Дар системаи хатти парфиянӣ ду гурӯҳи зерини фонемаҳои дарозу кӯтоҳ мавҷуд буданд: **а - ā, i - ī, u - ū, e - ē, o - ō.**

Ҳамсадоҳо: Таърихи омӯзиши осори хаттии парфиянӣ ду давраи инкишофи системаи ҳамсадоҳои забони мазкурро нишон медиҳад. Давраи аввал аз осори аз шаҳри Нисо, пергаментҳои Авроман, катибаҳои Аршакиҳо, инчунин иктибосоти парфиянӣ дар забони арманӣ, давраи охир, аз матнҳои менавӣ муқаррар карда мешавад.

Ҳамсадоҳои давраи аввал аз нигоҳи микдор аз ҳолати қадимаи давраи умумиэронӣ ҷандон фарқ намекунад.

Фонемаи /v./-и давраи аввал, дар давраи охир дар мавқеи пеш ба фонемаи /s/ табдил меёбад, дар мавқеи қафо ба /h/ ва /v./ ба /h/.

Фонемаи г вобаста ба мавқеаш танҳо бо садонҳои истифода мегардид ва мавқеи ҳичосозиашро аз даст дод. **ug, ig, gi.**

Фонемаи **z.** аз **J** давраи қадим инкишоф ёфта хеле васеъ дар давраи охир истеъмоли мегардид. Ҳамсадои **J** танҳо ҳамчун варианти **z.** пас аз овози /n/ боқӣ монд.

Фонемаи нави /l/ дар калима ниҳоят кам дучор мешавад.

Фонемаи лабишудаи пасизабонии **xv.** ба сифати фонемаи маҳсус боқӣ монд. Ба ин тариқ ҳамсадоҳои давраи аввали парфиянӣ аз инҳо иборат буданд: ҳамсадоҳои зичи бечаранг: **p, t, k;** зичи чарангдор **b, d, g** (бо аллафонҳои **β, δ, γ** аффрикатаи с.: ва роғи бечаранг **f, s, š, x, xv, h(v.);** роғи чарангдор **v, z, z., (j),** димоғии **p, m,** ларзони **g.**

ҲИССАҲОИ НУТҚ

Исм

Дар забони парфиянӣ тағйири асосҳо дар исм аз забонҳои эронии қадим хеле фарқ мекунанд. Категорияи чинсият аз байн рафта ҷамъбанди бо пасвандҳои аглутанитивии **-ān, -in** (аз **— ānan, - inām** падежи Genitiv) сураи мегрифт. **dev-devān, murg-murgān.** Дар асосҳои ки бо садонҳои **-ā, -ā, -ī, -ī** **-ū, -ū,** ба анҷом мерасиданд, ин овозҳо афтида ҳамсадоҳо боқӣ монданд: **kām < умумиэронӣ - kāma,** авестӣ - **kāma,** порсии қадим - **kāma** - ком, мурод; **gāh < умумиэронӣ - gāvč,** авестӣ - **gāh,** дорбии қадим - **gāvč** - қой, тахт, чоҳ.

АРТИКЛ ДАР ИСМҲО

Артикли номуайинии **-ev (-'uw) < умумиэронӣ aiva** - як, касе, инчунин маънои ягонагиро низ доро буд. Ба сифати артикли муайинӣ ҷонишини ишоратии **ho** (дар шумораи ҷамъ - **havin**), **ш** (шумораи ҷамъ - **inān**) Ҳангоми тақроршавӣ **ud** истифода мешуд.

СИФАТ

Сифатҳои умумиэронии қадим дар забони парфиянӣ садонҳои охири даро афгондаанд: **gošt (gwšsn)** - равшан, **< умумиэронӣ** - **gaushna,** авестӣ - **gaohsna.**

Сифат дар забони парфиянӣ гоҳо ҷамъ баста мешавад, гоҳо не: **hānagan margohman** - одамони донишманд, **do carag wuzurgan** - ду ҷароғи бузург.

Дарҷаи қиёсии сифат бо пасвандҳои **-estar, -istar, (y)str** сохта мешуд: **wuzurg** - **wuzurgustar** - калонтар.

Ба пасвандҳои сермахсули исм **-ift** (исми маънисоз), **-īšt** (исми амалсоз) ва пасвандҳои сермахсули исму сифатсоз **-ag, -āg, -gar,** сифатсоз **-ig, -ēn** дохил мешуданд: **ravēgīft** - тозагӣ аз **ravēg** - тоза; **wuzurgīft** - бузургӣ, аз **wuzurg** - бузург; **hānāyād** - хотир, ёд, **anāyād** - фаромушшуда, азёдрафта.

Пешванди **abe-** набудани аломату сифатро нишон хмедихад: **abeyāstar** - бейб, **abēnang** - бегуноҳ.

Пешванди **ham-** исми ҳамроҳӣ, умумият месозад: **hamābraz** - ҳамшарик.

Пешванди **hu-** аломати мусбатро ифода мекард: **huzīhr** - зебо, **hufaman-** хушфармондиханда.

Пешванди **duš** аломати манфӣ: **dušfar** - бадбахт. Усули мураккабшавии калимаҳо низ дар забони парфиянӣ хеле маъмул буд: **hušboy** - хушбӯй, **huzāgasm** - ҳазорчашм.

Шумораҳо

ēv-1, dō-2, hrē-3, čatas-4, ranj-5, šoh-6, haft-7, hašt-8, (9-?), das-10, ēvandasa-11, āēvandasa-12, haštād-80.

Шумораҳои тартибӣ бо пасванди **-um** сохта мешаванд: **hastum**

Ҷонишинҳо

Ҷонишини шахсӣ

Танҳо ҷамъ
Шахси якум: аз; man-ман
Шахси дуюм: tujto - ту
ашма(h) - шумо

Барои ҷонишини шахси сеюми танҳо ҷонишини ишоратии *ho/hav* и *havin* - шумораи чамъ, истифода мешуд.

Ҷонишини энклитикӣ

1 - m	1 - mān
2 - t	2 - tān
3 - s	3 - sān

Ҷонишини ишоратӣ

im - ин, *ho/hav* - он, *ēd* - ин.

Пурсишҷонишинҳо

kē - кӣ, *čē* - чӣ, *kađām* - кадом, *čvand*, *čbnd* - чанд (якчанд).

Ҷонишини таъинӣ

bhav - хама, ҳар кас, чиз *hamag* - хама, пурра

visp - ҳар кас, ҳама чиз.

Ҷонишини номуайинӣ

kēz - ким-кӣ, касе

čvand, *čbnd* — якчанд

čviz - ягон хел

ЗАРФ

Аз ҷиҳати сохт ва баромад зарфҳо дар забони парфиянӣ гуногунанд.

Қисме аз онҳо зарфҳои таърихӣ мебошанд:

avāyōn - ҳамин тавр

hangōn - ҳамчунин.

Сифатҳо ҳамчун зарф меоянд: *gaγ* - тез.

Шумора чун зарф меояд: *bīd* - аз нав, *boz*. *eyag* - ягона.

ФЕЪЛ

Дар забони парфиянӣ феълҳо нисбат ба давраи қадим хеле ба тағйирот дучор шуданд.

Асосҳои феъл

Асосҳои феълҳои забонҳои давраи қадимаи эронӣ аз рӯи сохтӣ морфологӣ гуногун буданд: решагӣ, дукаратӣ, решаҳое, ки пасванд (-а, -ауа, -уа, -јуа, -са, -па, -пу, -пау), миёванд (-н)-и асоссоз доранд.

Мухимтар аз ҳама ҷудо намудани асосҳои махсус ва ғайрмахсус аз ҷавраҳои қадим аст. Асосҳои махсус аз он давраҳо сар карда бар асосҳои ғайрмахсус бартар пайдо намуданд. Дар давраҳои минбаъда ба махсусгардиди тасрифи ҳамаи асосҳо баробаршави онҳо аз рӯи типии анҷома ба -ā, ē ба -а ва ауа хос аст. Дар давраҳои минбаъда, аз ҷумла забони парфиянӣ садоники охири решаҳо афтида, асосҳои забонҳои қадима, ки дорои пасвандҳои -а, -ауа буданд, низ садоники охири худро аз даст дода, бо реша баробар шуданд. Ба андозае, ки бе тадқиқи синхронии этимологӣ фарқ кардани онҳо номумкин гардид.

1. аз асосҳои қадимаи бе анҷома: *hiγz* - тарқ кардан, гузоштан, норени миёна-*hi*, дар забони тоҷикӣ ва форсии муосир феълҳои «қилиндан», «биҳил кардан», аз умумизеронӣ - *hiγz* -, авестӣ *hiγz* - озод кардан, раҳо кардан, *agvi* - тоб хӯрдан, асоси замони ҳозира - *hēgza*; *hēgza* -;

2. аз асосҳои қадимаи решаашон анҷомадор: *vaγ* - бурдан, асоси замони ҳозираи умумизеронӣ - *vaγa*;

3. аз асосҳои қадима ба анҷомаҳои дароз (бо -*aua*) *zām* - омадан, аз асоси замони ҳозира: *dāgaυa* - доштан.

Сифати феълҳои замони гузашта

Дар забони парфиянӣ сифати феълҳои замони гузашта бо -*t*, -*d* (умумизеронии қадим) чун унсуре асосӣ дар сохтори шаклҳои замони гузашта истеъмоли мешавад:

sōz - (феъл) - сухтан, *suxt* — сифати феълӣ аз умумизеронии *sauk*, сифати феълҳои замони гузашта: *suxta*;

Пешоянд ва пасояндҳо

Аксари пешоянду пасояндҳои забони парфиянӣ идомаи пешоянду пасояндҳои умумизеронӣ буда, қисме номӣ ва қисми дигар шифтанд. Аз ҷиҳати сохт содда ва таркибӣ ҳастанд.

Содда: *avaγ*, *abē*, *ad*, *abag*, *andar*, *az*, *čāved*, *herd*, *tar*, *parvan*, *gād*, *vašnāb*.
Таркибӣ: *avaγ az*, *az paš*, *yūd az*, *yādōb*, *čuhγ čāved*.

ПАЙВАНДАКҲО

Пайвандакҳои пайваст ва тобеъ фарқ карда мешуданд.

Пайвандакҳои пайваст: *ud* - ва, *vēz* - аммо.

Пайвандакҳои тобеъ: *ag* - агар - шарт, *savāyōn* - ҳамин ки. Ин пайвандак бештар бо зарфи *avāyōn* меояд: *savāyōn*..., *avāyōn* - ҳамин ки..., он вақт, *savāyōn* қад - гӯе, ки - ки бештар пеш аз нутқи айнан нақлшуда меояд. Пайвандакҳои таркибӣ: *yād* қад - то он вақте ки.

Ҳисачаҳо

nē - не: бо исму феълҳо, зарфҳо меояд:

nē rapmāyām кӣ - гумон намекунам, ки ...

ma - ҳиссачаи инкорӣ: -*{i}* *z* - инчунин, *čviz* - чӣ хел ..., ҳамон хел.

Савол ва супоришот

1. Маълумоти умумӣ дар бораи забони парфиянӣ диҳед?

2. Оё осори хатии забонҳои парфиянӣ то имрӯз мавҷуд аст?

3. Грамматикаи забонҳои парфиянӣ аз грамматикаи забони тоҷикӣ чӣ гуна фарқ дорад?

4. Матълумоти умумӣ дар бораи забонҳои парфиянӣ ва саккоӣи хитанӣ диҳед?
5. Грамматикаи забонҳои парфиянӣ ва саккоӣи хитанӣ чи гуна сохтор дорад?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Сиёев Б. *Очерки таърихи феълҳои забони тоҷикӣ*. Душанбе, 1970.
2. Сиёев Б. *Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ*. Душанбе, 1972.
3. Оранский И. М. *Иранские языки*. Москва, 1963.
4. Расторгуева В. С. *Среднеперсидский язык*. Москва, Наука, 1966.
5. Истамова М. *Таърихи забони адабии тоҷик*. Самарқанд – 2006.
6. Мухторов З. *Таърихи забони тоҷикӣ*. Душанбе, «Ҷумо», 2003.

МАЪРӮЗАИ 7

СИСТЕМАИ ХАТТИИ ЗАБОНИ СУҒДӢ

Нақшаи мавзӯ:

1. Забони суғдӣ забони корғузурӣ ва муошарати давлати Суғд.
2. Сарчашмаҳои фонетикӣ ва идеограммаҳо дар забони суғдӣ.
3. Хусусиятҳои фонетикӣ ва идеограммаҳо дар забони суғдӣ.
4. Забони суғдӣ забони корғузурӣ ва муошарати давлати Суғд.

Сохти морфологӣи забони суғдӣ. Забони суғдӣ ба ғуруҳи забонҳои шарқии эронӣи давран миёна мансуб аст. Худуди пахншавии ин забон водии Зарафшон буда, мавҷудияти давлати Суғд мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ аз асрҳои VI то мелод оғоз мегардад. Мувофиқи ақидаи муҳаққиқон пахншавии суғдҳо дар соҳилҳои дарёи Зарафшон ба миёнаҳои ҳазораи II – ибтидои ҳазораи I то мелод рост меояд. Давлати Суғд аз ҷануб бо Боктариён, ҷанубу ғарб портиёну марғибноҳ, дар шимол ва шимолу шарқ бо саконён, дар шимолу ғарб бо хоразмӣён ҳамсоя буд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои суғдҳо дар асрҳои III пеш аз мелод бо ҷиниён дар робитаи тичорати фарҳангӣ қарор мегиранд ва дар забону шеваҳои гуногуни ҷинӣ як қатор иқтисосоти суғдиро, ки ба асри I мелодӣ мансуб аст муқаррар кардаанд.

Забони суғдӣ забони корғузурӣ ва муошарати мардумони ҳайати давлати Суғд ва ҳатто худудҳои аз он ҳам фарохтар будааст. Минтақаи асосии ғустариши забони суғдӣ ба бартариӣ бештар ба дигар забону ғӯишҳои водии Зарафшон, Фарғона, Кешрӯд (Қашқадарёи имрӯза дар Ўзбекистон) ва Сурхондарё будааст. Мувофиқи навиштаҳои Сюан

Сюан низ худуди ниҳоят васеъ, ки аз Ҳафтрӯд то Кешрӯдро фаро мегирифт, Суғд меномиданд. Муаррихони юнонӣ қайд мекунанд, ки сарҳади байни Суғду Боктар дарёи Окс (Амударё) будааст. Дар сарчашмаҳои хаттии гузашта каллимаи «суғд» дар шаклҳои зерин навишта шудааст: порсӣи қадим - sugda, sugda авестӣ - sauna, suhda дар навиштаҳои юнонӣ - Eouðianv. Маркази давлати Суғд шаҳри Самарқанд буд, ки он дар манобеи хаттӣ батаври зайл сабт шудааст: Samarkn, Samarkn, Samarkn.

Сарчашмаҳои хаттии забони суғдӣ. Аз байн рафтани забони суғдӣ ва ҷойи онро пурра гирифтани забонҳои тоҷикӣ ба давраҳои нас аз асри XI рост меояд. Дар навоҳии болооби Зарафшон забони суғдӣ ҳеле дер боқӣ монд. Дар соҳилҳои дарёи Яғноб шеваи суғдӣ то кунун боқӣ мондааст, ки онро забони суғдӣи нав низ меноманд ва ин забони яғнобӣ аст. Дар худуди Ҳафтрӯд ҷои забони суғдиро забони туркӣ гирифт. Ба гуфтаи Маҳмуди Қошғарӣ аҳолии Суғди Баласогун урфу одатҳои туркиро қабул намуданд ва дар дарваҳои аввал дучабона буданд (ки ин раванд бо забони хоразмӣ низ рӯй дода буд) ва бисёрҳо аҳолии шаҳрҳои Ҳафтрӯд аз Баласогун то Исфичоб бо забони туркӣ гап мезадагӣ шуданд.

Забони суғдӣ - забони шарқии эронӣи миёна буда, дар таънақулҳои забони тоҷикӣ нақши муҳим дорад. Дар таркиби лугавии забони тоҷикӣ луготу истилоҳоти забони суғдӣ ҳеле ғаровонанд ва то ба имрӯз истеъмол мешаванд. **Сарчашмаҳои хаттии забони суғди**ро ҷунин тасниф кардан мумкин аст:

- маҷмӯи ҳуҷҷатҳои гуногуни кӯҳи Муг;
- матнҳои гуногун, ки дар тана, зарфҳои нуқра, ҳуму ҳумпора, нуқта ва матоъ навишта шудаанд ва аз мавзӯҳои гуногун ёфт шудаанд;
- китобҳои гуногун бо матни динӣ будӣ /vessantara/ jataka, Сутраи ноҳунҳои дароз, Сутраи сабабу Натиҷа, иқтисосҳои гуногун аз он китобҳо;
- матнҳои иқтисосии гуногуни монавӣ (аз ҷумла матн бо номи афсонаҳои суғдӣ);
- матнҳои насронӣ (ба монанди «Саргузашти Георгии Муқаллас»). Манбаҳои хаттии мансуб ба забони суғдиро аз рӯи макони дарёфтшуданашон ба ғуруҳҳои гуногун ҷудо кардан мумкин аст.

Ба забони суғдӣ, ки забони муошарати халқиятҳои гуногун дар Шохроҳи Абрешим буд, аз забонҳои ҷинӣ, санскрит, ошурӣ, порсӣи миёна ва юнонӣ адабиёти ғаровон тарҷума шудааст. Мазмун ва

мундариҷаи осори тарҷумашуда ба дину оинҳои гуногун ва асосан ба дини буддӣ, насронӣ ва монавӣ мувофиқат мекард.

Осори хаттис, ки дар Туркистони Чин ёфт шудаанд, ба асри IV мелодӣ мансуб буда, «навиштаҳои кӯҳнаи сугдӣ» ном доранд ва аз қадимтарин осори хаттӣ забони сугдӣ ба шумор мераванд ва ин пас аз муқоиса бо навиштаҳои Абӯрайхон Берунӣ ва осори хаттӣ ҳукумати Панчекат (Девагитч) дар кӯҳи Муг дақиқ карда шудаанд.

Илова бар манобеи хаттии зикршуда аз забони сугдӣ боъ се гурӯҳи осори хаттӣ омада расидааст, ки онҳоро ба таври ҷудогона гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст.

Матнҳои суғдӣ буддой ин асосан маводӣ навиштаҳои буддой ба суғдӣ мебошад ва мазмуну мундариҷаи онҳо ба дини буддой марбут аст. Ҳамчунин Vassantra Jataka аз санскрит ба суғдӣ баргardonida шуда буд. Мутуни суғдӣи монавиё, ки аз Турфон, дар Натиҷаи ҳафриётҳои археологӣи шаҳри Кочо ёфт шудаанд. Қисмати асосии ин матнҳо ба ҳагги монавӣ навишта шудаанд ва дар баробари ин осори монавиёи суғдӣ ба алифбои суғдӣ китобат мешуданд. Мазмунҳои матнҳо ҳамчунин қисман тиб ва варзишро фаро мегирад.

Мутуни сугдии насронӣ аз Турфон (шаҳраки Бунайик) ёфт шудаанд. Ин матнҳо бо алифбои опурий (эстрангело) навишта шудааст ва он аз ҷиҳати забонӣ низ аз матнҳои сугдии монавӣ буддой аз рӯи он фарқ мекунад, ки ба ақидаҳои муҳаққикон матнҳои сугдии насронӣ бо услуби фарқунандаи гуфтугуи даврони баъдина (асрҳои VII-X) навишта шудааст.

Матнҳои аз Муғулистон ёфтшуда ба густариши назаррас ва мақоми барҷаста доштани забони суғдӣ дар Шарқ далolat мекунад. Хатти забони суғдӣ барои сабти маводи забонҳои туркию муғуӣ нақши муҳим бозидааст. Матнҳои аз Муғулистон ёфтшуда пас аз «номаҳои кӯхнаи суғдӣ» кӯхантарин осори хаттии забони суғдист. Матнҳои суғдиӣ мансуб ба солҳои 581-587 аз аввалин осори хаттии хоқонҳои турк мебошад, ки то ба мо омада расидааст. Аз эҳтимол дур нест, ки забони суғдӣ чун забони коргузори дар хониғарии туркостифода шудааст. Ҳамчунин аз қанори рӯди Орхон дар Қаробаласуғун дар танаи тахтасанг, аз ҷануби сахроҳои Гоби осори хаттии ӯйғурӣ бо алифбои руний ёфт шудаанд.

Дар Осиёи Миёна бошад, ба ғайр аз осори хаттии Кӯҳи Муғ, дар Қирғизистон, аз Кува, наздикии Ош, аз Терексой ва Кулансой, дар Туркменистон дар наздикии шаҳри Марв навиштаҳо ба забони сугдӣ ёфт шудаанд. Дар ғимол, дар самти Ҳафтрӯд бошад, дар мавзеи

Гиром Қазокистони имрӯза навтаҷоти мансуб ба забони суғди, ки

Хусусиятҳои фонетикӣ ва идеограммаҳо дар забони сугдӣ.
Хусусияти ҳатти забони сугдӣ дорои хусусияти ба худ хос буд ва аз системаи ҳатти забони сугдӣ дорои мухталиф дошт. Ҳамчунин системаи ҳатти оромӣ барои маҷмаа, шаклҳои мухталиф дошт. Ҳамчунин системаи ҳатти мансуб ба системаи ҳатти забони сугдӣ аз системаи ҳатти монанди гирифта мешуд. Ҳатти монанди дар истифодаи сугдиён 39 аломат дошт.

Системаи баъзе аломатҳои таркиби забони суғдиро, ки овозҳои алоқунро ифода мекарданд, ба таври зайл шарҳ додан мумкин аст:

/алиф/: [a] 'rsk[arsk] - рашк, агар саноноки дарози «а» дар аввали

" [a]" z [az]-kaxT;

[a] [ʌ] [ɐ] [ə] [e] [ɛ] [ɜ] [ɝ] [ɨ] [ɪ] [ʊ] [ʉ] [u] [ʊ]
[b] [β] [m̥b] [n̥mb] –шабнам, б-овози v-ro низ ифода мекунад;

0; [v] βy: [vay-Xudo, β - овози «f»-ро (ʔarf-bišər) ифола мекунад;

e: [ɛ] 'ngnd [angrand] - бӯридан, қисм-қисм бӯридан, ғовози «у»

на «Х»-ро низ ифода мекунад:

ф: [d] d [anduxs] - чадал кардан;

Хусусияти фонетикӣи ҳарфҳо дар Натиҷаи таҳлил, муқоиса ва таҳқиқи системаи хаттии суғдӣ, суғдӣи буддӣ, суғдӣи монавӣ ва суғдӣи насронӣ муайян гардидааст (ҳамчунин ниг.: Додиҳудоев, 1988, 123):

Системаи хат			талаффуз	тарҷума
буддой	исавӣ	Монавӣ		
-	muv	Tuδ	Mev	rūz
γrf	γrf	Γrf	Γarf	бисёр
δrʷšk	zwxšq	Jwxšq	Zuxšk	Дарвеш
kñh	kanv	Kanvā	Kanvā	макон

Дар забони сугӣ теъдоди идеограммаҳо нисбатан маҳдуданд.

Нисогармаҳои зерин аз ҷумлаи онҳоянд:

'МУ = mth /mäta/ - молар; КSP¹ = NKRTK /nkrte/ - нукра; MLK¹ =

Забони суғдӣ забони коргузорӣ ва муоширати давлати Суғд. Сохтори морфологии забони суғдӣ аз шакли таърихии умумизеронӣ дур шуда, такмил ёфтааст. Дар табдили ташаққули қолабҳои номии феълӣ зимнӣ гузариш аз ҳолати мансуб ба даврони қадим мутобиқи манобеи ҳафти қонуниятӣ «**мавзунияти асосҳо**» роиҷ будааст, ки он аз тарафи муҳаққиқони аврупоӣ - П. Тедеско (1923) ва И. Гарпшевич (1948) таҳқиқ

ва ошкор карда шуда буд. Мутобиқи конунияти «мавзунияти асосҳои вохидҳои номӣ ва феълро ба асосҳои сабук ва асосҳои гарон ҷудо мекунаманд. Қонуни «мавзунияти асосҳо» ғояд дар даврони гузарии аз ҳолати қадима ба даврони миёна дар ҳолати нав ташаккул ёфтани сохтори грамматикӣ забони суғдӣ роиҷ гардида бошад, аммо аз қадом вақт мустақмал будани он дақиқ нест. «Асосҳои гарон асосҳои номиди мешаванд, ки садонҳои дароз ё садонҳои кӯтоҳ дорад, ки баъд аз он гуруҳи ҳамсадоҳо меояд. Асосҳои сабук асосҳои менаманд, ки садонҳои кӯтоҳи дошта, баъд аз он гуруҳи ҳамсадоҳо нашошта бошад. Натиҷаи амали ин қонун он аст, ки асосҳои гарон гз садонҳои анҷоми маҳрум гаштанд, аммо асосҳои сабук онҳоро нигоҳ доштанд» (Додихудоев, 1988, 128). Дар зер мисолҳо оид ба асосҳои номии сабук ва гарони забони суғдӣ таҳлил карда мешавад:

1. Асосҳои сабук:

1) асосҳои исм, чинси мардона: монавӣ: рδ- /раδ-/ - пай; суғдӣ-монавӣ-насронӣ: βу- /βау-/ - Худо; суғдӣ-монавӣ: βу- /βу-/- - кох; суғдӣ-монавӣ: wуrk-, насронӣ: wуrq /wіrk/- - гург;

2) асосҳои исм, чинси занона:

суғдӣ: \wβr-, монавӣ: \wfr- /wаfr/- - барф; суғдӣ-монавӣ-насронӣ: \wn- wаn-/ - дарахт;

3) асосҳои сифат: суғдӣ: γwс- /хус-/ - хуш; суғдӣ: 'βуz-, 'βz-, монавӣ: βуj-, βуj, βj>, насронӣ: βуz-, bz- /əβz-, /əβz-/ - бад;

2. Асосҳои гарон:

1) асосҳои исм, чинси мардона:

суғдӣ: znp-, монавӣ: zmb-, насронӣ: znp- /zаnp-/ - соҳил; суғдӣ-монавӣ-насронӣ: mrs- /maг-/ - марг; суғдӣ-насронӣ: суғдӣ-насронӣ: snk-, монавӣ: sng- /sang>-/- - санг.

2) асосҳои чинси занона: суғдӣ: 'rk(h)-, монавӣ: 'rk-, насронӣ: 'rg- /arh-/ - кор; суғдӣ: 'rp- /āp-/ - об; монавӣ: m't- /mat-/ - модар;

3) асосҳои сифат:

суғдӣ: γrβ-, монавӣ: γrβ-, насронӣ: γrβ- /γarβ-/ - бисёр; Суғдӣ-монавӣ: γm- /γaп-/ - гарм.

Қунон ки мебинем, бештари асосҳои номӣ бо ҳамсадо анҷом мепазиранд. Бинобар ин ҳулоса қардан мумкин аст, ки асосҳои чинси мардона аз асосҳои тематикӣ чинси мардонаи даврони қадим ва асосҳои атематикӣ чинси мардона ва миёна сарчагама мегиранд. Асосҳои занона аз асосҳои тематикӣ чинси занонаи давран қадим бо анҷомаи «-ā» (суғдӣ: rtm'n- /rāmān-/ - фармон; порсии қадим: frāmān-

1) аз асосҳои чинси занонаи дорон анҷомаҳои «-i>», «-ī» (буддой: rām- /- / замин, порсии қадим: rāmī сарчашма мегирад.

Шумора дар забони суғдӣ ба тартиби зерин шакл гирифтаанд:

1-св - як, 2 - /diwa, ədwa, ədī/ - ду, 3 - /šē/ ва ē /šay/ - се, 4 - /ətar/ - чор, 5 - /rapē/ - панҷ, 6 - /uxušu/ ē xūšu/ - шаш, 7 - /avd, avda/ - ҳафт, 8 - /aht, ahta/ - ҳашт, 9 - /nav, nava/ - нӯх.

10- /ba, bāza/ - даҳ, 11 - /əwatasəu/ - ёздаҳ, 12 - /duwāsa/ - дувадҳ.

100 - /nuw/ - навад, 100 - /sat-/ - сад, 200 - /duwəst/ - дусад, 1000 - /zār/ - ҳазор.

Дар забони суғдӣ феъл дорон ду асос буд - асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта. Дар баробари ин асосҳои феъли забони суғдӣ ба асосҳои сабук ва гарон ҷудо мешуданд. Дар системаи феъли суғдӣ ба асосҳои феълсоз буданд, ки онҳо аз пешояндҳои қадимаи эронк сарчашма мегиранд: /ā-/ /ap-/ /əβ-/ /ga-/ /b-/ /rag-/ /rač-/ . Феъл дар забон суғдӣ хусусиятҳои ба худ хос дошт. Дар забони суғдӣ ҳиссаҳои маҳсули аглютинативӣ буданд, ки дар Натиҷаи табдили вазифа ва шакли ж қатор феълҳо ташаккул ёфта буданд. Р. Додихудоев ва Л. Гертсенберг онҳоро ба таври зайл тасниф намудаанд:

- ҳиссаҳои к'т барои сохтани замони оянда /swmuk'tm - сўрох моҳал қард, 'ysm-k'tm - хоҳам омад/;

- ҳиссаҳои sk\wn барои сохтани шаклҳои давомдор /šw'nt - skwn - рафта истодаанд/;

- ҳиссаҳои 'štn ҳам барои сохтани шаклҳои давомдор /šw'm - 'š - рафта истодаам/;

- ҳиссаҳои x t барои сохтани таркиби феълӣ, ки амалу ҳаракати тахминӣ ва шартиро ифода мекунад /rgust- x't - бояд тарк кунед/ (ниг. Додихудоев, 1988, 129).

Масдлар дар забони суғдӣ ду шакл дошт: 1. масдларе, ки аз асоси номии

ҳозира таркиб ёфтааст. Дар ин шакли масдларӣ агар асоси феъл гарон бошад масдлар анҷомаи нулӣ дорад ва агар асоси феъл сабук бошад масдлар анҷомаи «-е» мегирад; 2. Масдлар аз асоси замони гузашта, ҳамчунин агар асоси феъл гарон бошад масдлар анҷомаи нулӣ дорад ва агар асоси феъл сабук бошад масдлар анҷомаи «-е» мегирад.

Савол ва супоришот

1. Забони суғдӣ забони чи гуна забон мебошад?
2. Сарчашмаҳои хаттии забони суғдӣ аз қадом давр менишар мегирад?

3. *Хусусиятҳои фонетикӣ ва идеограммаҳо дар забони сугдӣ чи гуна аст?*
4. *Оё то имрӯз аз забони сугдӣ ягон осори фарҳангӣ боқӣ мондааст?*
5. *Феъл ва масдар дар забони сугдӣ чи гуна мебошад?*

Рӯйхати адабиётҳо:

1. *Согдийский сборник. Ленинград, 1934.*
2. *Хамдамов Ж. Узбек тили тарихи (II-қисм). Самарқанд, 2003.*
3. *Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Ҷумо», 2003.*
4. *Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006.*

МАЪРӮЗАИ 8

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ЗАБОНҲОИ БОХТАРӢ ВА СУГДӢ

Нақшаи мавзӯ:

1. *Пайдоиш ва густариши забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ.*
2. *Ёдгориҳои забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ.*
3. *Дарачаи омӯзиши забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ.*
4. *Хусусиятҳои забони бохтарӣ.*

Пайдоиш ва густариши забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ.

Бохтар яке аз навоҳии қадимтарини фарҳанги ориёӣ, қадимтарин кишваре буд, ки дар саргоҳи Амударё ва поёноби шохобҳои рости он - Вахш, Қофарниҳон ва Сурхандаре воқеъ гардида, аз шимол бо қаторқуҳҳои Ҳисор, аз ҷануб бо Ҳиндукуш ҷудо мешуд. Он дар ҳудудҳои имрӯзаи Афғонистони шимолӣ, Тоҷикистони ҷанубӣ ва Ўзбекистони ҷанубӣ рӯст меомад.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ (ибтидо ва миёнаи ҳазораи I п. аз м.) аҳолии он ориёизабон буд. Дар миёнаҳои ҳазораи I п. аз м., вақте ки Бохтар яке аз сатрапияҳои қанори ширқи империяи Хакманишиён буд, забони бохтарии қадим аз шеваҳои дигари ширқии эронии қадим фарқи ҷиддӣ надошт. Солҳои 329 - 327 Бохтар аз тарафи ҷангиёни Искандари Мақдунӣ забт карда шуда, пас аз шикасти ин империя як муддат ба ҳайати давлати Селевкидҳо дохил шуд. Сипас дар миёнаҳои асри II п. аз м. маркази шохигарии мустақили Юнону Бохтар буд. Дар остонаи эраи мо шохигарии Юнону Бохтар дар Натиҷаи ҳуҷуми қабिलाҳои гуногун, ки дар байнашон Тохариҳо (аз рӯи этимологияи тибетӣ «сари сафед») низ ном бурда мешаванд, шикаст хӯрд. Дар давраи асримиёнагии аввал Бохтар Тохаристон ном гирифт, забони он тохарӣ ва дар баъзе манбаъҳо онро этеотохарӣ низ

меноманд. Дар байни қабिलाҳои дигари юзҷи оилаи бо номи Купон ҷудо гардида, ба давлати пуриктидори Кушониён асос гузошт, ки дар нисбати худ то қисме аз Ҳиндустонро низ дароварда буд. Давлати Кушон дар давраи аъёнаҳои буддоии ҳукумати Канишка ва волиёни Ҳувишка за Васудева ривочу равнақ ёфта, дар тангаҳои Канишка бори нахуст ба ҷои ривоятҳои юнонӣ навиштаҷоти забони бохтарӣ пайдо мешаванд. Ба ақидаи баъзе олимон, ба мисли В. Ҳеннинг забони бохтарӣ забони модарии Кушониён буд. Дар давраҳои минбаъда таърихи Бохтар ҷандон равшан набошад ҳам, маълум аст, ки он зери таъсири Сосониён мемонад.

Қараёни аз баён рафтани забони бохтарӣ мисли шеваҳои дигари ақсар забонҳои ширқии эронӣ аст. Пас аз забти арабҳо он танҳо дар ин гунаи дурдасти баландқӯҳи водии Мунҷон - қисмати шарқии Бохтари таърихӣ, боқӣ монд.

Ёдгориҳои забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ. Ёдгориҳои забони бохтарӣ аз минтақаҳои гуногун асосан дар рӯи тангаҳо боқӣ мондаанд. Аз ҷумла, аз Афғонистони Шимолӣ, Дилберчиншаҳри Бохтариён, ки ба давраи Кушониён рӯст меояд. Ёдгориҳои дар сифолпораҳо ёфтшуда дар Балх, Шахритус (Тепшаи Шохӣ), Ялангтӯлтеппа, Зартеппа (Чумхурии Ўзбекистон) аз фарҳангу тамаддуни аҳди Бохтар маълумот медиҳанд. Инчунин ягона қатбаҳои аз Сугд - шаҳри қадимаи Панҷекат бозёфт гардидаанд. Ёдгориҳои бузурги забони бохтарӣ қатбаҳои Сурхқутал мебошанд. Хатти забони бохтарӣ асоси худро аз алифбои юнонӣ гирифта, дар он садонокҳо қамеши навишта мешаванд. Дар меросе, ки аз забони бохтарӣ боқӣ мондааст, принсипи ягона ва устувори орфографӣ ба назар намерасад. Ба ақидаи олимон ин далели таърихӣ тӯлонӣ надоштани ин алифбо дар забони бохтарӣ буда метавонад.

Дарачаи омӯзиши забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ. Чунон ки гуфта шуд, ноустувори дар имлои хатти бохтарӣ ба назар мерасад. Ин ба муҳаққиқон имкон намедиҳад, ки системаи садонокҳо ва ҳамсадоҳои алифбои бохтариро дақиқ тартиб диҳанд. Дар ҳар сурат миқдори садонокҳо 6-7, ҳамсадохоро 20 адад муқаррар намудаанд, ки ин гуна системаи фонемаҳо ҳосил хамин гуруҳи забонҳо - забонҳои ширқии эронӣ (мунҷонӣ - 8 садонок, 30 ҳамсадо, пашту - 8 садонок, 30 ҳамсадо ва ҷанд дифтонг) аст.

С а р ф

Ёдгориҳои Сурхқуталрр, ки ҳаҷман бузургтарин ва мукаммалтарин осори забони бохтарӣ аст, баррасӣ намуда,

муҳаққиқон ба ҳуҷасе омадаанд, ки ин забон аз забонҳои давраи қадимаи эронӣ нисбат ба дигар забонҳои шарқии эронии давраи миёна хеле дур рафтааст. Ниспонаҳои шакли ифодаи ҷинсиат дар ин хеле суст боқӣ мондааст. Ба андешаи баъзе олимони артиклҳои III барои ҷинси мардона ва та барои ҷинси занона истифода Мегпуд. Дар маъсалаи хусусият ва ниспонаҳои грамматикӣ падежҳо бахшо зиёданд. аммо ба андешаи аксари муҳаққиқон он дар ҳиссаи номии нутқ чунин аст:

номинатив - аккумулятив: шумораи танҳо - о, шумораи ҷамъ - е; генетив: шумораи танҳо - і, шумораи ҷамъ - апо.

Чунон ки гуфта шуд, ба сабаби пурра омӯхта нашудани хусусиятҳои ин забон бахшо дар атрофи ҳиссаҳои дигари нутқ, аз ҷумла, шумораҳо, ҷоннишинҳо зиёданд. Маълум гардидааст, ки феъл чун дар забонҳои дигар дар ин ҷо низ ду асос дорад.

Таркиби лугавии забони бохтарӣ маҳдуд аст. Микдори умумии калимаҳои забони бохтарӣ, ки баромади эронӣ доштанишон собит гардидааст, хеле каманд ва ба ҳазор калима намерасанд.

Дар баробари забонӣ сугдӣ забони бохтарӣ низ воятаҳои асосии паҳн гардидани маданияти умумиэронӣ дар Осиёи Миёна буд.

Намунай матни забони бохтарӣ чунин аст:

eido ma lizo mo kanesko oapindo bagolaggo sido I bago sao kaneski namobargo kirdo.

Ин кох - ибодатгоҳи Канишкаи голиб, ба шарафи Худо-шоҳ Канишкаи аст.

Хусусиятҳои забони бохтарӣ. Забони хоразмӣ аз руи хусусиятҳои забониаш ба забони сугдӣ наздик аст ва минтақаи густаришаш поёноби Амударё будааст.

Дар бораи забони хоразмӣ мавод ва манобеи ҳаггӣ он қадар фаровон нест. Дар минтақаи густариши забони хоразмӣ алифбои оромиасос бо идеограммаҳо истифода мешуд. Ба ин навиштаҷотҳои руи тангаҳо ва манобеи ҳаггии дар Тупроққалъа ёфтшуда, ки ба асри III милодӣ тааллуқ доранд, шаҳодат медиҳанд. Баъзе ҳуҷатҳои аз Тупроққалъа ёфтшуда дар маҷмӯаи тадқиқоти олими шуравӣ С.Г. Толстов бо унвони «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции» соли 1958 ҷоп шудаанд. Ҳамчунин, аз тарафи ин муҳаққиқ навиштаи руи зарф аз ҳафрийи Қойкирилганқалъа ёфт шудааст, ки тибқи тадқиқотҳои археологӣ ба асрҳои IV - III то милод мансуб аст. Ин навишта аз як калима -»asrabarak« иборат буда, онро қадимтарин навиштаҷот дар Осиёи Миёна шуморидан мумкин аст.

Илова бар ин муҳимтарин сарчашмаҳо дар бораи забони хоразмӣ навишта*гӯтҳои ҳуҷукии бо забони арабӣ китобатшуда мебошанд, кӣ ба ҳуҷуқиниҳои хоразмӣ Мухтор Зоҳид ал-Ғазминӣ, дар асари ӯ «Кунӣят-ал-Мунйа» мутааллиқ аст. Дар ин навиштаҷотҳо таъбироту истилоҳот, калимаҳои ҷудогона бо забони хоразмӣ оварда шудаанд, ки ба масоили никоҳ, талоқ, қасам мутааллиқ буда, теъдоди онҳо то ба се ҳазор мерасад. Замони навиштв шудани манбаъҳои зикршуда ба асри XIII мансуб аст. Ҳамчунин, баъзе таъбироту истилоҳоти гуногуни мансуб ба забони хоразмӣ дар лугати арабию форсии **Замашарӣ (асрҳои XI - XII) «Муқаддимаг-ул-адаб»** дида мешавад. Тақвимҳо ва истилоҳоти улуми «нучум» бо забони хоразмӣ дар **«Осор-ул-боқия»-и Абӯрайҳон Берунӣ** оварда шудаанд. Дар ин китоб дар бораи идҳо ва баъзе расму оини хоразмиён суҳан гуфта шудааст.

Дар манбаъҳои, ки бо ҳуруфоти арабиасос навишта шудааст, зинни сабти калимоту истилоҳоти забони хоразмӣ аломатҳои ифодакунандаи овозҳои хоси хоразмӣ низ истифода шудаанд. Аз рӯи маълумоти Абӯрайҳон Берунӣ бармеояд, ки ханӯз дар асрҳои X-XI забони хоразмӣ матруқ набуда, қисме аз мардуми Хоразм бо ин забон суҳан метуфтанд. Дар ин давраи эҳтимол хоразмиён дузабона буда, тадриҷан забони туркӣ ҷои забони хоразмиро гирифтааст.

Соли 1927 муҳаққиқи турк **Аҳмад Зақӣ** дар бораи манҷуд будани матнҳо ва дастнависҳои забони хоразмӣ маълумот дод. Тадқиқотҳои муҳимтарин дар бораи забони хоразмӣ ба А.А.Фрейман «Хорезмийский язык» (1951) ва В. Ҳеннинг «Mitteliranisch» мутааллиқанд.

Аз рӯи баъзе хусусиятҳои сарфию нахвӣ забони хоразмӣ ба забони авестой наздик аст. Калимоту истилоҳоти диниву асотирӣи забони авестой дар забони хоразмӣ мушоҳида мешавад.

Савол ва супоришот

1. Пайдоиши ва густариши забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ чи гуна таърих дорад?
2. Боғориҳои забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ оё то имрӯз вуҷуд доранд?
3. Таърихи забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ аз тарафи кадом олимони омӯхта шудааст?
4. Хусусиятҳои ба худ хоси забони бохтариро номбар кунед?
5. Чаро имрӯз забони хоразмӣ аз байн рафтааст?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003.
2. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006.
3. Основы иранского языкознания. Сред. языки. Москва, 1981.

Маърузаи 9

ЗАБОНҲОИ ЭРОНИИ ДАВРАИ НАВ. ШАКЛГИРИИ ЗАБОНИ ДАРӢ

Нақшаи мавзӯ:

1. *Аз доираи истеъмоли баромадани забонҳои порсии миёна.*
2. *Маълумоти мухтасар роҷеъ ба забонҳои эронии давраи нав.*
3. *Таснифоти диалектологӣи онҳо.*
4. *Дарҷаи тадриқи таърихи забони тоҷикӣ.*
5. *Ватани аслии забони дарӣ.*
6. *Вазъи забон дар аввали ислом ва дар замони аъёни маҳаллӣ.*
7. *Имло ва лексикаи забони дарӣ.*
8. *Калимасозии забони дарӣ.*
9. *Ҳиссаҳои нутқ дар забони дарӣ.*
10. *Мухтасари наҳви дарӣ.*

Ҷаҳон ҳамеша ҷу ҷашмест гирду гардон аст,

Ҳамеша то бувад оин-ш гирдгардон буд.

Кухан кунад ба замоне ҳамон кучо наф буд,

Ва наф кунад ба замоне ҳамон кучо хулқон буд.

Аз доираи истеъмоли баромадани забонҳои порсии миёна. Забон системаи мураккаби аломатҳост ва он ба мурури замон дигар мешавад. Ин тағирот забонро сифатан дигар мекунад. Дар 3000 соли охири забонҳои эронӣ, аз ҷумла порсӣ-дарӣ-тоҷикӣ то дараҷае дигаргун шудаанд, ки он ҳатто ба сохти забон таъсири кулӣ расонид. Ҷунончи, забони порсӣ дар давраи қадим синтетикӣ буд, дар давраи наф бошад ба аналитикӣ мубаддал гашт. Тамоми ин дигаргунихоро ҳам дар **ФОНЕТИКА**, ҳам дар **ЛЕКСИКА** ва ҳам дар **ГРАММАТИКА** фанҳои грамматикаи таърихӣ ва таърихи забон тадриқ таҳқиқ карда метавонад. Грамматикаи таърихӣ бо таърихи забон алоқамандии ноғусастанӣ дорад, вале онҳо як ҷиз нестанд. Грамматикаи таърихӣ таърих, равангу инкишофи фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикиро дар ҳамаи давраи замонҳо меомӯзад.

Ҳам дар таърихи забон ва ҳам дар грамматикаи таърихӣ тамоми ҳодисоти забониро аз нуқтаи назари таърихи худӣ забон ва ҳатто аҳли

ҳамон забон дар муқоиса бо якдигар омӯхтан ва ба ҳулосаи лозимӣ омадан мумкин.

Дар замони ҳозира тақрибан 40 забон ва лаҳҷаҳои калони забонҳои гуруҳи эронӣ маълум буда, забони тоҷикӣ яке аз онҳо ба ҳисоб меравад, ки таърихи зиёда аз яку ним ҳазор сол дарад ва пайдоиши он шояд ба давраи Сосониён тааллуқ дошта бошад.

Ба ғайр аз забони адабии ҳозираи тоҷик гуруҳи эронӣ забонҳои курдӣ, балучӣ, толишӣ, гилӣ, мазандаронӣ, форсӣ, дарӣ, ормурий, парачӣ, тоғӣ, лурӣ, бахтиёрӣ, кумзарӣ, пашту(афғонӣ), осетинӣ, забонҳои помирӣ (ишқошимӣ, шуғнонӣ, рушонӣ, ринӣ, ғешӣ, язгуломӣ, ваҳонӣ, сарикулӣ, бартангӣ), яғнобӣ, мунҷӣ, ва монанди инҳоро шомил буда, забони тоҷикӣ бештар ба забонҳои форсӣ ва дарӣ наздиктар аст. Ин наздикӣ ба андозаест, ки ағлаби забоншиносон ин се забонро як забон меҳисобанд.

Маълумоти мухтасар роҷеъ ба забонҳои эронии давраи наф. Таърихи забонҳои эрониро дар эроншиносӣ ба се давраи калон тақсим мекунад: 1. Қадим, 2. Миёна, 3. Нав. Давраи қадим аз қадимулайём то қарнҳои IV-III п.а.м.-ро дар бар мегирад. Аз қуруни IV-III п.а.м. то асри VII-VIII милод давраи миёнаро фаро мегирад. Аз асри VIII то замони мо ба давраи наф шомил мегардад. Таърихи забонҳо ва грамматикаи таърихиро асосан аз рӯи сарҷаммаҳои ҳаттӣ меомӯзанд.

Тамоми забонҳои эрониро дар ҳар се давраи таърихӣ ба ду гуруҳ ҷудо мекунад: Ғарбӣ ва Шарқӣ. Аз давраи қадим ба мо 1. Забони порсии қадим, 2. Забони модӣ (𐎠𐎴𐎡𐎹, Мидея), 3. Забони соқӣ (скиф, *saka*, сийстонӣ), 4. Забони авасто маълум аст. Ду забони аввал ғарбӣ ва дуи дигар Шарқӣ мебошанд.

Аз давраи миёна ба мо забонҳои 1. Порсии миёна, 2. Парфиянӣ (партӣ), 3. Суғдӣ, 4. Хоразмӣ, 5. Бохтарӣ, 6. Ту(а)хорӣ, 7. Соқӣ (соқӣ-хутанӣ), 8. Паркана (фарғонӣ) маълум аст. Дар давраҳои қадим ва миёна ба ғайр аз забонҳои номваршуда шояд забонҳои дигаре низ вуҷуд дошта бошанд. Вале мо дар бораи онҳо маълумоте дар даст надорем. Сарҳади рамзии забонҳои ғарбӣ ва шарқ Дашти Лут, Сахрои Кабир ва Баҳри Хазар маҳсуб меёбад.

Калимаи Эрон (*irān*) на фақат ба мардуми Эрон, балки ба тамоми халқҳои эронинаҷод тааллуқ дорад. Эрон то соли 1935 Порс (Персия) ном дошт ва аз соли 1936 Эрон (ایران) номида шуд. Аҷдоди мо дар давраи қадим худро ария (*aria*) меномиданд. Решаи ағ дар падежи *Nominativ* маънои шахси убуруқунанда ё ҳаракаткунандаро дорад ва дар шакли ҷамъи падежи *Genitiv*, *ayrānam* – *erān-ro* ифода мекунад.

Аз доираи истеъмоли баромадани забонҳои порсии миёна барои тапаккули забонҳои нави эронӣ заминаи мусоиде фароҳам овард. Аз ҷумла дар нимаи дуввуми садаи IX, дар аҳди Сомониён забони дарӣ ба сифати забони асоситарини гурӯҳи забонҳои эронӣ ҳамчун забони умумихалқӣ, миллӣ ва давлатӣ ба арсаи майдон қадам ниҳода, дар андак муддат дунёи Арабу Аҷамро тасхир намуд.

Забони дарӣ дар Хуросон дар Натиҷаи омезиши лаҳҷаҳои ҷанубӣ ғарбӣ, ки ба порсии миёна хеле наздик буданд, забони парфиянӣ, ки ба гурӯҳи лаҳҷаҳои шимоли ғарбӣ тааллуқ дошт ва забони суғдӣ пайдо шудааст. Хуросон дар он давра аз Нишопуру Нисо то Балху Хуталонро фаро мегирифт. Ва аҳли лаҳҷаҳои дарӣ дар ҳудуди васеътар, яъне Мовароуннахру Эрони ғарбӣ ва Озарбойҷон мезистанд.

Ҷуғрофиюни араб Аҳмад ал-Яъқубӣ ва Абӯ Исҳок ал-Истахрӣ кайд мекунанд, ки озодатарин ва суфтатарин лаҳҷоти дарӣ лаҳҷаи Марви Шохгон буд. Бино ба маълумоти Ибни Надим дар “китоб ал-фехраст” забонҳои эронӣ паҳлавӣ, дарӣ, форсӣ, хурӣ ва сурёнӣ будааст. Паҳлавӣ забони минтақаи Фахла (Fahla) буд, ки он минтақа аз музофотҳои Исфохон, Рай, Ҳамадон, Мох-Наҳованд ва Озарбойҷон иборат буд. Дарӣ забони шаҳри Истахр (ал-Мадоин) буда, дар дарбори шохон истеъмоли мешуд. Вале дарӣ дар Хуросон ва қисмати шарқии давлати Сосониён, махсусан Балх ҳамчун забони оммаи халқ хизмат мекард. Забони форсиро аҳли фарҳанг, аз қабилҳои адибону олимони истифода мекарданд ва он забони Форс буд. Забони хуӣ бошад аз тарафи ҷаҳон ва аёнӣ ашроф дар хилват, хангоми базм ва дар доираи оила истеъмоли мешуд. Забони сурёниро дабирон истифода мекарданд ки, иборат аз шеваи махлути форсӣ сурияти буд. Ин маълумоти Ибни Надим дар дигар манбаъҳо низ далелиноқ карда шудаанд.

Ҳамин тариқ, берун аз ҳудуди Хуросон забонҳои гуногуни гурӯҳи эронӣ мавриди истифодаи мардум қарор доштанд. Аз ҷумла дар қисмати Ҷибол ва форси Дашти Кабир лаҳҷаи паҳлаваг, дар доманаҳои каториқҳои Загрос забони курдӣ, дар Хузистон забони ғайриэронии аламӣ, дар баъзе манотиқи шимоли Эрон забонҳои туркӣ истеъмоли мешуд. Ва боз дар манотиқи ҷануб ва ҷануби Шарқӣ бо забонҳои балучӣ ва пашту гуфтугӯ мекарданд. Аҳли шимол ва шимолӣ шарқии Хуросон бо забонҳои Шарқӣ (бохтарӣ, помирӣ, суғдӣ ва фарғониву х(в)арасмӣ гуфтугӯзор менамуданд. Дар соҳилҳои шарқии баҳри Хазар олонӣҳо (ачдои осетинҳо) мезистанд. Қисмати шимолтари Мовароуннахр бо лаҳҷаҳои туркӣ ва ҷанубтар бо лаҳҷаҳои гуногуни порсӣ гуфтугӯ мекарданд. Ҳамчунин, соҳилҳои ҷануби баҳри Хазар бо

лаҳҷаҳои ғарбии эронӣ ва қариб нисфи аҳолии Нишопуру Қашғар Кум ва як қатор шаҳрҳои дигар бо забони арабӣ гуфтугӯзор доштанд. Дар Туркистони Чин то миёнаҳои асри IX забонҳои порсии миёна роиҷ буд. Аҳли Самарқанду Бухоро, Фарғонаву Чоч, Тахористону Термизу Номӣён, Сараҳсу Абевард, Балху Ҳирот, Марверруду Гарҷистон ва дигар шаҳрҳо ҳар як ба лаҳҷоти хоси забони форсӣ-тоҷикӣ муошират мекарданд.

Таснифоти диалектологӣ онҳо. Бармегардем ба масъалаи забони дарӣ. Гарҷанде ватани аслии забони дарӣ Хуросон буд, мавқеи он дар Мовароуннахр мустаҳкам гардид. Аз ин ҷост, ки забони дарӣ ҷун аслиҳае барои тапаккули омма ва муттаҳид намудани қавму қабилҳои мардуми эронинаҷод истифода гардид, дар даврҳои баъд ҳамчун забони давлативу мардумӣ ва низ забони муомилоти байни забонҳои гуногуни эронии нави мавриди истифода қарор гирифт.

Аз ҷиҳати ҷануби давраи тапаккули забони адабии дарӣ, ба истиснои қисми қавми маъхазҳо, тамоми адабиёти халқӣ, хоҳ адабӣ бошад ва хоҳ ғамӣ, бо хати арабӣ навишта шудаанд.

Пеш аз он ки дар бораи хатти забони арабӣ ва асари он ба забонҳои давраи нави эронӣ суҳан роғем рӯҷӯ мекунем ба системаи хат дар давраҳои қадим ва миёна.

Дарҷаи таҷқиқи таърихӣ забони тоҷикӣ. Ниёғони мо дар се давраи таҳаввули забонашон хати худро низ ҷандин бор иваз намудаанд. Таърихи истифодаи пиктограммаҳо ва идиограммаҳо барои ақсари қавму қабилҳои дунё тақдирӣ муштарак дорад. Хати аналитики овозӣ-хичоие, ки дар давраи қадими эронӣ мавҷуд буд, хати меҳӣ буд, ки дар давраи Ҳахоманишиҳо истифода мешуд. То ҳол маълум нест, ки ин хат ихтирои Ҳахоманишиён аст, ё аз ягон кишвари Ҳамсоя қабз шудааст. Нахустин қатбаҳои, ки бо ин хат навишта шудааст ба қарнҳои VII-VI тааллуқ дошта машхуртаринаш қатбаи Дорой I (522-486) мебошад, ки бо номи Нақши Рустам машхур аст. Азбаски хондану навиштани хати меҳӣ мушкилихо пеш меовард, он дар аҳди Ҳахоманишиҳо на он қадар рағнак ёфтааст. Ва боз шоханшаҳои Ҳахоманишии мебоист империяи бузургеро идора мекарданд ва дар қатори хати меҳӣ дар қорҳои давлатдорӣ ва муомилоти гуногун бо кишварҳои ҳамҷавор хати оромиро истифода мебарданд. Хати оромӣ ба системаи хати сомӣ вобаста буда баракси хати меҳӣ аз рӯст ба ҷап навишта мешуд ва хондану навиштани он нисбат ба хати меҳӣ осонтар буд. Тақрибан дар асрҳои IV-III п.а.м. аз тарафи муғҳои зардуштия (ё шояд худӣ Зардушт) дар асоси хати оромӣ

хати авестой ихтиро шуд, ки он дорои 49 аломат буда, тамоми ноукиҳои забони ифода менамуд.

Дар давраи миёна дар асоси хати оромӣ як қатор алифбоҳо аз қабилӣ паҳлавӣ (порсии миёна), сугдӣ, монавӣ, парфиянӣ, хоразмӣ ва монанди инҳо ба вучуд омад, ки матрифаринаш алифбои паҳлавӣ ва сугдӣ буд. Ва дар ин давра низ хати авестой эътибори махсус дошт. Матнҳои оини монави низ бо алифбои махсус китобат мешуд ва азбаски дини монавӣ (асосгузориш Монӣ (216-274) зидди дини расмӣ осониён – зардуштия буд, мавқеи худро на он қадар қувват гирондааст. Бо вучуди ин воизони дини монавӣ барои аниқу фаҳмо навиштану хондани матнҳои китобхояшон алифбои паҳлавиро тағиру тақмил доданд. Яъне агар алифбои паҳлавӣ 13-22 аломатро дар бар гирад, пас хати монавӣ бо 28 аломат китобат мешуд. Аз ин рӯ барои забоншиносон алифбои монавӣ низ аҳамияти хос касб кардааст.

Ҳамин тариқ, бар асари хатту забони арабӣ забону хатти забонҳои эронӣ низ ба давраи нав дохил шуд ва дар қатори дигар забонҳои забони тоҷики низ бо номи дарӣ ба шакл гирифтган оғоз кард. Арабҳо дар миёнаҳои қарни VIII дар моваруннахру Хуросон ва Эрон забону хати худро расмӣ карданд. Азбаски омӯзиши забони арабӣ, хоса хаташ барои халқҳои эронинажод ғурбат металабид, дар қорҳои давлатдорӣ, ҳисобу китоб ва муомилот як давраи муайян (агрофи 50-сон) хату забони сугдӣ ва паҳлавӣ истифода мешуд. Мардумони Моваруннахр, хоса водии Сугд, хатто дар асри IX, дар баъзе мавзёҳо хатто то садаи XI хату забони бумиро истифода мекарданд.

Аз сабабе, ки осори порсии миёна бо дину оинҳои пешазисломӣ, хоса зардуштия алоқаи зич дошт, аҳли ислом эҷодкорону равшанзамирони пешинаро зерӣ таъкиб гирифтанд. Бад-ин минвол охишта-охиста забон ва хатҳои порсиймиёнагӣ аз хотираҳо фаромӯш гардид.

Ватани аслии забони дарӣ. Аз садаҳои VIII-IX сар карда аҳли илму адаби Аҷам, ки ба тасарруфи Араб даромада буданд, ба омӯзиши хату забони арабӣ шурӯъ карда, онро ба авҷи аъло расониданд. Дар ин давра адабиёти ғание иборат аз китоб ва рисолаҳои илмӣ ва тарҷумаро ба вучуд оварданд. Адиб ва донишманди эронинажоди араб Ибни Надим (аф 996-1000) дар “Китоб ал-фехраст” зиеда аз 15 олимони мутарҷими эронинажоди арабзабонро ном бурдааст, ки осори паҳлавиро ба арабӣ бармегардониданд.

Чаро хуршеди нурунӣ, ки олам 3-ӯ шавад равшан, Гаҳе маскан кунад Ховар, гаҳе дар Бохтар дорад?

(Носири Хисрав)

Агарчи дар замони Оли Тохир ва Оли Лайс (Сафориён) шоире чунд бархостанд..., аммо чун навбат ба Оли Сомон расид, роияти суҳан боло гирифт ва олами назиро низоме пайдо омад ва кудваи (пешво, раҳбар) шуарои он дудмон Рӯдаки буд ва аввал касест аз аҷамӣён, ки дониши шеър тартид дода.

(Амин Аҳмади Розӣ)

Дар асри VIII ва ибтидои садаи IX гузаштагони мо зерӣ таъсири бонисити хулафои рошидин, Бани Умавия (661-750) ва Бани Аббосия (750-1250) буданд. Баъдҳо ба майдони сиёсӣ намояндагони аъёнӣ маҳаллӣ: Тоҳириён (821-873), Сафориён (872-903), Сомониён (875-999), Дайламиён (933-1048), Зиёриён (928-1076) ба миён омаданд. Ин мулоҳо расман тобеи хилофат, вале дар амал мустақил буда, барои муттаҳидкунии қавму қабилҳои ҳам эронӣёнӣ ғарбӣ ва ҳам эронӣёнӣ Шарқӣ дар атрофи забони порсии дарӣ роли бузург бозиданд ва ба кушишҳои озодиҳои мардуми диёр рӯх мебахшиданд.

Аз таърих машҳуд аст, ки арабҳо то даҳаи дуввуми садаи ҳаштум ағлаби шаҳрҳои асосии Хуросону Моваруннахрро ҳукмравой намуда (с. 651 Марв, с. 709 Бухоро, с. 712 Самарқанд ба истилои арабҳо гузашт), ба тарғиби расму оин ва хатту забони худҳо пардохтанд. Аз сабабе ки аҳолии ин шаҳрҳо ҳамеша муборизаи озодиҳои давом мебуданд, шароите ба миён омад, ки ҳамдиливу ҳамбастагии қавму қабилҳои гуногуни эрониро таъмин намоад. Ана дар ҳамин маврид забони дарӣ тавонист ҳамчун забони асосии муомилоти байни халқҳо ва идораи муборизаи ҷусадсолони мардумони Моваруннахру Хуросон ва Эрон, хоса хурӯҷу исёнҳо, мисли истодағариҳои аҳли Сугд (720-722), хурӯҷи Абӯмуслим (747-755), исёни Муқаннаъ (750-783), шӯриши мардуми Моваруннахр (806-810) ва монанди инҳо гардад. Ва ағлоб мачбур буданд ба гузашткунҳои зиеде ризоият диҳанд. Нахуст онҳо ба қониммақом таъин намудан дар виллоёт аз байни аъёнӣ маҳаллӣ розигӣ доданд. Ва дар Натиҷа, чуноне ки дар боло таъкид намудем, аз даҳаи саввуми садаи нӯҳум сар карда ба баъд давлатҳои мутамаркази халқҳои маҳаллӣ ба миён омад. Ва дар ин маврид низ забони дарӣ тавонист муомилоти байни онҳоро таъмин намоад.

Вазъи забон дар аввали ислом ва дар замони аъёнӣ маҳаллӣ. Ва қор ба чое расид, ки дар аҳли Сомониён раванди ташаккули халқи тоҷик ба миён омада, забони дарӣ ё порсии дарӣ ба ҳайси забони давлатӣ ва муомилоти байни давлатҳои эътироф гардид. Дар ин давра тамоми улуми мавҷуда ба авҷи аъло расида, тахти ҳимояти амирони дурандешу вазирони бофазли сомонӣ бо сарвари Рӯдакиву

атрофиёнаш забони дарӣ шакли комил гирифта, адабиёте ба вучуд омад, ки шўҳраи ҷаҳонӣ дорад. Аз асри XI сар карда таъсири ин адабиёт қариб нисфи қораи Осиёро фаро гирифта, дар андак муддат ҷаҳонӣро, хоса аъробро тасхир намуд ва гўяндагони назму насри дарӣ ё порсии дарӣ беш аз пеш ва дар ҳудуди ҳам бегона ва ҳам хеш афзуда фарогири олам мешуд.

Албатта дар ягон ақли солим наметунчад, ки дар давоми даҳ сол сад сол як забоне бо ҷунин таркиби ғаниву рангин ва лаҳҷаи шевову ширин ба майдон омада, хайратандозии олам гардад. Маълум аст, ки аз ҳеч ҷизе ба вучуд намеояд. Пас забони дарӣ низ барои ба ин мақоми бузург расидан бояд ва албатта таърихи дурударозеро тай карда бошад тай кардааст. Аз тадқиқоти донишмандон Садриддин Айний, Бобочон Ғафуров, Абдулганӣ Мирзоев, Аълохон Афсаҳзод, Раҳим Додиҳудоев, Акбар Турсун, Додиҳудо Саймиддинов, М.Давлатова, Мухсин Умарзода, Е.Э.Бертелс, Забехулло Сафо, Парвиз Нотили Хонларӣ, Саид Нафисӣ, Маликушшуаро Баҳор ва ҷанде дигар бармеояд, ки забони дарӣ ҳанӯз дар аҳди Сосон ҳамчун яке аз забонҳои давраи порсии миёна забони яке аз қаблаҳои эронӣ роиҷ буда, бо сабаби ғириниву шевой ба сифати забони аҳли дарбор хидмат мекард ва аз ин рӯ ба дарӣ номвар мешавад. Аз ҷумла Забехулло Сафо менависад: "Вачҳи тасмийи ин забон ба дарӣ тааллуқи он ба дарбори шохон аст, зеро ин қоидаз қадим маъмул будааст, ки забони мавриди тақаллуми дарбору дастгоҳи давлатӣ ва марокизи подшоҳиро "дарӣ" метуфанҷ, яъне мансуб ба "дар" (дарбор, даргоҳ)". Ва низ аз таҳқиқи онҳо бармеояд, ки ҳанӯз Баҳроми Ҷӯр (420-4-----) дарӣ медонист, мардуми Марв дар асрҳои VII-VIII бо дарӣ гуфтугузор менамуданд, ва ба қавли Ал-Муқаддасӣ дар "Аҳсан-ут-тақосим" "забонест, ки номаҳои подшоҳ бад-он навишта мешавад ва аризаҳои, ки ба ӯ тақдим медоранд, ба он забон асту иштиқоқи он аз дар аст ва он маънӣ бор аст". Аз қавли Наршаҳӣ маълум аст, ки масҷиди Бухоро соли 713 сохта шуда, дар он Қуръонро ба забони форсӣ мехондаанд. Асоси адабиёти навиини дарӣ дар асри IX-X бо сарвари Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ниҳода шудааст. Тақия бар ривоёти Ибни Хурдодбех нахустин шеърӣ дариро ба Баҳроми Ҷӯр (420-4-----) нисбат медиҳанд, ки гӯё ӯ бо маъшуқааш Дилором бадехаи зеринро сурудааст:

Баҳроми Ҷӯр: Манам он пили дағону

Манам он шери яла.

Дилором: Номи ту Баҳроми Ҷӯр,

Куниятат Бу Чабала.

Нақл аст, ки аз байронаҳои қасри Ширин (ҳамон Ширини Хусрави Партези Сосонӣ) байти зеринро дарёб намудаанд, ки қариб 300 сол пеш аз даврони Рӯдакӣ гуфта шудааст:

Ҳикҷабро, ба кайҳон анўша бизӣ,

Ҷаҳонро ба дидор тўша бизӣ.

Бино ба маълумоти таърихшиногон Маҳбуб ал-Ҷохиз (767-809) дар "Китоб-ул-баён ва табиин", Ҷарир ат-Табарӣ (839-923) дар "Таърих-ул-русул в-ал-мулк" ва Хусайн ал-Исфажонӣ (897-967) дар "Китоб-ул-ағонӣ" шоири араб Язид ибни Муфарриғ ал-Химёрӣ (ваф. 688) дар ҷавоби суоли **شَيْتَ اَيْنَ شَيْتَ** (чист ин, чист ин чист?) шеърӣ қавмие ба забони дарӣ гуфтааст:

Обасту набиз асту усуроти забиб аст,

Ва дунбаи фарбеҳ пай асту сумийя русабӣ аст.

Ба ривоёте муаллифи аввалин фарҳанги дарӣ Ҳаким Абуҳафзи Сугдӣ (650-720) нахустин шоирист, ки бо дарӣ шеър суруда ва ачибаш дар он аст, ки берун аз қолиби арӯз гуфта ва ин байт аз ӯст:

Оҳун кўҳӣ дар лашт ҷӣ гуна давадо?

Ў надорад ёр бе ёр ҷӣ гуна бувадо?

Ин байт низ ба Абуҳафзи Сугдӣ мансуб аст:

Бӯсу назарам ҷамол бошад бо ёр,

Ин фатво ман гирифтаам аз ҷаргар.

Дар "Таърихи Синстон" шеърӣ шоири ғумноме оварда шудааст, ки дар ҳавои шеърӣ пешазисломӣ гуфта шуда, шояд ба миёнаҳои асри VII тааллуқ дошта бошад:

Фурухт бодо рӯш,

Ҳунида Ғаршосп хуш.

Ҳаме бираст аз ҷўш,

Нўш кун май нўш.

Дўст бидо гўш,

Ба офарин ниҳода гўш.

Аз давраи шоир Абулӣнбағӣ ал-Аббос бинни Тархон ал-Марвазӣ (ваф. 815) шеърӣ дарӣ ба анъана мебарояд. Аз маълумоти Ибни Хурдодбех дар "Китоб-ул-баён масолик ва-ал-мамолик" (844) бармеояд, ки дар васфи Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ қасида сурудааст. Дар "Таърихи Табарӣ" порчаи зерини шашхичой ба ӯ мансуб доништа шудааст:

Самарқанди қандманд,

Бад-инат кӣ афқанд?

Аз Ҷоч та бихӣ,

Ҳамеша та хухӣ!

Маҳмуди Варроқ (ваф. тақр. 835) аз шоирони замони Тоҳирӣён буда, аз ӯ ду байти зерин то ба замони мо расида:

Нигорино, ба нақди чон-т надҳам,

Гаронӣ дар баҳо арзон-т надҳам.

Гирифтастам ба чон домони васлат,

Ниҳам чон аз кафу домон-т надҳам!

Ҳанҷалаи Бодғисӣ (ваф. 834) шоири соҳибдевони аҳди Тоҳирӣён аст, ки абёти зерин аз ӯ тавассути “Ҷаҳор мақола” то ба замони мо баҳо монда:

Меҳтарӣ гар ба коми шер бувад,

Ғав, хатар кун, зи коми шер бичӯй

Ё бузургиву иззу неъмату чоҳ,

Ё чу маршон-т марги рӯёрӣ.

* * *

Ёрам синанд агарчи бар оташ ҳамефиганд,

Аз баҳри ҷашм, то нарасад мар варо газанд.

Ҷро синанду оташ н-ояд ҳама ба қор,

Бо рӯи ҳамчу оташу бо холи чун синанд.

Нақл аст, ки шоир Муҳаммади Васиф дар дарбори Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ хидмат мекарду бо қасоиди арабӣ ӯро мадҳ мекард. Боре қасидаи тозаҷодӣ худро барои амир қироат намуд. Амир андеша карду бигуфт: Чизе бихон, ки дархӯри фаҳми ман бошад! Васиф гуё ки интизори ин амр буда, филфавр бадохатан он қасидаро ба дарӣ суруд, ки абёти зер аз он боқӣ мондааст:

Эй амир, ки амирони ҷаҳон, хосаву ом,

Ҷоқару бандаву сағбанду мавлоту гулом.

Азали ҳатте дар лавҳ, ки мулке бидиҳад,

Ба Абӯюсуфи Яъқуб ибн-ул-Лайси Ҳумом.

Ба лағом омад Занбилу лате хӯрд ба линг,

Латра шуд лашқари Занбилу ҳабо гашт қуном...

Муҳаммад ибни Муҳаллади Сиистонӣ низ дар дарбори Яъқуб ибни Лайс қасидагӯй мекард ва аз қасоиди ӯ се байт боқӣ мондааст:

Ҷуз ту назод Ҳаввою Одам нақишт,

Шерниҳе ба дилу бар маништ.

Мӯъчизи пайғамбари маккӣ туй,

Бо кунису ба манишу бо гавишт.

Фаҳр қувад Аммор рӯзе бузург,

Гӯ: Ҳамонам ман, ки Яъқуб кишт!

Бино ба маълумоти “Табрихи Сиистон” Абӯсалики Гургонӣ дар аҳди Саффорӣён ба сар бурдааст ва пайваста ашъори ошиқонаву андарз мегуфтааст. Дар ситоиши ёр чунин гуфтааст:

Дар ин замона буте нест аз ту некутар,

На бар ту аз шамане аз раҳӣ-т мушфиқтар...

Дар панд абёти зеринаш бачо монда:

Дар ҷанби улувви Ҳиммати ҷарҳ,

Монандан вушм пешӣ ҷарҳ аст.

* * *

Хуни худро гар бирезӣ бар замин,

Бех, ки оби рӯй резӣ дар канор.

Бут нарастидан бех аз мардумнараст,

Панд гиру қор банду гӯш дор!

Дар бештари ашъори шоирони ин давра мавзӯи панд дар маркази меҳнад. Масъуди Марвазӣ таърихро аз ибтидо (замони Каюмарс) то ба давраи Оли Сосон ба риштаи назм қасида бурдааст. Ва қасидаҳои шодмонез низ нигоштааст, ки порчаи зер далели он аст:

Муҳолифони ту мӯрон буданд, мор шуданд,

Баровар аз сари мӯрони моргашта димор.

Мақун диранг аз ин бешу рӯзгор мабар,

Кӣ аждаҳо шавад, ар рӯзгор ёбад мор.

Аз рӯи маълумоти Ризоқулиҳони Ҳидоят дар “Маҷмаъ-ул-фусаҳо” Абулаббоси Марвазӣ дуввумин шоири форсизабони аҳди ислом буда, дар соли 809, ҳангоми ба Марв омадани халифа Абулаббос Абдуллоҳ Маъмун (786-833) дар мадҳи ӯ ба забони форсии дарӣ қасидае тақдим намудааст. Аз мероси ин шоир 4 байти ин қасида боқӣ мондааст:

Эй расонида ба давлат фарқи ту бар фарқадайн,

Густаронида ба ғазлу ҷуд дар олам ядайн.

Мар ҳилофатро ту шоиста ҷу мардум дидаро,

Дини Яздонро ту боиста ҷу рухро ҳарду айн.

Қас бад-ин минвол пеш аз ман ҷунин шеъре нагуфт,

Мар забони порсиро ҳаст то ин навъ байн!

Лек аз он гуфтам ман ин мидхат туро, то ин лугат

Гирад аз мадху санои ҳазрати ту зебу зайн...

Ҷуноне ки дар боло ишора рафт, то Рӯдакӣ бино ба маълумоти бозғитимод сад сол пеш, қамъғитимод дусад сол ва нақлу ривоёт сесаду понсад сол пеш назми дарӣ маъмулу машҳур будааст.

Насри ин давраҳо нисбат ба назм қамтар маълуму машҳур будааст. Зеро аксар матнҳои насрӣ ба адабиёти бадеи тааллуқ

надоранд. Ё худ метавон гуфт, ки табиати тоҷикӣ ҳангоми ифшои бадеят ба назм сириштаву ниҳода шудааст. Ва агар наср ҳам гуфтаанд бештар насри мусаччаъ гуфтаанд, ки сачъи порсии дарӣ низ аз шеъри аксар мардумони ғайриориёӣ ба қимат болотар аст.

Сарчашмаҳои аввалини насрии насрӣ тафсири Абуалии Чуббӣ (ваф.915) ба ҳисоб меравад, ки он зидди таълимоти Абулқосими Самарқандӣ равона карда шудааст. Азбаски қадимтарин дастхати он ба садаи XIV тааллуқ дораду хох-нохоҳ дабирон онро ба насри замон мутобиқу мувофиқ кардаанд, аз рӯи ин китоб қазоват намунадани насри асри IX шубҳаву гумонҳо пеш меорад. Аз сарчашмаҳои дигаре мисли “Гаршоснома”-ву “Аҷиб-ул-булдон”-и Абулмуъййиди Балхӣ, осори Абулҳасан Амири Нишопурӣ, “Шохнома”-ҳои аввалини насрӣ ҷуз зикрашон дар манбаъҳои гуногун дигар чизе ба ҷой намондааст.

Бозғимодтарин сарчашмаи насрӣ “Дебочаи Шохнома”(958) мебошад, ки тахти назорати Абумансур ал-Маъмарӣ навишта шудааст ва дар он дар муқобили лугати ғаниву рангину кӯхани соф эронӣ калимаҳои арабии ночизе ба ҷалм меҳӯрад. Манбаъи дигаре, ки ҳамзамон бо ин асар навишта шудааст, “Тарҷумаи таърихи Табарӣ” мебошад, ки онро Абуали Мухаммад ибни Мухаммад ал-Балъамӣ (ваф.974) тарҷимаву таълиф намуудааст. Ин манбаъи зикимат на тарҷума, балки иншои матни адабии “Таърихи Табарӣ” буда, аз ғасоҳату балогат ва равнаки забони адабии дарӣ шаҳодат медиҳад.

Аз садаи X ба баъд сарчашмаҳои насрии фаровоне доир ба илмҳои гуногун ва тасаввуф ба мерос мондааст, ки машхуртаринаш инҳоанд:

1. Асари таърихӣ “Зайн-ул-ахбор”-и Абусаид Абулҳай Заҳҳок бини Маҳмуди Гардезӣ, ки соли 1041 таълиф шудааст.
2. “Таърихи Сиистон”, ки солҳои 1053-1063 китобат шудааст.
3. “Таърихи Байҳақӣ”-и Абулфазл Мухаммад бини Хусайни Байҳақӣ. Соли таълифаш 1059.
4. “Китоб-ал-абния ал-ҳақоик-ул-адвия”-и Абумансур Муваффақ бини Алии Ҳиравӣ, ки дар асри X навишта шуда, ба илми тибб тааллуқ дорад. Яке аз дастнависҳои ин китоб ба қалами Алий бини Аҳмад Асадии Тусӣ тааллуқ дорад, ки дар соли 1056 бо ҳаракатҳо (зеру забар) рӯйнависӣ шудааст.
5. “Ҳидоят-ул-мутааллимин”-и Абубақр Рабеъ бини Аҳмади Аҳайирии Бухорӣ, ки он низ ба садаи X тааллуқ дорад.
6. Осори Ибни Сино, ки хонанда аз онҳо воқиф аст.
7. “Китоб-ул-мудҳал илал илми аҳкам-ан-нучум”-и Абунасири Қумӣ, ки таълифи он ба соли 967 рост меояд.

8. “Китоб ат-тафҳим...”-и Абурайҳон Берунӣ (1028).

9. Асари ҷуғрофии “Худуд-ул-олам”, ки аз ҷониби муаллифи гумном соли 982 таълиф гардидааст.

10. Сарчашмаҳои адабӣ-фалсафӣ дар мисоли тафсири насрии қисди Абӯ ал-Ҳайсам (садаи X), ки муаллифаш маълум нест.

11. Осори адабӣ-фалсафии Ибни Сино.

12. Асарҳои адабӣ-фалсафии Носири Хисрав.

13. Манбаъҳои динӣ дар мисоли “Тафсири Табарӣ”, ки дар асри X аз тарафи муфасссирони Мовароуннаҳр тартиб дода шудааст.

14. Аз сарчашмаҳои тасаввуфӣ қадимтаринаш “Китоб-ат-таарруф ли-мазҳаб аҳл-ат-тасавуф”-и имом Абубақр Мухаммад бини Исоҳок Бухорӣ Калободӣ мебошад, ки соли 990 таълиф шудааст.

Аз охириҳои асри XI ба баъд насри форсӣ-дарӣ-тоҷикӣ дар тамоми соҳаҳо ба авҷи аъло мерасад ва метавон садҳо асарро номбар кард.

Барои муаррифӣ, ҷигунагӣ ва қазовату таҳлили насри ин давра лозим донистем аз китоби “Тарҷумаи таърихи Табарӣ” пореа оварем:

Дар баробари Сомониён назм ба тахт баромад ва як ном бар болои тамоми давра ҳукмронӣ мекунад, ки ин ном номи Рӯдаки аст, ки назми форсӣ вайро ҳамчун Гомери ҳоси худ дар ғахворааш ҷой медиҳад. (Дарместер)

Имло ва талафузи дарӣ

Сохти овозии дарӣ дар асоси фонетикаи порсии миёна бино ёфтааст. Баъд аз футуҳоти Ислому қабули алифбои арабӣ ба сохти овозии дарӣ каме бошад ҳам асар кард. Алифбои арабӣ аз шохҳои набагии хати оромӣ пайдо шудааст, ки он аз шохҳои хуҳути эронии оромиасос фарқи кулӣ дошт.

Имло ва лексикаи забони дарӣ. Хати набагӣ дар асрҳои II-I п.м. дар асоси оромии палимирий ба вучуд омада буд ва аз садаи IV мелодӣ сар карда арабҳо бо он матнҳои худро навиштан гирифтанд ва ҳатто алифбои худро иборат аз 22 ҳарф ба вучуд оварданд. Баъдҳо аз алифбои ҳеш 5 ҳарфро хориҷ карда теъдоди онро ба 17 ҳарфи зерини бенукта фароварданд:

ا ب ج د ه و ط ي ك م ن و ه و

Ва дар арафаи Ислому теъдоди онро бо роҳи нуктагузорӣ ба 28 расониданд:

ا ب ج د ه و ط ي ك م ن و ه و

Бо баробари вусъати Ислому хати арабӣ низ рушду тақомул ёфта, оини Ислому адёни пешинаро ба футур расонида, дини ягона ва хату забони арабӣ хату забони мамолики исломӣ қарор гирифт. Аз ҷумла соли 742 дар Мовароуннаҳру Хуросон ба расмӣ таъин шуд. Дар ин давра

аз ҷониби мардумони ғайриараб зарурати бехато хондану навиштани китоби осмонии дини Ислом – Кур'он ба вучуд омад ва барои рафти дуврихуви ифодаи садонокҳои кӯтоҳ (хати арабӣ консонантист) донишмандон аломат ва ҳарфҳои махсусро интихоб намуданд, ки он хондану навиштани матнҳои арабиро то андозае осон кард.

Мардумоне, ки Исломо пазируфтанд, хати арабиро низ қабул ва ба забонашон мутобиқ намуанд. Аз ҷумла даризабонҳо барои сабаи саноҳҳои хоси забонашон аломатҳои зеринро илова намуанд:

پ - p, چ - č, گ - g ف - w. وا چاند муддат харфи

Чун дар забони арабӣ ҳамсодоҳои кӯтоҳ дар мобайни калима ва агар калима бо ҳамсодо тамоm шавад, дар охири калима низ навишта наменамешуданд. Дар аввали калима садонокҳои кӯтоҳ ба воситаи ҳарфи алиф - *ا* дарч мегардид, ё агар зарур шавад дар зеру бами алиф ва дигар ҳарфҳои бо ҳаракатҳои ишора мешуд: *ā, ī, ū, ē, o, i, ō, u.*

Алифбои арабиасос аз нуқсонҳо низ орий набуд. Чунончи, садонокҳои диарози гуногуноҳои **ū, ō** бо як ҳарф - **u**, ва **ē, ī** низ бо ҳарфи **e** ишорат мешуд.

Ё худ дар бисёр мавридҳо, хоса калимаҳои иқтибосӣ як ҳамсадои дари бо чанд ҳарф ифода мешуд: барои садо **t** ҳарфҳои **ط**, барои овози **s** ҳарфҳои **ث** ва **س**, барои ҳамсадои **z** аломатҳои **ز** ва **ذ** ифода мегардид.

Галаффузи ҳамсадои δ -дар авоили давраи нав аз z -дар мекард фарк $z - \delta$. Вале тарзи навишти он дар як қисми калимаҳо то ба ҳол боқӣ мондааст: **ағр, астад, ағрм, гузаштан, озар, устоз, озарм ва ғайра.**

Сохти овозҳои дарӣ ба тариқи зайл аст:

Садонокҳои кӯтоҳ: а, і, и

Садонокҳои дароз: **ā, ī, ū, ē, ō**

Ҳамсадоҳо:

Чои артикул- ятсия Тарзи Артикулятсия		Халқӣ	e	
		Беҳи забонӣ	q	
		Паси- забонӣ	k	g
		Пахлу изабони		
		Миёни- забонӣ	ç	j
		Пеши- забонӣ	t	d
		Лабу дандонӣ		
Зич		Лабулабӣ	p	b
	бечара нг чаранг доғ			

сонангх	т		п	š					н
о									
бечара	ф		с					х	
нг									
чаранг	в		ѳ					γ	
дори									
хамвор									
чаранг			з	ž					
дори									
кудула									
Сонангхо	w		г	у	і				

Қайдҳо: ҳамсадои бечаранги беҳизабонии **q** ва ҳалқии **e** (ҳамзаву **ʿ**айн) бо як аломат ишора шуда) одатан дар калимаҳои иқтибосӣ дучор мешаванд. Овози **v** на дар ҳамаи шеваҳо истъмоли мешуд. Шақли **x(w)āndan, x(w)āstan, x(w)ardan** дар ин давра низ роиҷ буд. Дифтонгу трифтонгҳои давраҳои қадиму миёна ба садонокҳои дароз мубаддал шудаанд. Дар давраи нав табдили орфографии зиёде пайдо шуда, ҳарду нақл ҳам талаффуз мешуд:

ubaiṣṭān / nawīṣṭān, gusē / gusel, āōm / āyīn, būdān / būdān...

Лексикаи дарӣ

Забони дарӣ ба ғӯӯҳи ғарбии забонҳои эронӣ дохил мешавад. Ҳарчанде маҳалли пайдоиши дарӣ ғарби Эронзамин (фаразан Марв бо интрофаш) аст, он аз қисмати Шарқӣ (Мовароуннаҳр) об ӯӯрда ба қамол расидааст. Чуноне ки дар бобҳои гузашта зикр намудем, забони дарӣ аз давраи пайдоиш то инкишофу густаришаш ва аз давраи инқилолоташ (садаи X) то ба рӯӯҳои мо марҳалаҳои дурударозро тай намудааст. Ва дар давоми тақрибан понздаҳ сада борҳо маркази таъбу интишорашро дигаргун намуудааст (Марв, Сиистон, Истаҳр, Балх, Бӯӯхоро, Самарқанд, Ҳирот ва ғайра). Аз ин рӯ аз забонҳои ҳамгӯӯҳаш, ба мисоли парсиёни ва суғдӣ ва аз қарни IX ба баъд аз забонҳои арабӣ ва туркӣ бисёр қалимаҳоро иқтибос намуудааст. Бинобар ин дар аҳди Сомониён ба сифати як забони суфтаву равон ва таркиби лӯғавиаш бо ӯӯбои писандаи дар як мӯӯддати кӯӯтоҳе дар дигуи дидаҳои ҳам хешу ҳам бегона ӯӯй гирифт.

Дар асрҳои миёна забони дарӣ дорои аҳамияти бузурги адабии фарҳангӣ ва маданияву иқтисодӣ буда, ба забонҳои дигари ҳамгӯйҳаш, ба забонҳои қоса пашту, урду, яғнобӣ ва силсилаи забонҳои помирӣ ва забонҳои ҷайғирзори тоҷикӣ таъсири боризе дошт. Аз ин рӯ калимани

ибороти бисёре аз забони дарӣ ба ин забонҳо гузашта, то ба имрӯз мавриди истёсмол қарор гирифтааст.

Аз тарафи дигар дар забони дарӣ барои ифодаи як мафҳум илова бар калимаҳои худӣ, дар як навбат, калимаву ибораҳои зиёди парфиянӣ ва суғдӣ ё худ варианти арабиаш истифода мешуд. Ин ҳолат боиси ба амал омадани муродифоти мутааддида шуд, ки таркиби лугавии забонро боз ҳам ғанитар мегардонад.

Ҳиссаҳои нутқ дар забони дарӣ. Сохти морфологии забони адабии ҳозираи тоҷик идомаи сарфиёти дарӣ аст, ки дар давоми зиёда аз ҳазор сол хеле кам тағир ёфтааст. Бо вучуди ин лозим меояд баъзе дигаргунҳои сарфии забонро, ки дар адабиёти хаттии ниёгон роиҷ буда осори он дар баъзе лаҳҷаҳо боқӣ мондааст мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Ҷамъбандии дарӣ. Пайдо шудани суффикси ҷамъбандии ҳозираи тоҷикӣ (-он) аз анҷомаи падежи *Genitiv*-и ҷамъи эронии қадим -*ānam* пайдо шудааст. Дар баъзе калимаҳо анҷома ба реша дохил шудааст: *gān* - *ān*, *jahān* - *ān*. Зеро дар эронии қадим калимаи *gai ā* буд ва он дар падежи *Genitiv*-и ҷамъ *gai ānam* → *gehān* ва рафта-рафта *g ba j* мубаддал гашта *jehān* - *ān* шуд. Яъне дар давраи миёна ва нав анҷомаи ифодакунандаи падежи *Genitiv*-и ҷамъ ба суффикси ҷамъбандии -он мубаддал гашт. Ин пасванд вобаста ба овози охири калима вариантҳои гуногун дорад: -*gān*, -*yān*, -*wān*, -*hān*.

Варианти -*gān* дар он сурат пайдо мешавад, ки агар калима дар давраи миёна бо суффикси -*ag* (дар давраи қадим -*aga*) ба охир мерасид. Дар шакли танҳо овози *g* дар охири калима аз байн рафта, дар дар шакли ҷамъ пеш аз садоноки *a* маҳфуз мемонд:

танҳо: *banda* - п.к. *banda* - п.м. ҷамъ: *banda-gān*
танҳо: *niyā* - п.к. *niyāg* - п.м. ҷамъ: *niyā-gān*

Варианти -*yān* ҳангоме пайдо мешавад, ки дар порсии миёна калима бо ҳамсадои -*y* тамом шавад: *pā+y+ān*.

Варианти -*wān* ҳангоме пайдо мешавад, ки дар порсии миёна калима бо ҳамсадои -*w* тамом шавад: *abru+w+ān*.

Варианти -*hān* шояд аз омезиши -*hā* ва -*ān* пайдо шуда бошад: *je/hā+hā+ān* = *jehān* ё *jahān*.

Суффикси -hā-ro, ки дар порсии миёна шакли - *thā* дошт, эроншиносон ба суффикси хиссаҳои номии абстракт -*i wa* мансуб медонанд. Дар давраи аввали дарӣ ин суффикс дар шакли - *thā* низ истёсмол мешуд:

korhā - *korhā*, *paymānthā* - *paymānthā*

Дар давраи аввали инкишофи дарӣ бештар варианти -*ān* истёсмол мешуд: *savgand-ān*, *gunoh-ān*, *yam-ān*, *nazdik-ān*...

То ҳо дар ибораҳои номӣ ҳар ду чунъ аломати ҷамъбандӣ қабул мекард: *mardum-on-i piyāy/da-g-ān*; *mury-ān-i šabragag-ān*;

hur-ān-i siyāhčāsm-ān; *zan-ān-i giravī/da-g-ān-i hijrat kardag-ān*;

pir-ān-i kāgāzmūda-g-ān; *dēba-hā-yi nekō pōšy/da-g-ān* (дебоҳои неку пӯшидашуда).

Ҷамъбандии арабӣ. Чуноне ки дар боло қайд кардем, забони арабӣ ба сохти грамматикӣ забони дарӣ низ асари ҳосе гузоштааст. Аз ҷумла пасвандҳои зиёди ҷамъбандии арабӣ ба забони дарӣ мавриди истифода қарор гирифт. Ҳатто то дараҷае ҷамъбандии араби худиву набонзада шуд, ки онҳоро дар калимаҳои худӣ низ истифода менамуданд. Маъмултарин суффиксҳои ҷамъбандии арабӣ инҳоянд:

1. *يُون / -ون* (-ун, -юн): *фаллох* - *фаллохун*; *инқилобӣ* - *инқилобиюн*.

2. *يَات / -ات* (-от, -ёт): *ҳикоят* - *ҳикоят*; *қаромат* - *қаромот*.

3. *يُون / -ين* (-ин): *муаллим* - *муаллимин*; *муслим* - *муслимин*; *муслимин*; *рошид* - *рошидин*; *қотил* - *қотилин*; *сомеъ* - *сомеъин*.

4. *يُون / -اين* (-айн). Ин пасванд шумораи тасния (лугона, дуалис) месозад: *каве* - *кавсайн*; *волид* - *волидайн*; *тараф* - *тарафайн*.

Азбаски забони арабӣ ба гуруҳи забонҳои флективӣ дохил мешавад, бисёр калимаҳои ин забон бо роҳи флексияи (тағирёбии) дохилии калима шакли ҷамъбандӣ мегиранд: *олим* - *уламо*; *китоб* - *китуб*; *файласуф* - *фалосифа*; *варақ* - *аврок*; *байт* - *абёт*; *шоир* - *шуаро*; *асар* - *осор*; *дафтар* - *дафотир*; *боб* - *абвоб*; *валад* - *авлод*; *узв* - *аззо*; *қасида* - *қасоид*; *амр* - *умур*.

Шакли ҷамъи як қатор калимаҳо дар забони дарӣ маънои лексикӣ ҳос қабул кардаанд. Аз ин рӯ ин қабил калимаҳо рафта-рафта ҷамъулҷамъ шудаанд: *ходиса* - *ҳодисот*/ҳаводис - *ҳаводисот* - *ҳаводисотҳо*.

Бандаки изофӣ. Пайдоиши ин бандакро, ки дар забони дарӣ шаклҳои -*i* ва -*i* дошта, дар паҳлавӣ низ дар шакли -*i* истёсмол мешуд, донишмандон ба ҷонишини ишоратӣ-нисбии ор.к. *hayaaka* (п.к. *haya*) нисбат медиҳанд. Бандакӣ изофӣ дар матнҳои нахустини дарӣ бо ҳаги арабӣ бо истифодаи ҳарфи *ی* ифода мешуд:

زنائی خود - *zanon-i xvaḇ*

Ва агар калима ба садонок хотима меёфт, бандаки изофи бо *и* ифода мегардид:

Артикли -e. Ин морфема дар п.м. дар шакли *-ē(w)* ва дар монавӣ дар шакли *-uw* истеъмоли шуда, ба предмет маъноӣ ягонагӣ ва номуайяний мебахшид, аз калимаи п.к. *aiva*, ва авастии *aēva* – як шакл гирифтааст. Баъзе эроншиносон морфемаи *-ē*-ро, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобей истифода мешавад, ба ҷонишини ишоратии п.к. *aīta* ва авастии *aēta* алоқаманд медонанд.

Пасоянди -ро. Морфемаи *-rā* дар порсии миёна дар шакли *-rāu* навишта шуда аз калимаи п.к. *rādiu* пайдо шудааст. Нисбат ба забони адабии ҳозираи тоҷик дар забони адабиёти хаттӣ ниёгон доираи истеъмоли ин калима нисбатан васеътар буд. Илова бар ин ки ин морфема пурқунандаи бевосита ро ифода мекард, боз вазиғаҳои зеринро адо менамуд:

Муносибат – *bābē xwāhad būy ahvali* (хила) *Xvārazm-rā*,

Ифодаи амал – *ōrā dūrōy dufta payāmad*,

Мақсад – *az Yaman āmadand vērān kardani Ka- ba-rā*,

Сабаб – *az kār bāz ēstāda sababi bēmārī-rā*,

Замон – *namāzi pēšn-rā bāde bar xvāst*,

Мубтало – *gōyand, ki maliki Čm-rā sesad u šast nāhiyat dārad*.

Барои тақвияти маъно илова бар пасоянди –ро шаклҳои боло бо пешоянд низ меоянд: *az māhiyān-rā du māhi dād; ō kōdak ast va bar dardu zaxm-rā sabr natavānad kardan*.

Тарзи бо пешоянд истеъмоли шудани морфемаи *-rā* баядтар дар забон пешоянди *ba-rā-yi* (барои) ва пайвандҳои *ē-rā* ва *z-ē-rā* (зеро) – ро ба вучуд овард, ки дар таркибашон морфемаи *ē* дохил аст. Морфемаи *mar* бо ҳамроҳии *-rā* барои ифодаи пурқунандаи бевосита истеъмоли мешавад: *mar ān kušta-rā xufta pindāšand*.

Морфемаи *mar* бе *-rā* низ фаровон истифода мешуд: *mar laḍḍat kamtar yāband*.

Одатан морфемаи *mar* –ро ба решаи *hmar/šmar* нисбат медиҳанд.

Дарачаҳои сифат. Суффикси *-tar* (п.м. *-tar*) аз п.к. *-tara* пайдо шудааст, ки дараҷаи қиёси месозад: *bozorg-tar*; *nēkū-tar...* *-tarin* аз ҷиҳати баромадаш таркибӣ буда, аз *-tar* ва *-in* иборат аст, ки *-in* дар навбати худ аз п.к. *-aina-* (ав. *aēna*) пайдо шудааст.

Дар забони дарӣ шаклҳои шахшудаи дараҷаи муқоисавии баъзе сифатҳо низ маҳфуз мондааст:

beh аз п.к. *vas-ya-; meh* аз п.к. *mas-ya-; keh* аз п.к. *kas-ya-; sarah* аз п.к. *sra-ya-* пайдо шуда морфемаи *-ya* аломати дараҷаи қиёсии забони порсии қадим мебошад. Дар калимаҳои боло пасванди *-in* ҳамроҳи шуда дараҷаи олий месозад: *beh-in, keh-in, meh-in...* мутобиқи ҳамин қоидаи калимаҳои арабӣ низ қалимасозӣ шудаанд: *awwal-in, oxir-in*.

Ҷонишинҳо. Шаклҳои ҷонишини шахси сеюми танҳо *wau* аз *awahya* ва *ō/ōu* аз *awahya* иштиқоқ шудаанд (дар авестой *avahe, avañhe*, дар порсии қадим *avahya*). Дар порсии миёна танҳо як шакл – *ōu* вучуд дошта, шакли *ō* дертар дар авоили давраи нав шояд бо таъсири забони парфисӣ ба забони дарӣ гузашта бошад. Ҷонишини шахси якуми ҷамъ баъзан дар шакли *amā* дучор мешавад. *ēšān* чун ҷонишини шахси сеюми ҷамъ меомад, дошишмандон пайдоиши онро аз порсии миёнаи *awēšān*, ки чун шакле аз *awe <awahya* бо бандакҷонишини *-šān* маънидод мекунад. Дар давраи нав ҷонишини номуайини *and* низ истифода мешуд: *haft sāl u and māh*.

Дар зарфҳои ӯдар ва ӯдун боқимондаи шакли ҷонишини ишоратии *aīta* (п.м. *ēd*) ба мушоҳида мерасад.

Феъли дарӣ

Дар давраи нав як қатор шаклҳои феълосозӣ аз байн рафта, феъли ин давра нисбат ба давраҳои қадиму миёна солдатар ғашт. Бо вучуди ин нисбат ба дигар шаклҳои ҳиссаҳои нутқ системаи феъл ва сохтори он мушқилу мураккабтар аст. Бандакҳои феъли *-am, -ad, -and* аз бандакҳои феъли эронии қадими *-ami, -ati, -anti* шакл гирифта, дар давраи миёна онҳо дар шакли *-ēm, -ēd, -ēnd* истеъмоли мешуданд, ки аз шаклҳои қадими *-ayami, -ayati, -ayanti* иштиқоқ шудаанд. Дар шахси 2-ҷамъ бандакҳои *-ēd, -ēt, -ē* истеъмоли мешуд.

Бандаки феъли шахси 3 танҳо *-ād* сиғаи хоҳишмандиро ифода менамуд: *barād, dihād, mānād, buwād, biyāmurzād*. Баъзан бо таъсири инҷомаҳои сиғаи хоҳишмандии эронии қадим шаклҳои дигар низ истеъмоли мешуданд: *pursām, bidānād*.

Вазифаи ҳиссаҳои *bi-* дар авоили давраи нав вазифаи хоси таъкидӣ дошта бо шаклҳои гуногуни феълӣ истифода мешуд: *bigoyād, biguft, biguftayād, biguftaast, biguftan, bigufta, bigūyanda* ва ғ. Ин ҳиссаҳо дар давраи миёна дар шакли *bē-* истифода шуда ба авастии *boit (<bait)* мансуб аст. Ин ҳиссаҳо дар забони ҳозираи тоҷик вазифаи таъриҳии худро қариб пурра аз даст додааст. Ин ҳиссаҳо бештар дар талаффузи лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад.

Хиссачаи **hamē** (**mē**-) аз зарфи **hamēv** -и давраи порсии қадим пайдо шуда, давомнокӣ, тақрори амал ва бисёрқаратиро ифода мекард. Ҳоло ин хасача дар шакли (**ме**-) истифода мешавад. Дар ибтидои давраи нав ҷои он устувор набуд, дар баъзе мавридҳо вазифаи зарфии худро низ нигоҳ медошт: **kuja hamē ravēd? nagūyad hamē, lāzīm āyad hamē, hamē bar zanaḍ, hamē jāng kardand, hamē sōyi tu āyand, hamē bitarstō, bimēbāyad raft, hamē bixvāhi/ē...**

Хиссачаи **-ē** баъд аз шакли феъли истеъмоли шуда, дар замони ҳозира амалу ҳаракати ғайриреалӣ ва дар замони гузашта амалу ҳаракати оддиро ифода мекард: **kunaḍē, bitavānistē, dāda būdē...** Ин хиссача пас аз бандакчонишинҳо низ истеъмоли мешуд: **našunūḍatē, dānitimanē.**

Шакли қадимтари ин хиссача **-ēḍ** мебошад: **guffēḍ, burdēḍ, bidānistandēḍ.** Ба донишмандон пайдоиши онро ба шакли шахси 3 танҳои сиғаи хоҳишмандии **hasten**, ки аз решаи **ah** – будан, э.қ. **hait** п.м. **hē(ḍ)**, об меҳӯрад, мансуб медонанд.

Хиссачаи **-ā** бо феъл омада, ҳаяҷоннокиро ифода мекунад ва бо шаклҳои шахси 2 ва 3 истеъмоли мешуд: **guffā, gōyā, guffiyā, mamirēdā, ravadā** ва ғ. Истифодаи ин хиссача бо хиссачҳои номӣ низ мустаъмал буд: **yā rasimaniyā, magarā, māḍ/darā, šahryārā, direyā** ва ғ. Дар давраи миёна ин хиссача бештар дар забони сугдӣ мустаъмал буд.

Феъли **āmaḍan** чун феъли ғридиҳанда барои сохтани шакли мафъули феъл истеъмоли мешуд: **ba Badr kušta āmaḍa būḍ; čunān kī yād karda āmaḍaast; nek nigāh dāšta āyad...**

Феъли **šudan** ханӯз маънои лексикаширо нигоҳ дошта, чун муроди **raftan** истеъмоли мешуд: **har kī az Misr ba Makka xvāhad šud; sōyi māḡriq bāyad šudan.**

Илова бар шакли маъмул масдар дар шакли оддиаш низ фаровон истифода мешуд: **naḍanad guft, vājib buvad turā bar ān rāh raft, ba heč kas bāz gurext natavānam.**

Таносуби сиғаҳои дарӣ бо порсии миёна ва тоҷикии имрӯз:

	Сиғаи хабарӣ	алоқамандӣ	хоҳишмандӣ
Порсии миёна	ravēd	Ravād	Ravēh
Дарии классик	hamē ravad	Ravad	Ravād
Тоҷикии имрӯз	меравад	равад (шартӣ-хоҳишмандӣ)	

Хиссачҳои ғридиҳандаи дарӣ

Дар матнҳои дарӣ шакли кӯҳнаи пешояндҳои **baḍ** (п.м. **pad**) ва **andar** (п.м. **andar**) истеъмоли мешавад. Пешоянди **baḍ** дар забони ҳозираи тоҷикӣ, хоса назм, дар шакли **бад-ин**, **бад-он**, **бад-ӯ** низ истифода мешавад. Пешоянди **andar** дар шакли **андар** ҳоло ҳам истифода мешавад ва дар баъзе шеваҳои лаҳҷаи шимол дар шакли **-анда** маҳфуз мондааст. Пешояндҳои **abar** ва **abā** низ фаровон истифода мешуд.

Яке аз хусусияти хоси пешояндҳо ин буд, ки онҳо баъзан чун пасоянд истифода мешуданд: **andar īn jahān – laškar andar zanān buḍand; tadbir kard bar, az zabari īn šikāf bar.** Яъне мавқеи хиссачҳои ғридиҳанда дар ҷумла мисли забони имрӯза муайян набуд. Як калимаи ғридиҳанда ҳам пеш аз калимаи асосӣ меомад ва ҳам пас. Мисли: **...ba axbāri dīgar ēdūn xvāndam bērūn az īn kitāb ba kitābi fazāyili šahrā andar fazīlati šahri Amul andar ki...**

...az šahr bērūn raft va bar abr bar biestād.

Дар баъзе матнҳо пешоянду пасоянд дар як ҷо омадаанд: **ba dasti vay andar, az āranj andar, ba qal'a bar, az saḍ sāl bāz, az gāhi adam farāz.**

Ба ғайр аз хиссачҳои ғридиҳанда, ки зикрашон рафт, боз пешояндҳои изофӣ ва номии зерин дар матнҳои дарӣ зиёд ба ҷашм меҳӯранд: **r-štar az, rēši, az rēš, bar rēši, farā rēš, pasi, az pas, sipasi, ba sipas, bar az, bar ba, zabari, afrāzi, gird andar girdi** ва ғайра.

Дар ин давра мавқеи ҳамчун пайвандак хеле устувор шуд. Он акнун ба ҷои се пайвандаки порсии миёна меомад, яъне вазифаҳои **ka – ки**, **вакте ки**, **kē – ки** ва **kī – агар**, **вакте ки**-ро адо мекард.

Мухтасари нахви дарӣ. Синтаксиси дарӣ аз сохти нахви забони имрӯзаи тоҷикӣ фарқи ҷиддие надорад. Вале аз порсии қадим фарқи зиёде дорад. Аввал ин ки забони порсии миёна хангоми гузариш сохти забониашро тамоман дигаргун намуд. Яъне забони аналитикии давраи қадим дар давраҳои миёна ва нав ба забони синтетикӣ мубаддал шуд. Дигар ин ки дарӣ дар асоси яке аз лаҳҷаҳои гурӯҳи ғарбии эронӣ ташаккул ёфта, дар таъсири забонҳои Шарқӣ инкишоф ёфтааст.

Савум ин ки қарнҳои IX-X ва садаҳои баъдина дарӣ ё порсии дарӣ на танҳо забони илму адаб ва иқтисоди сиёсати Мовароуннахру Хуросон ва Эрон, балки дар давраҳои муайяни таърихӣ худди аз он бешгареро монанди Озарбойҷону Курдистон, Ироқ ва то ба Хиндустон фарогир буд. Ва дар ин давраҳо қавму қабилҳои гуногуни гурӯҳи эронӣ ва ғайризронӣ, хоса туркон ба забони дарӣ муошираг ва эҷод мекарданд. Ва албатта дар як давраи тулонии зиёда аз 1200 сол дар баробари сохти савтиву сарфӣ ва таркиби лугавӣ ба сохти нахви забони дарӣ низ

таъсири забонҳои ғайр, аз қабилҳои туркиву арабӣ ба мушоҳида мерасад. Бесабаб нест, ки Қатрон аз Носири Хисрав шарҳи баъзе аз каламоти дариро пурсиду шевотарин ғазалҳои тоҷикӣ аз забони Бадриддин Хилолии турк ба риштаи назм қапида шуд ва Шайх Одина Муҳаммади Х(в)оразмӣ китоби “Мифтоҳ-ул-асрор”-ро дар шарҳи Маснавии Мавлавӣ таълиф намуд.

Дар ин ҷо лозим дониستم ташаққули сохти наҳвӣ ва ҷанде аз хусусияти фарқкунандаи давраи ибтидоӣ дариро аз давраи ҳозира ёдрас шавем. Чунон ки маълум аст, асоси замони гузаштаи феъл ба сифати феълии замони гузаштаи махтум ба **-ta** алоқаманд аст. Ин морфема дар даврони қадим ва миёна низ дар шакли **-ta** истеъмоли мешуд.

Дар мавриди истеъмоли феълҳои гузаранда мубтадо тавассути бандакҷонишинҳои **-am**, **-at**, **-aš** ва ғ. ифода гашта, ҷои онҳо пойдор набуд. Аз феълҳои замони гузаштаи таркибии давраи миёна, ки аз феъли асосӣ ва феъли ёридиҳандаи ҳастан таркиб меёфт, дар забони дарӣ шакли замони гузаштаи мутлақ пайдо шуд: **āmadam**, **amadī...** Вале дар даврони аввали пайдоиши дарӣ шаклҳои бисёри замони гузашта бо бандакҷонишинҳо вучуд доштанд, ки ба порсии миёна монанд буданд:

ān ki am šunūd, diriftaš seḥān u kamān u kamar, Zakariyā ba šab andar xwāb dīd-aš, ki... īn dāstān-am zi mādar šunūd.

Дар ин мисолҳо бандакҷонишинҳо ба вазифаи мубтадои ҷумла омадаанд. Хусусияти дигар он аст, ки як бандакӣ феълӣ бо гурӯҳи феълҳо истеъмоли мешавад:

Бандак бо феъли аввал:

ājiz šudēm va az hama bāz mād;
mutahayyir šudand va nadānist.

Бандак бо феъли охир:

az bahri tu az sayd bāz gardīd va raftam;
čun mardumān ān hāl biḍīd, guftand.

Феълҳои бе бандак дар байни ду феъли бандакдор:

šikam i ō bišikāftand va dil u jigar i ō bērūn āvardand va dar ān tašt nihād va ān āb bar ō rēxtand.

Ифодаи муносибати мубтадо ва пуркунанда вобаста ба васеъшавии доираи истеъмоли пасоянди **-gā** вобаста аст, ки дар ин бора ду дарс пештар ишора рафта буд.

Дар баробари ин барои сохти ҷумла муносибати муайяншаванда ва муайянкунанда низ аҳамияти ҷиддӣ дорад. Дар он давра муайянкунанда аксар пеш аз муайяншаванда меистод.

Муайянкунандае, ки ба воситаи исми ифода гаштааст:

jihān šahriyār, šamšer zahm, zanbūr āšyān, zan xvāhar, xudāvandi gōsfand gama,

Муайянкунандае, ки ба воситаи сифати ифода гаштааст:

nekō barādar, 'alim wazir, nāširīn guftārē, šum farzand, buzurg raykar, may jōyhā, dilēru pēšbīn mardē, rumī zabān, saxt sara va payz qissa.

Муайянкунандае, ки ба воситаи дараҷаи қиёсӣ ифода гашта, аксар маврид ба маънии дараҷаи олий омадааст:

girāmītar mardē, xvaštār ābē, buzurgtar šahr.

Бамаврид аст таъкид кунем, ки дараҷаҳои сифат дар шакли имрӯзааш истифода намегардид.

Савол ва ҷупуришот

1. *Аз доираи истеъмоли баромадани забонҳои порсии миёна аз кадом давр сар задааст?*

2. *Маълумоти мухтасар роҷеъ ба забонҳои эронии даврани нав диҳед?*

3. *Дараҷаи тадриқӣ таърихи забони тоҷикӣ дар чи маъреғ мебошад?*

4. *Ватани аслии забони дарӣ кучост?*

5. *Вазъи забон дар аввали ислом ба дар замони таърихи маҳаллӣ чи гуна бу?*

6. *Имло ва лексикаи забони дарӣ чи таъри аст?*

7. *Капмасозии забони дариро номбар кунед?*

8. *Ҳиссаҳои нутқи дар забони дарӣ чи гуна мебошад?*

9. *Мухтасари наҳви дариро биҷӯед?*

Ҷӯхати адабиётҳо

1. Р.Х.Додиқудоев.Л.Г.Герценберг. «Таърихи забони тоҷикӣ». Душанбе-1988.

2. Бобочон Ғафуров «Тоҷикон». Москва – 1958.

3. В.Ростопчуева. «Основы таджикского языкознания».

4. И.М.Оранский. Введение в иранскую филологию. Москва. “Наука” 1988.

5. Коллектив. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. Москва. «Наука» 1987.

ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКӢ ВА ГРАММАТИКИИ ЗАБОНИ ОСОРИ ХАТТИИ АСРҲОИ IX-X

Нақшаи мавзӯ:

1. Хусусиятҳои лексикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X
2. «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ва аҳамияти он.
3. Хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X.
4. Хусусиятҳои морфологӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X.

Хусусиятҳои лексикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X.

Осори хаттии асри X гувоҳӣ медиҳад, ки он вақт барои инкишофи илму адаб ба забони тоҷикӣ (дарӣ - порсии дарӣ) заминаи мусоиде фароҳам омада буд. Мо аз рӯи осори манзуму мансури асри X манзара, ҳолат ва таркиби лугавӣ, хусусиятҳои лексикӣ забони адабии он асрро ба хубӣ тасаввур ва муайян карда метавонем.

1. Аз рӯи ҳолати имрӯзаи забони адабӣ як гуруҳ лексикаи забони адабии асри X ба архаизм гузашта, ҷояшонро калимаҳои дигар гирифтаанд: **кадевар** (**барзгар**, **деҳкон**), **бора-асл**, **неваоҳу нола**, **эдар-ин ҷо**, **акнун**, **эдун** - **ин тарика**, **ин дам**, **холо**;

2. Баъзе калимаҳо дар ҳамаи вақт ҳам камистеъмом буданд ва бештар дар таркиби калимаҳо боқӣ мондаанд: **шерафтан** **шерафкан**, **омос** - **варам**. Калимаи омос дар таркиби саромос мондааст.

3. Як гуруҳ лексикаи асри X, ки мафҳумҳои ҳешутабориро мефаҳмонанд, ҳоло характери умумиточиқиро аз даст дода, дар гуруҳи шеваҳо истеъмом мешаванд: **модандар** - **модари ӯғай**, **писандар**, **дӯхтандар**, **хусур**, **кож** - **олус**;

4. Баъзе калимаҳои сермаъно дар забони ҳозира бо яке аз маъноҳоиашон мондаанд: **чома** - **либос**, **хунук** - **хуш**, **мардумӣ** - **оҷамгарӣ**, **коргар** - **таъсирбахш**;

5. Бо таъсири калимаҳои арабӣ маънии баъзе калимаҳои тоҷикӣ танг шуда, ба маънои калимаҳои арабӣ ба кор бурда мешаванд: **подшоҳи** - **мулк**, **мамлакат**, **кишвар**. Мисол:

Ту бурдӣ аз ин подшоҳӣ фуруғ,
Ҳама чора ҷустиву гуфтӣ дурӯғ. (Фирдавӣ)

6. Дар таркиби лугавии забони адабии асри X як миқдор калимаҳои забонҳои ҳешу ғайриҳеш дида мешаванд.

Калимаҳои забони паҳлавӣ **бевар**, **варзуд**, **эдар**, **барз**. Калимаҳои

ону паҳлавӣ буда, дар забони дарӣ ба **маъноҳои айб**, **нуқс**, **касал**, **иллат** кор фармуда мешавад.

Мисол:
Ду гӯл у ду пой ман оху гирифт,
Тихидастиву сол неръ гирифт. (Фирдавӣ)

Калимаи **анӯша** ба маънои хушбахт, хушҳол, ҷовид кор фармуда шудааст. Ин калимаҳо ҳеле пеш дар забони гуфтугӯ буданд ва дар марҳалаи аввали инкишофи забони адабӣ вориди осори хаттӣ шудаанд. Калимаҳои сӯғдӣ: **зандбоф**, **малах**, **шаман** (**бутпараст**), **алфагдан** (**ҷамъ кардан**), **огоз**, **ҷугд**, **варғ**, **роғ**, **гирев**, **бут**;

Калимаҳои юнонӣ: **дирхам** (**дирам**), **динор**, **сим**, **наргис**, **колбад**, **ёкут**, **зумуррад**;

Калимаҳои оромӣ ва сурёӣ: **масехо**, **тобут**, **куништ**, **гунбад**.

Дар ин давр иқтибосу ҷорӣ гардидани калимаҳои арабӣ ба забони адабӣ сабаби аз байн рафтани номҳои тоҷикӣ ва танг карда баровардани онҳо шуд.

Таркиби лугавии забони тоҷикӣ ба туфайли иқтибос аз арабӣ, инкишофи маънии калимаҳо ва калимаҳои нав пурратар гардид. Дар осори хаттӣ ин дараи калима ва номҳои зиёди арабиро мебинем, ки ба тинҳои гуногуни лугавӣ мансубанд.

Дар охири асри X ва ибтидои асри XI доираи афкори илмӣ ва ҷамъиятии халқамон васеъ мешавад. Абӯалӣ Ибни Сино бо навиштани «**Донишнома**», Берунӣ бо таълифи «**Атфохим**» на танҳо илму фарҳангро инкишоф доданд, балки дар арақӣ ва инкишофи услуби илмӣ забони тоҷикӣ ҳам роли калон бозиданд. Онҳо он калима ва истилоҳҳои дар забони мардум ҷорибуда, вале дар китобҳо сабт нагардидаро гулчин намуда, дар асарҳоиашон ба кор бурданд. Сино сарф мекунад, ки ба ҷои калимаҳои арабӣ калимаҳои тоҷикиро ба кор барад. Ҷунончи **оромидан** - ба ҷои сокину беҳаракат будан, **андар ёфтан** - ба ҷои идрок кардан, назифуфтан ба ҷои қабул кардан, **ҷунбиш** ба ҷои ҳаракат ва ғайра.

«**Луғати фурс**»-и Асадии Тӯсӣ ва аҳамияти он. «**Луғати Фурс**» аз қадимтарин луғатҳои тафсирии забони тоҷикӣ мебошад, ки то ба замони мо омада расидааст. Ин луғат дар нимаи дууми асри XI дар Озарбойҷон ҷануби тартиб дода шудааст. Муаллифи луғат Абу Мансур Алӣ ибни Аҳмади Тӯсӣ аз барҷастатарин шоирон ва шеършиносони давраи худ буд.

Асадии Тӯсӣ дар «**Луғати Фурс**»-и худ **калимаҳои дар асари шоирони асри X-XI Осиёи Миёна ва Хуросон дучоршавандаро**, **ки дар Озарбойҷон номафҳум буданд**, тафсир ва шарҳ медиҳад, зеро

ки нази дар забони нави тоҷикӣ-форсӣ дар асри X дар Осиёи Миёна ба ривоч ва тараққиёти хеле зиёде ноил гардида буд, дар Эрон ва Озарбойҷон назар ба Осиёи Миёна дертар инкишоф ёфт.

Дар «Луғати Фурс» шеърҳои зиёди аз 100 шоир зикр карда мешавад, ки қисми зиёди онҳо шоирони давраи сомонӣ мебошад. Дар «Луғати Фурс» аз Рӯдакӣ 286 мисол (зиёда аз 300 байт), аз Ҳусроӣ 242 намуна (бештар аз 250 байт), аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ 163 намуна, аз Абу Шухӯҳи Балхӣ 150 намуна, аз Мунҷики Тирмизӣ 126 намуна, аз Дақикӣ 97 намуна, аз Лабибӣ 76 намуна, аз Имораи Марвазӣ 55 намуна, аз Хусрави Марвазӣ 53 намуна, аз Тайён 50 намуна, аз Абилаббос 45 намуна, аз Шаҳиди Балхӣ 42 намуна ва ҳоказо дода мешавад.

«Луғати Фурс» барои мо ҳамчун кӯдаимтарин ёдгории лексикографияи тоҷик яке аз пурқиматтарин манбаъҳо барои омӯхтани луғати асрҳои X-XI забони тоҷикӣ мебошад. Аксари намунаҳо, ки дар «Луғати Фурс» оварда мешавад, бо забони содда, осон ва ба халқ наздик навишта шудааст.

Дар «Луғати Фурс» зиёда аз 2000 калимаҳои нодир ва ҳоло кӯҳнашуда мавҷуданд, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд. Масалан:

1. Номҳосе, ки ба Осиёи Миёна ва Хуросон тааллуқ доранд: Фарғона - вилоятест дар байни Самарқанд ва Хитой; Харчик - биёбонест дар роҳи Хоразм; Парвон - номи шаҳре дар наздикии Ғазна; Анбароб - номи шаҳре дар Хуросон; Вароруд - номи Мовароуннаҳр.

2. Луғатҳои онд ба меҳнат ва маишат: дарой - пушти охангарон; доруна камони ҳаллоҷӣ; мола - асбоби бофандагон; сафча - харбузаи норасида; башанг - бодиринги калони тухмӣ; каланд - каланди ҳозира; варг - банди ҷӣй ва ғайра.

3. Номи касбу ҳунар: куфшона - бофанда; бахравон - ҷўпон.

4. Номи наботот ва ҳайвонот: заранг - дарахт; ботинҷон - боимҷони ҳозира.

5. Номи ҳайвонот: харбевоз - шабпаррак, мусича, бум, сор, гавазн, каркадан.

Намунаҳо аз «Луғати Фурс»

Хучастаи Сарахсӣ (асри X):

1. Баргир каланду табару тешаву нова,
То нова кашӣ, хор занӣ гирди биёбон.
(нова кашидан - ҷўй кандан)

1. Нишаста ба сад хашм дар козае,

Гирифта ба ҷанг андарун бозае.

(нон - калпаи хасин, ки сайёдон барои ин ки сайд аз онҳо нармад, дар накти дом гузоштан пинҳон мешаванд; боза-ҷўбдаст).

Шокири Бухорӣ (асри X)

1. Мағам дар кишвари ишқат ханида,

Диле аз меҳри рӯят оганида.

(ханида - машхур, маъруф ва писандида;

оганида - пур кардашуда, пур).

1. Чу кӯшидам, ки холи худ бигӯям,

Забонам барнагардад аз ниюша.

(ниюша - гиря) Шаҳиди Балхӣ

1. Даво кунӣ, ки шоири даҳрам, валеқ нест

Дар шеъри ту на ҳикмату на лаззату на ҷам.

(ҷам - маънӣ).

1. **Хусусиятҳои грамматикӣ** забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X. Исмҳои дар забони адабии асри X аз ҷиҳати шакл аз забони ҳозира фарқи кулӣ надоранд, вале аз ҷиҳати хусусиятҳои грамматикӣ баъзе тафовутҳо дида мешавад.

Исмҳои шахсе асосан бо суффикси -он ҷамъ баста шудаанд: **мардумон, халқон, шохон, буттарон.**

Баъзе исмҳои конкрет ва абстракт низ бо **суффикси -он (гон)** ҷамъ баста шудааст: бӯстонон, гулбунон, ғамон, андешагон.

Мисол: Дари кох бар ҳештан барбубаст,

Аз андешагон шуд ба кирдори маст. (Фирдавсӣ)

Узвҳои ҷуфт, гарчи пеш аз онҳо шумора бошад ҳам, бо суффикси -он (-нон) ҷамъ баста шудаанд: **лабон, дастон, рухон, чашмон.**

Мисолҳо:

Бӯса диҳем бар ду лабони паривашон

(Рӯдакӣ)

Ду абурувон сӣҳаш камони ғолиятӯз, (сиёҳранг)

Ду зулфакони дарозаш каманди мушқогин.

(Мантиқӣ)

Баъзе исмҳои бечора ҳамчунин бо суффикси -гон ҷамъ баста шудаанд: **габгон** (оташпарастҳо), **дадгон**.

Мисолҳо: ...Табъи **дадгон** доранд (хулуд). **Габгон** ҷунин гӯянд. (Таърихи Систон).

Исмҳои бечора ва абстракт асосан бо **суффикси -хо** ҷамъ баста шудаанд: кӯҳхо, обхо, пардахо, манфиатхо.

Дар осори хаттии асри X ҷамъҳои арабӣ ҳеле каманд, танҳо баъзе каминаҳои арабӣ дар шакли ҷамъи арабӣ истеъмоли шудаанд: Баҳоим - ҷамъи юбаҳима - ҳайвон, ҷорпо, мулк ҷамъи малик - подшоҳ, тасовир - ҷамъи тасвир, мадосх-ҷамъи мадиҳа.

Баъзан калимаҳои арабӣ дар шакли ҷамъи дугонаи арабӣ истеъмоли шудаанд: зулфайн, оразайн.

Дар осори хаттии ин давра баъзан калимаҳои арабӣ боз бо суффикси тоҷикӣ ҷамъ бафта шудаанд: мулукон, ахборҳо, олотҳо.

Мисолҳо:

Эшонро олотҳои руд аст... Ба ахборҳо бишнидам (худуд).

Сифатҳо пас аз исм бо ёрии -и изофи алокаи синтаксисӣ пайдо мекунаанд. Дар ин марҳала агар сифатҳо бо исмҳо алокаи изофӣ пайдо кунанду исмҳо номуайяниро ифода намуна **артикли -е** қабул кунанд, артикли пас аз исм омада, мисли имрӯза ба охири сифат намегузорад. Мисолҳо: биёбоне хурд, шахе сахт азим, нажде бузург, харбе сахт, турке сиёҳнашм.

Дар забони адабӣ, махсусан дар назм исму сифатҳо бо суффикси ифодакунандаи навзизишу **хурдии -ак** бештар дида мешавад ва муносибати поинронро дар тасвири объект ва қаҳрамон мефаҳмонад. Мисолҳо:

Бадон Мурғак манам, ки ҳаме душ

Ба зор аз бари шохак ҳамефунуд.

(Рӯдакӣ)

Турк аз дарам даромад хандонак.

Он хуброӣ ҷобук меҳмонак.

(Робиа).

Хусусиятҳои морфологӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X. Дар забони адабии асри X исмҳои мураккаб камтар дучор мешаванд: **шахкоса, обканд, кадунима, торикшаб, шабнам, пешкор.**

СИФАТҲО

Сифатҳо аз ҷиҳати калимасозӣ ва хусусиятҳои грамматикӣ тафовутӣ зиёде надоранд. Фақат дараҷаи олии баъзе сифатҳо, ҷунончи **беҳ, меҳ, кех** бо ёрии **суффикси -ин** сохта шудааст: беҳин, меҳин, кехин.

Мисол: Беҳин аз тани мардумон сар бувад,

Ба пури меҳин дар фаррух Хумой. (Фирдавӣ)

Суффикси баъзе сифатҳои нисбӣ ва аслӣ аз забони ҳозира фарқ дорад: андомҳои андарунин, ҳасадгин, раҳмгин, тарсгин (поқ).

Суффикси -гун дар калимасозии сифат сермаҳсул аст: ҷангун, лолагун, сабзгун.

Сифатҳои мураккаб типӣ тобег ҳеле сермаҳсул аст: ҳамин тини калимасозии сифат дар осори минбаъдаи забони тоҷикӣ ҳеле инкишоф меёбад: **бисёрмардум, хубсанъат, доддеҳ, зишткирдор, некандеш, бунафшаораз, юсуфрӯй, лайлисифат, рустамдил** ва ғайра.

ШУМОРА

Шумораҳо калимаҳои нисбатан устувор буда, дар **забони адабии ҳозираи тоҷик** қариб дар ҳамаи шакли таърихӣ истеъмоли мешаванд. Танҳо баъзе шумораҳои микдорӣ тафовутӣ шакл доранд.

Масалан, шумораи **ҷор** дар шакл - **ҷор** ва **ҷаҳор**, шумораи **чил** дар шаклҳои **чиҳил** ва **чил**, **дусад** дар шаклҳои **дувист** ва **дусад** кор фармуда шудаанд.

Мисол: ... андар вай дувисту шаст деҳест. (худуд)

Шумораи **панҷсад** асосан дар шакли **панҷад** дучор меояд. Шумораи **як** дар асри X ҳеле сермаъно аст. Ин шумора на танҳо микдори муайяни предмет, балки ҳамагун ҳиссаи **бисёр** ба кор бурда шудааст.

Масалан, ба маънои номуайинӣ:

Ҳама паҳлавонони эронсипоҳ

Бирафтанд **як рӯз** наздики шох.

Калимаи **як** бо калимаи имрӯз, ифода мекунад. Ҷунончи:

Як имрӯз ба коми дил май хӯрем (Фирдавӣ)

Шумораи **ду** дар шакли **дувон** ба маънои **ҳар ду** ва бо ҷонишини таъини **ҳар** кор фармуда мешуд. Мисол:

Пас ҳар дувон ба тус шуданд (М.Ш.А.).

Дар асри X шумораи номуайинии анд низ дида мешавад, ки барои ифодаи адади 1 то 9 хизмат мекунад. Мисол: Гӯянд, ки аз паси марги Каюмарс саду ҳафтоду **анд** сол подшоҳи намуд. (М.Ш.А.).

Шумораҳои тартибӣ бо шакли сохти худ аз забони ҳозира тафовутӣ кулӣ надоранд. Фақат шумораҳои тартибии дуюм, сеюм дар шакли **дудигар** ва **седигар** кор фармуда мешудаанд. Ба ҷои шумораи **якум** бештар **нахуст** ва **нахустин** кор фармуда шудааст. Масалан:

Нахуст подшоҳе, ки бинишаст, Хушанг буд. (М.Ш.А.). **Седигар**, ки дорад ба дил ростӣ. (Фирдавӣ).

ЧОНИШИН

Дар асри X системаи чонишинҳо низ хеле тараққӣ кардааст ва асосан бо ҳамон шаклҳои то ҳозир дар истеъмоли мебошанд. Оғозини шахси III танҳо ӯ дар ду шакл: ӯ ва ӯй дучор мешавад. Шакли ӯй дар назм бештар дида мешавад. Мисол: Маро **андар** ҳазрати олии ӯй хирс зиёдат гашт (Ал-бания).

Чонишини эшон ҳам барои ифодаи одамон ва ҳам барои ифодаи предметҳои ғайришахсӣ кор фармуда шудааст. Мисол: Хостаи эшон охан аст (хулуд).

Чонишини он дар шакли он соҳибиятро ифода мекунад. Мисол: Гурганҷ андар қадим он мулки Хоразмшоҳ будӣ (хулуд). Оғозини нафси хеш ва хештан дар баробари худ серистеъмоли буд. Мисол: Ин қисса ба ҷойгоҳи хеш гуфта ояд (Т.Т.). Аз уштур сабук хештан дарфиканд (Фирдавӣ).

Ба ҷои **чонишини ҳама** калимаи арабии **ҷумла** баъзан истифода шудааст. Мисол: Пас бифармуд сипехро, ки **ҷумла** ҳамла кунед. (Т.Т.).

Бандакчонишинҳои соҳибӣ махсусанбарои ифодаи пурқунандаи бевосита ва бавосита дар ин давра ба феълҳо хеле бисёр кор фармуда шудааст.

Масалан: Кори «Калила ва Димна» ва нишони шоҳи Хуросон бишунид, хуш омадаш (М.Ш.А.).

Ту аз дарду ғамҳо раҳонидиям,
Бад ин тоҷу давлат расонидиям.

(Фирдавӣ)

Бандакчонишини шахси III танҳо ба пасоянди -ро барои ифодаи соҳибият кор фармуда шудааст. Мисол:

Ба суҳан монад шеъри шуаро,

Рӯдакиро суҳанаш талвиност. (Шахид).

(талвиност ба ранги дигар аст).

ФЕЪЛ

Дар забони адабии асри X феъл дорои шаклу хусусиятҳои зиёди грамматикӣ мебошад. Префикси **ҳама- ме-** дар феълҳои замони ҳозира-оянда ва замони гузаштаи ҳикоятӣ омадааст. Префикси **ҳама-** ҳам дар наср ва ҳам дар назм пеш аз феъл ва баъд аз феъл метавонад ояд. Масалан: Ҳақимони Рум ҳамегӯянд (Ал-абния).

Ҳамакуфт пою ҳамазад ба даст (Фирдавӣ)

Ки ин зан пеши ки ояд ҳама?

Ба наздат зи баҳри ҷӣ ояд ҳама? (Фирдавӣ)

Морфемаи -й (е) бо феълҳои замони гузашта дар шахси I, III танҳо ва шахси III ҷамъи замони гузашта омада, амали давомнок ва ё ба ширте вобастаро мефаҳмонад ва аз ҷиҳати вазифаи грамматикӣ бо **префикси ҳама- ва ме-** ҳамвазифа аст.

Танҳо

Ҷамъ

I Рафтаме

I -----

II Рафтӣ

II -----

III Рафтӣ (е)

III Рафтандӣ

Мисолҳо: Чунон овардӣ, ки ман ин аз ту андар натавонистаме костан (Т.Т.). Зи тумору ранҷаш бипурсидаме (Фирдавӣ).

Баъзан дар як вақт **морфемаи -й (е)** ва префикси **ҳама-, ме-** бо феълҳои замони гузашта омадааст. Мисол: Ҳама рӯз Марям Исо дар пушт гирифта будӣ ва дар он саҳро меғардидӣ ва хъшаи гандум ҷиддӣ ва Исоро ҳамепарвардӣ (Т.Т.).

Префикси би- (бу-) шаклсоз буда, бо гурӯҳи муайяни шаклҳои феъл меояд ва таъкидро ифода мекунад.

Мисол:

Бирав, зи тачрибаи рӯз гор баҳра бигир,

Ки баҳри дафъи ҳаволие туро ба кор ояд. (Рӯдакӣ)

Дар забони адабии асри X бо феълҳо омадани бисёр префиксҳо мушоҳида мешавад, ки баъзеи онҳо характери қаллимасозӣ доранд ё ба феъл ягон маънои нави грамматикӣ медиҳанд. Чунончи: **андар-, боз-, дар-, бар-, фароз-, фуру-**.

Префикси бар- хеле сермаҳсул аст. Чунончи, дар «Шоҳнома» ин префикс таркиби чунин феълҳо дида мешавад: барнишастан, барқушодан, бағирифттан, баршумурдан, барошuftтан, баровехтан ва ғайра.

Префикси дар-, андар- дар таркиби чунин феълҳо дида мешавад: дарқашидан, андаромадан, андармолидан ва ғайра.

Префиксҳои фароз-, фуру- дар ин давра то андозае маънои мустиқил доранд. Мисол:

Пас чун Юсуфро аҷал **фароз** расид, бимурд. (Т.Т.). Ангуштари малик ба ангушти у **фуру** кард.

Дар забони адабии асри X шакли махсуси феълие дида мешавад, ки барои ифодаи хоҳиш, дуо ба кор бурда мешавад. Ин шакли феълие аз асоси замони ҳозира бо ёрии морфемаи -од сохта мешавад. Чунончи:

Равони ту доранда равшан кунод,

Хирад пеши чони ту ҷавшан кунод. (Фирдавӣ)

Худоятон роҳи рост бинамоёд (Т.Т.Б).

Морфеман - о дар охири феълҳои замони ҳозира ва гузашта ҳамроҳ шуда, орзу, дуо ва таъкидро ифода мекунад.

Мисол:

Кор чун баста шавад, бикшояд,

В-аз паси ҳар ғам тараб афзояд. (Рӯдакӣ)

Дар забони адабии асри X як микдор **феълҳои модалиро** дучор мекунем, ки бо баъзе хусусиятҳои худ аз **феълҳои замони ҳозира** фарқ доранд. Инҳо феълҳои **тавонистан**, **ёристан**, **хостан**, **шоистан**, **боистан** мебошанд. Феъли асоси хангоми феъли модалӣ омадан феъли модалӣ дар шакли тасрифӣ, феъли асосӣ дар шакли масдар ва ё масдари бурида (кӯтоҳшуда) меояд. Мисолҳо:

Ва ҳеч наметавонист дид(ан). Гуфтанд,

Ки кӯдаке бегуноҳ наметавонем куштан ва ҳуке ба ноҳак рехтан (Т.Т.).

Шакли гузаранда ё бевоситаи баъзе феълҳои монда аз забони ҳозира тафовут дорад:

Гаштан – гаштан (гардондан)

Гузаштан – гузоштан (гузаронидан)

Нишастан – биншондан (шинондан)

Нишастан -шинондан

Мисол:

Ман умри хешро ба сабури гузоштам.

Умри дигар бибояд, то сабр бар диҳад. (Дакиқӣ).

Феъли ёридиҳандаи **будан** дар забони назм дар шаклу шахсу шумора ва замонҳои сиғаи ҳабарӣ, шартӣ, амрӣ дучор мешаванд, ба монанди бувад, бед, бод ва ғайра.

Мисолҳо:

Тавоно **бувад** ҳар ки доно **бувад** (Фирдавсӣ)

Аз он куштагон шох бедард бод (бошад).

Ҳама дар паноҳи ҷаҳондор бед (бошед).

ЗАРҲО

Дар забони адабии асри X микдори зарфҳо он қалар зиёд нест. Бо вучуди ин як микдор калимаҳоро ба ин гурӯҳ дохил кардан мумкин аст.

Баъзе аз ин калимаҳо ҳеле қадимӣ буда, аз забони паҳлавӣ гузаштаанд. Ҷунончи, калимаҳои эдар (ин ҷо, акнун), эдун (ин тарика, ин дам, холо).

Мисолҳо: Аввал эдун (ин дам) гӯяд дар ин нома, ки то ҷаҳон

буд, мардум гирди дониш гаштаанд ва суҳанро неқӯ дошта ва неқӯтарин ёдгори суҳан доништаанд... (Муқаддимаи «Шохнома»).

Худон ин ҷаҳон миёни ин ҳалқ рост ниҳод ва касро кам ва беш навод, эдун (холо) бояд ки ба зан хоста рост бошед. (Таърихи Балғамӣ).

Ба гурӯҳи зарфҳои аслий: пор, перор, ногоҳ, ҳамвора, ҳамеша, қазмон (ҳар замон), басе, басо, кунун (акнун), ханӯз (нӯз) мансуб мебошанд. Мисолҳо:

Ногоҳ ба боғ андаромад ва хышай ангур бигирифт, ки бихърад, он зан писаракро бизад ва нагузошт, ки он ангурро бихурад. (Таърихи Балғамӣ)

Кунун замона дигар гашту ман дигар гаштам,

Асо биёр, ки вақти асосу анбон буд.

(Рӯдакӣ)

Туру нӯз, пуру, гаҳи разм нест, (-ҳануз)

Ҷӣ созам, ки хангомаи базм нест.

(Фирдавсӣ)

Бад-он ҷойгаҳ бошад Аржангдев,

Ки ҳазмон барорад гурунгу ғирев. (ҳар замон)

(Фирдавӣ)

Гуруҳи дигари зарфҳоро калимаҳои ба ҳиссаҳои дигари нутқ қамнисбат ташкил медиҳанд, **ҷунончи**: **сабук**, **поқ**, **сахт** ва ғ.

Мисолҳо:

Сабук посуҳи нома занро супурд (Фирдавсӣ)

Рустамро нам агарчи сахт бузург аст. (Рӯдакӣ)

Як гурӯҳ зарфҳо аз дигар ҳиссаҳои нутқ сохта шудаанд, ҷунончи: **яноқ**, **яксара**, **як-як**, **хел-хел**, **фавҷ-фавҷ**. Мисол:

В-ар печу ҳамаш зи якдигар бикшоянд,

Доман-доман мушқи тароз андозад. (Рӯдакӣ)

ПЕШОЯНДҲО ВА ПАСОЯНД

Пешояндҳо ҳамчун воситаи алоқаи калимаҳо дар асри X ҳеле таракқӣ кардаанд. Пешояндҳои содда дар ду шакл: **ба//бад**, **- бар//абар**, **бо//або**, **бе//абе**, **дар//андар** **истеъмо**л шудаанд.

Туру рафт бояд зи баҳри писар,

Або лашкаре сохта пурхунар. (Фирдавсӣ).

Дар асри X системаи пешояндҳои таркибӣ ҳам ҳеле таракқӣ кардааст. Пешояндҳои таркибии бар сони, ба сони, ба кирдори, бар мисоли ҳамчун муродиф бисёр кор фармуда шудаанд.

Мисолҳо:

Сипахро ҳамеранд бар сони шер (Фирдавсӣ).

Ба кирдори оташ ҳамеронданд (Фирдавсӣ).

Дар забони адабии асри X таркибҳои пешоянду пасоянддор дида мешаванд, ки онҳо яке аз хусусиятҳои тафовутноки забони ин давра аст. Масалан, дар як вақт пеш аз объект ё ҳол омадани ду пешоянд - яке ҳамчун пешоянд ва дигаре ҳамчун пасоянд.

Чунончи: **ба хона-дар, ба боғ - андар, ба об - андарун** ва ғайраҳо. Мисолҳо:

Ба боғ-андар гуле бишқуфта хандон (Мантиқӣ). Чунон дида ба **хоб-андар**, ки ҳафт гов бувад лоғар (Т.Г.).

Дар забони назм тарзи зерини истеъмоли пешояндҳо низ дида мешавад: **зер-андар (зер-анда) - дар зер, пас-андар (пасанда) - дар пас**. Мисол:

Сутунҳо ниҳоданд зер-андараш, (Фирдавсӣ)

Биёлуд нафти сиёҳ аз бараш.

Пасоянди -ро дар ин давр вазифаҳои зиёди грамматикиро адо менамояд. Вай соҳибият, объекти бевосита ва бавоситаро далолат мекунад. Мисолҳо:

Саввум Яъқубро аз беш равшан ғашт чашми тар (Рӯдакӣ). (Соҳибият).

Бигӯед, ки некӯтарин чизе чист фарзанди одамро? (Т.Г.). -- объекти бавосита.

Пайвандакҳо

Пайвандакҳо ҳамчун воситаи синтаксисии алоқаи калимаҳо ва ҷумлаҳо дар забони адабии асри X категорияи морфологии тараққикарда мебошанд. Пайвандакҳои пайвасткунанда -у, ва, ё, лекин, валекин, (вале), бал. Мисол:

Садеду симзада буду дуру марчон буд,

Набуд дандон, ло, бал чароғи тобон буд. (Рӯдакӣ)

Пайвандакҳои тобеъкунанда: ки, чун, чунон, агар (гар, ар на агар), чунон ки, то (то ки), аз баски, зеро ки, азери, азерики, эро. Мисол:

Ба зулф каж валекин ба қадду боло рост (Рӯдакӣ)

Ба посух нақӯиш басте ёфтам,

Азери ба назди ту биштофтам. (Фирдавсӣ)

Мисол:

Яке дoston гӯем, ар бишнавед,

Ҳамин бар, ки коред, худ бидравед. (Фирдавсӣ)

Дар соҳаи синтаксис дар асри X ва минбаъд дар алоқаи

синтаксисии сифат бо исми хангоми номуайини **артикли -е** дар охири ном мондан мегирад ва **артикли -е** доираи васеи истеъмоли дорад. Чунончи: **роҳе дур (роҳи дуре), кӯҳе азим (кӯҳи азиме), шаҳре обод (шаҳри ободе)**.

Воситаи алоқаи синтаксисии байни аъзоҳои ҷидаи ҷумла ва ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст пайвандаки -у, ва аст. Мисолҳо:

Доробигрд шаҳрест хурраму ободону бисёрхоста (хуруд). Рӯдакиро фармуд, то ба назм овард ва «Калилаву Димна» андар забони хурду бузург афтод ва номи ӯ бад-ин зинда ғашт ва ин нома аз у ёдгорӣ ёмонд (М.Ш.А.).

Дар насри асри X ҷумлаҳои мураккаби печдарпеч дучор наменшаванд. Синтаксисии забони назм хеле раван аст.

Хусусияти муҳимми забони насри асри X соддагӣ ва табиӣ будани он аст. Дар наср ибора ва ҷумлабандӣ соддаву раван аст. ҷумлаҳо кӯтоҳу мӯъҷаз мебошанд.

Маълумот дар бораи синтаксисии забони адабии тоҷик дар асри X

Синтаксисии забони адабии асри X чӣ дар наср ва чӣ дар назм бо соддагӣ ва равонии худ ба забони зиндаи халқ хеле наздик меаистад. Масалан:

Ба Кубод доду ади бигустурд ва ҷаҳон обидон кард ва шаҳрҳои бисёр бино кард. Ҳеч малик ҷандон бино накард, ки Кубод. Ва ба хууду Ахвон ва Форс шаҳре бино карда номи он Арҷон ва дигар шаҳре бино кард номи он Кизируп ва шаҳри дигар бино кард номи он Ҳалвон. (Таърихи Балғамӣ)

Яҳча меборид аз абри сиёҳ

Чун ситора бар замин аз осмон. (Рӯдакӣ)

Дар асри X ва минбаъд дар алоқаи синтаксисии сифат бо исми хангоми номуайини **артикли -е** дар охири исми мондан мегирад ва **артикли -е** доираи васеи истеъмоли дорад, ба монанди: **роҳе дур (роҳи дуре), кӯҳе азим (кӯҳи азиме), шаҳре обод (шаҳри ободе)**.

Мисолҳо:

Ардавил қасабаи Озарбодгон аст, шаҳре азим аст. Ва шаҳре **сиҳт** бисёрнеъмат бувад.

Табризи шаҳракет хурд ва бонемат ва ободон.

Урумия шаҳре бузург аст ва ободон ва ба неъмат бисёр. (Хуруд-ул-олам) (Балғамӣ).

Дар асри X воситаи алоқаи синтаксисии байни аъзоҳои ҷидаи

чумла ва чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст пайвандаҳои ва, у аст. Мисолҳо: а) Алокаи аъзоҳои чидаи чумла бо пайвандаки ва, у:

Доробигрд шаҳрест хурраму ободону бисёрхоста (Худуд-ул-олам).
Гуривон шаҳракет ободон ва бонегъмат. (Худуд-ул-олам).

б) Алокаи чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки ва:

Рӯдакиро фармуд, то ба назм овард ва «Калилаву Димна» андар забони хурду бузург афтод ва номи ӯ бад-ин зинда гашт ва ин нома аз ӯ ёдгорӣ бимонд (Мукаддимаи «Шохнома»-и Абӯмансурӣ).

Ва ин дехаро ҳар понздаҳ рӯзе бозор аст ва чун бозори охирини сол бошад, бист руз бозор кунанд ва бисту якум рӯз навроз кунанд ва онро рӯзи кишоварзон гӯянд ва кишоварзони Бухоро аз он ҳисбиро нигоҳдоранд ва бар он эътиқод кунанд ва нах рӯзи муғон баъд аз он панҷ рӯз бошад. (Таърихи Бухоро).

Дар забони адабии асри X баъзан аъзоҳои пайрави чумлаи содда пас аз хабар оварда мешаванд. Ин ҳодиса аслан ҳоси забони гуфтугӯӣ буда, дар осори хаттӣ ин давр ба миқдори муайяне дучор мешавад. Мисолҳо:

Пас бирафт ва зафар ёфт ва боз омад бо ғанимате бисёр.
(Таърихи Балғамӣ)

Марде ба сӯи ӯ берун омад, номи Маздак, аз замини Хуросон буд аз шахри Нисо (Таърихи Балғамӣ)

...Эпон мардумоне буданд дарвеш ва ба Макка ва Мадина ва бодия андар айш кардандӣ ба сахтӣ (Таърихи Балғамӣ).

Муканнаъ марде буд аз аҳли рустаи Марв, аз дехе, ки онро коза хонданд ва номи ӯ Хошим Бин Ҳаким буд. («Таърихи Бухоро»).

Дар насри асри X чумлаҳои мураккаби печдарпеч дучор намешавад. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бештар бо пайвандаҳои ки, чун, агар, зеро ки сохта шудаанд.

Мисолҳо:

Чун ба подшоҳӣ бинишаст, мардумон шод шуданд ва сӯи ӯ омаданд.

Чашми ӯ ба зане афтод, ки бар сари танӯр истода буд ва нон ҳамелухт ва писараке хурд сесола пеши вай истода, ногоҳ ба боғ андаромад ва хӯшай ангур бигирӣфт, ки бихӯрад. Он зан писаракро бизад ва нағзошт, ки он ангур бихӯрад.

Ба услуби насри бадеӣ баъзе ҳикоя, қисса, ривоят ва амсоли онҳо, ки дар дохили китобҳои таърихӣ, динӣ омадааст, тааллуқ

дорад. Баъдҳо ин услуб хеле инкишоф ёфта, дар байни услубҳои забони адабӣ ҷои асосиро гирифта омад.

Хусусияти муҳими забони насри асри X соддагӣ ва табиӣ будани он аст. Дар ин услуб ибора ва чумлабандӣ ба сурати умумӣ соддаву раван аст. Чумлаҳо кӯтоҳу мӯъҷаз аст ва робитаи алфозу маъний баробар давом мекунад.

Дар забони назм, ҳангоми нидои риторикӣ, муҳотаб қарор гирифтани шахс дар охири калимаҳо **морфемаи -о** афзуда мешавад. Мисалан:

Ҳамегуфт: Ало, эй радо! Хусраво!

Бузурго, сутурго, диловар гаво!

Дарего, нигоро, лиҳо, Хусраво,

Набарда саворо, гузида гаво!

Ки, шох, бузурго, баландахтаро,

Бар озодагони ҷаҳон меҳтаро!

(Фирдавӣ)

Савол ва супоришот

1. Хусусиятҳои лексикӣи забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X чи гуна буд?

2. «Луғати фурс»-и Асадиш Тӯсӣ ва аҳамияти илмӣи онро номбар кунед?

3. Хусусиятҳои грамматикӣи забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X бо қадом ҷиҳатҳои аз грамматикаи имрӯза фарқ мекунад?

4. Хусусиятҳои морфологӣи забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X ро биди намоед?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷикӣи форс. Самарқанд, 2006.

2. Т. Зехнӣ. *Аз таърихи лексикӣи забони тоҷикӣ*. Д: Дониш, 1987;

3. Мухторов З. *Таърихи забони тоҷикӣ*. Душанбе, «Ҳумо», 2003;

4. Ашғори ҳамасрони Рудақӣ. *Душанбе* – 1958;

5. Истамова М. *Таърихи забони адабии тоҷик*. Самарқанд – 2006

МАЪРӢЗАИ 11

РӢДАӢ АСОСГУЗОРИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИК

Нақшаи мавзӯӣ:

1. Осори Рӯдакӣ ҳамчун сарчашмаи ташаккули забони адабии тоҷик.
2. Унсурҳои нутқи гуфтугӯӣ дар ашъори Рӯдакӣ.
3. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори шоир.
4. Намуна за ашъори шоир

Осори Рӯдакӣ ҳамчун сарчашмаи ташаккули забони адабии тоҷик. Дар осори Рӯдакӣ сарвати забони тоҷикӣ фароҳам омадааст. Осори вай нишон медиҳад, забони адабӣ аз сарчашмаҳои гуногун аз забони зинда, фолклор, забонҳои дигар об хӯрда, баҳраманд гардидааст ва онҳо таърихан ба ташаккули забони адабӣ мадад расондаанд ва ҷузъи забони адабӣ шудаанд. Рӯдакӣ забони халқи худро хеле хуб медонист. Бинобар ин дар лугатҳои тафсирии тоҷикӣ аз ҷама бештар калимаҳои осори Рӯдакӣ оварда шудаанд.

Дар таркиби луғавии осори Рӯдакӣ калимаҳои гуфтугӯӣ бисёр дида мешаванд. Мисолҳо:

Пири **фартут** гашта будам сахт,
Давлаги ӯ маро бикард чавон.

Дил сер нагардад зи бедодгарӣ,

Чашм об нагардадаш чу бар ман нигарӣ.

Мо дар ин байтҳо фартут, дил сер нагардидан, чашм об нагардидан барин калима ва ибораҳои забони гуфтугӯиро мебинем.

Калимаҳои зерини гуфтугӯӣ ҳам ба воситаи ашъори Рӯдакӣ шакли хаттӣ-китобӣ гирифтаанд: хирман, кишт, дарав, шудгор, шабнам, торикшаб, раҳгузар, ташначигар.

«Рӯдакӣ, - менависад, С.Айнӣ, - хошок, дош, хархаша, фартут барин калимаҳои кҷагии тоҷикиро ҳам ба кор даровардааст. Гуфтан мумкин аст, ки бештарин шеърҳои Рӯдакиро тоҷикони имрӯза ба осонӣ мефаҳманд». (Куллииёт, ҷ. II, к. I, сах. 148).

Унсурҳои нутқи гуфтугӯӣ дар ашъори Рӯдакӣ. Дар ашъори Рӯдакӣ ибораҳои рехта ва таъбирҳои маҷозӣ хеле зиёданд. Масалан: **дил танг** доштан, **ба коми дил** гаштан, **решаи умр** қандан, **доми тамаб** арқандан, **туршрӯй** шудан ва ғайра, ки ибораҳои изофие, ки яке аз ҷузъҳои он ба маънои маҷозӣ омадаанд, бисёр кор фармуда шудаанд: **пурсиши** гарм, **лаби** лаъл, **кушоиши** кор.

Рӯдакӣ зарбулмасалҳои халқиро низ ба таври фаровон истифода

бардаст.

Мисолҳо:

Чӣ хуш гуфт он мард ба он халеп,

Мақун бад ба кас, гар нахоҳӣ ба хсп.

Дурусту рост бувад ин масал худой виро,

Агар яке бубаст дар, ҳазор дар бикушод.

Дар осори Рӯдакӣ лугатҳои сугдӣ ҳам ба миқдори муайян истифода шудаанд. Чунончи, **огоз**, **алфактан** (**чамъ кардан**), **роғ** (**домани кӯҳ**), **шаман** (**бутпараст**), **нағз**, **фом**, **гарев**, **варғ**.

Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори шоир. Дар ашъори Рӯдакӣ як миқдор калимаҳои арабӣ низ истифода шудаанд. Калимаҳои арабӣ ҳамчун синоними калимаҳои тоҷикӣ истифода шудаанд. Масалан, душман-хасм, ниғор-нақш, бод-насим, андӯх -ғам, хирад-асл.

Боз ба хангоми доду адл бар халқ

Нест ба гетӣ чун у набилу мусулмон.

(набил-доно, некӯ)

Дар осори шоир баъзе калимаҳои ҷунонӣ ва лотинӣ низ номехранд: дайҳим, дирам, динор, наргис, ёқут, мушк ва ғайра.

Аз лугатҳои туркӣ калимаҳои хотун ва хокон дар шеъри Рӯдакӣ дида мешавад.

Олими эронӣ Малик-ул-шуаро Баҳор ба забон ва услуби ашъори Рӯдакӣ баҳои сазовор дода навиштааст.

«... Ба шеъри Рӯдакӣ ниғаҳ мекунам, мебинам, ки ашъори ӯ аз тақалуфати санъатӣ холи аст. Матлаби худро ба камоли соддагӣ баён мекунад».

Устод Айнӣ ба шеърҳои Рӯдакӣ баҳа дода, услуби шеъри шоирро **асқами мумтанеъ**, яъне **«ба лафз ҷама хубу ба маънӣ осон»** менамод. Қасидаи **«ҷӯи Мӯйиён»** намунаи барҷастаи соддагии забан ва асони шеъри устод Рӯдакӣ ба шумар меравад.

Ҳар бод, ки аз сӯйи бӯхоро ба ман ояд

Ҳар бод, ки аз сӯйи Бӯхоро ба ман ояд,

Бо бӯйи гулу мушқу насими сӯман ояд.

Бар хар зану хар мард кучо барвазад он бод?!

Гӯйӣ, магар он бод ҷаме аз Хутан ояд.

Не, не, зи Хутан бод чунин хуш навазад ҳеч,

К-он бод ҷаме аз бари маъшуқи ман ояд.

ХАНДАИ ЛОЛА

Бихандад лола бар сахро,
Ба сони чехраи Лайло¹.
Бигирад абр бар гардун,
Ба сони дидаи Мачнун².
Зи оби чуй хар соат,
Ҳама бӯи гулоб ояд.
Дар ӯ шустанд пиндорӣ,
Нигори ман рухи гулун.

БАҲОРИ ХУРРАМ

Омад баҳори хуррам бо рангу буйи тиб³,
Бо сад ҳазор нузхату⁴ ороиши аҷиб.
Шояд, ки марди пир бад-ин гаҳ шавад ҷавон,
Гетӣ бадил ёфт шабоб⁵ аз пайи машиб⁶.
Чархи бузургвор яке лашкаре бикард,
Лашкар-ш абри тираву боди сабо нақиб.
Нафот барқи равшану тундар-ш таблан,
Дидам ҳазор хайлу надидам чунин муҳиб.
Он абр бин, ки гирад чун марди сӯгвор,
В-он раъд бин, ки нолад чун ошики каиб.
Хуршедро зи абр дихад рӯй гоҳ-гоҳ
Чунон хисорие, ки гузар дорад аз рақиб...
Лола миёни кишт бихандад ҳаме зи дур,
Чун панҷаи арус ба ҳанно шуда ҳазиб.
Булбул ҳаме бихонад дар шохсори бед,
Сор аз дарахти сарв мар ӯро шуда мучиб...

Савол ва супоришот

1. Барои чи осори Рӯдакӣ ҳамчун сарчашмаи ташаккули забони адабии тоҷик меғунд?
2. Унсурҳои нутқи ғуфтуғӯй дар ашъори Рӯдакӣ то чи андоза мавқеъ дорад?
3. Қаллмахҳои иқтибосие, ки дар ашъори Рӯдакӣ ҷой дорад якҷандтояширо номбар кунед?
4. Аз ашъори шоир намунае аз ёд баён намоед?

Рӯйхати адабиётҳо:

1. Воҳидов А. Фарҳангшигории тоҷику форс. Самарқанд, 2006.
2. Т.Зехнӣ. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. Душанбе, Дониш, 1987.
3. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Душанбе – 1958.
4. К.Мухторӣ. Ҳусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ. Душанбе, 2006.
5. А. Бухоризода. Саргузашти қаллмахҳо. Душанбе, Дониш – 2005.
6. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006.

МАЪРӮЗАИ 12

МАВҚЕИ ФИРДАВСӢ ДАР ИНКИШОФИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК

Нақшаи мавзӯ:

1. Мавқеи Фирдавсӣ дар таърихи забони адабии тоҷик.
2. Шоҳнома намунаи дурахшони ёдгории хаттии асри X.
3. Ҳусусиятҳои лексикаӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.
4. Ҳусусиятҳои грамматикӣ забони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.

Мавқеи Фирдавсӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик.
«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ганҷинаи бузурги суҳан буда, шоир бо навиштани ин асар дар саҳифаҳои он захираи фаровони суҳани тоҷикӣ - форсии дариро гирд меорад.

Абулқосим Фирдавсӣ забони мардуми худро хеле амиқ омӯхта буд ва онро аз ҳама чиз бештар медонист.

Хизмату роли дар таърихи забони адабии тоҷик бозидан Фирдавсӣ бехад калон аст. Фирдавсӣ каломӣ бадеи тоҷикӣ порсии дариро ба авҷи аъло расонидааст. Дар ин бора шоири ғуфтааст:

Авал аз болои курси бар замин омад суҳан,
Ӯ суҳанро боз боло бурду бар курсӣ нишонд.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ намунаи дурахшони ёдгории хаттӣ, маданияти баланди забони адабии асри X мебошад. Ин асар барои омӯختани таърихи забони адабии мо, таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ ва инкишофи он сарчашмаи бебаҳо аст.

Шоҳнома намунаи дурахшони ёдгории хаттии асри X.
Абулқосим Мансур ибни Ҳасани Тӯсӣ, ки дар таърихи адабиёт бо номи Фирдавсӣ машҳур гардидааст, аз бузургтарин шоирони форсу тоҷик буда, соли 934 дар деҳаи Божии Табарони наздикии шаҳри Тӯс

дар оилаи заминдор ба дувё омадааст. Давраи ҷавонии шоир нисбатан орому тинч буд ва Фирдавсӣ аз ин имконият истифода бурда, ба таҳсили илм машғул шуд, дар мактаб ва мадраса илмҳои расмин даврро омӯхт: забонҳои арабӣ ва паҳлавиро хеле хуб медонист ва дар санъатҳои тирандозӣ, шамшерзанӣ ва ғайра устоди беҳамто буд.

Фирдавсӣ ҳанӯз дар айёми ҷавонӣ ба ҷамъоварии қисса, ривоят ва устураҳои халқи худ ба таври ҷиддӣ машғул шуд.

Фирдавсӣ ҳамчун фарзанди ҳақиқии халқи хеш ба хубӣ мефаҳмад, ки асолиро дostonҳои қаҳрамонии миллии мардумро иттифок ва муттаҳид менамоянд ва ин муттаҳидӣ имкон медиҳад, ки ягон душмани аҷнабӣ ба сарзамини онҳо ҳучум накунад. Фирдавсӣ, ки соҳиби истеъдоди баланд буд, бо хоҳиши шохони сомонӣ ва ташвику тарғиби яке аз дўстонаш - Абӯмансур ибни Муҳаммад ва барои ҷовидонӣ мондани номаш ба навиштани «Шохнома» сар кард:

Яке бандгӣ кардам, ай шаҳриёр,

Ки монад зи ман дар ҷаҳон ёдгор.

Фирдавсӣ дар таълифи «Шохнома» зиёда аз сӣ соли умри худро сарф кард:

Басе ранҷ бурдам дар ин сол сӣ,

Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ.

Вақте ки Фирдавсӣ асарашро ба охир расонд, давлати Сомониён, ки як навъ пуштибони гирдоварандагони асолиро дostonҳои қаҳрамонӣ ҳисоб мешуд, аз байн рафта, ба ҷои он давлати Ғазнавиён ба сари қудрат омада буд. Султони Ғазнавиён - Маҳмуди Ғазнавӣ дар ибтидои ҳукмронии хеш худро чун давомдихандаи анъанаҳои Сомониён вонамуд карда, қудрату шўҳрати худро зиёд менамуд.

Чунин аъмоли Маҳмуди Ғазнавӣ Фирдавсро водор кард, ки ӯ «Шохнома»-ро дар ҷандин ҷилд китобат намуда, ба Маҳмуд тақдим кунад.

Фирдавсӣ дар таълифи «Шохнома» умри ҷавонӣ ва қариб тамоми дорони хешро сарф карда буд ва гумон дошт, ки Маҳмуди Ғазнавӣ дар ивази ин шохкорӣ азим муқофоти зиёде медиҳад, то ки айёми пириӣ худро бо фароғат гузаронад. Мутаассифона, Маҳмуди Ғазнавӣ ба гуфтаҳои бадхоҳон гўш дода, ба «Шохнома»-и Фирдавсӣ безъғиборӣ кард ва дар ивази заҳматҳои кашодаи шоир ба ӯ музди ночизе дод. Чунин рафтори султон боиси ранҷиши Фирдавсӣ гардид ва ӯ дар ҳақки Маҳмуди Ғазнавӣ ҳаҷвияе иборат аз сад байт навишт:

Аё шох Маҳмуди кишваркушоӣ,

Зи кас гар натарсӣ, битарс аз Худой...

Насриб дар ин номаи ман нигоҳ,
Ба гуфтори бадгўй гапгўй зи роҳ.
Мар он кас, ки шеъри маро кард наст,
Нагирад-и гардуни гарданда даст.
Ман ин номаи шаҳриёрони пеш,
Ба гуфтам бад-ин нағз гуфтори хеш.
Чу уграм ба наздики ҳаштод шуд,
Умедам баякбора барбод шуд.

Ҳаҷвияи Фирдавсӣ боиси қаҳру ғазаби султон Маҳмуди Ғазнавӣ гарид. ӯ фармон дод, ки Фирдавсро дастгир карда, ба зери пойи фило нартоянд. Фирдавсӣ аз таъкиби одамони султон аз шаҳр ба шаҳр гурехта, ниҳоят соли 1020 ба ватани худ баргашта, дар синни 86-солагӣ аз олам даргузашт. Абулқосими Фирдавсӣ дар таърихи адабиёти форсочик ҳамчун яке аз пайғамбарони шеър шинохта шудааст.

Дар шеър се тан пайғамбаронанд,

Ҳарчанд ки «ло набия баъдӣ»:

Авсофу касидаю ғазалро

Фирдавсию Анвариро Саъдӣ.

Фирдавсӣ дар навъҳои шеърии касидаю ғазалу китъаю рубоӣ қунаозмоя карда бошад ҳам, аммо дар таърихи адабиёти форс-тоҷик на ҷаҳон бо маснавии бузурги худ - «Шохнома» машхур гардидааст. «Шохнома» намунаи беҳтарини дostonҳои қаҳрамонӣ буда, аз шаст ҳазор байт иборат аст.

Худи Фирдавсӣ мегўяд:

Ин абёти ғарро ду раҳ, сӣ ҳазор,

Мар он ҷумла дар шеваи қорзор.

Абулқосими Фирдавсӣ ва асари безаволи ӯ - «Шохнома» дар таърихи тамаддуни башарӣ шўҳрати беандоза дорад.

Таълифи «Шохнома» дар асри X худ як воқеаи бузурги адабӣ ва маданӣ ба шумор меравад. Шоир дар асари худ беҳтарин хислатҳои инсонидонаи одамай, мисли хираду хирадмандӣ, некино неқўкорӣ, инсондўстию ватанпарварӣ ва ғайраро тараннум намуда, ахлоқи бadi одамиро маҳмуд мекунад, ки дар рўзгори мо барои тарбияи ҷавонон аз аҳамият ҳолӣ нест.

Хирадманд бошу беозор бош,

Ҳамеша забонро ниғаҳдор бош.

Хирад афсари шаҳриёрон бувад,

Хирад зевари номдорон бувад.

Хирад зиндаи ҷовидонӣ шинос,

Хирад мояи зиндагонӣ шинос.

Маёсӯй з-омӯхтан як замон,

Зи дониш маяфган дил андар гумон.

Ба манзил расид он ки гӯянда буд,

Беҳӣ ёфт он кас, ки чӯянда буд.

Ба фардо намон кори имрӯзо,

Бари тахт маншон бадомӯзо.

Аз имрӯз коре ба фардо мамон,

Чӣ дони, ки фардо чӣ созад замон.

Ба гетӣ беҳ аз ростӣ пеша нест,

Зи кажӣ батар ҳеч андеша нест.

Машав дар ҷавонӣ харидори ганҷ,

Ба беранҷ кас ҳеҷ манмӯй ранҷ.

Ҳаёт ва ғазолияти Абулқосими Фирдавӣ дар замони мо ба таври ҳеле чиддӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт. «Шохнома»-и ӯ ду маротиба дар нӯҳ ҷилд ҷоп карда шуд. Нависандаи номии тоҷик - Сотим Улуғзода ҷандини достони «Шохнома»-ро ба напш гардонда, пешкаши хонандагонӣ ҷавон кард.

Панду андарзҳои Фирдавӣ

Агар ду бародар ниҳад пушт, пушт,

Тани кӯхро ҳок молад ба мушт.

Бузургӣ саросар ба гуфтор нест,

Дусад гуфта чун ними кирдор нест.

Чу неқӣ кунад кас, ту подош кун,

В-агар бад кунад, низ пархош кун.

Ба ранҷ андар аст, ай хирадманд, ганҷ,

Наёбад касе ганҷ нобурда ранҷ.

Ҷавонмардино ростӣ пеша кун,

Ҳама неқӣ андар андеша кун.

Бибахшу бихур, то тавонӣ дирам,

Ки ҷуз ин дигар ҷумла дард асту ғам.

Ба хар кор дар пеша кун ростӣ,

Чу хохӣ, ки нағзоядаг костӣ.

Мақун дӯстӣ бо дурӯғозмой,

Ҳамон низ бо марди нопокрой.

Зи гетӣ ду ҷиз аст ҷовиду бас,

Дигар хар ҷи бошад, намонад ба кас.

Сухан гуфтани нағзу кирдори нек,

Бимонад ҷунон, то ҷаҳон аст рек.

Ҳама сар ба сар тан ба култан диҳем,

Аз он беҳ ки кишвар ба дупман диҳем.

Ба гетӣ намонад ба ҷуз номи нек,

Ҳар он кас, ки хоҳад саранҷоми неск.

Касе, к-ӯ ҷаҳонро бувад хостгор,

Наро дониш ояд, на гавҳар ба кор.

Ҳунармандро шоду наздик дор,

Ҷаҳон бар бадандеш торик дор,

Чу дӣ рафту фардо наёмад ба пеш,

Малех хира барбод авқоти хеш.

Хирадмандию пешбинӣ кунӣ,

Ҷавонию покдинӣ кунӣ.

Хусусиятҳои лексикӣ дар «Шохнома»-и Фирдавӣ. Таркиби дугавии «Шохнома» ҳеле бой ва рангоранг мебошад. Дар ин асар гуруҳҳои гуногуни лексикӣ - номи предмету ҳодисаҳои табиат ба монанди **оғтоб**, **мох**, **замин**, **осмон**, **абр**, **дарё**, **кӯҳ**, **тундар** ва **ғайра**, номи **хайвоноту паррандагон** ба мисли **шер**, **паланг**, **ғоз**, **мурғ**, **гов**, **асп**, **кабутар**, **гурӯз** ва дигарҳо дида мешаванд.

Дар «Шохнома» вобаста ба ҳодисаҳои харбӣ лексикаи харбӣ ҳеле зиёд ба кор бурда шудааст. Ҷунончи: **лашкар**, **сипох**, **посбон**, **чанг**, **размгоҳ**, **ҷавшан**, **найза**, **шамшер**, **пайкон**, **теғ**, **сипахбуд**, **сипар** ва **ғайра**.

Дар асар номи асбоби мусиқӣ, номи рустанӣ ва ғиёҳи мавқеи муайяне доранд, ба монанди **най**, **карнай**, **табира**, **шайпур**, **танбур**, **чанг**, **лола**, **гул**, **ёсуман**, **наргис**, **сарв** ва дигарҳо.

Дар «Шохнома» истилоҳҳои илмӣ тоҷикӣ низ дида мешаванд. Масалан:

Чу баррасту омад-ш хангоми тӯй,

Чу Парвин шудаш рӯю чун кир мӯй.

Чу кайвон ба бурҷи Тарозу шавад,

Ҷаҳон зери неруи базу шавад.

Дар «Шохнома» лексикаи динӣ ҳам дида мешавад. Ҷунончи: **худо**, **худавад**, **яздон**, **яздони пок**, **эзид**, **намоз**, **оташираст**, **паямбар**, **бихишт**, **ҷаҳоннофарин**, **парвардигор**, **кирдигор**, **бутқада**, **паратишкада**.

Дар асар истилоҳи фалсафиро ҳам дучор мекунем. Масалан:

Нагунҷад ҷаҳоннофарин дар макон,

Ки ӯ бартар аст аз макону замон.

Баъзе аз калимаҳои «Шоҳнома» ҳоло дар гуруҳи лаҳҷаҳо ё ягон лаҳҷаи тоҷикӣ истеъмоли мешаванд. Мисол: **рада**, **яла**, **пушта**, **хусур**, **чуфта**, **ёристан** (тавонистан).

Боигарии луғавии «Шоҳнома»-ро дар мисоли синонимҳои равшан дидаи мумкин аст. Чунончи: **чанг** - **разм**, **набард**, **пайкар**, **пархаш**; **подшоҳ** - **шох**, **хусрав**, **шахриёр**, **тоҷдор**, **дайҳимдор**, **тоҷвар**, **чаҳондор**, **кайҳонхидев**, **чаҳонбон**. Шоир баъзан дар як байт якчанд синонимро кор фармудааст.

Мисол:

Ба наздики хиргоху пардасарой,

Ҳамон хаймаву хуру чорпой.

Устодио маҳорати Фирдавсӣ ва боигарии забони адабии тоҷикро дар огози ташаққули он дар мисоли «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз рӯи синонимҳои офтоб ба таври барҷаста дидаи мумкин аст: **офтоб** - **хуршед**, **хур**, **шед**, **мехр**, **шчамаи гетфуруз**, **равшончароғ**, **чароғи замона**, **чоми зард**, **кулоҳи заррин** ва ғ.

Дар «Шоҳнома» калима, ибора ва таркибҳои феълӣ зиёде дида мешаванд, ки онҳоро шоир дар тасвири офтоб, тулуи он ба кор бурдааст. Бисёри онҳо дорои маънои мачозӣ ва истиорӣ мебошанд ва ҳамчун муродифҳои бадеии калимаҳои дигар хизмат мекунанд. Чунончи:

Чу мехмони мо буда бошед се рӯз,

Чаҳорум, чу аз чарх гетифуруз

Бияндозад он чодари лочвард,

Падид ояд ин чоми ёкути зард.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳазинаи калимаҳои гуфтугӯи халқ мебошад. Ин гуна калимаҳо қисмати асосии таркиби луғавии асарро ташкил медиҳанд. Масалан, **тундыву тезӣ**, **мӯру малах**, **хору хошак**, **фартут**, **курта**, **гаху бегах**, **хору зор**, **хор шудан** ва амсоли инҳо.

Дар «Шоҳнома» мо бисёр ибораҳои рехтаи тоҷикиро мебинем, ки бо ҳамон шаклу мазмун дар забонамон ҳоло ҳам истеъмоли мешаванд, ба монанди: аз даҳон бӯи шир омадан, чашм расидан, чашм доштан, чон ба лаб омадан.

Мисолҳо:

Ҳануз аз даҳон бӯи шир оядаш,

Ҳама рои шамшеру тир оядаш.

Қ-аз он пас ки чонам расида ба лаб,

Бар ин кини ман рӯз н-омад ба шаб.

Дар «Шоҳнома» зарбулмасалҳои ҳақли ҳамчун материали ғайри забон ба кор рафтааст. Мисолҳо:

Ки тундыву тезӣ наояд ба кор,

Ба нармӣ барояд зи с ӯро х мор.

Аз имрӯз кор ба фардо мамон.

Кӣ донад, к фардо чӣ гардад замон?

Фирдавсӣ калимаи «достон»-ро ба маънои зарбулмасал кор мефармояд:

Яке достон гъем, ар бишнавед,

Ҳамон бар, ки коред, худ бидравед.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ лексикаи ғайритоҷикӣ ҳеле кам дучор мешавад. Он ҳам баъзе калимаҳои паҳлавӣ (**оху**, **шахр**, **эдун**, **удар**), **юнонӣ** (**нафт**, **алмос**, **наргис**) ва каме луғатҳои арабӣ (**манзил**, **уд**, **инбар**, **даъво**, **казо**, **қадар**, **ҳадя**, **мавч қалб**). Баъзе калимаҳои арабӣ бо синоними тоҷикияшон баробар истеъмоли ёфтаанд, ба монанди **дуруд-салом**, **паём** - **салом**, **ғам-андӯх**, **хилъат-чома**, **даминафас**, **рабъд-тандур**. Ба гуфтаи устод Айний «Шоҳнома» асари камарабист. Бештарини калимаҳои арабии «Шоҳнома» монанди ҳадя, аҳсан, ғам, малак, фалак, казо, қадар, исмҳои ба ҳар форсизабон фаҳмо мебошанд.

Як гуруҳи калимаҳо аз рӯи зарурат ва талаботи қолидаҳои назм ё талаффузи онвақта дар «Шоҳнома» дар ду шакл ба кор бурда шудаанд:

ғамӣ - ғамгин

ово - овоз

замӣ - замин

эх - ҳеч

духт - духтар

душвор - душвор

пахлав - паҳлавон

сорбон - сорбон

боч - бож

Хусусиятҳои грамматикӣи забони «Шоҳнома». Аз замони таълифи «Шоҳнома» то замони мо таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣи замонамон ба баъзе тағиротҳо дучор шудааст. Ин тағиротҳо дар системаи феъл бештар мушоҳида мешавад. Чунончи:

1. Шоир аз исми феъл месозад:

паноҳ - паноҳидан

шикор - шикоридан

чаранг - чарангидан

гирев -гиревидан

2. Шакли асоси замони гузаштаи баъзе феълҳо аз забони ҳозира фарқ дорад:

бикафт - кафид

тозид -тохт

монид - монд

чора созид - чора сохт

Мисол:

Чу бишнид Гуштосп, ғам бирафт,

Ҳам пьст бар тан-ш, гуфти, бикафт.

3. Аз префиксҳои шаклсози феъл префикси би-, хаме(ме) хеле зиёд корфармуда шудааст. Мисолҳо:

Фиристода омад ба кирдори бод,

Бигуфт, он ҷи бишниду нома бидод.

Ҳамепечид аз банд Исфандиёр,

Ҳамебурд хон аз пасаш кадхудой.

Префикси хаме баъд аз феъл ҳам меояд:

Аз ахволи хон чанд гӯй хаме,

Руҳи ошғӣ чанд мӣй хаме.

Дар «Шоҳнома» префиксҳои хаме ва ме баъзан паиҳам меоянд.

Ҳамегуфту меҳасту меканд мӣй,

Ҳамезад кафи даст бар хубрӯй.

Морфемаи й(е) ба охири феълҳои замони гузаштаи шахси 1, ссӯми танҳо ва ссӯми чамъ ҳамроҳ шуда, ду маънои грамматикиро ифода мекунад:

а) амалу харакате, ки ичрои он дар замани гузашта ба шарте, ҳоҳише ё имконияте вобаста аст:

Ки гар туро хуни дил додаме,

Синас эч бар сар-нанҳодаме.

б) Такрор ва давомнокии амалро ифода мекунад:

Биёбони беобу гармои сахт,

К-аз ӯ мург ғашғӣ ба тан лахт-лахт.

Префикси ма- дар шакли инкории синаи амрӣ ва шакли инкории синаи хоҳишмандӣ ба кор бурда мешавад. Мисолҳо:

Магиредашон баҳри чони Зариф,

Бар аспони чангӣ мапоед дер.

Бад-ӯ гуфт, ки эй шаҳриёр,

Мабинод чашмат бади рӯз гор.

Префиксҳои андар- (дар-), **фуръ**, **фуръд**, **фароз**, **боз**-, **бар**- префиксҳои калимасоз мебошанд.

Префикси андар- нисбат ба дар-сермахсул буда, пеш аз феълҳои омадан, овардан, кашидан ҳамроҳ мешавад ва ба даруни предмет раёнаи шудани амалро мефаҳмонад:

Гурезон бод андаромад ба об

Бех ояд зи мъллдан андар шитоб.

Префикси андар- ба феъл ҳамроҳ шуда ба поён равона шудани амалро мефаҳмонад.

Пас онгаҳ зи асп андаромад нагун,

Ҳама тан пуроҳан, даҳон пур зи хун.

Префиксҳои **фуръ**-, **фуръд** ва **фароз** як андоза маънои лугавиашонро нигоҳ доштаанд:

Чунин то шаби тира омад фароз,

Таҳимтан ҳамекард хар гуна соз.

Префикси **бар**-серистеъмол буда, маъноҳои гуногуни грамматикиро ифода мекунад:

Дилорой чун ин суханҳо шунид,

Яке боди сард аз чигар баркашид.

Дар «Шоҳнома» зарфҳои «**ханӯз**», «**хар замон**» дар шакли «**онӯз**» ва «**хизмат**» низ истеъмол шудааст. Калимаи «**дутой**» ба маънои «**хам шуда**» кор фармуда шудааст.

Мисолҳо:

Дутой шуду бар замин бьса дод.

Туро нъз, пуру, гаҳи разм нест.

Ки хазмон барорад гурунгу гирев.

Аз хиссаҳои номустақили нутқ дар «Шоҳнома» пешояндҳои содда дар ду шакл: **бар-абар**, **бо-обо**, **бе-абе**, **дар-андар**, **ба-бад** бисёр истеъмол шудаанд.

Пешояндҳои таркибии изофӣ низ мувофиқи талаботи назм аз ҷиҳати ҷой фарқ доранд: **пешӣ шоҳ андар** - дар **пешӣ шоҳ**, **гирди он кӯҳ бар** - **бар гирди он кӯҳ**, **ба шаҳр андарун-ба даруни шаҳр**.

Мисол:

Ба шодӣ ба шаҳр андарун омаданд,

Або паҳлавони фузун омаданд.

Дар «Шоҳнома» пешояндҳои таркибии «**ба кирдори**», «**ба сони**», «**бар расми**», «**бар онни**» хеле бисёр истеъмол шудаанд. Мисол:

Зи лашкар биёмад бар кирдори бод,

Чунин гуфт, к- «эй Тъси фаррухнажод» ...

Пасоянди -ро дар «Шохнома» вазиғаҳои гуногун дорад. Яке аз ин вазиғаҳо ба ҷои **и-и** **изофӣ** омадани -ро мебошад. Мисол:

Буриду дариду шикасту бубаст,
Ягонро сару синаву пову даст.

Воситаҳои алокаи ҷумлаҳои мураккаби тобё ҷамон пайвандакҳо мебошанд, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ асосан истеъмоли мешаванд. Пайвандаки «зеро», «зероки» дар **шакли «азеро»** низ истеъмоли шудааст. Калимаи «**кучо**» ба вазиғаи пайвандаки «**ки**» бисёр кор фармуда мешавад. Мисол:

Шахи ғарчагон буд бар сони шер.

Кучо пушти пил оваридӣ ба зер.

Дар «Шохнома» типии ҷумлаҳои дида мешавад, ки мубтадои грамматикӣ он дар шакли **пуркунандаи бевосита** бо ҷонишинҳои шахсии **шахси якуму дуум** ва **пасоянди -ро** ифода шудааст. Мисол:

Маро рафт бояд ба Албурзкӯх,

Ба коре, ки бисёр дорад шукӯх.

Туро рафт бояд зи баҳри писар,

Або лашкаре сохта пурхунар.

Воситаҳои тасвирии забони «Шохнома» беҳаду ҳисоб аст, ки сарчашмаи асосии онҳо забони гуфтугӯии мардумони Хуросон ва Мовароуннаҳр мебошад. Шоир забони халқ, эҷодиёти онро доништа, нормаҳои забони адабию дар асараш риоя мекунад.

Аз хусусиятҳои забони «Шохнома» зеринҳоро қайд кардан мумкин аст:

1. Истеъмоли як қатор калимаҳо дар ду шакл аст: **ово-овоз, эҷ-ҳеҷ** **гусе-гусел, гуво-гувоҳ** **або-бо**.

2. Шоир барои ифодаи марому андешаи худ калимаҳои мураккаби зиёде сохтааст: **чиниқабой, гавҳарнигор, пилпайкар, донишпажӯх, нишастанга, маҳдидор**.

3. Истифода ва истеъмоли синониму антонимҳои зиёди калимаҳо яке аз хусусиятҳои барҷастаи калимаҳо яке аз хусусиятҳои барҷастаи «Шохнома» аст.

4. Як гурӯҳ луғатҳои «Шохнома» ҳоло аз истеъмоли барномадаанд, ба монанди: **мӯъбад, пизишк, гурд, эдар, эдун, андархӯрдан ва ғ.**

5. Дар «Шохнома» баъзе шаклҳои грамматикӣ, махсусан дар **системаи феъл**, дида мешаванд, ки ҳоло истеъмоли намешаванд.

6. Алокаи байни **ҷумлаҳои мураккаби тобё** бештар ба воситаи пайвандаки «**ки**» анҷом меёбад.

Савол ва супоришот

1. Мақеи Фирдавсӣ дар таърихи забони адабии тоҷик то ҷи андоза бузург аст?

2. Шохнома намунаи дурахшони ёдгории хаттии асри чанд мебошад?

3. Хусусиятҳои лексикӣ «Шохнома»-и Фирдавсӣ муайян намоед?

4. Хусусиятҳои грамматикӣ забони «Шохнома»-и Фирдавсӣ баён соде?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

2. Фирдавсӣ «Шохнома» ҷилди I-VIII. Душанбе, Адиб, 1987.

3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб: ҷ. II. Забонишиносӣ. – Душанбе, 1980;

4. Гафуров Р. Хошимов С. Камолитдинов Б. Услубишиносӣ. Душанбе, Маориф, 1995.

5. Ҳалимов С. Таърифи забони адабии тоҷик. Душанбе, 1975.

МАЪРӮЗАИ 13

ИНКИШОФИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI-XIII ВА БА ВУҶУД ОМАДАНИ АСАРҲОИ НАСРИ

Нақшаи мавзӯ:

1. Ба вучуд омадани настри классикӣ ва аҳамияти он, дар инкишофи забони адабии тоҷик.

2. Аз ҳисоби калима ва ибораҳои нав бой шудани таркиби луғавии забони тоҷикӣ.

3. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII.

4. Хусусияти луғавии «Қобуснома».

Ба вучуд омадани настри классикӣ ва аҳамияти он, дар инкишофи забони адабии тоҷик. Забон ҳодисаи иҷтимоӣ буда, таркиби луғавии он дар ҳолати тағирёбии қариб пайдарпай мебошад. Дар асоси чунин қонуниятӣ махсус забони адабии тоҷик ҳам дар давоми асрҳои XI-XIII фонди асосии луғавӣ сохти грамматикӣ худро асосан нигоҳ дошта, баъзе тағиротҳоро аз сар гузаронд.

Тағироте, ки дар забони адабии тоҷик дар давоми асрҳои XI-XIII ба вучуд омад, муҳтасар аз далелҳои зерин иборат аст.

Дар давоми 200 сол як қисм калима ва ибораҳои қадимаи тоҷикӣ-форсӣ, ки дар забони адаби то асри XI зинда ва дар истиёмол буданд, охишта-охишта аз истиёмоли умум баромада монданд. Масалан, **қалимаҳои бостон-қадим, мўъбад-донишманд, пажўҳанда-чўянда, гав-пахлавон, эдун-имрўз, дайҳим-ҳадя, сигол-андеша, ял-пахлавон, дастбурд-гала, а** ва ғайраҳо. Ои ин гуна калима ва ибораҳои қадима ва ибораҳои дигари тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-ўзбекӣ ишғол намуданд.

Ғайр аз он, дар ин муддат маънии баъзе қалимаҳо дигар шуд, дар баъзе қалимаҳо тобиши нави маъноӣ ба вучуд омад ва шакли як қатор қалимаҳо аз ҷиҳати фонетикӣ ва морфологӣ тағир ёфт. Масалан, қалимаи **ёл** дар ашъори Фирдавсӣ ба маънои **қашф** қор фармуда мешуд. Мафҳуми ин қалима баъдҳо тағир ёфт ва ба ҳайвонот хос шуда монд (**ёли асп, ёли хар**).

Қалимаи **гарданкаш** дар замони Фирдавсӣ синоними **гурд, ял, гав** буда, маънои паҳлавонро ифода мекард. Ин қалима рафта-рафта ба маънии **рӯ тофтан, яқрав будан, рад намудан** қор фармуда мешудагӣ шуд, ки синонимаш қалимаи **гарданпах** мебошад. Қалимаи **дирафш**, ки синоними **ливо, байрақ** буд, шакли худро андак тағир дода, дар шакли **дарафш** ба маънои **бигиз** боқӣ монд.

Ба ин тариқа, дар давоми якҷанд аср аз ҳисоби мурда рафтани як қатор қалимаҳои қадима, тағири шакли ва маъноии баъзе аз онҳо, инчунин аз ҳисоби пайдоиши қалима ва ибораҳои нав дар таркиби забони тоҷикӣ тағироти муайяне ба вучуд омад, ки ин ҳодиса яке аз далелҳои торафт бой шудан, инкишоф ёфтани суфта гардидаи забон ба шумор меравад.

Тағироти дигар дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ иборат аз он аст, ки дар давоми якҷанд аср **хеле қалима ва ибораҳои туркӣ-ўзбекӣ ба забони тоҷикӣ дохил шуда, сабаби боз ҳам пурратар гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ** гардиданд. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани қалимаҳо аз забонҳои туркӣ-ўзбекӣ аз давраҳои қадим сар мешавад. Дар Осиёи Миёна аз қадим бо қавмҳои туркизабон муносибати наздики ҳамватани доштани халқи тоҷик аз ибтидои асри XI сар карда аз тарафи Қарохониҳо истило шудани Мовароуннаҳр ва сар шудани ҳукумати салҷуқиҳо, хоразмиҳоиҳо ва муғулҳо ба забони тоҷикӣ таъсир бахшид. Дар ҳамин шароит ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ як қатор қалима ва ибораҳои туркӣ, муғулӣ монанди **элхон, хон, хоқон, тамга** ва ғайраҳо дохил шуданд.

Аз ҳисоби қалима ва ибораҳои нав бой шудани таркиби луғавии забони тоҷикӣ Аз асри XIII сар карда ба забони тоҷикӣ

дохил шудани элементҳои забони қавмҳои туркизабод тезда шудааст. Махсусан, дар асрҳои XV-XVI дар Мовароуннаҳр ва Хуросон адабиёти классикии халқи ўзбек тараққӣ карда монанди Навоӣ шоирони ба ду забон (ўзбекӣ ва тоҷикӣ) эҷодкунанда ба майдон омаданд. Чунин анъана дар асрҳои баъдина низ давом ёфт.

Дар ин давр қалимаҳои туркӣ-муғулии **босқокон** — амалдори қарбӣ дар армияи муғулҳо, **ялвуч** — пешвои дин, чумча-қағфир ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд. Масалан:

Ғарибе гарат мост пеш оварад,

Ду паймона об асту як чумча дъғ.

Қалимаи **чумча**, баъдтар **қошук** ҳам муродифи лафзи қағфир гашта, ба нормаи забони адабии тоҷик даромадааст. Ин фикрро шарҳи «**ёис-ул-лутот**» ҳам тасдиқ мекунад: «чумча лафзи туркист, ба маънии қошук ва қағфири кўчак».

Убайди Зоконӣ дар «**Рисолаи дах фасл**» қалимаи туркии бо морфемаи «чӣ» сохташударо қор фармудааст: «**Ал-воҷиб-улқатл**» (**қушта шуданаш зарур**) — **тамғочии шаҳр**». Дар давоми асрҳои баъдина ба таркиби луғавии забони адабии тоҷик монанди **қўшун, юриш, байрақ, қаймоқ, элак, қаровул, оқсаққол, сурма, урда, бегим, хоним, бек** ва ғайра қалимаҳои туркӣ-ўзбекӣ дохил шуданд.

Ба ин тариқа, дар давоми асрҳо омезиши забони тоҷикӣ бо забонҳои қавмҳои туркизабони Осиёи Миёна забони тоҷикиро маҳз ҳароб накард, балки барои инкишоф ва тақомулоти минбаъдаи он материал дод.

Чунон ки дар боло дида шуд, инкишофи забони тоҷикӣ бо роҳи қабул карда шудани элементҳои умумии оммафаҳм, охишта-охишта аз истиёмол баромадани элементҳои кўҳна ва торафт зиёд шудани қушиши ба омма наздиккунии забони китобии тоҷик ба амал омадааст. Бо вучуди ҳамаи ин, баъд аз асри X дар давоми 200 сол мо торафт афзудани нуфузи забони арабиро мебинем. Ин ҳодиса сабаби таърихӣ-иҷтимоӣ дошт:

1. Баъд аз асри X майлу кўшиши тозанигоҳдории забони тоҷикӣ на аз қалимаҳои ибораҳои душвору ба омма номафҳуми арабӣ худдорӣ кардан ба андозае суст шуд.

2. Дар мактабҳои ибтидоӣ омўхтани «Қуръон» расмият ёфта буд. Забони тоҷикӣ забони дараҷаи дуюм ҳисоб хфта, қоидаҳои грамматикӣ он омўзонидани намешуд.

3. Як гурўҳ шоирони дарбор содда ва равонависиро наметанасиданд. Бо ин мақсад ба забони арабӣ муроҷиат карда,

калима ва ибораҳои мафхуми номафхуми арабиро иктибос мекарданд. Услуби назмин ва забони муғлаки асарҳои онҳо аз ҳамин сабаб ба вучуд омада буд. Ин ҳодиса рафтарафта сабаби вазнинии забони адаби-китобӣ ва қор карда шудани услуби мураккаби классикӣ шуда монд.

Чу Исфандиёр - он гави пилтан - паҳлавон

Худованди аврангу босаҳм тан,

Аз он Нӯҳ бишнид бонги падар,

Ба зорӣ ба пеш андарафганд сар.

(Дақиқӣ)

Яли тегзан гуфт: «Фармон турост, - паҳлавон

Ки ту шахриёриву кайҳон турост!»

(Дақиқӣ)

Яке нома буд аз гаҳи бостон, - қадим

Фаровон бад - ӯ андарун достон.

(Фирдавӣ)

Пароканда дар дасти ҳар мъбаде, - донишманд

Аз ӯ баҳрае бурда ҳар бихраде.

Яке паҳлавон буд деҳқоннаҷод,

Далеру бузургу хирадманду род, - баҳолур, сахт

Пажъҳандаи рӯз гори нахуст, - чъянда

Гузашта суҳанҳо ҳама боз ҳуст.

Ки гетӣ ба оғоз чун доштанд,

Ки дар ба мо хор бигзоштанд. - имрӯз

Бияфтодаш аз дасти эронӣ

Дирафши фуруз андаи қовиён, - байрак, ливо

Фуруд омаду баргирифти зи хок,

Бияфшонд аз ӯ ҳоку бистурд пок.

(Дақиқӣ)

Фонди асосии лугавӣ ва соҳти грамматикӣ забони адабии

тоҷик дар асрҳои XI-XIII. Тағйироти сиёсии охириҳои асри X, яъне аз байн рафтани давлати сомонӣ, ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани Қарохониҳо ва ба дасти Ғазнавиён гузаштани Хуросон ба ҳаёти фанӣ ва адабии халқӣ тоҷик таъсир накарда нагавонист. Тараққиёти илм ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна, пешрафти забони дарӣ ва адабиёти

тоҷик дар натиҷаи ҷангҳои пай дар пай ва задухӯрдҳои дохилӣ то як дараҷа боздошта шуд.

Ба вучуд омадани давлати бузурги Маҳмуди Ғазнавӣ ва ба як марказ муттаҳид гардидани тамоми хоки Хуросон, Ҷағониён, Ҳатлон, Ҷаҳористон, қисми асосии Эрон ва шимолӣ Ҳиндустон барои раванкаи илму фан ва адабиёт аз нав баъзе шароит ва имкониятҳо фароҳам овард.

Дар ин давра муносибати Осиёи Миёна, махсусан Хуросон ва Ҷаҳористон бо Бағдод тақвият ёфта, нуфузи Бағдод дар давлати ғазнавӣ, дар Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле афзуд. Ин муносибат, дар нисбати худ, боиси он шуд, ки дар айёми Ғазнавиён забони арабӣ инҳоятдараҷа паҳн гардид. Агар дар аввалҳо қорҳои девон (идораи роҷеъ ба муқотибаҳои давлатӣ) бо забони дарӣ анҷом меёфта бошад, инқун қомилан ба забони арабӣ гузашт. Дар девон бештар одамони арабидон ба қор кашида шуданд. Аз ин қост, ки аз давраи Ғазнавиён сар карда қалима ва ибораҳои арабӣ беш аз пеш ба забони тоҷикӣ дохил шудан гирифтанд.

Дар он замон адабиёти тоҷик асосан дар пойтахти давлати ғазнавӣ марказият пайдо намуд. Чи навъе ки сарчашмаҳои адабӣ қайд кардаанд, ба дарбори султон Маҳмуд ҷандин тахҳо шоирон гирд омада буданд. Султон Маҳмуд маҳз барои шӯҳрат ёфтан ва мавриди мадҳу ситонид қарор додани қорнамоиҳои худ ҳомии адабиёт гардид. Аз ҳамин сабаб ҳам, жанри қасидаи мадҳия дар ин давра хеле ривоч гирифт.

Яке аз шоирони бузурги қасидасаро, ки дар дарбори султон Маҳмуд ба унвони «Маликушшуаро» мушарраф гардида буд, Абулқосим ҳасан ибни Аҳмад Унсурӣ Балхӣ мебошад, ки дар солҳои 60-уми асри X таваллуд ёфта, соли 1039 вафот намулдаст. Ӯ пас аз таҳсили илму ҳунар, ба воситаи бародари султон Маҳмуд амир Наср ба дарбори давлати ғазнавӣ роҳ ёфт. Унсурӣ дар ақсарияти наҷкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуда, қисми асосии қасидаҳои худро ба васфи ғалабаҳои султон бахшидааст. Муосиронаш ӯро чун устоди забардасти суҳан бисёр таъриф ва таҳсин кардаанд. Ба қалами ӯ чанд маснавии ошқона, ки порчаҳои парокандаи онҳо то замони мо расидаанд, аз ҷумла, маснавии «Вомик ва Уэро» тааллуқ доранд. Унсурӣ сабки баёни мураккаб ва пуристиораи қасидаи мадҳияро ба адабиёти форсу тоҷик таъбиқ намуд.

Дар асри XIII забони тоҷикӣ - форсӣ хеле мураккаб гардида буд. Дар кишварҳои форсигӯён наслҳои маснӯъ доман густурда, ривочу

равнак дошт. Аз тарафи дигар, сабки ироқӣ низ дар шеъри Аҷам кайҳо болу пар мезад ва майдондорӣ мекард. Калимоту ибороти забони арабӣ дар назму наср мақоми воло пайдо кард. Вале дар баробари ҳамаи ин адибоне буданд, ки нисбат ба забони модарӣ эҳтироми зиёд доштанд ва асарҳои хешро бо забони солдаи оммафаҳм эҷод карда, ба ин восита муносибати хешро ба гузаштагон баён менамуданд. Яке аз ҳамин гуна адибон Муслиҳиддин Саъдӣ Шерозӣ буд. У дар ғазалиёт, касидаҳо, рубоӣёт ва китъаоташ бо як ҳисси баланд, бо як тарзи баёни шoirона хусни ёру зебоҳои диёрро ҷунон васф кардаст, ки аз ин тасвири ҷаҳон - ҷаҳон лаззат мебаред ва дар баробари ин, ба ин восита калби инсон ба ҳаёт гармтар ва назари инсон нисбат ба оламу одам фарохтар мегардад. Ба ин ғазал, ки «Бӯйи Наврӯз» ном дорад, тавачҷӯх кунед:

Баромад боди субҳу бӯи Наврӯз,
Ба коми дӯстону бахти пирӯз.

Муборак бодат ин солу ҳама сол,
Ҳумоюн бодат ин рузу ҳама рӯз!

Чу оташ дар дарахт афканд гулнор,
Дигар маҷал манех, оташ маяфрӯз.
Баҳоре хуррам аст, эй гул, кучой?

Ки бинӣ булбулнро нолаву сӯз.
Ҷаҳон бе мо басе будасту бошад,
Бародар, ҷуз нақӯномӣ маяндӯз.

Нақӯй кун, ки давлат бинӣ аз вахт,
Мабар фармони бадгӯйи бадомӯз.
Манех дил бар сарои умр, Саъдӣ,

Ки бар гӯмбад нахоҳад монд ин кӯз.

Пас аз кироати ғазал кас гӯмон мекунад, ки онро имрӯз ягон шoirи бӯзурге эҷод карда бошад. Охир ҳама калимоту ибороташ фаҳмо ва ғазал ҳам ба шарҳу маънидод зарурат надорад. Одам, ки пир шуд, миёнаш кӯз мешавад. Дар ин байт Саъдӣ пириро хешро ёд кардааст. Яъне, коматаш ҳамидааст. Аз санъати мачозу киноя бамаврид истифода бурдааст. Ҳамин тавр, калимаҳои манқал, гул, сарои умр ва амсоли ин бори маънӣ ба дӯш доранд ва фасоҳату балогати ғазалро афзун гардониданд.

Аз ин нигоҳ насри Саъдӣ ҳам сода, равон ва дилписанд аст. Аммо гуфтори мо маъноӣ онро надорад, ки кулли эҷодиёти адиб якмаром ва якнавохт бошад. Охир, Саъдӣ забони арабиро ҳеле хуб медонист ва бо ин забон баъзе асарҳои худро иншо карда буд. Табиист, ки дар баъзе мавридҳо аз калимоту ибороти лисони араб истифода мебудрд ва ҳатто

дар «Улистон» ҷо-ҷо абёти арабиширо овардааст. Вале онҳо каманд. Саъдӣ саъю талош меварид, ки асарҳои барои хонандаи оддӣ, марди ҳаёқону коргар, галакору богпарвар дастрасу фаҳмо бошад, то онон битанованд бе ягон душворӣ аз мақсаду мароми навишанда огоҳ бинишанд. Барои мисол танҳо як ҳикояти кӯтоҳи шайхӣ бузургворро меорем:

«Дукмони Ҳакимро гуфтаанд:

Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

Гуфт: Аз беадабон. Ҳар чӣ аз онҳо ба назарам нописанд омад, аз он паркез кардам».

Метавон бо як боварии том гуфт, ки мазмуну мӯтавоӣ он барон Ҳар як хонанда фаҳмоаст.

Дар ҳикояти «Паҳлавони тарсонҷак» Саъдӣ бо як забони солдаи фаҳмо ҳислатҳои манфури ашхоси худроху худбин, ки хешро ситоиш карда, дар паҳлавонӣ ҷун Рустами Достон мениндоранд, вале дар амал ҳеҷанд, балки тарсонҷаку бегурдаанд, нишон додааст:

«.. Иттифоқо, ману ин ҷавон харду аз пайи ҳам равон будем. Ҳар дигори калим, ки ба пешамон мебаромад, бо қувваи бозӯ меафканд ва Ҳар дарахти азим, ки меид, бо зӯри сарпанҷа аз бех меканд ва фатхунон мегуфт:

Ин ку, то китифу бозӯи гурдон бинад?!

Шер ку, то қафу сарпанҷаи мардон бинад?!

Мо дар ин ҳолат будем, ки ду хинду аз паси санге сар бароварданд ва оҳанги куштани мо карданд. Дар дасти яке ҷубе ва дар бағали дигаре кулӯхкубе буд. Ба ҷавон гуфтам:

Бӣёр он чӣ дорӣ зи мардию зӯрӣ,

Ки дуишан ба пойи худ омад ба гӯре!

Тиру камонро дидам аз дасти ҷавон афтода ва баданаш ба ларза даромада. Ҷорae ҷуз он надидам, ки либосу силоху ҷома раҳо кардем ва ҷон ба саломат бурдем». Мусаллам аст, ки дар ин ҳикояи калимоти душворфаҳм ба назар намерасад. Илова бар ин, калимаи «пойистан», яъне пойидан ба маъноӣ интизор шудан, нигарон будан омадааст, ки дар шеваҳои кӯҳистон калимаи серистеъмола аст. Аз ин ба ҷунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар асри XIII дар забони адабӣ ин калима мавриди истифода қарор дошта будааст.

Ҳамин тавр, Саъдӣ барои мардумӣ қардани забони асарҳои саъю кӯшиши зиёде намуд. Саъдӣ дар баробари аз халқ гирифтани образ, сюжетҳои рангоранг, инчунин забони зиндаи халқ, калимаҳои солдаи хушонаг, таъбирҳои рехта, зарбулмасалу мақолҳои халқиро

омӯхта, дар асарҳои бо камоли маҳорат истифода бурд. Зимнан, бояд эътироф кард, ки Саъдӣ масъалаҳои муҳими ҷиндагӣ, мавзӯҳои панду ахлоқ, таъкиди замон, адолатпарварӣ ва инсондӯстии худро ба воситаи забони сода ва хушобурангӣ халқӣ баён кардааст.

Таъбирҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ агар, аз як тараф, ҷиҳатҳои бадеӣ—таъсири асарҳои адибро пурқувват ва барҷаста намуда, ба хонандагон завқи эстетикӣ бахшанд, аз тарафи дигар, ба санъати ҳайратовар моҳияти ҳодисаҳои ҳеле мураккабро ифода менамояд. Онҳо инчунин барои боз ҳам возеҳу барҷаста нишон додани ҷаҳони ботинӣ ва ҳолатҳои рӯҳии персонажҳо ва ҷаҳрамонҳои лирикӣ аҳамияти калон доранд.

Саъдӣи Шерозӣ дар баробари аз халқ омӯштан ва истифода бурдани забон, услуби нигориш, таъбирҳои рехтаи халқӣ, зарбулмасалу мақол ва дигар воситаҳои гасвир худаш ҳам таъбиру ибораҳои дилҷасп ва хушоҳанг, суҳанҳои пурҳикмат (афоризмҳо) гуфтааст, ки дар асрҳои минбаъда мавриди истифодаи адибони дигар қарор гирифтаанд. Аксарияти суҳанони пурҳикмати адиби нуктасанҷ имруз ҳаи дар байни халқ машҳур буда, халқ аз онҳо дар ҳар маврид истифода мебарад. Онҳо ба ганҷинаи адабиёти ҷиҳодӣ ҳамчун зарбулмасалу мақол дохил шудаанд.

Хусусияти луғавии «Қобуснома». Унсурулмаолии Кайковус дар «Қобуснома» ҷумлаҳои содаи дутаркибаро нисбат ба ҷумлаҳои содаи яктаркиба бештар истифода кардааст: 1. Ҷумлаи содае, ки дар ташкили он ҳарду сараъзо иштирок менамоянд, ҷумлаи дутаркиба ном дорад: «Худои таъоло ҳаҷ тавонгаронро фармуд» [с.19]. «Ва об тез ҳамеомад» [с.24]. «Хрунарашид омад» [с.35]. 2. Ҷумлаи содае, ки танҳо аз як сараъзо ташкил меёбад, ҷумлаи яктаркиба ном дорад [1. 24, 206]. Дар ин хели ҷумла ҳамаи калимаҳо дар атрофи як сараъзо муттаҳид мешаванд: «Ранси Бухоро» [с.18] «Ба ҷӣ маълум кунӣ» [с.38] «Далели дигар» [с.39]. Фасли дуюми боби якуми дисертатсия «Ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати маъно ва оҳанг дар «Қобуснома» унвон дорад. Ҷумла яке аз воҳидҳои муҳимми нутқ ба шумор рафта, мубодилаи афкор танҳо ба воситаи он ба амал меояд. Ҳангоми ифодаи фикр гӯянда дар назди худ метавонад, ҳар гуна мақсад гузорад: доир ба ягон ҷиз маълумот диҳад, фикрро тасдиқ кунад, шубҳаро баргараф намояд, амру фармон диҳад, изҳори муҳаббат кунад, хиссиётро ифода кунад ва ғайра. Аз ҳамин ҷиҳат аз рӯи мақсаду ният ва оҳанг ҷумлаҳои сода хикоятӣ, саволий, амрӣ ва хитобӣ мешаванд.

Ҷумлаи хикоятӣ. Гӯянда ғаввисанда ба воситаи ин хели ҷумла ягон ҳодисаву воқеаро нақл мекунад, фикрро тасдиқ ё инкор менамояд. Ҷумлаҳои хикоятӣ дар «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус барои нақлу баёни муътадили ҳодисаю воқеа истифода шудааст: «Дилам хуш гапшт» [с.150]. 1. Ҷумлаҳои, ки дар онҳо соҳиби амал аст. Ин навъ ҷумлаҳо муносибати гуногуни маъноӣ дошта, дар «Қобуснома» серистеъмоланд. Ин ҷумлаҳо ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд: а) Аҳбори оддӣ (шаҳс ва амали ӯ): «Султон дилтанг шуд» [с.157]. б) Муносибати ду ғаввисанда (яке дар нақши мубтадо ва дигар дар нақши пурқунанда ғаввисананда): «Амир эшонро хилъат фармуд» [с.90]. в) . Муносибати шаҳс ба ҳол: «Пас, ин роҳи гарон аз баъри ин қавм сохтаанд» [с. 132]. 2. Ҷумлаҳои, ки дар онҳо амалқунанда исми ҷондори ғайришаҳс аст ва суҳан дар бораи он менамояд: «Ва асии зог чашмшакур буд» [с.78]. «Ва дар он дарё моҳӣ бисёр аст» [с. 122]. 3. Ҷумлаҳои, ки дар онҳо амалқунанда ашъ аст: «Мулки Гелон ба ҷаддон туро з-ӯ ёдгор омад» [с. 10]; «Замон гузаранда аст» [с. 12]. 4.

Ҷумлаҳои, ки мубтадо номи амал аст: «Ва танҳо нишастан аз ҷамъишани бад авлотар» [с.96]. Ҷумлаи саволий. Дар ҷумлаи саволий фикр ва мақсади гӯянда ба тариқи пурсиш ифода мешавад. Яке аз хусусиятҳои фарққунандаи ҷумлаи саволий дар он аст, ки шунавандаро бо 1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе, 1987. Ҷ. 2. - С. 206. 8 додани маълумот водор менамояд ва ба ин восита гӯянда аз ҳамсуҳбатҳои худ ягон ҷизро фаҳмида, ҷизро аниқ мекунад. Ҷумлаҳои саволий аз рӯи маънову мазмун ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд: а) ҷумлаҳои содаи саволийи ҳоса; Ҷумлаҳои содаи саволийи ҳоса яке аз гурӯҳҳои серистеъмоли ҷумлаҳои саволийро дар «Қобуснома» ташкил медиҳад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои саволий ҳатман ҷавоб талаб мекунад: Вай кучорафтааст? [с.13]. «Ин саҳо ҷист?» [с.116]. б) ҷумлаҳои саволийи риторикӣ. Ин хели ҷумлаи саволий на танҳо дар муқолама, балки дар монолог низ қор фармуда мешаванд ва ба савол ҷавоб талаб намекунанд (савол метавонад бе ҷавоб монад). Аз рӯи ифода ва мазмун баъзан ба ҳам мувофиқат намекунанд (яъне ифодаи тасдиқ маъноӣ инкор ва баръакс, ифодаи инкор маъноӣ тасдиқро дода метавонад): «Дӯстӣ кай андар дили вай буд?» [с.102]. в) ҷумлаҳои содаи саволийи водорқунанда. Ҷумлаҳои саволийи ҳоса, ки ҷавоб талаб намекунанд, фикрро тасдиқу инкор намекунанд, балки шунавандаро ба амале водор менамоянд: «Ҷӣ тавонам кард?» [с.158]

«Эй писар, аввал бидон, ҷавонмардӣ чист?» [с. 165] Ин ҷавонмардро чӣ ҷавоб бояд дод? [с. 170].

Чумлаи амрӣ. Чумлаҳои содаи амрӣ дар «Қобуснома» нисбат ба чумлаҳои содаи ҳикоятӣ кам истеъмоли шудаанд. Ин чумлаҳои сода фармон ва супоришро мефаҳмонанд ва маънои хоҳиш, маслиҳат ва даъватро низ ифода мекунанд. Хабарӣ чумлаҳои содаи амрӣ доимо ба феълӣ фармоишӣ ифода мешавад, ки он бо сигаи амрӣ баробар аст. Гуруҳи асосии чумлаҳои содаи амрии «Қобуснома»-ро чумлаҳои ташкилӣ мекунанд, ки маънои амр ва супориш доранд ва дар «Қобуснома» баъзан ин чумлаҳо ба воситаи пешванди ма- шакл мегиранд. Ин пешванд ба амр оҳанги катъият мебахшад: Накутӣ мардумов мабош [с. 40].

«Қари нокардaro карда машиндор» [с. 33]. Қисмати бештари хабарӣ чумлаҳои амрӣ, одатан, ба воситаи сигаи амр ифода мегардад. Аз ин сабаб дар чумлаҳои амрӣ сигаи амр яке аз маъмултарин шаклҳои феълӣ ба шумор меравад. 1. Ифодаи шудани хабарӣ чумлаҳои амрӣ бо сигаи амр: а) Бо шумораи танҳо: Зан аз бегонагон хох [с. 93]. б) Бо шумораи ҷамъ: Ва он амирро зуд пегии ман оред [с. 67]. Чумлаҳои амрии хабарашон бо сигаи амр ифодаёфта дар «Қобуснома» бештар дар муқолаи кор фармуда шудаанд. 2. Бо сигаи парти - хоҳишмандӣ ифодаи шудани хабарӣ чумлаи амри: а) Бо аорист: Шахси дуҷуми танҳо: Аз ҳоли лашкар ва раъият неқ огоҳ бош ва аз ҳоли мамлақати хеш беҳабар набoш [с. 162]. Чумлаҳои хитобӣ. Чумлаҳои амрӣ, ҳикоятӣ ва саволий хангоми бо ҳиссиёти баланд ва оҳанги нидову хитоб талаффуз шуданашон ба чумлаи хитобӣ табдил меёбанд: «Зиндагии Худованд дароз бод!» [с. 80] «Субҳоноллоҳ!» [с. 116] «Ин кӯдак хубрӯй нест!» [с. 112]

Савол ва супоришот

1. Ба вучуд омадани насри классикӣ ва аҳамияти он, дар инкишофи забони адабии тоҷик чӣ гуна ҷараён гирифтааст?
2. Аз ҷисби чӣ гуна қалма ва ибораҳои нав таркиби лугавии забони тоҷикӣ бӣ шудааст?
3. Фонди асосии лугавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII аз кадом манбаъҳо буд?
4. Хусусияти лугавии «Қобуснома» баён созед?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. Ҳалимов С. С. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе. Дониш, 1976.
3. Маъсумӣ Н. Асрҳои мунтахаб: ҷ. II, Забонишноӣ. – Душанбе, 1980;
4. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷикӣ форс. Самарқанд, 2006;

МАЪРӯЗАИ 14

ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XIII-XV ВА БА ВУҶУД ОМАДАНИ НАСРИ СОДДА ВА МУРАККАБ

Нақшаи мавзӯ:

1. Мавқеи забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV.
2. Забон ва услуби асрҳои насри ин давра.
3. Хусусияти лугавии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он.
4. Аҳамияти асрҳои ин давра (асрҳои XIII-XV) дар пешрафти забони адабии тоҷик.

Мавқеи забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV. Асрҳои XIII-XV аз ҷиҳати формацияи иҷтимоӣ, яъне ҳамчун давраи феодализм аз асрҳои гузашта фарқ накунад ҳам, аз ҷиҳати воқеаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, тараққиёти минбегӣ ва маданият давраи ба худ хос аст.

Тараққиёти илму фан маҳсули талаботи ҷамъияти инсонӣ буд ва хаст. Ин талабот аз замонаҳои қадим инчониб инкишоф дорад. Талаботи обёрии сунъӣ, нигоҳдориҳои тандурусти, заргарӣ, оҳангарӣ, челонгарӣ, силоҳсозӣ, киттибсозӣ, саёҳати ҷаҳон ва ҷаҳонгирӣ, дарёнавардӣ, истеҳсомсозӣ, касрсозӣ, шахрсозӣ ва ғайра тараққиҳои илмҳои номбурдаҳо тақозо мекард. Дар ин бобат халқҳои Осиёи Миёна ба Эрон, дар навбати аввал халқҳои форсу тоҷик хизмати оламшумул кардаанд ва дар ин соҳа олимони номини машҳури ҷаҳон доранд. Мухаммад Ал хоразмӣ (780-850), Абурайхони Беруни, Абуалӣ ибни Сино, Умарӣ Хайём ва ғайра. Аънаи илми ва фаннии ин олимони дар асрҳои XIII-XIV ва XV ҳам давом ёфтааст, ки намоёндагони барҷастаи онҳо Насириддини Тусӣ, олимӣ тиб Ҷағминӣ (асри XIV), Қозизодаи Румӣ (асри XV), Улуғбек ва дигаронанд. Бояд қайд кард, ки дар замани феодализм, синфи феодализм ва давлати он ду маилӣ муносибат ба илму фан дорад. Яке қувваҳои тараққишарвар ва феодализм, ки дар мустақкам, намулдани ҳокимияти худ ба илму дониш ва олимону адибон таъсия менамоянд ба онҳо равишу ривоч медиҳанд ва дар пойтахти худ ҷамъ меоваранд, дигаре қувваҳои иртиқҳои феодализм ва феодализмҳои ҷоҳил, ки иртиқҳои дини ва ҷаҳолатпарастиро таъияҳои давлатмедонанд, олиморо бо маслиҳати руҳонииҳои ҷоҳил пароканда ва ҳаёс менамоянд ва мекушанд.

Дар асрҳои XIII-XIV аз подшоҳон шахси ба илму фан ғамхор набуд. Он чӣ Ҳалоқуҳони чингизӣ барои дар шахри Мароға сохтани расадхона ба ҳона Насриддин Тўей (1201-1274) ёрин моддӣ расонид, на барои он буд, ки тарафдори илму фан аст, балки ба ҳаракати сайёраҳо аз назари фолбинии нигоҳ мекард, токи бо ин роҳ бахатириро муайян кунад. Подшоҳони мутул ба ин ақидаи ғалат бовар доштанд. Дар асри XV Улугбек ба гуруҳи якуми феодаҳо, падараш Шохрухмиро ва Султон Хусайн Бойқаро бештар ба гуруҳи дуюм мансуб буданд.

К. Маркс дар бораи тараққиҳои иқтисоди ва мадании мамлакатҳои Осиёи суҳан ронда, онро ба рафтори хуби подшоҳони нек вобаста донистааст, ки он ба таърихи мамлақати мо ва ҳокимони он низ тааллуқ дорад: «**Ҳосил ба ҳукумати нағз ё бад вобастааст, чунонки дар Аврупо ба ҳавои нағз ё бад алоқаманд аст**».

Чӣ тавре ки дар асрҳои IX-XII байни илму дин муборизаи шадид рафта буд дар асрҳои XIII-XV ҳам ҳамин тавр муборизан беамон рафтааст. Бо вучуди ғолиб омадани ҷаҳолати дини дар асри XII ва дахшати истилои мутул, манбаҳои маънавии халқ катъи назар аз душвории мислаш дида нагашта, анъанаи илмӣ гузаштаро давом медод. Илми адабӣ дар афкори илмӣ халқҳои эронӣ **тоҷикӣ форс** дар асрҳои XIII-XIV нав набуд ва анъанаи хуб дошт. Ин анъана чунон пурқувват буд, ки ҳамлаи мутул онро барҳам зада натавонист. Дар ин соҳа ҳам олимони асрҳои номбурда қори эҷодии ғойдабахширо аз омӯзиши гузаштагон, навиштани китобҳои дарсӣ барон мадраса ва шарҳу тавзеҳоти асарҳои илмӣ но навиштаанд. гузаштагон оғоз намунаанд.

Забон ва услуби асарҳои насри ин давра. Дар илми балоғат, шеър ва иншо асари аллома Сирочиддини Саккокии Хоразмӣ (1160-1229) «**Мифтоҳ-ул-улум**» (қалиди илмҳо), китобҳои дигари у дар илми мунозира ба боз китоби дигари вай ба номи тақрори «**Мифтоҳ-ул-улум**»-ро кайд кардан лозим меояд, ки сарфу наҳв, маони, баён ва бадеиро дар бар мегирад. Олимони дигар ба шарҳи асарҳои Саккоки асарҳо навиштаанд. Ҳамчунин аллома Қутбиддини Шерозӣ дар шарҳи «**Мифтоҳ-ул-улум**» китоби «**Мифтоҳ-ул-мифтоҳ**»-ро навишт. Дар соҳаи илми балоғат ва шеър Қалолиддин Ҳатиби Қазвинӣ (1267-13---) қисми саввуми «**Мифтоҳ-ул-улум**»-и Саккокиро қисми асосӣ ҳисоб карда мухтасар аз он бо номи «**Талхис-ул-мифтоҳ**» китобе навиштааст. Асарӣ иборат аз муқаддима ва се қисм маонӣ, баён ва бадеъ аст. Вай дар ҳамаи фан «**Ал-эзоҳ**» ном китоби дигаре дорад, ки як наъв шарҳи китоби «**Талхис-ул-мифтоҳ**» аст.

Дигар аз олимони забону адабиёт ин давр Саъидидини Рафъазонист, ки дар шарҳи «**Талхис-ул-мифтоҳ**» бо номҳои «**Мутаввал**» ва «**Мухтасар**» ду китоб навишт.

Аз асарҳои илмӣ адабиё, ки ба забони форсӣ-тоҷикӣ асари Шарофиддини Ромӣ (ваф. 1392) «**Ҳадоик-ул-ҳақоик**» дар шарҳи «**Ҳадоик-ус-сехр фи дақоик-ул-шеър**»-и Рашиди Вақот аст. китоби муткур аз 50 боб иборат аст. Қисми дуюми китоб аз 10 боб иборат буда, истилоҳоти шоирони замани худро дар бар мегирад. Асари дигари ин замон асари Махмуд ибни Начотии Нишопури «**Ал-қофия**», аст. Асари Шамс Каиси Розӣ «**Ал-муъҷам**» пеш аз санаи 1230 ба забони арабӣ навишта шудааст.

Дар илми луғат китоби «**Нисоб-ус-сиён**» (моли зарӣ қудакон)-и Абӯнасири Фарохӣ (ваф. 1242), ки аз дусад байт иборат аст, луғати арабию тоҷикии «**Суроҳ-ул-луғат**» (луғати хулоса ёки хулосаи луғат), ки аз китоби «**Саҳох-ул-луғат**» (луғати беайб)-и ҷавҳари Фороби тарҷума ва хулоса карда шуда буд, эҷод гардидааст. Қалолиддини Каршӣ ин китобро соли 1282 дар Қонгар ба анҷом расонид, «**Ас-суроҳ-мин-ас-саҳох**» ном ниҳод. Қалолиддини Каршӣ ба монанди «**Суроҳ-ул-луғат**» китоби «**Мулоқоти суроҳ**»ро навишт.

Дар боби сарфу наҳв асари Ибни Хотиб (1174-1248) «**Муқаддима фи ан-наҳв**» ки ба «**Қофия**» машхур аст. Ин олим «**Вофия**» ном асари манзум дар наҳв дорад, ки шакли манзуми китоби «**Қофия**»-и вай аст. У ғайр аз ин, боз «**Шофия**» ва «**Ал-эзоҳ**»-ном асарҳо дар шарҳи китоби «**Муфасссал**»-и Алломаи Замахшарӣ дорад. Махмуд ибни Умарӣ Хунандӣ (ваф. 1300) «**Ал-мақолид**» (миқдори қалидҳо) ном асаре дар илми наҳв дорад, ки он шарҳи китоби «**Ал-мисбоҳ**» (ҷароғ, фонус, машғал) -и Имом Насриддини Мутарзии Хоразмӣ (ваф. 1214) аст. Фозили Исфаронӣ (ваф. 1284) дар шарҳи китоби «**Ал-мисбоҳ**» китоби «**Ал-мифтоҳ**» навиштааст, ки мухтасари он «**Аз-заъба**» (Равшан) ном дорад. Вай китоби дигаре дар наҳви забони арабӣ бо номи «**Ал-лубоб фил-илм-ул-аъроб**» (китоби баргузида дар илми арабӣ) навиштааст. Аз гуфтаҳои боло бармеояд ки бо вучуди дахшати истилои мутул ва ҳимоят надиан аз ҳокимон, тафаккури илмӣ халқҳои тоҷикӣ форс нестнашуда, баръақс рушд кардааст.

Дар асрҳои XIII - XIV адабиёти классикии форсӣ тоҷик дар ҷанд намууди адабӣ инкишоф ёфт назм, насри бадеи ва насри илмӣ баъзе аз адабон ҳам нозим буданд ва ҳам носир. Баъзе аз онҳо танҳо нозим за баъзеҳо танҳо носир буданд. Назм намууди адабии ҳукмрони асрҳои XIII - XIV буда, анъанаи гузаштаро инкишоф меод. Шакли маъмул ва машхури шеърӣ ин давр **дoston**, **маснавий**, **ғазал**, **рубой**, **қитъа**, **тарҷеъбанд**, **таркибанд** ва **мурабаъ** аст.

Халкҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикон, таассуроти олами маънаӣ, яъне ботинӣ худро на танҳо дар назм, балки дар наср ҳам ба қалам додаанд. **Анъанаи нарависии форсизабонон қадимӣ ва дар даврони ғуноғуи шаклҳои ҳосе дорад.** Насри тоҷикӣ форс аз афсонаҳои халқӣ огоз ёфтааст. Насри нави тоҷикӣ-форсӣ баъд аз истилои араб дар аҳди Сомониён аз тарҷумаи завқи муаллиф ва хонандагонӣ форсу тоҷик дар он аст, ки қаломӣ мансур (равона)-и худро низ дар ҷоман бадеи ба қалам овардаи шундан, ва хондан мекӯнад.

Насри асрҳои XIII- XIV давоми анъанаи насрависии асрҳои X – XII буда, дар баъзе марридҳо тақмилӣ, он аст. Дар насри, бадеи давраи классикӣ қисса, афсона, ҳикоят, ривоят ва дostonҳои мансур мавҷуд аст, ки ин шаклҳо дар асрҳои минбаъда ҳам давом ёфтааст. **Микдори асарҳои равонаи асрҳои нӯмоӣ зиеда, аз 55 адад аст ва онҳо ба соҳаи насри бадеӣ, иншо ёки мактубот, илми таърих, ахлоқ илми шеър, илмҳои умумӣ ва тарҷиман ҳоли сифиён ва баъзе масъалаҳои назарии тасавуф мансубанд.** Дар байни онҳо соҳаи аз ҳама васеъ насри бадеӣ мебошад.

Хусусияти луғавии «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он

Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ аз ҷумлаи ҷунин мардонӣ баргузидаи ҷомеаи башарист, ки бо эҷодиёт, таълифот ва таълимоти худ на танҳо барои форсизабонон хидмати бузургӣ таърихӣ кардааст, балки дар пешбурди тамаддун ва рушди қамолӣ афкори бадеӣ ҷаҳонӣ низ саҳми арзандае дорад. **Андешаҳои инсондустии Саъдӣ имрӯз ҳам дархури аҳамият аст.** Дар пешгоҳи даромадгоҳи Шуроӣ Амнияти Созмони Милалӣ Муттаҳид бо забонҳои машхури олам абт шудани абъти зерини ҷовидонаи Саъдӣ, ки аз китоби «Ғулистон»-и у гирифта шудааст, шохиди мӯтавоӣ афкори эшон аст:

Байӣ одам аъзон якдигаранд,

Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.

Чу узве ба дард оварад рӯзгор,

Дигар узвҳоро намонад қарор.

Саъдии Шерозӣ тайи мусофират зиндагии халқро хуб омӯхт, аз заковати пешинӣ баҳраманд гардид ва равияи пандсароиро дар адабиёт инкишоф дод. Ва «**Ғулистон**» саршор аз панди рӯзгор аст ва Саъдӣ бо ин китоби хеш шухрати адабиёти форс-тоҷикро афзун гардонид.

Забон ва тарзи баъии Саъдӣ Шерозӣ. Дар асри XIII забони тоҷикӣ - форсӣ ҳеле мураккаб гардида буд. Дар кишварҳои форсигӯён насри

адабиёт, доман густурда, ривочу раванқ дошт. **Аз тарафи дигар, сабки аҷибӣ низ дар шеърӣ Аҷам қайҳо болу пар мезад ва майдондорӣ мекард.** Қаломӣ ибороти забони арабӣ дар назму наср қамомӣ воло нафдо кард. Вале дар баробари ҳамаи ин адабоне буданд, ки нисбат ба забони моларӣ эҳтиромӣ зиёд доштанд ва асарҳои хешро бо забони соддаи оммафаҳм эҷод карда, ба ин восита муносибати хешро ба ғуноғуи Шерозӣ буд. **У дар ғазалиёт, қасидаҳо, рубоӣ ва қитъаоташ бо як ҳисси баланд, бо як тарзи баъии шоирона хусни ёру зебоҳои дигро ҷунон васф кардаст, ки аз ин тасвирот ҷаҳон - ҷаҳон лаззат мебаред ва дар баробари ин, ба ин восита қалби инсон ба ҳаёт гармтар ва назари инсон нисбат ба оламу одам фарохтар мегардад.** Ба ин ғазал, ки «**Бӯи Наврӯз**» ном дорад, таваҷҷӯҳ кунед:

Баромад бодӣ субуҳу бӯи Наврӯз,
Ба қомӣ дӯстону бахти пируз.

Муборак бодат ин солу ҳама сол,

Ҳумоюн бодат ин рузу ҳама рӯз!

Чу оташ дар дарахт афканд гулнор,

Дигар машал манех, оташ маяфрӯз.

Баҳоре хуррам аст, эй гул, кучой?

Ки бинӣ булбулнорно нолаву сӯз.

Ҷаҳон бе мо босе будасту бошад,

Бародар, ҷуз нақунӣ майндӯз.

Нақуй кун, ки давлат бинӣ аз вахт,

Мабар фармони бадгӯи бадомӯз.

Манех дил бар сарои умр, Саъдӣ,

Ки бар гӯмбод нахоҳад монд ин кӯз.

Пас аз қироати ғазал қас гӯмон мекунад, ки онро имрӯз ягон шоири бузургӣ эҷод карда бошад. Охир ҳама қаломӣ ибороташ фаҳмо ва ғазал ҳам ба шарҳу маънидод зарурат надорад. Одам, ки пир шуд, миёнаш кӯз мешавад. Дар ин байт Саъдӣ пири хешро ёд кардааст. Яъне, қоматаш ҳамидааст. **Аз санъати маҷозу қиёра бамаврид истифода бурдааст.** Ҳамин тавр, қалимаҳои манқал, гул, сарои умр ва амсоли ин бори маънӣ ба дӯш доранд ва фасоҳату бағоятӣ ғазалро афзун гардониданд.

Аз ин нигоҳ насри Саъдӣ ҳам сода, раван ва дилисанд аст. Аммо гуфтори мо маънои онро надорад, ки қалли эҷодиёти адабӣ яқмаром ва яқнавохт бошад. Охир, Саъдӣ забони арабиро ҳеле хуб медонист ва бо ин забон баъзе асарҳои худро иншо карда буд. Табиист, ки дар баъзе

мавридҳо аз калимоту ибороти лисони араб истифода мебард ва ҳатто дар «Гулистон» ҷо-ҷо абёти арабишно овардааст. Вале онҳо камалди Саъдӣ саъю талош меварзид, ки асарҳои барои хонандаи оддӣ, марди деҳқону коргар, галакору богпарвар дастрасу фаҳмо бошад, то онон бигавянд бе ягон душворӣ аз мақсаду мароми нависанда огоҳ бишаванд. Барои мисол танҳо як ҳикояти кӯтоҳи шайхи бузургворро мисорем:

«Луқмони Ҳакимро гуфтаанд:

- Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

- Гуфт: Аз бедабон. Ҳар чӣ аз онҳо ба назарам нописанд омад, аз он парқез кардам».

Метавон бо як боварии том гуфт, ки мазмуну мӯҳтавои он барон ҳар як хонанда фаҳмост.

Дар ҳикояти «Паҳлавони тарсонҷак» Саъдӣ бо як забони соддаю фаҳмо ҳислатҳои манфури ашхоси худро худбин, ки ҳешро ситоиш карда, дар паҳлавонӣ чун Рустами Достон мепиндоранд, вале дар амал ҳеҷанд, балки тарсонҷаку бегурдаанд, нишон додааст:

«... Иттифоко, ману ин ҷавон ҳарду аз пайи ҳам равон будем. Ҳар девори қадим, ки ба пешамон мебаромад, бо қувваи бозӯ меафканд ва ҳар дарахти азим, ки меид, бо зӯри сарпанҷа аз бех меканд ва фаҳркунон мегуфт:

Пил ку, то китифу бозӯи гурдон бинад?!

Шер ку, то қафу сарпанҷаи мардон бинад?!

Мо дар ин ҳолат будем, ки ду Ҳинду аз паси санге сар бароварданд ва оҳанги куштани мо карданд. Дар дасти яке ҷӯбе ва дар бағали дигаре кулӯҳкубе буд. Ба ҷавон гуфтам:

Биёр он чӣ дорӣ зи мардию зӯрӣ,

Ки дуишан ба пойи худ омад ба гӯре!

Тиру камонро дидам аз дасти ҷавон афтода ва баданаш ба ларза даромада. Чорас ҷуз он надидам, ки либосу силоҳу ҷома раҳо кардем ва ҷон ба саломат бурдем».

Мусаллам аст, ки дар ин ҳикоя калимоти душворфаҳм ба назар намерасад. Илова бар ин, калимаи «пойишан», яъне пойидан ба маънои интизор шудан, нигарон будан омадааст, ки дар шеваҳои кӯҳистон калимаи серистеъмол аст. Аз ин ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар асри XIII дар забони адабӣ ин калима мавриди истифода қарор дошта будааст.

Ҳамин тавр, Саъдӣ барои мардумӣ кардани забони асарҳои саъю кӯлиши зиёде намуд. Саъдӣ дар баробари аз халқ гирифтани

афсона, сюжетҳои рангоранг, инчунин забони зиндаи халқ, калимаҳои соддаи хушӯханг, таъбирҳои рехта, зарбулмасалу мақолҳои халқиро омӯхта, дар асарҳои бо камолоти маҳорат истифода бурд. Зимнан, бояд таъриф кард, ки Саъдӣ маъсалаҳои муҳими зиндагӣ, мавзӯҳои панду аз ҷаҳл, танқиди замон, адолатпарварӣ ва инсондӯстии худро ба воситаи забони сода ва хушбӯранги халқӣ баён кардааст.

Таъбирҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ агар, аз як тараф, ҷиҳатҳои бадеӣ—таъсири асарҳои адабро пуркуват ва барҷаста намуда, ба хонандагон завқи эстетикӣ бахшанд, аз тарафи дигар, бо санъати ҳайратовар моҳияти ҳодисаҳои ҳеле мураккабро ифода менамояд. Онҳо инчунин барои боз ҳам возеҳу барҷаста нишон додани ҷаҳони ботинӣ ва ҳолатҳои рӯҳии персонажҳо ва ҷаҳрамонии таъриқӣ аҳамияти қалон доранд.

Саъдӣ Шерозӣ дар баробари аз халқ омӯхтан ва истифода бурдани забон, услуби нигориш, таъбирҳои рехтаи халқӣ, зарбулмасалу мақол ва дигар воситаҳои таъбир ҳудуд ҳам таъбиру нбораҳои дилҷасп ва хушӯханг, суҳанҳои пурҳикмат (афоризмҳо) гуфтааст, ки дар асрҳои минбаъда мавриди истифодаи адабони дигар қарор гирифтаанд. Аксарияти суҳанони пурҳикмати адаби нуктасанҷ имрӯз ҳам дар байни халқ машҳур буда, халқ аз онҳо дар ҳар маврид истифода мебарад. Онҳо ба ганҷинаи адабиёти шиғоҳӣ ҳамчун зарбулмасалу мақол дохил шудаанд.

Савол ва супоришот

1. Забон ва услуби асарҳои насли асри мазкурро содда буд ёки мураккаб?
2. Забони адабиёти асрҳои миёна ва ва адабиёти имрӯз чи гуна тафовутҳо доранд?
3. Ҳуснияти лугавии «Гулистон»-и Саъдӣ Шерозӣ ва аҳамияти он дар тарғиқи забони адабии тоҷик чи гуна аст?
4. Забон ва тарзи баёни осори Саъдӣ Шерозӣ чи гуна буд?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. Ҳалимов С. Таърифи забони адабии тоҷик. Душанбе, 1975.
3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мухтаб, ҷ. II Забонишиносӣ. Душанбе, 1980.
4. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. Душанбе, Ирфон – 1966.
5. Гаффаров Р. Хошимов С. Қамолитдинов Б. Услубишиносӣ. Душанбе, 1995;
6. Саъдӣ Шерозӣ. «Гулистон». Душанбе 1981.

ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИК ДАР АСРҲОИ XVI ВА XIX

Нақшаи мавзӯ:

1. Адибони маорифпарвар (Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайрат) ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ.
2. Забони асарҳои Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех.
3. Забони назм дар охири асри XIX.
4. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.

Адибони маорифпарвар (Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайрат) ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. Чуноне ки устод Айнӣ таъкид намудааст, «аз охириҳои ин аср (асри XIX) сар карда ҳақиқати майлон ба забони омма – забони соддаи ҳамафаҳм ба майдо омад». Сарвару илҳомбахши ин мубориза Аҳмади Дониш буд. Дар агрофи Дониш як гурӯҳ маорифпарварони асри XIX тоҷик чамъ омада буданд, ки яке аз онҳо Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех буд.

Дар ин давр майлу кўлиши содда намудани забон на танҳо дар назм, балки дар наср ҳам хеле равшан ҳис карда мешуд. Намунаи барҷастаи ин майлу кўлиш дар рисолаи таърихӣ Аҳмади Дониш ва «Савонех-ул-масолик»-и Возех, дида мешавад. Бинобар ин мо дар поён хусусиятҳои забони «Савонех-ул-масолик»-и Возехро мухтасар аз назар мегузаронем.

Калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӣи асар аз рӯи маъно ва ифода ба гурӯҳҳои исм ва феъл ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи исм калимаҳои зеринро мисол овардан мумкин аст: лунгӣ, кашида, кафш, шакар, биринҷ, моҳӣ, малах, каду, тарра ва ғайраҳо.

Калимаҳои мазкур аз исмҳои конкрет иборат буда, ҳастии воқеиятро айнан ифода мекунанд ва дар асар ба маънои аслии худ омада, ба содаа ва фаҳмо шудани забони он таъсири муайяне расонидаанд.

Забони асарҳои Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех. Дар «Савонех-ул-масолик» миқдори муайяни феълҳои дучор мешавем, ки хусусияти умумимистеъмолӣ дошта, дар асар ба маънои халқӣ қор фармуда шудаанд. Масалан, феъли нарасидан. Ин феъл ба маънои баробар намудам қор фармуда шудааст: «Бар ободӣ ва бузургӣ ба Ботум ва тарбузи намрасад». Феълҳои рафт, дидан, шикастан, берун шудан ва ғайраҳо низ ба маънои халқинашон қор фармуда шудаанд. Мисолҳо:

«Пунба аз ин ҷо ба вилоёт, хусусан ба Шохруд меравад». «Ва дигар он ки ман ҳам маснавиро бисёр дидаам». «рӯзи якпанбе аз дарвозаи

Шоми Мадина берун шудем». «Ва аксари мардум аз ин мамар шикаста ва мутафариқ низ шудаанд».

Калимаҳои арабии асар аз рӯи характери истеъмолиашон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Калимаҳои арабие, ки ба нормаи лугавии забони адабикитобии шайхони нависанда дохил шуда буданд ва маънои лугавии онҳо танҳо ба ахли савод дастрас мегардид: маҳруба хароба, чабол-кӯҳҳо, абво – дарҳо, васат – миёна ва ғайра.

2. Калимаҳои арабие, ки мафҳумҳои динӣ, мансабҳои давлатӣ, макон, машғулияти шахс ва монанди инҳоро ифода карда, характери умумимистеъмолӣ пайдо карда буданд: амлокмулкҳо, фавт-вафот кардан, байтуллоҳ-хонаи худо ва ғайра.

Возех дар асари худ калима ва терминҳои туркӣ-ӯзбекиро истифода бурдааст, ки номҳои топонимикӣ-географияи макону маҳалҳои аҳолинишин, номи дарё ва баҳр, номи мансабҳои гуногун ва предметҳои ҳаётиро ифода мекунанд. Мисолҳо: Қарокъл, Қизикрабат, Қарасу, Ҳакимбешӣ, Саксовул ва ғайраҳо.

Дар нимаи дуюми асри XIX дар баробари навигарии аз тарафи Россия чоришуда истеъмоли баъзе калимаҳои Русӣ дар забони мардуми маҳаллӣ ба расмий таромада буд. Дар ин давра калимаҳои русиро ҳатто дар забони адабӣ-китобӣ истифода мебардагӣ шуданд, ки яке аз онҳо Возех мебошад.

Калимаҳои русии аз тарафи Возех истифодашуда ба қонуни фонетикии забони тоҷикӣ мувофиқ қунонида шудаанд: машина-мошин, стул-устал, станция-истанса ва ғайра.

Дар асари Возех «Савонех-ул-масолик» ба монанди (закон), кӯнсул (консул), солдот (солдат), тилиграф (телеграф), воғун (вагон), белат (билет), рубол (рубл) калимаҳои Русӣ қор фармуда шудаанд.

Возех ҳам аз ҷамъбандии арабӣ, ки дар нимаи дуюми асри XIX дар наср хеле фаровон истифода мешуд, яку якбора даст кашида натавонистааст, вале нисбат ба ҷамъсозии арабӣ бештар истеъмол шудани суффиксҳои ҷамъсозии забони тоҷикӣ гувоҳи он аст, ки нависанда ба ҷамъсозии исмҳо бефарқ нигоҳ накардааст.

Дар «Савонех-ул-масолик» қоидаи ҷамъбанди ба забони зинда хеле наздик аст. **Суффиксҳои -ҳо**, ва **-он** ҳам бо исмҳои шахс ва ҳа бо исмҳои ғайришахс баробар қор фармуда шудаанд: дарахтҳо, дарахтон, морҳо, мургон, мударрисҳо, китобфурӯшҳо, беморон, ҳаммолон ва ғайра.

Бисёр калимаҳои ҷамъи арабӣ ба суффикси ҷамъсозии тоҷикӣ

дубора чамъ сохта шудаанд. Чунончи: уламо-уламохо, ҳаволи-ҳаволихо.

Дар асари Вазех ду тарзи дар таркиби тасвири кор фармуда шудани артикли -е дида мешавад:

а) артикли -е бо муайяншаванда меояд ва ба майянкунанда намегузорад, ки он тарзи анъанавии истеъмоли аст. Мисол: руде бузург, мурге машхур. Ин тарзи кор фармуда шудани артикли -е нисбатан кам дида мешавад.

б) артикли -е ба муайянкунанда мегузарад санги сафеде, марди къре.

Вазех дар асари худ **сермаъноии сифатхоро** ба эътибор мегирад. Масалан, калимаи тоза ба маънои нав кор фармуда шудааст: Марви тоза.

Зарфҳои боло ва пеш, ки дар забони гуфтугӯй ба вазифаи **сифат** кор фармуда мешаванд, ба маънои хушсифат истифода шудаанд. Масалан: даре аз тиллоӣ болоӣ обдор, хучроги арбаа ва ҳамсаи пешӣ уРусӣ.

Нависанда барои ифодаи дараҷаи зиёдии предметҳо дар пешӣ сифатҳои асли зарфҳои ниҳоят, зиёда, бисёр-ро меорад: ҳаммомоти зиёда босафо, қорвонсароҳои бисёр бузург.

Дар истисноӣ шумора Вазех асосан ба нормаи забони адабӣ таъя мекунад. Дар баробари ин дар асари ӯ нумеративҳоеро дучор мекунем, ки ҳоси **забони гуфтугӯй-ҳалқӣ** мебошанд. Масалан: ҳафт қафанвор хилъат, чор ангушт фосила.

«Савонех-ул-масолик» ба тарикӣ хотираи сафар то по аз тарафи худӣ муаллиф нақл карда мешавад. Бинобар ин нақлқунандаи асар шахси яқум **-ман** мебошад, вале дар вақти баён ва тасвири ҳодисаю воқеаҳо ҷонишини шахси яқуми танҳо истеъмоли намеёбад, ба ҷои он гоҳ-гоҳ калимаҳои **фақир** ва **дой** ҳамчун нақлқунанда кайд шудаанд ва дар ифодаи ҳоксорӣ ба маънии ҷонишини ман истифода шудаанд. Мисол: «Он шахси мӯхташам аз дой ба турки пурсид».

Дар асари Вазех кам бошад ҳам, ҷонишини моён истеъмоли шудааст.

Дар забони зинда ҷонишинҳои энклитикии **-атон**, **-ашон** барин воситаҳои грамматикӣ мавҷуданд, ки ба зами маъноҳои дигар ба шахси дуом ва сеюми танҳо хурмат ва эҳтормро ифода мекунанд. Вазех ин воситаи ифодаи иззату эҳтиромро низ истифода мебарад. Мисол: «Чун баъд аз ҷавти падари

бузургворашон бисёр мегиристанд, мардуми Мадина бисёр маъмур ва маҳзун мешуданд.

Дар асари Вазех бо **префиксҳои бар-, дар-, фар-, фур- ва суффикси -ид** сохта шудани феъл мушоҳида мешавад. Мисолҳо: бардоштан, даромадан, фаромадан, расидан. Вазех як микдор феълҳои таркибиеро, ки амалро бо маънои иловагиашон ифода карда, ҳоси забони гуфтугӯй буданд, истеъмоли менамояд. Мисолҳо:

«Баъд аз он ки масофате чорӣ шуда меравад, оби мазкур ду аниса мегардад». «Ва дахпора, ки ба қадри шаш пули Бухоро бошад, ҳар кас дода мегузаррад».

Вазех ба микдори кам бошад ҳам, сифати феълии бо суффикси -гӣ ва -й сохташударо кор мефармояд. Чунончи: нишастагӣ, хӯрданӣ, бъиданӣ.

Яке аз омилҳои тадриҷан ташаққулёбии зарфҳои забони тоҷикӣ ба **забони зинда** торафт наздик шудани **забони адабӣ** ба шумор меравад. Ин ҳолатро дар асари Вазех муоҳида мекунем. Вазех дар баробари зарфҳои забони адабӣ ба мисли поякӣ, ҷудо-ҷудо, дарун ба дарун, зиёда, ҷоштгоҳ, ҷоштгоҳӣ зарфҳои ҳоси забони гуфтугӯиро истифода намуздааст. Мисол:

«Ба кироӣ хотир поякӣ омадем».

Вазех дар истеъмоли пешояндҳо асосан ба нормаи забони адабии замони худ таъя карда бошад ҳам, дар асарҳои ӯ ҳодисаи бе пешоянд кор фармуда шудани таркибҳои пешоянддори синтаксисӣ на аз таркиби пешояндҳои номии ҷумла афтида мондани пешояндҳои аслии дида мешавад, ки ин ҳодиса ба тарзи баён Вазех дар истеъмоли пешояндҳо асосан ба нормаи забони адабии замони худ таъя карда бошад ҳам, дар асарҳои ӯ ҳодисаи бе пешоянд кор фармуда шудани таркибҳои пешоянддори синтаксисӣ ва аз таркиби пешояндҳои номии ҷумла афтида мондани пешояндҳои аслии дида мешавад, ки ин ҳодиса ба тарзи баён гуфтугӯй наздик шудани тарзи баён нависандаро нишон медиҳад. Чунончи:

1. Бе пешоянд кор фармуда шудани таркиби пешоянддори синтаксисӣ: «рӯзи яқшанбе савори қоласка ба роҳи оҳаи даромада, Бағдод рафтем».

2. Аз таркиби пешоянди номии ҷумла афтида мондани **пешоянди аслии ба**: «Дар ривоёт омада, ки ҳазрати амир-ул-муъминин... дар айёми хилофати худ беруни шаҳри Куфа баромада буд».

Барои ба забони гуфтугӯӣ-халқӣ наздик намудани забони асарҳои худ саъю кӯшиш кардани Вазехро дар мисоли истеъмоли ҳиссаҷаҳо боз ҳам равшантар мушоҳида мекунем. Ҳиссаҷаҳои дар асарҳои Вазех истифодашуда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Ҳиссаҷаҳои ҳоси забони адабӣ-китобӣ: **ҳатто, низ, мисол**.
2. Ҳиссаҷаҳои ҳоси забони гуфтугӯӣ: **мана, ҳим, боз, мабодо**. Мисол: «Имрӯз ҳаво борон ва қадре сармо **ҳам** дошт».

Сохти синтаксисии «Савонех-ул-масолик», агар баъзе калимаҳои душворфаҳм ва кӯхнашударо истисно кунем, аз бисёр ҷиҳатҳо ба забони адабии ҳозираи тоҷик ҳеле наздик аст, зеро ки Вазех баъд аз Аҳмади Дониш аввалин шахсе буд, ки барои ба забони зинда наздик намудани забони асарҳои худ камар баста, дар ин соҳа муваффақиятҳои ба назар намоёнро ба даст даровардааст.

Аз хусусиятҳои фарқкунандаи синтаксисии забони асари Вазех масъалаҳои зеринро қайд кардан мумкин аст:

1. Ибора.

Ибора яке аз вохидҳои синтаксисӣ аст. Вай дар баёни фикр роли калон мебозад. Бинобар ин, нависандагон ба иборасозӣ ва истеъмоли он диққати махсус медиҳанд. Азбаски баъзе типҳои ибораҳо ҷумлаҳои пайравро иваз карда метавонанд, барои соддашавии сохти ҷумлаҳо ёрӣ мерасонанд.

Дар забони қисми асосии «Савонех-ул-масолик» сериестемол будани ибораҳои масдари мушоҳида мешавад. Ин факт аз наздик будани забони асари Вазех ба забони гуфтугӯӣ ва бештарини **ибораҳои масдари** дар асари Вазех ҷумлаҳои пайрави **замонро** иваз соддагии сохти синтаксисии он шаҳодат медиҳад, кардаанд. Мисолҳо:

«Дар вақти рафтани ба Маккаи муаззама ҳам аз ин ҷо убур намуда будем». «... ҳазрати имом Ризо... дар вақти таширифт овардан аз Мадина ба Ёс дар ин ҷо омада, ба болои санги сиёҳе қадам ниҳодаанд».

2. Ҷумлаҳои содда

Дар «Савонех-ул-масолик» ҷумлаҳои содда ҳуллаш, тафсиلى ва яктаркибаро дучор мекунем. Мисолҳо: «роҳ обод аст». «Қалъа намудор гардид». «Рӯде бузург аз васати шаҳр чараён дорад». «Ҳандидам ва гуфтам».

3. Аъзоҳои ҷумла

Вазех дар асараш як миқдор **хабарҳои суратнаёфтаи номӣ**ро қор фармудааст, ки ба воситаи сифат ифода ёфтаанд. Ин тарзи ифодаи хабар яке аз хусусиятҳои забони гуфтугӯӣ мебошад. Мисол: «Соруқ ҳам бисёр обод ва хушмеса».

Вазех дар суҳбати тасвирии худ барои ифодаи ҳоли замон ба ҷои калимаҳои китобии доимо, ҳамеша таркиби **ҳама вақт-ро** истеъмоли мекунад. Таркиби **ҳама вақт** дар забони гуфтугӯӣ сериестемол аст.

Мисол:

«Фаришҳои асвоқ (бозор) ва кӯчаҳо ҳамагӣ аз санги мармар ва пробаҳои қолакаи оҳангӣ **ҳама вақт** дар шаб ва рӯз ҷорӣ мебошад».

Фаъолияти адабии пешқадами тоҷик дар саҳми ривҷони забони назми асри XIX. Дар ибтидои асри XX фаъолияти баъзе адабони пешқадами тоҷик басо вусъат ёфт. Ҳайрат, Саҳбо, Асирӣ, Айний ва баъзе дигарон аз ҷумлаи он адабон буданд. Шиносои бо адабиёти рус ба эҷодиёти онҳо таъсири бузург расонд. Ҳайрат (1878–1902) шоири боистеъдод ва ғазалсари забардаст буд. Аммо шаклу мазмуни кӯхнаи назм ба Ҳайрат тангӣ мекарданд ва ӯ дар назм роҳҳои нави меҷуст. Дар ҳаёти тираву тори аморати Бухоро вай нури умеди надида, рӯҳафтада шуд ва дар эҷодиёташ ҳам оҳангҳои яъсу хузно ғаму андӯх ҳеле афзуд. Вале гуфтан даркор, ки Ҳайрат шеърҳои низ дорад, ки дар онҳо оҳангҳои иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд ва шоир дар ин шеърҳои халқро ба маърифат даъват намуда, дар роҳи бехбудии мардум ҷаҳд карданиро сифати оли инсон мешуморад. Саҳбо худаш амалдори олимтарба буд, унвони тӯқсабо дошт. Аммо интифоребию ҳарисию ҷоҳилии дарбориён ва амалдорони амир ба ин шоири поквичдон маъқул нашуд. Саҳбо аз дарбор рафт. Ашъори вай асосан лирикий бошад ҳам, вале ҳачви саҳт ҳам бисёр ба назар мерасад. Соли 1918 Саҳбо бо фармони амир барои иштирок дар неҳзати озодихоҳии халқ ба қатл расонида шуд.

Тошхӯча Асирӣ (1864–1915) дар Хучанд зиндагонӣ мекард. Бо қосибӣ камбағалона рӯз мегузаронд, касбаш сангиосиётарошӣ буд. Асирӣ шоири инсондӯст буд ва мегуфт, ки вазифаи адабиёт тавсифи ақлу дониш аст. Асирӣ дар ашъораш бою муллоҳои риёкорро саҳт танқид карда, онҳоро «худозадагонии роҳи дин» меномад ва дар ҷои дигар меғӯяд: «ҳама ҳумории майхонаи шароратанд, ҷӣ мӯҳтасиб, ҷӣ мударрис, ҷӣ қозию, ҷӣ раис».[3] Дар як шеъраш Асирӣ менависад: Оҳ, аз ин ҷинси наҷосатгинатони зӯҳдкеш.

Ҷуз ба оби теғ нагвонӣ мутахҳар доштан.

Анкабутонанд хангоме, ки гиранд эътикоф,

Сайди мазлуме ғараз дар зери ҷодар доштан.

Суфлӯшонанд, аммо дар ғами дебои Рум,

Аз қулоҳ ин ҷо ҳавои зеби қайсар доштан.

Ҷумла тарророни роҳи дину имони туанд.

Чашм бар ҳамёни симу кисаи зар доштан.

Аз сару кори намозу рӯзаи эшон мапурс!
Хешро дар зери бори охират дар доштан.[4]

Асири тарғиботчи фаёли илму дониш буд ва ақидае дошт, ки бо роҳи маърифат халқро аз ҷаҳолат ва таассуби динӣ раҳо додан мумкин аст. Вай имони комил дошт, ки мактабҳои дунявӣ, илму маданият мардумро хушбахт карда метавонанд. Масалан, вай дар як шеъраш мегӯяд:

Шуморо шояд акнун ҷаҳд кардан,

Ғами ислоҳи кори хеш хӯрдан,

Макотибҳои нав эҷод кардан,

Раҳи дарси нави иршод кардан,

Қироатхонаҳо барпо намудан,

Мақоми маслиҳат иншо намудан,

Ба авлоди азиз миннат ниҳодан,

Ба нури дидагон фан ёд додан,

Сару кори дигар бояд гирифтан

Ба роҳи тоза бояд пеш рафтан,

Сари худ дар ҳама сӯроҳ хастан,

Зи хар дар роҳи истиқбол чустан.[5]

Садриддин Айнӣ (1878–1954) ҳам аз адибони тараққипарвари он давра буд, ки соли 1909 аввалин китоби дарсии дунявӣ «Таҳзиб-ус-сиён»-ро таълиф кард. Дар ҳамон солҳо Айнӣ бисёр шеърҳои навишта буд, ки ба масъалаҳои муҳимми иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Тамоми адибони мазкур дар эҷодиёти худ хусусиятҳои мусбати маорифпарварии Аҳмади Донишро маҳфуз дошта, бо роҳи маърифат ба халқ хизмат мекарданд, аморатро зери танкид мегирифтанд ва бо Россия алоқаву робита кардандро ташвиқ менамуданд. Вале бояд қайд кунем, ки онҳо фаёлияти маорифпарварии худро бо вазифаю талаботи револютсия, ки рӯз аз рӯз вусъат меёфт, мутобик карда натавонистанд, ба ҳамин сабаб, ақидаи онҳо ва, умуман, фаёлияти онҳо ба андозае маҳдуд ва либералӣ буд. Зиёда аз ин баъзе аз ин адибон пайрави идеологияи ҷадидизм шуданд. Тадриҷан, адибони равшанфикр ва дилсофу поквичдон ба андозаи ривочи револютсия боварӣ ҳосил карданд, ки ба кӯчаи ҷадидӣ даромада хато рафтаанд. Онҳо бо мурури замон фаҳмиданд, ки ҷаҳат партияи коммунистӣ қудрат дорад ба халқ озодии ҳақиқӣ ва маърифат оварад. Ба қавли устод Айнӣ, партия ӯро ва ӯ барин бисёр зиёиёни поквичдони ҷўндаро «аз ботлоқи ҷадидизм берун кашид». Ин қабил одамони ботинан

тараққипарвар ҷадидиро қатъиян тарк карда, ба мавқеи бинокори идеализм, ба мавқеи маърифати коммунистии халқ қарор мегирифтанд.

Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX. Забони тоҷикӣ забони адабӣ ва миллии тоҷикон ва забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Бо забони тоҷикӣ ҳамаҷунин тоҷикони Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қирғизистон, Қазокистон, ҳамаҷунин дар минтақаҳои тоҷикнишини Афғонистон тақаллум мекунанд. Забони форсии аҳли Сомониён «форсӣ, порсӣ» ва ё «порсии дарӣ» ном гирифт ва бо вучуди ин ки ин забон дар осори хаттии асрҳои миёна гоҳо забони тоҷикӣ» ё «зуфони тоҷикӣ» номида шуда бошад ҳам (дар як матни портии монавӣ, ки дар Турфони Чин ёфт шудааст (асри VIII м.), истилоҳи tazigāne āvak «овои тоҷикона» ба қор рафтааст), вале дар ҳоле ки қавми тоҷикро [1] «форс» наномидаанд, забонашон ба сурати кулӣ то асри XIX ва ибтидои асри XX бо номи «форсӣ» муаррифӣ мешуд. Муҳити ташаққули забони форсии нав, робитаҳои таърихӣ соҳибони ин забон бо мардумони ҳамҷавор дар таҳаввули таърихӣ иншоми лугавии ин забон бетасъир буда наметавонист. Омезиши забони форсӣ бо забони портӣ боиси вориди таркиби лугавии он шудани калимаҳои иқтибосии портӣ гардид. Мавҷудияти як қатор иқтибосҳои эронии шарқӣ (хусусан калимаҳои сугдӣе мисли нағз, оғоз, мағз, бут, алагда ва ғ.) дар сохтори лугавии забони форсӣ низ натиҷаи робитаи таърихӣ ин забонҳо мебошанд.

Ҳамин тариқ, дар тӯли чандин аср таркиби лугавии забони форсӣ ташаққул ёфт ва мукаммал гардид ва то асри XVI ин забон дар шарку гарби Эронӣ таърихӣ забони умумии адабӣ ба шумор мерафт. Пас аз кишмакашҳои хуношомӣ байни Сафавиён ва Шайбонийён, ки дар аминаи мазҳабӣ сар зада буд, тамоми робитаҳо дар байни сокинони Мовароуннахру Хуросон ва қисмати ғарбии Эрон қатъ гардид ва ин мубозинаи сиёсӣ-мазҳабӣ боиси ҷудои фарҳангии адабӣ гардид. Аз асри XVI ба баъд забону адаб дар ду сарзамини форсигӯ – Мовароуннахр ва давлати Форс ба таври мустақил ва ҷудо аз ҳам инкишоф ёфт, ки сарфи назар аз муштарақоти меъёрҳои адабӣ, боиси ба вучуд омадани тафовутҳои дар системаи лугавӣ, грамматикӣ ва синтаксис гуфтору навиштори мардуми форсигӯи ин ду сарзамин гардид. Масалан, дар китоби «Маҷмаъ-ут-таворих» (асри XVI), ки мутааллиқ ба муаллифони Осиёи Миёна аст, бисёр хусусиятҳои грамматикӣ инъикос ёфтаанд, ки ҳоси лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ мебошанд. Дар шумори ин хусусиятҳо истифодаи шаклҳои муайян (давомлор)-и феъл

бо феъли ёвари истодан (тарошида истодааст, ҷанг карда истода буд ва ғ.), таркибҳои феъли ҳоли бо ҷузъҳои мондан (бурда монд), рафтан (гирифта рафт), омадан (гурехта омад), гирифтан (бурида гирифт), дидан (ханда дид), ба қор рафтани бандоки феъли шахси 2-юми ҷамъ, -стон (дафн қунетон) ва хусусиятҳои ҳоси қорбурди пешоянду пасояндҳоро метавон зикр кард.

Дар осори Аҳмади Дониш ва дигар адибони асри XIX хусусиятҳои ҳоси лаҳҷаҳои тоҷикӣ бештар ба назар мерасанд, ки аз забони адабии роиҷ дар Эронӣ ҳамон давра фарқ доранд. Ҳамин тариқ, забони адабии тоҷик ба тадриҷ дар асоси лаҳҷаҳои маҳаллии тоҷикӣ хусусиятҳои навро касб кард ва ин раванд дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX, хусусан дар осори адибони маорифпарвари он замон мисли Садриддини Айни, Абдурауфи Фитрат, Садри Зиё, Мирзо Сирочи Ҳаким, Тошхочаи Асирӣ ва дигарон ба таври бориз намоён гардид. Ҷӯйдоҳҳои азиме, ки дар ибтидои асри XX дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ мардумони Осиёи Миёна руҳ дода, ба инқилоби болшевикӣ ва марзбандии миллии маъмурии ин сарзамин саҳт марбут буданд, ба забонҳои миллий ва фарҳанги миллии сокинони он низ беташсир намонд. Аксари донишмандони рус, аз қабили В.В. Григорев [2] А.А. Семёнов [3], В.П. Наливкин [4], П.К. Кузнецов [5], ки охири асри XIX ва ибтидои асри XX ба таҳқиқи ҳаёти тоҷикон машғул буданд, низ дар ин бора ибрази ақида намулаанд. Вазъи нави сиёсӣ, ки бо инқилоби болшевикӣ ва барқарории Хукумати шӯравӣ дар сарзамини суқунати тоҷикон сурат гирифт, гардиши қуллиро дар ҳаёти маънавии онҳо ба вучуд овард. Бар асари гирудорҳои сиёсӣ, ки ҳангоми тақсимои миллии маъмурии Осиёи Миёна руҳ дод, забони миллии тоҷикон «забони тоҷикӣ» номида шуд ва соли 1924 барои тоҷикон дар доираи Ҷумҳурии Ўзбекистон ба шакли ҷумҳурии худмухтор (автономӣ) воҳиди миллии маъмурие ҷудо карда шуд, ки соли 1929 ба Ҷумҳурии Шӯравии Сотсналистии Тоҷикистон табдил ёфт.

Забони тоҷикӣ забони миллии сокинони ҳамин сарзамин гардид, ки баъд аз баҳсҳои тӯлонии солҳои 20-30-юми асри XX тасмим гирифта шуд, ки лаҳҷаҳои тоҷикии маҳаллӣ ва ба хусус ғӯшҳои Бухоро ва навоҳии он, ки бо сабаби маркази қадимии фарҳангии тоҷикон будани ин шаҳр лаҳҷаи қойне маҳсуб мешуд, ба сифати пойи забони адабии муосири тоҷик қарор долашавад [6]. Табдили ҳатти суннатии арабиасоси форсӣ ба ҳатти лотинӣ дар соли 1929 ва сипас ба ҳатти кириллии тоҷикӣ дар соли 1939, ки аслан ҷанбаи сиёӣ дошт [7], ҳамчунин таъсири шадиди забони русӣ ва тарҷумаи

адабӣ, илмӣ ва публитсистӣ низ дар таҳаввулоти сохтори забон нақши муҳимме бозӣ карданд. Иста будани марзҳо бо кишварҳои форсизабон ва маҳдуд гардидани робитаҳои фарҳангӣ бо ҳамзабонони бурунмарзӣ низ дар раванди инкишофи забони адабии тоҷик беташсир буда наметавонист. Ба ҳамин асосла забони муосири тоҷик шакли забони адабиеро касб кард, ки аз забони адабии муосири форсӣ ва забони дари Афғонистон тафовутҳои ҷашмгире дошт. Тарҳи алифбои лотниасоси тоҷикӣ. Тарҳи алифбои кириллии тоҷикӣ. Забони адабии тоҷикии солҳои 20-70-уми асри XX забони осори адабие буд, ки бар мабной принципи «реализми потенциалӣ» таълиф мегашт ва дар сарғаҳи насри адабии он устод С.Айнӣ ва назми он устод А. Лоҳутӣ қарор доштанд.

Дар ҷараёни мувоҳисоти забоншиносӣ аксаран муътақид бар ин нукта буданд, ки забони адабии тоҷикӣ бояд оммафаҳм ва ба забони андаи халқ наздик бошад. Устод С.Айнӣ таъкид доштааст, ки «... забони тоҷикӣ худӣ ҳамон аст, ки қисман ба майдони матбуот ва адабиёти нави тоҷикӣ қадам мондааст. Ба гузаштани замон ва зиёдагии таҷрибаи нависандагон боз содатар ва авомфаҳмтар ҳоҳад шуд. Азбаски забони оммаи тоҷик ҳанӯз дуруст тафтиш напудааст, нависандагони мо дар деҳаҳо ва кӯҳсорҳо кам гаштаанд, ба қор фармудани баъзе таъбироти дувор, ки аз китобҳо ёд гирифтаанд ва баъзе калимаҳо, ки аз ҳамсоиягони мо гузаштааст, маҷбур мешаванд, ин дувориҳо, ба андозае ки нависандагони мо ба авом наздик мешаванд ва авомро мешиносанд, кам ва бартараф ҳоҳад шуд. Яъне забони матбуоти тоҷик рафта-рафта аз ҳозирааш ҳам содатар ҳоҳад гардид, ки ин мешавад забони форсии сода» [8]. Ба ҳамин тариқ, забони осори адабӣ, илмӣ, публитсистӣ ва расмӣ бар асари ҷараёни сода кардан ва ба халқ наздик намудани забони тоҷикӣ, ки яке аз рухнҳои сиёсати забонии давлати шӯравӣ маҳсуб мешуд, тадриҷан аз ноҳаҳои классикии худ фосила мегирift.

Дар солҳои 80-уми асри XX вобаста ба воқеоти Афғонистон ва иҷуди артиши шӯравӣ ба ин кишвар барои равобиги фарҳангии байни тоҷикони Иттиҳоди Шӯравӣ ва Афғонистон то андозае шароити мусонд ба миён омад. Барои адибон, рӯзноманигорон ва дигар зиёиёни тоҷик муяссар шуд, ки бо вазъи забону адаб дар ин кишвар аз наздик ошно шаванд ва баъдан дар навиштаҳои худ аз ғановати луғавии ин забон истифода намоянд. Сарфи назар аз ин ки забони ин навиштаҳо ва ба хусус забони матбуоти солҳои 80-90-уми асри XX гоҳо барҳақ ва гоҳо ноҳақ мавриди интиқоди шадиди иде аз зиёиёни муҳофизатор

гардида бошад ҳам, вале ба сурати умум ин раванд дар таҳаввули луғот ва сабки забони адабии муосири тоҷик гардиши куллие башумор меравад.

Ходисаҳои сиёсии охириҳои солҳои 90-уми асри XX, фурупошани Иттиҳоди Шӯравӣ ва истиклоли давлатии тоҷикон марҳилаи нав дар рушди забони адабии муосири тоҷик гардид. Соли 1989 пас аз мубохисаҳои шадид Қонуни забон аз тарафи намоёндагони мардумии Шӯрои Олии Тоҷикистон ба тасвиб расид, ки мутобиқи он забони тоҷикӣ забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон шуд [9] ва пас аз истиклоли давлатии Тоҷикистон ин эълон қомилан амри воқеӣ гардид. Бо талаби ҷомеаи тоҷик алифбои кириллии тоҷикӣ ислоҳ гардида, дар он ҳарфҳое, ки ба табииати савтии забони тоҷикӣ созор набуданд, ихтисор карда, дар ин замина имлои забони адабии муосири тоҷик нисбатиди назар шуд [10]. Забони тоҷикӣ аз рӯи нақши қорбурдии худ дар ҷомеа дорои ҳасосе мебошад, ки дар амалкарди забонҳои олам дар ҷомеа ба нудрат дучор меояд: ин забон барои қабилу мардумони ғайризиронии Осиёи Миёна – яхудиёни бумӣ, қабिलाҳои ҳиндунаҷоди ҷуғӣ [11] забони модарӣ маҳсуб мешавад, аммо бархе аз тоҷикон, мисли ғушварони забонҳои помирӣ ва ягнобӣ ба забонҳои дигари эронии шарқӣ тақаллум мекунанд.

Забони тоҷикӣ ғайр аз Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳудуди вилоятҳои Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Андиҷон, Намангон, Тошқанд, Қашқадарё, Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон, вилояти Чимкенти Ҷумҳурии Қазоқистон, вилояти Ўлиғ Ҷумҳурии Қирғизистон низ истиқомат мегарданд. Забони гуфтории тоҷикон аз лиҳози таърихӣ дар густараи собиқи забонҳои эронии матрук – сугдию бохтарӣ ва сақой паҳн гардидааст, аз ин рӯ, субстратҳои мухталифи забонӣ дар шаклиҳои забони тоҷикии гуфторӣ нақши ҳудро гузоштааст: дар гуфтори саканаи қисмати шимолӣ минтақаи истиқмоли забони тоҷикӣ забони сугдӣ ва дар қисмати ҷанубии ин густара забонҳои бохтарию сақой таъсиргузор будаанд. Албатта, омилҳои пасини ташаккули забони гуфтории тоҷикиро мисли муҳити инкишофи лаҳҷаҳо, таъсири мутақобилаи забонҳо дар марзҳои қорбурди лаҳҷаҳо, омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоиро низ наметавон аз назар дур андохт. Вобаста ба ин омилҳо сохтори диалектологияи забони тоҷикӣ ташаккул ёфтааст, ки боиси тафовутҳои ғушӣ дар забон гардидааст. Лаҳҷаҳои тоҷикиро вобаста ба хусусиятҳои забонӣ ва мавқеи ҷуғрофияшон ба гуруҳҳои зерин тақсим кардаанд: 1) гуруҳи шеваҳои шимолӣ (лаҳҷаҳои ноҳияҳои шимолӣ

вилояти Сугд, Варзоб, кӯхистони Ҳисор ва Шахритуси Тоҷикистон, Самарқанд, Бухоро, водии Фарғона, Сурхондарё, Қашқадарёи Ўзбекистон, лаҳҷаҳои вилояти Ўлиғ Қирғизистон ва Чимкенти Қазоқистон); 2) гуруҳи шеваҳои марказӣ (болоби Зарафшон – ноҳияҳои Айни ва Мастчоҳ); 3) гуруҳи шеваҳои ҷанубӣ (водии Қаротегин (Рапш), вилояти Хатлон, лаҳҷаҳои тоҷикии Бадахшон); 4) гуруҳи шеваҳои ҷануби шарқӣ (водихои Ванҷ ва Дарвоз) [12]

Савол ва супоришот

Адабони маорифпарвар (Аҳмади Дониш, Возеҳ, Савдо, Ҳайрат) ва ғайраҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ то ҷи андоза муҳим меҳисобад?

Адабони асарҳои Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ бо ҷи гуна хусусиятҳои аз ғайр асарҳои асри мазкур фарқ мекунанд?

Адабони назм дар охири асри XIX ҷи гуна буд?

Оиди вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX маълумот онед?

Ҷӯҳати адабии ӯ

Ҷафоров Р. Ҳошимов С. Камолитдинов Б. Услубишнотӣ. Душанбе, - 1995;

Мавсумӣ Н. Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобад-1959

Ноҳидов А. Фарҳангенигорӣ тоҷику форс. Самарқанд – 2006;

МАЪРӯЗАИ 16

ВАЗЪИЯТИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX

Нақшаи мавзӯ:

1. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.
2. Забон ва тарзи баён
3. Мавқеи «Таъххиб-ус-сиён» дар таърихи забони тоҷикӣ.

Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.
Шароити зиндагӣ ва таърихии асри XX Осиёи Миёна нисбат ба давраҳои пешина мураккаб, вале барои инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷик марҳилаи муҳимме буд. Дар ҳамаи шароити таърихӣ муносибатҳои капиталистӣ дар ҳаёти мамлакат роҳ меёбад, роҳи оҳан қашаи мешавад, баъзе қорхона ва муассисаҳои

нав ба вучуд меоянд ва савдои буржуазӣ ривочу равнақ меёбад.

Чунин вазъияти зиндагӣ ва шароити нисбатан нави таърихӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданӣ дар навбати худ ба забон, ки олоғи алоқа аст, бевосита акс меёфт ва дар забони адабии давра пайваста тағироте ба вучуд меовард.

Дар ин давра қатъи назар аз майлу кӯшиши душвору мураккабнависи як гурӯҳи адибон, забони адабӣ вобаста ба шароити таърихӣ ва ҷамъиятии ибтидоӣ асри XX роҳи тараққиёти таърихӣ худро бо охиштагӣ тай мекард. араёни аз ҳисоби забони зиндаи умумхалқӣ торафт бой ва соддашавии забони адабӣ ба таври махсус давом менамуд. Дар ин вақт ба омма наздик кардани забони адабии тоҷик нисбат ба пешгара қувват гирифта, равияи содданависӣ бар равияи душворнависи анъанавӣ ғалаба карда истода буд.

Забон ва тарзи баён. Дар ҳамин гуна шароит **Мирзо Сирочи Ҳаким «Тӯҳфаи аҳли Бухоро»** ном сафарномаи худро ва **С.Айни «Тазҳиб-ус-сибён-ро** навиштанд. «Тазҳиб-ус-сибён» асари дидактивӣ- педагогии Айни буда, барои мактабонӣ усули нав ба сифати китоби хониш тартиб дода шуда буд. Аз рӯи материалҳои насри ин китоб хеле равшан дидан мумкин аст, ки забони адабӣ дар тарзи баён, шаклҳо ва қоидаҳои грамматикӣ, сохти синтаксисӣ, таркиби лугавӣ хусусиятҳои забони гуфтугуӣи умумхалқиро аз ҳавақта зиёдтар дар бар карда, тағироти муҳимми сифатиро аз сар мегузаронид. Барои намуна аз **«Тазҳиб-ус-сибён»** порчае мсореи:

«Бачае, ки баодоб бошад, соҳиби ақл ва доно мешавад, ҳамеша ба сабақаш зеҳн мемунад, саъй мекунад. Ҳама чизҳои хондағнашро медонад, аз хондан ва доништан бисёр хурсандӣ ва шодмонӣ мекунад. Агар сабақашро надонад, изо мекашад ва шарм мекунад, хафа мешавад. Аз ҳар қор ба назараш хондан ва навиштан нағз менамояд. Дар вақти хондан бозӣ намекунад. Вақташро ҳолӣ ва бекор намегузаронад» (сах.4).

Як хусусияти характерноки забон дар ин давра бо **каллимаҳои Русӣ-интернационалӣ** пурра шудани таркиби лугавии он аст. Чунони: почта, магазин, параход, газета, диплом, биржа, театр, план, станция, вокзал, поезд, завод, банк ва ғайра.

Дар масъалаи ба забони адабӣ дохил кардани унсурҳои забони халқ ва қор фармудани ибораҳои оммафарҳ С.Айнӣ ва адибони дигар кӯшиши ҷиддӣ доштаанд. Масалан, пазмон шудан (**ёд кардан**), изо қашидан (**шарм кардан**), шарроси шудан (**аз ёд шудан**), бўлак-бӯлак

(**қисм-қисм**), даст гирифтан (**чизеро дар ихтиёри худ нигоҳ доштан**), ник шудан (**дилтанг шудан**), қапҷук (**ҳамён**), тикки (**пора**), тахт истодан (**рон шудан, ором будан**) хай кардан (**рондан**), ҳаёт (**майдон, боғча**) ва ғайра.

Дар асарҳои бо равияи содданависӣ эҷодшуда каллимаҳои кӯҳна ва арабии душворфарҳм ниҳоятгараҷа каманд, зеро ки аз ибтидои асри XX ҷараёни аз унсурҳои номафҳум ва нодарқори араби тоза кардани забони адабии тоҷик сар шуда буд.

Дар ибтидои асри XX, вақте ки забони адабӣ боз ҳам соддатар ва оммафарҳмтар шудан гирифт, он процесси саршудаи заиф торафт қувват гирифт, ба қоидаи забони умумхалқӣ тамоман мувофиқат кард. Яъне дар таркиби изофи бандҳои изофӣ дар охири муайяншаванда қорор гирифта, аломати номуайнӣ аз муайяншаванда ба муайянкунанда ба таври қатъӣ гузашт.

Мисолҳо: «Иморат хубе сохтаанд» (Тӯҳфаи аҳли Бухоро). «Ҳар соол маблағи бузурге барои тафсилии Мухаммадфарид ёфт шуда сарф мешавад», (Тазҳиб-ус-сибён).

Ғайр аз ин, дар асари Айни ҳамчун ҳиссаҷаи номуайнӣ қор фармуда шудани каллимаҳои як-ягон дида мешавад, ки пеш ба нормаи адабии надаромада буд. Мисол: «Як руз аз бозор убури мекардам». «Ягон одами таъин шахр рафтани шавад, мефиристам».

Яке аз аломатҳои муҳимми инкишофи қоидаҳои грамматикӣ ба нормаи забони адабӣ пурра дохил шудани шаклҳои ҷамъӣ бавоситаи **ҷонишинҳои шахси 1 ва 2 ҷамъ – моҳо-моён, шумоҳо-шумоён** мебошад.

Мисолҳо: «Акнун моёнро лозим аст, ки қадри падару модарро донем». «Эй фарзандон! Шумоён ҳам мисли Аҳмадҷон ба шариконатон муомилаи нағз кунед» (Тазҳиб-ус-сибён).

Дар забони адабии ибтидои асри XX дар боби феъл ҳам тақомулоти муайяне ба вучуд омадааст. Баъзе шаклҳои китобии феъл дар ин вақт аз истеъмол баромада монданд. Масалан, шакли феъли гузаштаи ҳикоягии бо **«ёй»** сохташаванда (хонданд) аз истеъмол баромада, шакли ба воситаи **«ме»** сохташавандаи он (мехондам, мехонд) қоидаи умумӣ гардид. Ба ҷои феъли ёридохандаи **бувад** истеъмолий **аст ва мебошад** муқаррар гардид.

Дар ибтидои асри XX ҳамчун қоидаи умумӣ ба забони адабӣ дохил шуда, мустаҳкам гардидаи шакли сифати феъли **бо суффикс -гӣ** сохташаванда як хусусияти характерноки забони адабӣ мебошад. Мисолҳо: «Ноҳуни дасту пояш ҳамеша гирифтагӣ мебошад».

«Чизҳои меҳӯрдагӣ аз гандум, чав, арзай ҳосил мешавад». (Тазхиб ус-сибён).

Ба забони адабӣ дохил шуда, расмӣ гардидани сифати феълӣ ба **суффикси -гӣ** сохташуда, инкишофи иборасозии сифати феълӣ ва масдари низ ҳамчун як аломати аз ҳисоби воситаҳои ифодаи забони умумхалқӣ бӣи шудан ва аз ҷиҳати синтаксисӣ равону содда ва мукамал шуда истодани забони адабӣ ба шумор меравад.

Хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии ибтидоӣ асри ХХ гувоҳи он аст, ки ин марҳилаи инкишофи забони адабӣ бо вазъият ва тағироти умумии сифати худ ба забони адабии ҳозираи тоҷик наздикии бевосита дорад. Садриддин Айнӣ дар ин марҳила роли асосии умумиятдиҳанда ва ташкилкунандагиро бозидтааст.

Мавқеи «Тазхиб-ус-сибён» дар таърихи забони тоҷикӣ. Азбаски забон ва тарзи баёни С.Айнӣ дар «Тазхиб-уссибён» хусусиятҳои асосии забони умумхалқии миллии тоҷикро барҷаства инъикос мекунад, китоби мазкурро яке аз нахустин намунаҳои хаттии забони адабии ҳозираи тоҷик ва ҳуди С.Айниро асосгузори он шуморидан мумкин аст. Таърибаи чандинсолаи устод дар соҳаҳои мазкур ва мусоҳибаҳову муоширати бо мадум баҳри мукамал шудани забоншиносӣ ақидаҳои ӯ нисбати забони адабии миллии асароти бузургери дар бар гирифта буданд ва дар мунозираҳои устодона истифода мешуданд. Ҳама ҳол дар ҳимоя аз забони адабии тоҷик ва анъанаву наовариҳои дар забон буда, яке аз шучоътаринҳо маҳсуб мешуд ва дар ин роҳ аз маҳорату истеъдоди нотақрори ҳештан бедареғ истифода мекард. Устод дар сафи пешӣ касоне буд, ки давомдиҳандагони тараққипарвари кори шоирону нависандагони қаблазинқилобӣ буданд. Ҳамзамон Садриддин Айнӣ саҳми босазову намоёни худро барои эҳё кардан ва барпо намудани сабку усулҳои нав дар забони адабии миллии гузоштааст, ки ин низ натиҷаи ҳамон мунозираҳои буд, ки аз ҷониби эшон сару сомон мегирифтанд. Ҳамчуноне, ки дар бисёри аз музокирот пай бурда мешавад, дар он айёме, ки хануз навиштаҷоти ниёғони мо бо хати форсӣ сурат мегирифт, баҳсҳои сершуморе атрофи забони адабии тоҷик мавҷуд буданд. Дар ин маврид устод Айнӣ навишта буд: "Дар хотир бояд гирифт ва бояд ҳар кадом аз мо гуфта тавонем, ки: мо ҳамагӣ муҳиби забони тозаву яклукhti забони адабии тоҷик, ки барои ҳар кас фаҳмо бошад ҳастем, барои он, ки каломӣ мо аз миён ба парокандагиву маҳвшаӣ нафтад, бояд забонамонро намунаву бар худ интихобгардида созем"[3]

Садриддин Айнӣ ҳамчун олим ва нависандаи мумтоз дар муқобили ҳамгуна мафкураҳои зидди забониву оммавӣ бо ҳадди тавон мубориза мебуд ва дар мунозираҳои ғолибиятро аз даст наместод ва ҳамаи ин муборизот боиси равшанбаёнӣву тозагуфторӣҳо дар забони адабии миллии тоҷикӣ гардид. Аз солҳои 1926-1930 сар карда ҳатто саросари ба алифбои дигар гузаштан атрофи сохту таппакули забони миллии адабии тоҷик пешниҳоду ақидаҳо, мунозираҳои сар заланд. Ба қавли устод баъзе аз ин гуруҳҳо бо он мекушиданд, ки мавқеи забони адабии тоҷикро дар тангно қарор дода бошанд. Онҳо пешниҳодоте мекарданд, ки ҳатто фаҳмида намешуд ва дар нақшаҳо ҷӣ манзуре ниҳон аст ва ҳамчунин осору анъана ва ганҷинаҳову боигарии забони адабии миллиро гардид мекарданд. Онҳо меҳостанд, ки созиши забони адабии тоҷик дар асоси каломӣ содаву омӣена, ки қаблан дар забони мардум қарор дошт, сомон гирифта бошад.[4]

Бо ҷараён гирифтани наприёти рӯзномаи "Овози тоҷик" барои асосгузори адабиёти муосири тоҷик воситаҳои падид омаданд, ки ӯ тавонад мунозираҳои ро ба асли воқеият ба гӯши мардум расонад ва ҷилавгирӣ аз ҳар гуна муқобилиятҳои муяссараш гардад. Дар мақолаву баромадҳои худ устод маҳз масъалаҳои умумии инкишофи забони тоҷикиро мегузошт ва дар мубориза бо тарафдорони ақидае, ки умумияти форсиро дар назар доштанд, хануз ба по меистод. Ҳамчунин бо ононе, ки забони нави адабии тоҷикро меҳостанд бо тариқи саби қухна ва кадом як лаҳҷаҳои сода созиш диҳанд, дар муқобил буд.

"Садриддин Айнӣ дар асарҳои илмӣ, мақолаҳо, навиштаҷот ва мактубҳои асоситарин принсипҳои забони миллии адабии тоҷикро тавонист ҳимоят кунад ва ба дастрасии оммаи васеи мардуми тоҷик супурад"- меғӯяд Боймуҳаммад Ниёзмухаммадов.[5]

Мемонад ҳаминро бигӯям, ки мунозираҳои устод дар роҳи инкишофи забони адабии миллии амале аз фаъолиятҳои натиҷабарзи эшон буд, ки сари калобаро тавассути он ба пайравони ояндаи худ супурад ва боис гардад то роҳебӣ дар ин ҷодаи муқаддас ба онҳо то ба имрӯз муҳайё бошад.

Акнун бо камоли мамнуният метавон зикр кард, ки имрӯз забони миллии тоҷик дар мақому манзалати аслии ҳеш қарор дорад. Ҷ мақоми давлатиро соҳиб аст. Дар ҳамаи ҷамъомадҳои тамоми муассисоту идораҳои давлатӣ тақлифоту таъкидот баҳри нуғӯз ёфтани вусъат ва тозагии забони адабии миллии ворид карда мешавад ва ҳамасола "Рӯзи забони тоҷикӣ" бо тантана истиқбол гирифта мешавад. Мутобик бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии

Тоҷикистондар муассисаҳои томақтабӣ, таҳсилоти умумӣ, ибтидоӣ касбӣ, миёнаи касбӣ, олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаҳои олии таълимӣ омӯзиши хатмӣ забони давлатӣ таъмин карда шудааст ва ин ҳама нишон аз пойдеории забони миллий, рушди забони адабии тоҷик ва ифтихору сарбаландии миллат мебошад.

Забон арчи ба зохир дар ниҳонаст,

Валекин чехраи шарху баён аст.

Забон рамзу нишони худшиносист,

Забон маърифати халқи ҷаҳон аст.

Савол ва супоришот

4. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX чӣ гуна буд?
5. Забон ва тарзи баён асарҳои асри XX оё содда буданд ё ки мураккаб?
6. «Тазҳибу-ус-сиён» дар таърихи забони тоҷик чӣ гуна аҳамият дорад?

Рӯйхати адабиётҳо

1. «Наводир-ул-вақоъ». Китоби I, II. Душанбе, Дониш – 1988.
2. Гаффоров Р. Хошматов С. Камолитдинов Б. Услубшиносӣ. Душанбе, Маориф – 1995.
3. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. Душанбе, 1966.
4. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

МАЪРӮЗАИ 17

Мавқеи Аҳмади Дониш дар таърихи забони тоҷикӣ

Нақшаи мавзӯ:

1. Мавқеи калимаҳои гуфтугӯӣ-халқӣ дар асарҳои Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо.
2. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои ҷиҳимӣ ва таърихӣ он.
3. Иқтисоси калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он.
4. Хусусиятҳои грамматикӣ забони осори Аҳмади Дониш.

Мавқеи калимаҳои гуфтугӯӣ-халқӣ дар асарҳои Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо. Забони адабӣ ҳамчун шакли махсуси забони умумихалқӣ, махсули ҷараёни дуру дарози тараққии ҷамъият бой мешавад, инкишоф меёбад, суфтаву пухта мегардад. Аз рӯи ҳамин қонуни тараққиёт инкишофи таърихӣ забони адабии

тоҷик - забони адабиёти охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро ба вуҷуд овард.

Дар нимаи дуюми асри XIX маорифпарварон ба анъанаҳои пешқадами назму насри гузаштагонӣ худ таъя карда, барои ба халқ наздик кардани адабиёт ва ба забони адабӣ дохил кардани калимаҳои ибораҳои халқӣ кӯшише зохир намуданд. Як мисоли барҷастаи он ғайрииллатӣ эҷодии Аҳмади Дониш мебошад. Дар он замон ҳамаи олимони равшанфикр ва тараққипарвари Бухоро, шoirон ва наҷисандагонӣ халқпарвар мисли **Шохин, Абдулмачиди Зуфунун, Яқубҷа, Содикҷаи Гулҳанӣ, Абдулқарими Офарин, Возех, Дилкаш, Исо Махдум, Музтариб, Мирзоҳаити Саҳбо, Симо, Мирзо Азими Сомӣ, Ҳайрат** ва монанди инҳо дар атрофи **Аҳмади Дониш** гурӯҳ омада буданд ва ҳар кадом ба таври худ идеяҳои пешқадами ӯро пайравӣ ва тарғиб менамуданд.

Маорифпарварии асри XIX дар доираи нормаи чандинасраи забон ва услуб истода, барои соддаву демократӣ қунонидани он кӯшишанд. Ин гуна кӯшиш дар ҳамаи шароити муҳит дар таърихи инкишофи забони тоҷикӣ ташаббуси муҳимме буд.

Аҳмади Дониш дар **забон ва услуби адабӣ усули содданависиро** пеш гирифта бошад ҳам, аз истеъмоли аз ҳад зиёди калимаҳои арабӣ халосӣ надонист. Бинобар ин забони асарҳои илмӣ-фалсафии ӯ хеле вазнин ва душворфаҳм мебошад. Забони ҳаҷв ва тасвири бадеи Аҳмади Дониш хеле раван ва содда аст. Бо вучуди ин, дар забони нисбаг ба ҳамаи вақт як андаза равану содда шуморидашавандаи Дониш калима ва ибораҳои зиёди арабӣ дучор мешаванд. Масалан, **ашҳоси касира, алассабех, истимӯъ, қаттоуттарик, маркум, муваззаф, суле, тафарруҷ, умур, фавокеҳ, явмулҳисоб** ва ғайраҳо.

Дар осори Аҳмади Дониш ба маънои анъанавии пешнаашон қор фармуда шудани як миқдор калимаҳо дида мешавад, ҷунунчи: **мурочиат - бозгашт, назм-тартиб, инкилоб, ҳама гуна тағирот, қасрат** - бисёр ва ғайра.

Аҳмади Дониш калимаҳои бисёрии забони **гуфтугӯӣ халқӣ** мафҳумҳои предметиро айнан ифода мекунанд, қор мефармояд: **шоҳқоса, ҷалак, гулдон, яхнӣ, тапшонча, қат ва ғайра.** Истеъмоли калимаҳои кашмакаш, давродавр, шаллоқ, сара, пуч ҷарх задан, баралло ва ибораҳои рехтаи халқӣ, монанди бебаргу наво, ходимӣ қардан, талху шӯр, обу озуқа, бар қой хушк мондан, даст аз қон шустан, ҷаш дуздидан, кайф аз сар паридан, аз хавли қон ва амсоли инҳо тарзи

баёни нависандаро дар мавридҳои муайян ҳеле содда ва осонфаҳм мекунад.

Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он. Дар забони Аҳмади Дониш калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ низ кам нестанд. Дар давоми асрҳои калима ва терминҳои нав ба нави ба соҳаҳои гуногуни зиндагӣ (сиёсат, маъмурият, иқтисодиёт, маданият ва ҳаёти оилавӣ) тааллуқдоштан ӯзбекӣ, ки дар забони умумхалқии тоҷик ва шеваҳои ҷудогонаи он ҳеле зиёд дида мешуданд, як қисмашон ба забони адабии тоҷик ва ба забони адабиёти классикӣ пай дар пай даромадан гирифтанд.

Дар асри XIX сар карда дар забони адабӣ нисбат ба давраҳои гузашта зиёдтар кор фармуда шудани калима ва **ибораҳои ӯзбекӣ** мебинем, ки яқинд сабаби иҷтимоӣ ва таърихӣ дорад.

1. Терминҳои ӯзбекӣ пешина ва баъдтар пайдошудаи ба тартибот ва сохти давлатно чамъиятии ҳамавақта мувофиқ будагӣ расмият ва умумияти кулӣ пайдо карданд.

2. Баъзе калимаҳои тоҷикӣ ва арабӣ кўҳна шуда аз истеъмоли мебаромаданд, аз ҷиҳати маъно тағир меёфтанд ва ё тобишҳои махуси маъноӣ пайдо мекарданд.

3. Қисме аз калима ва ибораҳои ӯзбекӣ дар таркиби луғавии забони гуфтугуӣ тоҷикӣ мавҷудбуда аз ҷиҳати маъно хусусияти умумиистеъмоӣ пайдо карда, ба тариқи синоним ба ҷои калимаҳои кўҳнашудаи тоҷикӣ ва ё барои ай нав ифода намудани тобишҳои ҷудогонаи маъно кор фармуда мепуданд.

4. Муборизаи маорифпарварони асри XIX ба муқобили равияи адабии модалино таклидӣ, мубориза барои содданависӣ унсурҳои нав ба нави забони ӯзбекӣ ба забони адабӣ дохил менамуд.

Аҳмади Дониш калимаҳои ӯзбекӣро аз нуқтаи назари зарурати луғавӣ ва терминологии онҳо истеъмоли мекунад. Масалан, истеъмоли калимаҳои Ёрда, ясавул, қушбегӣ, тўра, элчӣ, қишлоқ, юриш, қўшун, қошук, қайроқ, улоқ, отемӣ, олук, солук, оқ кардан ва ғайраҳо ба ҳамин ҷиҳати маъсала алоқаманд аст. **Мисолҳо аз «Наводир-ул-вақоъ»:**

«Қаровулон маро даст гирифтанд», «Дигар биллод ҳукми қария ва қишлоқ дорад», «Ба ҳар кас як қорди тилло ва чангчаю қошукӣ сийм ва се дастмоли сафед мусаллам намуданд». «Чамъе қасир аз марду заифро меиддам, ки ба ароба санг ва қайроқ мекашиданд ва ба денгиз мерехтанд», «Бояд ки оқи модарро ихтиёр намоям», «Таому отемӣ ба тороч рафта».

Иқтисоди калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он. Калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар забони Аҳмади Дониш ҳиссаи хурдсиро ташкил медиҳанд. Дониш калимаҳои русиро қисман хангоми дар бораи сохт ва тартиби давлатдории Россия ва Фарангистон суҳан рондан истеъмоли менамояд, ки аз «**губерния**», «**губернатор**», «**император**» иборатанд. Калимаҳои ба техника ва соҳаҳои зиндагӣ дахлдор дар «**Наводир-улвақоъ**» ниҳоят кам буда, **телеграф**, **крават** иборатанд. Аҳмади Дониш ҳамчун одами пешқадами замони худ барои омӯхтани забони Русӣ рағбат дошт ва калимаҳои ҷудогонаи онро ба истеъмоли кардан меқъшид. Масалан: «Ходим «сейчас» гуфта маро дар растан Балшуй Марский овард».

Хусусиятҳои грамматикӣ забони осори Аҳмади Дониш. Дар забони Аҳмади Дониш ба таври анъанавӣ-таърихӣ кор фармудани калимаҳо ва шаклҳои асосии грамматикӣ забони дарӣ равшан мушоҳида карда мешавад, ки он қоида ва шаклҳо дар давраҳои минбаъдаи инкишофи забони адабӣ охиаста-охиаста тағир ёфтанд ва бо сифату хусусиятҳои нав мукаммал гардидаанд.

Аҳмади Дониш категорияи чамъи исмҳоро асосан бо се роҳ ифода мекунад:

- а) ба **воситаи суффиксҳои чамъсозии тоҷикӣ**;
- б) бо **роҳи чамъсозии арабӣ**;
- в) ба **воситаи исмҳои чомъ**.

Исмҳои чомъ дар истеъмоли Аҳмади Дониш ҳам монанди пешина ҳамчун ифодакунандаи мафҳумҳои чамх меоянд ва аз ҳамин сабаб аксар феъл бо шумораи чамъ мувофиқат мекунад. Масалан: «Он гоҳ хабар оварданд ба ҷониби амир, ки лашкар бевафой карданд ва пушт доданд».

Дар забони Аҳмади Дониш қоидаи чамъсозӣ ба **воситаи суффиксҳои тоҷикӣ (хо, он, ён, гон, вон)** дар калимаҳои арабӣ баъзан ҷои чамъсозии арабӣро мегирад. Монанди «аламҳо» (аълам). Ба ин восита баъзе шаклҳои чамъи арабӣро ҳам чамъ сохтааст: «масочидҳо». Лекин ин маънии онро надорад, ки Дониш аз чамъсозии арабӣ тамоман даст кашада бошад.

Қоидаи чамъсозии арабӣ, ки иборат аз чамъсозии солим (ба воситаи суффиксҳо) ва чамъи мукасар (бо роҳи тағироти флективӣ) мебошад, бо ҳамаи намунаҳои дучор мешавад. Чунончи: иморат - имороти олия, ривоёт-охири ривоёт, хикоёт-хикоёти дигарон, чихот-чихоти бахр, ашкол – пардаи ашкол уюб-зохири сураташ аз уюб маро

бошад, мутакаддимин ва мутааххирин ва ғайра.

Дар масъалаи тарзи ифодаи категорияи номуайинӣ дар байни забони адабии пешина ва ҳозираи тоҷик ду хусусияти фарқкунанда мавҷуд аст.

Якум, дар забони адабиёти классикӣ ҳамчун воситаи ифодаи номуайинӣ ва фардиат истеъмоли кардани ҳиссаҳои «як» ва «ягон» характернок намебошад. Дар забони адабии ҳозира аз ибтидои асри XX сар карда вазиёи ин ҳиссаҳо бо вазиёи суффикси **-е** як аст ва ҳар ду баробар истеъмоли мешавад.

Дуюм, дар забони адабиёти классикӣ исми номуайин бо муайянкунандаи худ омада бошад ҳам, шакл ва тарзи ифода тағир намеёбад, яъне суффикси **-е** ҳамеша бо исми меояд, ба муайянкунанда намегузорад. Чунончи, асли сафеди бузург, зане моҳсимон хуршедлико, шеър кардан ва гуфтан ҳислати ҳамида ва санъате писанда аст.

Дар забони Аҳмади Дониш кор фармуд шудани шакл ва тарзҳои шуморагии таърихӣ-анъанавӣ низ дида мешавад, ки онҳо баъд аз Дониш тағир ёфтанд. Масалан, мо калимаҳои **понсад** ва **дувистро** мебинем, ки пеш ҳам ба ҳамин шакл кор фармуда мешуданд: «Ҳазору **дувисту** шаш нафарро нон медихад ва ҳазору понсалу панҷоху се нафарро як қасбб гӯш т медихад».

Калимаҳои шуморагии «лак» (100 000), **курур** (500 000), **арб** (100 000) низ ба кор бурда шудаанд. Масалан: «Аз ибтидои олам як арбу наваду панҷ куруру панҷоху ҳашт лаку чаҳор ҳазору Нӯҳ саду ҳаштоду Нӯҳ сол то санаи мастура гузаштааст».

Ҷонишинҳои шахсии **моён** – **моҳо**, **шумоён** – **шумоҳо** дар забони Аҳмади Дониш кор фармуда намешавад. Ин ҷонишинҳо дар он давр ба нормаи грамматикӣ дохил намулдаанд.

Аҳмади Дониш ҷонишини номуайинии «**фалон**»-ро хеле бисёр кор мефармояд. Масалан: «**фалон** дар муҳаббати **фалон** харобагузин ва гулханнишин шуд».

Агар суҳан ба таври конкрет ба **ҷинси занона** алоқадор бошад, Дониш калимаи **фалонро** дар шакли **фалона** кор мефармояд. Масалан: «Модарон худ боис мешаванд, ки ҳон, **фалона**, барҳез ва дар миёни мо манишин, ки бешарм шавӣ ва дар канори **фалона** анбоз ва амсоли худ биёсой».

Дар забони Аҳмади Дониш шакли давомдори феъл танҳо бо ёрии «**гирифтан**» сохта шудааст: «мӯй қандан **гирифт**, чехраро **харошидан гирифт** ва ашк аз дида **кашидан**». Дар асарҳои Дониш

шакли феълии сиғаи эктимолӣ типии омадагист ва шакли ифодаи инган орзумандӣ-хоҳишмандии типии хонданӣ кам дида мешавад. Мисол: «маъракат **гуштингирӣ будагист**», «умри касиға диданӣ **буд**».

Дар забони адабии пешина ба шакли ноқис, яъне ба шакли феълии ҳол, бе **бандаҳои ам**, **и**, **аст**, **ом**, **ед**, **анд** кор фармуда шудани феълии гузаштаи нақлӣ-хабарӣ (префикси) характернок буд. Ин тарзу қонидаро дар осори Дониш низ мебинем. Масалан: «Дигар **фалониди** Куръон ва сабаби забту хифзи онро надида ва аз касе **нашунуда**».

Дар асарҳои Аҳмади Дониш бисёр ба кор бурда шудани шакли сохтан феълии ҳозира-ояндаи типии «меафтад» гувоҳи он аст, ки нависанда барои ба забони умумхалқӣ наздик кардани забони адабӣ келе кӯшиш доштааст.

Дар асарҳои Дониш шакли китобӣ-анъанавии феълии ҳикоягӣ-мабарӣ, яъне ба ҷои **аффикси ме-** кор фармудани суффикси **-и** низ дида мешавад. Масалан: «Дар дафотир **навиштандӣ** ва ҳикоят **кардандӣ**».

Дар аксарияти феълҳои сохта аффиксҳои **дар-** ва **бар-** пеш аз **на** ме гузошта мешаванд. Мисолҳо: «Сарпеш аз табак **барнадошт**», «Садое **барнамад**». «Солс як бор чонваре азимҷусса дар ин гирдоб **дармеомад**».

Дар забони Аҳмади Дониш сифати феълӣ бо **суффикси -гӣ** ва умуман ибораҳои сифати феълӣ хеле кам дучор мешаванд. Мисол: «Роҳи **омадагӣ** Шарқӣ буд». «Мулки маврусии онҳо аз тарафи амир зулман аҳз **кардагӣ** аст».

Дар забони Дониш дида шудани ин шакли сифати феълӣ нишон медиҳад, ки нависанда ба тарзҳои ифодаи забони халқ эътибор дода, барои оммавӣ кардани онҳо кӯшиши муайяне доштааст.

Хулоса, шаклҳо ва хусусиятҳои морфологӣи ҳоси забони адабиёти классикӣ дар забони Аҳмади Дониш нисбат ба унсурҳои аз забони зиндаи халқ гирифташуда зиёдтаранд. Дар бобати синтаксиси ҳам як қатор хусусиятҳои ҳоси забони адабии пешина нурра рӯя карда шудаанд.

Савол ва супоришот

1. Масъалаи калимаҳои **гуфтугӯӣ-халқӣ** дар асарҳои Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо дар ривоҷи забони тоҷикро нишон диҳед?
2. Истифодаи калимаҳои **туркӣ-ӯзбекӣ** дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣи онро номбар кунед?

3. Иқтибоси калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати онро муайян кунед?
4. Хусусиятҳои грамматикӣ забони осори Аҳмади Дониш бо ҷи гуна хусусиятҳои фарқ мекунад?

Рӯйхати адабиётҳо:

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. «Наводир-ул-вақоъ». Китоби I, II. Душанбе, Дониш – 1988.
3. Гафоров Р. Ҳошимов С. Камолитдинов Б. Услубииниёӣ. Душанбе, Маориф – 1995.
4. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. Душанбе, Ирфон – 1966.

МАЪРӢЗАИ 18

ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК ВА САДРИДДИН АЙНӢ

Нақшаи мавзӯ:

1. Садриддин Айнӣ дар бораи истифода аз забони зиндаи умумихалқӣ.
2. Хизматҳои бузургӣ устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик.
3. Садриддин Айнӣ дар бораи нависанда дар инкишофи забон.

Садриддин Айнӣ дар бораи истифода аз забони зиндаи умумихалқӣ. Айнӣ нишон медиҳад, ки забони адабӣ бо асоси худ забони умумихалқӣ аст. Ӯ таъкид менамуд, ки калима ва ибораҳои рехта ва ғайри тоҷикӣ аз забони халқ омӯхта, онро ба асарҳо кор фармудан лозим аст.

Айни роли нависандагони пешқадам ва ҷавони истеъдоднокро дар инкишофи забони адабӣ эътироф намуда, онҳоро дар ин соҳа ба роҳи дуруст равона мекард.

Айнӣ роҳҳои дурусти инкишофи забони адабию нишон дода, бар зидди ақидаҳои вайронии онҳое, ки дар навиштаҳои тарзи ғуфторӣ мардумро рӯя карда навиштани мешуданд ва забони адабию ҳамон гумон мекарданд, мубориза мебард. Ӯ навиштааст: «... мақсад аз забонро ба халқ наздик карда оммафаҳм намудан ҳар ҷизро, ки дар районҳои ҷудогона бо ҳар гуна талаффуз меғунд, дар адабиёт кор фармудан нест. Дар он сурат забонро аз дилҷастии ва умуминиғӣ бароварда, барои ҳар район забони адабӣ сохтан даркор мешавад».

Устод ба нависанда Пӯлод Толис навишта буд, ки «дар забони зиндаи халқӣ тоҷик чунин ҳазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои ҷаҳонӣ мебошанд», «... забони халқ анбори ҳолиналшаандаи

ини хом аст». Вале ӯ боз қайд мекард, ки пеш аз он ки забони омма ҷукуи адабӣ шудан пайдо кунад, онро аз нав кор кардан ва тоза кардан лозим аст.

Хизматҳои бузургӣ устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Баъд аз он ки Айнӣ бо осори асосгузори адабиёти тоҷик Максим Горький шинош шуд, аз вай тарзи ифодаи содда дар додани образҳо, ташбеҳо, дар баёни характери қаҳрамонҳо бисёр ҷиҳзҳои омӯхт. Устод Айнӣ минбаъд дар асоси таълимоти Горький амал намуда, нависандагон ва шoirони ҷавонро аз вайрон кардани забони адабӣ бозмедонист. Ӯ таълим медод, ки шеваи ҳар маҳал аз забони адабӣ аз ҳар ҷиҳат каму беш фарқ дорад, бинобар ин ҷангони эҷоди асар ӯро аз он ноҳамворӣ, ки дар забони ғуфторӣ мардум дида мешавад, мувофиқи қоидаҳои грамматикӣ ва баъди тарошида, адабӣ гардонда, ба хонандагон пешкаш кардан лозим аст.

Айнӣ меғунд, ки қисми асосии таркиби луғавии забони адабӣ дар забони ғуфторӣ халқӣ кор фармуда мешавад, вале як қисмати калимаҳо, ки дар адабиёти классикӣ дида мешаванд, ҳоло характери умуминиғеширо аз даст дода, дар баъзе лаҳзаҳои забони тоҷикӣ ниғоҳи дошта шудааст. Ин гуна калимаҳо ба забони асарҳои баъдӣ роҳ ёфта, характери умуминиғеширо пайдо мекунад. Вай менависад: «Аммо дар забони маҳаллӣ баъзе калимаҳо ҳастанд, ки классиконанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани ин гуна калимаҳо, онҳо ба дараҷаи классиконаанд, ки баъзе қасоси беҳабар инҳоро забони қадами мурда пиндошта, ба архаизм меагаранд».

Устод Айнӣ калимаҳои ғусел, поидан, офаридан, арбадаро, ки дар осори саромадони адабиёт дида мешаванд, вале дар забони мардумони баъзе маҳалҳо мондааст, умумӣ кардани ин гуна калимаҳо роҳи нависандагон мешуморанд.

Дар ин маврид баъзе таъкид мекунад, ки дар баъзе маҳалҳо баъзе калимаҳои хуби тоҷикӣ ба шакли вайрон кор фармуда мешаванд. Вазифаи нависанда он гуна калимаҳо роҳи рост ва дуруст карда кор фармудан аст. Чунинчи, дар Бухоро, менависад Айнӣ, «фарзанди аввалро «фарзанди нахустабин» меғунд. Вазифаи мо ин калимаро гирифта, ба шакли дурустаи «нахустин» кор фармудан аст.

Садриддин Айнӣ дар бораи нависанда дар инкишофи забон. Яке аз роҳҳои, ки Айнӣ ба ислоҳи забони адабӣ қўшидааст ва фикри

худро оид ба забон баён намудааст, қайдҳои ӯ дар вақти хондани дастнависҳо ва асарҳои чопшуда мебошад. Вай дар қайдҳои худ ҷиҳатҳои хуб ва камбудии забони асарҳои нависанда ва шoirони тоҷикро нишон медиҳад. Устод Айни ҳис мекард, ки забонро хуб надониста ба вучуд овардани асари бадеии барҷаста имконнопазир аст. Вай фикру андешаҳои ӯро оид ба забони адабӣ ва роҳҳои истифодаи забони халқро ба нависандагон мефаҳмонад.

Чунончи, «Нависанда аз забони халқ, -меғӯяд Айни, - чӣ гуна бояд истифода кунад? Ба фаҳми ман ва таҷрибаи ман забони халқ анборҳои холинавандаи моли хом аст. Вазифаи нависанда ин молҳои хомро ғундошта дар майнаи худ кор карда, боё ва дилкаш намуда, ба халқ додан аст. Дар он сураат халқ ин матои дилкашро бо таҳсин ва табрик қабул намуда, ба устоди забонаш ташаккур баён мекунад».

Айни ба гуфтаҳои асосгузори адабиёти шъравӣ Горкий амал намуда, ба нависандаи ҷавон Пӯлод Толис, ки дар ҳикояаш нормаи забони адабии тоҷикро риоя нанамуда, онро бо шаклҳои морфологӣ лаҳҷа иваз карда буд, навишта аст: «... дар замони **шъравӣ** аҳвол тамоман дигар аст, дар ин замон мактабу маориф **ранги** умумият гирифта, таҳсили **мачбурий** ҷорӣ шудааст. Дар ин замон ҳеч дуруст нест, ки нависанда дар паи зинда кардан ба **матбуот** даровардани забони вайронии бесаводон гардад. -Балки ӯ **ҷунон** нависад, ки мактабхонандагон маълумоти забони аз мактаб **гирифта**ашонро ба воситаи ягон асари **адабӣ мустақкам** кунанд, на **вайрон**».

Устод Айни монанди Горкий нишон медод, ки дар асарҳои адабӣ дар нутқи тасвирии худ нависанда калима ва шаклҳои вайронии он на бояд ҷой дошта бошанд. Вай истеъмоли луғатҳои маҳдуди лаҳҷавӣ ва шаклҳои вайронашонро танҳо барои характеристикаи забони қаҳрамонҳо лозим медонист. Вай нишон медод, ки маънои адабӣ будани забон мувофиқи норма будани он ба забони адабиёти бадеӣ вобаста аст. Бинобар ин Айни аз нависандагон талаб мекард, ки ба нормаҳои забони арабӣ риоя намуда, он калимасҳе, ки шаклан вайрон шудаанд, ба шакли дуруст оварда нависанд.

Айни аз он сабаб ҷунин талаб ба пеш мегузошт, ки забони асарҳои бадеӣ бояд ҳамчун намунаи забони адабӣ ба оммаи хонандагон забон ёд диҳад. Адабиёт, ба қавли Айни, зебоиро боз ҳам мукамалтар намуда, суҳанонро мувофиқи нормаҳои забон

дуруст сохта, ба забони гуфтугӯй баргардонда медиҳад. Бо ин забони адабиёт аҳамияти умумихалқӣ пайдо мекунад. Нависандагон намунаҳои нормаҳои забони адабиро ба вучуд меоранд ва аз асарҳои онҳо даҳҳо, садҳо ҳазор одамон забон ёд мегиранд. Бинобар ин Айни масъалаи масъулияти нависандаҳо ба маъни мегузорад, ки вай сохтмони забони замонаш ҷавобгар аст. Айни навишта буд: «Дар охир бояд инро қайд кард, ки **маънии рақбарӣ** кардани забони адабӣ ба забони омма ин нест, ки нависанда чизҳои душворфаҳм навишта, аз хонандагон омӯхтани забони худро талаб кунад, балки маънии ин суҳан он аст, ки нависанда ба дараҷае содда ва оммафаҳм нависад, ки ҳар хонанда гуфтаҳои ӯро равшан фаҳмад ва дар айни замон навиштаҳои ӯ мувофиқи қоидаи забон буда, дилчасп ва завқангез барояд».

Савол ва супоришот

1. Садриддин Айни аз забони зиндаи умумихалқӣ дар кадом асарҳои бештар истифода бурдааст?

2. Хизматҳои бузурге устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷикро номбар кунед?

3. Аз нуктаи назар Айни бояд нависанда чӣ гуна бошад?

Рӯйхати адабиётҳо:

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. Рауфов Х. С. Айни ва инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик. Душанбе, 1978;
3. С. Айни. Намунаи адабиёти тоҷик. Москва, 1986.
4. Ҳалимов С. Садриддин Айни ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабӣ. Душанбе 1976;
5. А. Бухоризода. Саргузашти калмаҳо. Душанбе, 2005;

МАШҶУЛОТИ АМАЛИ МАВЗУИ 1.

ТАҶЗИЯИ ОИЛАИ ЗАБОНҲОИ ҲИНДУАВРУПОИ

Нақшаи мавзӯ:

1. Фарҳанги ҳиндуаврупоён
2. Афкори олимони оиди забонҳои ҳиндуаврупоӣ
3. Хусусияти забонҳои ҳиндуаврупоӣ

Фарҳанги ҳиндуаврупоён. Ҳиндуаврупоиҳо Фарҳанги ниҳоят рангин ва нотақрори ҷаҳони муосир маҳсулу офаридаи халқ ё миллати ҷудогона, мамлакат ё кишвари мушаххас набуда, дастранчи

муборизаҳо ва кӯшишҳои хастагинопазири тамоми мардуми ҷаҳон аст. Ғаномандӣ ва эбодии фарҳанги муосир марбути он аст, ки ҳар қанми халқ, миллат дар тӯли таърих роҳи мушаххаси худро паймуда, дар фарозу нишебии зиндагӣ асослати хувияти собит ва соҳиби расму аълоии ва суннатҳои нотақрори худ мегардад, ба забони хеш тақаллум мекунад ва ғанҷинаҳои арзишманд эҷод менамояд ва дар тапаққули фарҳанги бузурги инсонӣ саҳми худро мегузорад. Мутахассисон теъдоди забонҳои халқҳои қавмҳои ҷаҳонро байни 4 то 5 ҳазор тахмин кардаанд[1]. Ҳар яке аз онҳо мисли фарҳангшон, сарфи назар аз замони пайдоиши худ ва таъсир дар умури ҷаҳони муосир, саҳифаҳои гаронбаҳо ва қисми таркибии таърихи инсоният буда, манзараи умумӣ ва рангорангии ҷаҳони маънавии халқҳои инъикос мекунад.

Барои шинохти айни ва дурусти тамаддунҳо ва таҳаввули нақши онҳо дар тапаққули қавму миллатҳо решаҳои қавмӣ ва забонии онҳоро муайян кардан муҳим аст. Зеро маҳз ба ҳамин восита наздикии ҳешутабории қавмҳои халқҳо ва таърихи инкишофи забонҳои онҳоро фаҳмида имконпазир мебошад. Бинобар ин, ба назари мо, муруре ба оилаи забонҳои ҳиндавурупоӣ зарур аст, зеро он таърихи дури халқҳои ориёитаборро бештар муаррифӣ менамояд ва пайвандҳои онҳоро бештар аз падидаҳои дигари таърихи нишон медиҳад. Хонаводаи забонҳои ҳиндавурупоӣ аз ҷумлаи бузургтарин хонаводаҳои забонии ҷаҳон буда, таърих ва таркибу сохти он беш аз ҳама мавриди омӯзишу тадқиқ қарор гирифтааст. Мувофиқи тадқиқоти ҷадид, дар ҳудуди ҳазораи панҷуми пеш аз мелод модарзабони ибтидоии воҳиду ягонаи ҳиндавурупоӣ арзи вучуд карда, баъдан ба гурӯҳҳои тақсим шудааст.[2] Нишонаҳои умумии забонҳои ҳиндавурупоӣ, ки аз хонаводаҳои забонҳои дигар фарқ дорад, мавҷудияти муносибати наздик ва робитаи радиопазирӣ зоҳири ин хонаводаи забонҳоро дар зинаҳои гуногуни инкишофшон нишон медиҳад. Умумияту шабоҳат ва иттисоли пайваستاҳои он қасро ба фикре водор мекунад, ки замоне забони ягона ва воҳиди ҳиндавурупоӣ мавҷуд буда, сарчашмаи шабоҳату наздикии забонҳои ҳиндавурупоӣ муосир ҳамон забони воҳиди ҳиндавурупоист.

Гурӯҳи забонҳои барои он хонавода номида мешаванд, ки сохтори дохилии онҳо ва ба хусус грамматика ва лексикашон шабоҳати возеҳ доранд. Ба ифодаи яке аз мутахассисони маъруфи забоншиносии муқоисавӣ, донишманди франсавӣ Антуан Мейе, ду забон дар он ҳолат ҳешованд гуфта мешавад, ки натиҷаи инкишофи мустақили ҳар яке аз онҳо за забоне бошад, ки пештар бо он гуфтугӯ мекарданд. Маҷмӯи

забонҳои ҳешованд бо номи хонаводаи забонҳои ёд мешавад. Масалан, забони франсавӣ ва форсии ҷадид забонҳои ҳешованд буда, ҳарду онҳо шаклҳои гуногуни забони хонаводаи ҳиндавурупоӣ мебошанд. Аз ин ҷиҳат, мафҳуми ҳешовандии забонҳои мутлақ буда, онҳоро ба иннаҳои гуногун тақсим намекунад.[3] Мутахассисони забоншиносии муқоисавӣ дар таркиби лугавии гурӯҳи забонҳои ҳиндавурупоӣ шабоҳату наздикии фаровон кашф кардаанд. Чунин шабоҳат тамоми баъзеҳои забон, яъне фонетика, морфология ва грамматикаро дар бар мегирад. Аз ин ҷиҳат мутахассисон чунин ақида доранд, ки дар ҳудуди қаторҳои V-IV пеш аз мелод забони ҳиндавурупоӣ қабл аз тақсими он ба шохаҳои забони воҳиде будааст.

Дар асрҳои XVIII-XIX мелодӣ аксари ақидаҳои чунин буданд, ки Оғеё на танҳо ватани хонаводаи забонҳои ҳиндавурупоӣҳо аст, балки бештари мардуми ҷаҳон низ аз ин минтақа бархоста, решаи тамаддуни ҷаҳонӣ низ дар ҳамин маҳал қарор дорад. Масалан, Адольф Пикте дар соли 1859 дар асоси муқоисаи вожаҳои хонаводаи забонҳои ҳиндавурупоӣ, аз ҷумла, каллимаи англисии birch, олмонии birke, славянии куҳани brega, beiges (береста ва березаи имрӯзӣ) ва санскрити bhuga (бурҷ ё бурси тоҷикии имрӯза) ба чунин натиҷа расидааст, ки дар атрофи маҳалли нахустини сукунати ин хонаводаи ҳиндавурупоӣ дарахти тӯс ва бурҷ беш аз ҳама ба мушоҳида мерасидааст.

Аз ин ҷиҳат маҳалли сукунати ибтидоии хонаводаи ҳиндавурупоӣ ва модарзабони онро Бохтар (Бактрия) муайян кардааст.[4] Гурӯҳи дигар музофоти Ғансуи Хитойро чунин маҳал донистаанд.[5] Ақидаҳои дигар низ дар ин бора вучуд доранд ва табиист, ки таҳқиқоти давомдори олимони кишварҳои Ғарбу Шарқ амри зарурият. Агар пажӯҳишҳои ҷанд садаи охириро мавриди омӯзиш қарор диҳем, онҳоро ба ду даста тақсим кардан мумкин аст. 1. Забонҳои хонаводаи ҳиндавурупоӣ чи дар гузашта ва чи имрӯз дорои нуқоти мухталифи ҳешовандӣ ва шабоҳат мебошанд. Масалан, каллимаи чарх дар забони лотинӣ rota, ирландии бостон goth, олмонии бостон gad, литвонӣ gatas, дар забони санскрит gathas ва дар забони авестой gasa[6] буда, аз решаи teth (давидан, гурез; каллимаи гурехтани тоҷикӣ низ аз ҳамин реша аст) сарчашма мегирад.[7] Муаллифи русӣ Ставиский Б.Я. шабоҳати забонҳои ҳиндавурупоиро дар даврони муосир таҳлил карда, аз ҷумла менависад: дуи тоҷикӣ бо дваи русӣ, duo-и лотинӣ ва two-и англисӣ ҳамонаг аст. Модар, падар ва бародари тоҷикӣ бо mother, father, brother-и англисӣ mother, father, brother-и олмонӣ ва бо mater, pater-и лотинӣ шабоҳати комил доранд.[8]

Забоншиносии муқоисавӣ дар нимаи аввали асри XIX падидаи омид. Аввалин шахсе, ки забони санскритро омӯхта, дар ҷустуҷӯи асоси забонҳои ҳиндуаврупоӣ онро бо забонҳои латинӣ, юнонӣ, форсӣ ва олмонӣ муқоиса карда, шабохати сарфу нахви онҳоро нишон дод ва асоси забоншиносии муқоисавии илмиро поягузорӣ кард. Франс Бопп буд.

Вай забони санскритро бо забонҳои дигари Аврупои гарбӣ муқоиса карда, то соли 1849 ҷандин асар эҷод намуд.[9] Дар таҳқиқоти ӯ забони санскрит мавқеи марказӣ ишғол намуда, ҷанбаҳои гуногуни он бо забонҳои зиндаи имрӯзаи Аврупо муқоиса мегардиданд. Ҷустуҷӯю пажӯҳишҳо, ки баъд аз Бопп доманаи васеъ пайдо кард, нишон доданд, ки забони санскрит бо забонҳои аврупоӣ шабоҳату наздикии фаровон дошта, бисёр хусусиятҳо ва хислату табиати шахси аврупоӣ низ ба ҳомилони забони санскрит монандиҳои зиёде дорад. Дар ин давра дар Аврупо тавачҷуҳ ба забону тамаддуни ориёӣҳо, ба хусус сарзамини бостонии Ҳинд ниҳоят афзуда, тадқиқот дар риштаҳои гуногун вусъат пайдо кард ва дар ин замина теъдоди зиёди китобҳо нашр шуданд. Чун ҳиндуҳо ориёӣ буда, тамаддунашон низ ориёӣ буд, муҳаққиқони аврупоӣ дар асоси шабоҳатҳои маданӣ чунин пиндшанд, ки тамоми халқҳои хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ мансуб ба ин қавм мебошанд.

Онҳо чунин фикр мекарданд, ки ҳиндуҳо сокинони асил ва ибтидоии имҷазираи Ҳиндустон буда, дар он ҷо аз аввал чунин фарҳанги ганиро поягузорӣ кардаанд. Ҳиндушиносии маъруфи олмонӣ Макс Мюллер, ки давомдиҳандаи корҳои Ф. Бопп буда, дар ин замина тадқиқоти ғураиши анҷом додааст, чунин навишта буд: «Омузиши маданияти Ҳинд марзи шуури таърихӣ моро васеъ карда, ёддоштҳои ҷавонии моро, ки қариб буд, тамоман аз байн раванд, эҳё намуд... Мо ҳама аз Шарқ омадаем. Он арзишҳои асосие, ки мо дорем, бо мо аз Шарқ омадаанд ва акун ба Шарқ рӯй оварда, ҳар яке чунин ҳис мекунем, ки ба «хонаи қадим»-и саршор аз ёддоштҳо, бо шарте, ки вай рамзҳои ин ёддоштҳоро кушояд ва шарҳ диҳад, бармегардем».[10] Карл Маркс низ Ҳиндустонро гаҳвораи забонҳои ҳиндуаврупоӣ дониста буд. Дар ин давра дар Аврупо, гавре ки дар боло зикр гардид, теъдоди зиёди тадқиқот сурат гирифта, дар онҳо ватани ибтидоии хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ дар ҳудуди Ҳинд ва минтақаҳои атрофи он ҷой дода шуданд.

Таҳқиқоти дучилдаи ғураиши донишманди олмонӣ Франсуа Ленорманн аз ҷумлаи онҳост.[11] Вай дар ин асари худ сарзамини

ноктарро маҳду гаҳвораи ориёӣҳо, яъне тамоми хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ дониста, ҳар яке аз халқҳои имрӯзаи Аврупо дар ин ҷо ҷой мегирад ва ҳудуди зиндагии ҳар яке аз онҳоро дар ин минтақа муайян мекунад ва тарзу усули зиндагии иҷтимоии онҳоро шарҳ медеҳад.[12] Ин ақида, ки Ҳинд гаҳвораи хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ аст, то охири асри XIX ва аввали асри XX ҳукмрон буд. Дар ин давра ҳуди забоншиносии муқоисавӣ ва таъриху бостоншиносии ба исбот расониданд, ки ҳиндувон сокини асил ва таҷҷӯӣи имҷазираи Ҳиндустон набуда, ҳуди онҳо замоне пеш дар ин сарзамин маскан ихтиёр кардаанд.[13] Донишманди рус княз Макутов В.П. дар аввали асри XX менависад: «Фарзияи маъруфи зуҳури осиегии ориёӣҳо, гузаштагони мо, то ҳоло дар андешаҳои олимони ҳукмрон аст. Вале зидди он садоҳои зиёде баланд мешавад. Масалан, онҳо меғӯянд, ки дар забони ориёӣҳо (-и Аврупо) номи бисёр хайвоноти осиегӣ вуҷуд надошта, баръақс ҷойи онҳоро номи бисёр ашёҳои гирифтааст, ки фақат дар Аврупо мавҷуд аст».[14]

Афкори олимони онди забонҳои ҳиндуаврупоӣ. Пажӯҳишҳои фаровоне, ки дар ин замина ба хусус дар забоншиносии муқоисавӣ анҷом дода шуданд, дар баробари мушобеҳат, тафовути куллии ғуруҳи забонҳои гарбӣ ва шарқии хонаводаи ҳиндуаврупоиро нишон доданд. Донишманди маъруфи рус Дьяконов И.М. ҳолати он давраи илм дар Аврупо тасвир карда, дар ин бобат чунин менависад: «Номи ҳиндувони бостон, ки худро аря (агуа) меномиданд, ба ҳамаи халқҳо — ҳомилони забонҳои ҳиндуаврупоӣ интиқол пайдо карда буд. Баъдтар маълум гардид, ки Ҳиндустон ватани ибтидоии ҳиндуаврупоӣҳо набуда, баръақс, ҳуди онҳо (яъне ҳиндуҳо) замоне нисбатан пештар ба он ҷо рафтаанд ва забони санскрит ҳеҷ гоҳ модарзабони тамоми хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ шуда наметавонад.[15] Дар нимаи аввали асри гузашта фашистони Германия ба ин истилоҳ тобиши наҷодӣ дода, бо сиёсати ҷангҷӯна ва қатли оми миллионҳо мардуми бетуноҳи Аврупо ин номро бадном ва беобрӯ сохтанд. Тавре ки Антуан Мейе менависад, дар Олмони фашистӣ истилоҳи *arisch* дар мафҳуми ҳиндуэронӣ истифода мегардид, ки қомилан қобили қабул нест.

Нисбати ин ки Антуан Мейе — узви Академияи Франция асари маъруфи худро, зоҳиран, дар солҳои зуҳури режими фашистӣ навишта буд, дар ин мавзӯ беш аз гуфтаҳои боло ҷизе нагуфта фақат илова кардааст, ки ба хотири ғурез аз ғалатфahмӣ, дар асари худ аз истифодаи қалимаи аря худдорӣ мекунад.[16] Дьяконов И.М. фикри донишманди

фаронсавиро чунин идома медиҳад. «Баъдан истилоҳи ориёиро фашизми Олмон гасб карда, ба он обу ранги наҷодпарастӣ бахшид. Чунин масъалагузорӣ қомилан муҳолифи табиии илм аст».[17] Аз замони пайдоиши илми забоншиносии муқоисавӣ, ки дар асоси муқоисаи забонҳои ба ҳам наздики бостонӣ, ба таърихи дури халқҳои марбут равшанӣ меандозад, дар бораи маҳалли пайдоиш ва ватани модарзабони хиндуаврупоӣ фикру мулоҳизаҳои гуногун матраҳ гардидааст. Тавре ки Ч. П. Меллори – устои Донишгоҳи Калифорния (ИМА) менависад, яке аз хизматҳои бузурги забоншиносии муқоисавӣ ҷустуҷӯ ва пай бурдан аз вучуди хонаводаи забонҳои хиндуаврупоӣ буд.[18] Забонҳои ин хонавода бо ҳам ончунон наздик ҳастанд, ки муқоисаи онҳо аз даврони пешини таърих шурӯъ шудааст. Масалан, Гералд Компренис (1142 — 1220) забонҳои корнуэлӣ ва бретониро бо ҳам муқоиса карда, ба чунин натиҷа расида буд, ки онҳо аз решаи забони британӣ ба вучуд омада, бо забонҳои лотинӣ ва юнонӣ ҳам мушобеҳат доранд.[19] Бо пайдоиши дини насронӣ эътиқод ба решаи воҳиди забонҳо бештар гардида, забони ибиро модари тамоми забонҳо медонистанд. Файласуфи машҳури немис Готфрид Лейбнитс боварӣ дошт, ки тамоми забонҳои ҷаҳон решаи воҳид доранд.

Вай андешаи модари тамоми забонҳо будани забони ибиро рад карда, муътақид буд, ки ҳамаи мардуми ҷаҳон аз Осиё бархостаанд.[20] Омӯзиши илмии забонҳои хиндуаврупоӣ ва грамматикаи муқоисавии ин гуруҳи забонҳо ба ақидаи А. Мейе дар соли 1816 бо наشري китоби Ф. Бопп «Дар бораи системаи тасрифи санскрит дар муқоиса бо тасрифи забонҳои юнонӣ, лотинӣ, форсӣ ва олмонӣ» оғоз гардид.[21] Мавҷудияти гуруҳи алоҳидаи забонҳои хиндуаврупоӣ мантиқан мавҷудияти забон ва ҷустуҷӯи маҳалро пеш гузошт, ки намояндагони мухталифи ин гуруҳи забонҳо замоне дар он ҷо зиндаӣ карда, бо он гап мезаданд. Масъалаи забони асилу ягонаи хиндуаврупоӣ ва маҳалли зиндагии муштаракӣ онҳо бори аввал аз ҷониби Август Шлейхер гузошта шуд.[22] Даре нагузашта мувоҳиса дар атрофии проблемаҳои хусусиятҳои модарзабони муштаракӣ хиндуаврупоӣ ва пайдо кардани ватани ибтидоии онҳо доманаи ниҳоят васеъ пайдо кард.

Кӯшиш барои равшан кардани гузаштаи дур ва мувоҳиса дар атрофи модарзабони хиндуаврупоӣ ва ватани нахустини қабилаи бузурги хиндуаврупоӣ миклори зиёди бетарафноро водор ба омӯзиши забонҳо ва бостоншиноӣ карда, шӯру шавқи беандозае ба вучуд овард. Ҳар олим соҳаи мавриди алоқаи худро таҳқиқ карда, фикру

андешаҳои хешро дар бораи проблемаҳои номбаршуда баён медошт. Масалан, ба фикри Фредерик Шлегел (1772-1829) сарзамини ибтидоии напъунамои модарзабони хиндуаврупоӣ кишвари Хинд аст. Ӯ забони қадимаи хиндиеро, ки аз юнонӣ ва лотинӣ бостонитар аст, решаи ҳамаи забонҳо пиндошта, чунин навишта буд: «Шимолу гарбии Хиндустон бонд ба унвони марказе, ки аз он ҷо решаи ҳамаи миллатҳо муштак шудааст, баррасӣ шавад».[23] Дар асрҳои XVIII-XIX ақсари муҳаққиқон дар Аврупо муътақид буданд, ки сарзамини модарзабони хиндуаврупоӣ Осиёи Марказӣ, Бохтар ва Хиндустон аст.[24] Аммо донишманди асри XIX немис Франсуа Ленор Манн сарзамини Бохтар ва гирду атрофи онро ватани аввалини қабилаҳои хиндуаврупоӣ медонад.[25] Бо пешрафти илми забоншиносии муқоисавӣ ва баҳусуси нусъати қовишҳои бостоншиноӣ ақидаҳои дигаргун шуда, аз ҷониби муҳаққиқон дар ин бора афкори мухталиф баён гардидааст. Қолиб аст, ки ҳар яке ба хотири таҳқиқи андешаҳои илмӣ худ далелҳои собиткунанда матраҳ мекарданд. Дар асри XIX Расмус Раск, ки мутахассиси забонҳои олмонӣ буд, бо пешниҳоди далелҳои гуногун Осиёи Хурд ва даштҳои Паннонияро ватани аслии ин забон донист. Александр Мюррей боварӣ дошт, ки мардуми Аврупо ба панҷ наҷод тақсим шуда, решаи онҳо ба Осиё мерасад.

Вай бо қатъият ихор мекард, ки Осиё ғахвораи тамалдуни ҷаҳон буда, решаи ҳамаи наҷодҳо аз он ҷо сарчашма гирифтааст.[26] Донишмандон дар асри XIX дар асоси далелҳои мухталиф манотиқи гуногунро ҳамчун ватани модарзабон ва зодгоҳи хиндуаврупоӣ пешниҳод мекарданд. Донишманди фаронсавӣ Эрнест Ренан хостгоҳи хиндуаврупоиро Осиёи Миёна ва доманақӯҳҳои Помир муайян карда. Ба фикри ӯ, аввалин устура ва ривоятҳои адабии хиндуаврупоӣ дар бораи ин маҳал сӯҳбат мекунад. Аз китоби муқаддаси яҳудиён чунин бармеояд, ки Осиёи Миёна хонаи одамиён аст ва ҳамаи мардум аз ин минтақа бархостаанд. Ҳамин тавр муҳаққиқи олмонӣ Адолф Пихте-Бохтар, Макс Мюллер – шимолӣ Аврупо, Дорибу Жубенвил – ҳавзаҳои Сайхуну Чайхун, Отто Шредер – ҷануби Русия, Герман Хирт – соҳилҳои баҳри Балтикаро ватани модарзабони хиндуаврупоӣ донистаанд. Дар ин масъала дар асри XX низ ихтилофи ақидаҳои мушоҳида карда мешавад. Маттеуш Муш зодгоҳи нахустини хиндуаврупоиҳоро Олмон, донишманди хинд Гандатар Тилак – Кутби Шимол, Чозеф Видней даштҳои Осиёи Миёна, Зигмунд Фикст – даштҳои ҷануби Русия, Гарольд Бендер – сарзаминҳои гирду атрофи Литва, П. Байлз – даштҳои Паннония ва Маҷористон, С. Кери –

Вароруди Осиёи Миёна, Гордон Чайд – даштҳои ҷанубу ғарби Русия, бостоншиносони Ҳиндӣ Лакшми — ҳаволи кӯҳҳои Ҳимолой, Вилгелм Копперс – Туркистони ғарбӣ, Юлий Покорни – Русияи ҷанубӣ ва даштҳои атрофи кӯли Арал, Стюарт Манн – ғимол ҷиҳому шарқии Аврупо, Антон Шерер – кӯҳҳои Урал то Русияи Миёна, Паул Гимс – сарзаминҳои Олмон ва соҳили баҳри Балтика, Густав Швантес – ғимолҳои Аврупо, Дево Гиаккомо – Русияи ҷанубӣ, каронаҳои баҳри Сиёҳ ва даштҳои атрофи Волга ғимолшаванд. Масъалаи таъини маҳалли модарзабон ва зодгоҳи ибтидоии хонаводаи забонҳои Ҳиндуаврупоӣ, ки имрӯз идома дорад, ниҳоят мураккаб буда, диди ҷомеъ ва асоснок бар маънои далелҳои зиёд ва ғуноғуни илмҳои бостоншиносӣ, забоншиносӣ, наҷодшиносӣ, фарҳангшиносӣ, зистшиносӣ, насабшиносӣ ва ғайраҳо тақозо менамояд.

Вале тавре ки дида мешавад, бисёре аз пажӯҳандагон минтақаи Осиёро ватани аввалини қабилҳои Ҳиндуаврупоӣ медонанд. Яке аз қорҳои ҷиддӣ, ки дар солҳои охир дар заминаи таъини мақом ва манзалаҳои забонҳои Ҳиндуаврупоӣ сурат гирифт, асарҳои дучилдаи донишмандон Гамкрелидзе Т.В. ва Иванов В.В. таҳти унвони «Забони Ҳиндуаврупоӣ ва Ҳиндуаврупоӣҳо» мебошад. Муҳаққиқон тамоми қорҳои дар ин замина аңҷомгирифтаҳо ҷамъбасти карда, дастовардҳои Ҳамаи соҳахоро, ки дар ин масъала кӯмак ва ҷиҳози равшанӣ меандозанд, маърифи истифода қарор додаанд. Ба онҳо муяссар гардидааст, дар натиҷаи муқоиса микдори зиёди истилоҳоти риштаҳои ғуноғуни модарзабони Ҳиндуаврупоиро эҳё кунанд ва дар ихтиёри илми забоншиносии муқоисавӣ қарор диҳанд. Ба ақидаи онҳо, маҳалли пайдоиши модарзабони Ҳиндуаврупоӣ минтақаи ҳосу собит дар ҳудуди сарзаминҳои Шарқи Наздик, нимҷазираи Балқан, Осиёи Хурд, Қавқози ҷанубӣ ва Байнаннаҳраини ғимолӣ аст.[27] Мувофиқаи дар атрофи хонаводаи забонҳо ва ватани модарзабони Ҳиндуаврупоӣ Ҳамчунон идома дорад.

Вале агар он фарқияти ақидаҳо, ки дар боло зикр гардид, ҷамъбасти карда шавад, ба ифодаи донишманди маъруфи рус Дяконов И.М., ба ҷунин натиҷа расидан мумкин аст, ки фикри мулоҳизаҳои ақсари муҳаққиқон дар атрофи бахшҳои ҷанубии Русия, қисматҳои шарқии баҳри Ҳазар ва даштҳои Осиёи Марказӣ давр мезанад.[28] Ғуруҳи забонҳои Ҳиндуэронӣ яке аз забонҳои бостонии Ҳиндуаврупоӣ, мебошад, ки аз он ҷағриҳо ва лавҳҳои ғилии аз замони давлати Митониҳо боқимонда шаҳодат медиҳанд ва дар матнҳои хати мөҳии ҳетӣ аз ҳазораи дуҷуми пеш аз мелод оварда шудаанд. Осори бостонӣ

ва қуҳани ғуруҳи забонҳои Ҳиндуэронӣ, ки ба забони қадимии Ҳинду бо хати Ҳитӣ навишта шудааст, Ригведа мебошад. Пайдоиши он маъбӯт ба ҳазораи дуҷуми пеш аз мелод буда, фақат дар ҳазораи охиринаи пеш аз мелод сабт карда шудааст. Мутахассисон ҷунин таъсаввур мекунанд, ки таронаҳои қадимтарини он то вуруди қабилҳои Ҳиндуэронӣ ба ғимолҳои ғарбии Ҳинд мураттаб шудааст. Ғуруҳе аз онҳо маҳалли пайдоиши Ригведа ва ҷиҳазе аз онро сарзаминҳои Осиёи Марказӣ медонанд.[29] Баъдтар Араниақоҳо ва Упанишадҳо, ки матнҳои нисбатан қуҳани фалсафию ирфонӣ мебошанд, бо забони санскрит навишта шудаанд. Дар асоси забонҳои эронии миёна (форсии миёна, портӣ, сугдӣ, бохтарӣ, сақӣ, қоразмӣ, олонӣ) ва забонҳои Ҳиндӣ миёна (прақритӣ, пали, апабраһна) забонҳои Ҳиндуэронии муосир ба вучуд омаданд, ки ба ғуруҳи эронии он забонҳои форсӣ, тоҷикӣ, афғонӣ (пашту), осетинӣ, қурдӣ, тотӣ, талишӣ, балучӣ, ғуруҳи забонҳои помирӣ ва ба ғуруҳи Ҳиндӣ он забонҳои Ҳиндӣ, банғолӣ, панҷобӣ, синдӣ, урду, ғуҷаротӣ, маратҳӣ, ассомӣ, ория, непалӣ, сингалӣ, ситанӣ ва ғайра дохил мешаванд. Ғуруҳи забонҳои эронӣ бо мероси ҳаттии авастой ва забони форсии қадим маъруф аст.

Ниёшҳои Авасто дар ҳазораҳои дуҷум ва аввали пеш аз мелод тартиб дода шуда, дар ҳазораи аввали пеш аз мелод сабт гардидааст. Ин китоби муқаддас аз панҷ қисмат иборат аст: Ясна, Яштҳо. Виспарад, Вандидод ва Авастои хурд. Аз забони форсии қадим осори ҳаттии мөҳии подшоҳони Ҳахоманишӣ (асрҳои VI-IV то м.) боқӣ мондааст. Осори забони модӣ-забони қабилҳои модии асрҳои VIII-VI то м. дар қалимаҳои ҷудогона, номи қабилҳо ва одамон дар таркиби навиштаҷоти ошурӣ, санғнавиштаҳои подшоҳони Ҳахоманишӣ ва сарчашмаҳои ғуноғӣ мерос мондааст. Забонҳои эронии миёна ба ғуруҳи забонҳои шарқӣ: сақӣ-хутанӣ (аз рӯи матнҳои бозёфтшуда дар минтақаҳои Осиёи Марказӣ), сугдӣ, қоразмӣ, бохтарӣ ва ғуруҳи забонҳои ғарбӣ — форсии миёна (пашлавӣ) ва портӣ тақсим мешаванд. Забонҳои эронии нағ ҳама дар нағвати ҳуд ба ғуруҳи забонҳои шарқӣ — забонҳои помирӣ (шугноӣ, рӯшонӣ, бартанӣ, рошорвӣ, сариқулӣ, язғулумӣ, вақонӣ) ва Ҳамчунин забони яғнобӣ, ки идомадиҳандагони забонҳои эронии миёнаи Осиёи Марказӣ ҳастанд, осетинӣ (бо лавҳаҳои эронӣ ва диғорӣ), забони афғонӣ (пашту), мунҷонӣ (бо лавҳаҳои йидға) ва ғуруҳи забонҳои ғарбӣ — забони форсии нағ(форсии классикӣ, форсии муосир, тоҷикӣ, дарӣ), қурдӣ, балучӣ, тотӣ, толишӣ, ормурий, парочӣ ва баъзе лавҳаҳои Эрони Марказӣ тақсим мешаванд.[30] Мо дар бораи забонҳои диғари оилаи Ҳиндуаврупоӣ

таваккуф накарда, танҳо ёдовар мешавем, ки забонҳои арманӣ, йононӣ, албанӣ, келтӣ, балтӣ, славянӣ, аз ҷумла русӣ, украинӣ, булғорӣ, сербӣ ва ғайра ба забонҳои хинду эронӣ хешовандӣ дошта, аз як реша сабз гардидаанд.

Хиндуориёӣҳо Мутобики маводи маъхазҳои гуногун ва натиҷаи тадқиқоти давомдори олимону донишмандон ориёӣҳо (ки дар баъзе аз таҳқиқоти нимаи дувуми асри XX хиндуэронӣҳо номида шудаанд) дар хонаводаи бузурги хиндуаврупоӣ мақоми мумтоз доштанд. Агар таҳқиқоти гуногуни мансуб ба марҳилаҳои мухталифи таърихи мавриди баррасӣ қарор диҳем, ба ин нукта мутаваҷҷеҳ мешавем, ки одамон дар замони гузашта мансубият ба қавми ориёиро ифтихор медонистаанд. Зоҳиран, барои ин асос ҳам доштаанд. Мо дар ин ҷо дар бораи шакли ҷолиби зоҳирии ориёӣҳо, ки дар бораашон навиштаҳои зиёде маҷмӯд аст, таваккуф намекунем. Муҳаққиқи асри XIX-и рус В. В. Григорев дар бораи сақоӣҳо (скифҳо), ки фақат тоифае аз ориёӣҳо буданд, китобе навиштааст. Вай осору навиштаҷоти муаррихон ва файласуфони даврони бостонро мавриди омӯзиши амиқу ҷамъаҷониба қарор дода, мулоҳизаҳои гуногунро чунин ҷамъбаст мекунад: «Ҳамин тавр, муаррихони классикии даврони бостон дар бораи сақоӣҳо фақат чунин иттилоъ медиҳанд, ки онҳо дорои хислатҳои нодири пок ва дурахшояи рӯхӣ мебошанд. Дар бораи ин халқ, дар ҳеҷ қадоме аз осори ин муаррихон, чизе пайдо намекунем, ки боиси маломат ё сарзаниши онҳо бошад. Охир, инро ҳеҷ гоҳ тасодуф шуморидан мумкин нест. Ба илова, ки қадимиҳо дар бораи табиату тинати скифҳо низ бо эҳтироми зиёд суҳан гуфта, фақат тамоили онҳоро нисбат ба нӯшоқӣ зикр кардаанд.

Пас маълум мешавад, ки сақоӣҳо аз рӯйи хислатҳои зебои ахлоқии худ ангуштшумори рӯзгор буданд».[31] Аз ин ҷиҳат, мувоҳида дар атрофии мансубият ба ин қавм низ таърихи тӯлонӣ дорад. Қабл аз баррасии масъалаи асолату сирати таърихии ориёӣҳо як нуктаи муҳими бояд зикр кард, ки имрӯз, аз як сӯ, ақидаи ҷамгун ва ҳатто як донишманди хонаводаи хиндуаврупоӣ ва қавми ориёӣ дар миёни як силсила пажӯҳишгарон ҷанӯз зинда аст.[32] аз ҷониби дигар, гуруҳи хос ва собит будани ориёӣҳо бо таъкиди пайвандҳои зиёд бо гуруҳҳои дигари хонаводаи хиндуаврупоӣ – славяноҳ, германҳо, романҳо ва ғайра ҳарчи бештар асоснок мешавад. Имрӯз ақсари мутахассисон чунин мешуморанд, ки фақат он халқ худро ориёӣ гуфта метавонад, ки агар дар осори ҳаттии бостон ниёкони дури ӯ худро бо ин ном хитоб карда бошад ва бо ин ном шинохта шуда бошад. Антуан Мейе дар

бораи мардуми ориёӣ ақидаи худро чунин изҳор мекунад: «Халқҳое, ки бо ин забонҳо гап мезаданд, ҷамъашон худро бо номи қалимаи аря (arya) хитоб мекарданд ва номи имрӯзаи Эрон ин номи қуханбунёдҳо, то ҳоло ҳифз кардааст... Исми этникии, ки бо ин ном мувофиқат кунад, дар ягон ҷаҳаи хонаводаи забонҳои хиндуаврупоӣ мавҷуд нест. Аз ин ҷиҳат, фақат лаҳҷаҳои забонҳои хиндуэронӣ ориёӣ номгузорӣ шуда метавонанд».[33] Дар ин бора олимони хиндӣ, эронӣ низ ақсаран чунин андешаҳо доранд. Вале ба назари мо, ақидаи мазкур дар осори олимони рус ҷолибтар ва ба воқеияти таърихӣ мувофиқтар мебошад. Донишманди рус Ставский Б.Я. чунин ҳисоб мекунад, ки забонҳои эронӣ беш аз ҳама бо забонҳои шимоли Хиндустон наздикӣ ва қаробат дошта, ҳарду аз замони қадим шоян шарҳи забонҳои хиндуаврупоӣ буданд. Онҳо бо номи хиндуэронӣ ва ё ориё номида шуда, ҳомилони онҳо низ аз замони қадим дар мероси ҳаггиашон, ки Ведаҳо ва Авасто мебошад ва онҳо марбут ба ҳазораи дуюм ва аввали пеш аз мелод аст, худро ориёӣ медонистанд.[34] Ин дидагоҳ дар осори бунёдии муҳаққиқи маъруфи таърих ва тамаддуни бостонии ориёӣҳо Э. А. Грантовский ҷамъаҷониба асоснок шудааст.

У дар бахши бостонии китоби дастҷамъии «Таърихи Эрон» чунин менависад: «Як силсила қаблаҳои ориёизабон (модҳо, форсҳо, скифҳо, сарматҳо ва халқҳои дигари бостонии Осиёи Миёна) худро ориёӣ меномиданд. Ҳамчунин қаблаҳое, ки дар нимаи дуюми ҳазораи дуюм пеш аз мелод дар Ҳинд маскан гузиданд ва дар илм бо номи хиндуориёӣ маъруфанд, ориёӣ номида мешуданд. Забонҳои эронӣ ва хиндуориёӣ бо ҳам бисёр наздик буда, ғундағони онҳо, тавре ки мероси бостонии хиндуҳо – Ригведа ва тоҷикону эронӣён – Авасто нишон медиҳад, дар ҳоҷагӣ, зиндагӣ, низоми иҷтимоӣ, фарҳанг, дин чизҳои муштаракӣ зиёде доштанд. Забонҳои ориёӣ шоян шарҳи хонаводаи забонҳои хиндуаврупоиро ташкил медиҳад». Муаллиф дар қавсайн шарҳ медиҳад, ки ғайр аз хиндуэронӣҳо ориёӣ номидани ҳомилони забонҳои дигари хонаводаи забонҳои хиндуаврупоӣ заминаи илмӣ надорад.[35] Яке аз асарҳои пурарзише, ки таърихи гузаштаи ориёӣҳо, тамаддуни фарҳанги муштаракӣ нафору ақида ва усулаи баррасӣ қарор дода, нуктаҳои муҳимтарини афқору ақида ва усулаи ба ҳусус хиндуҳо ва тоҷикону эронӣёро таҷзияи таҳлили ҷамъаҷониба мекунад, «Аз Скифия то Ҳинд» ном дорад. Муаллифони он, ду шарҳиносои номдори советӣ – Бонгард-Левин Г.М. ва Грантовский Э.А. дар натиҷаи муқоисаи мифологияи се гуруҳи этникии ориёӣён — хиндуҳо, эронӣҳо ва скифҳо (сақоӣҳо) ба чунин хулоса омадаанд, ки

онҳо решаи ягона дошта, дорои тамаддуни наздик ва мушобех мебошанд. Дар бораи мавзӯс, ки дар боло мавриди муҳокима қарор додаем, онҳо чунин менависанд. «Ҳам қабिलाҳои хиндӣ ва ҳам эронӣ худро ориёӣ номида, сарзамини худро сарзамини Ориё мефутанд. Истифодаи ин истилоҳ барои халқҳои дигари хиндуаврупоӣ (пеш аз ҳама ба германиҳо) заминаи илмӣ надорад. Калимаи аря (агуа) ҳамчун номи халқ фақат дар забонҳои хиндуэронӣ мавҷуд аст. Офрандагони Ведаҳо, достонҳои пахлавонӣ, мурағтабқунандагони Авесто, муаллифони сангнавиштаҳои Порси бостон худро бо чунин ном хитоб мекарданд».[36] Ин ақида қаблан аз ҷониби донишманди дигари рус Дяконов И.М. чунин тафсир шудааст: «Мансубияти аря (агуа) дар илм ҳамчун номи табиӣ барои хиндувон, форсҳо, модҳо, скифҳо (сақоӣҳо), алаҳо ва ҳамчунин халқҳо, ки дар Осиёи Миёна зиндагӣ карда, бо он забон тақаллум мекунанд, исбот шудааст».[37] Аз ин ду муносибат ба масъалаи мансубият ба қавми ориёӣ бархӯрди дуҷум ба воқеият наздик буда, раванди объективии инкишофи чомеаи ориёиро нишон медиҳад ва фақат халқҳоеро узви он қавм мешуморад, ки далели раднопазири осори хаттии бостонӣ дошта бошанд. Вале дар ин ҷо бояд ёдовар шуд, ки қаблаи қавмҳои ориёӣ, ки то садаи панҷуми мелодӣ дар минтақаи Васеи Осиё то Аврупои ғарбӣ интишор пайдо карда, зиндагии ғаболӣ иҷтимоӣ ҷиёӣ доштанд[38] на танҳо дар зухур ва ташаккули фарҳанги халқҳои тозабунёди ин минтақаи васеъ, балки дар падидор шудан ва ташаккули гурӯҳҳои этникии он низ саҳми боризе доштаанд.

Масъалаи муҳими дигаре, ки қобили зикр ва ёдоварист, мақом ва мавқеи тамаддуни ориёӣ, ба хусус забонҳои гурӯҳи хиндуэронӣ дар ҳонаводаи забонҳои хиндуаврупоист. Бо вучуди он ки имрӯз теъдоди зиёди лавҳа, хуччат ва осори мухталифи дигари катбии бостонии макиней, ҳетӣ, анатолӣ ва ғайра дар дасти муҳаққиқон қарор гирифтааст, забоншиносон осори хаттии ориёӣ, ба хусус Ригведа ва Авесторо васеъ истифода мекунанд. Ба ибораи дигар, мартабаи забонҳои бостонии ориёӣ то ҳоло ҳам дар забоншиносии муқоисавӣ ҳамчун сарчашмаи бозғимод мутабаар мебошад. Ангун Мейе дар бораи осори хаттии забонҳои хиндуэронӣ чунин менависад: «Аз тамоми лаҳҷаҳои хиндуаврупоӣ осори хиндуэронӣ, дар матнҳои кӯҳани худ, дар эҳёи манзараи умумии морфологияи хиндуаврупоӣ инҳирофи камтаринро нишон медиҳад; фақат ба василаи он дар даврони таърихӣ тасрифи ҳашт падежро аз ҳам ҷудо кардан мумкин аст ва ғайра. Ана ба ҳамин сабаб грамматикаи муқоисавии забонҳои хиндуаврупоӣ фақат замоне падидор шуд, ки забонҳои хиндуэронӣ бо

забонҳои юнонӣ, лотинӣ ва германӣ муқоиса гардиданд. Бидуни омӯзиши матнҳои кӯҳани хиндуэронӣ дар ин риштаи илм пеш гирифтани тадқиқоти ҷудогона ва мустақил ва ҳатто ба даст овардани маълумоте дар бораи ин ё он ашё, ки бештар аз тасаввуроти умумӣ бошад, имконнопазир аст».[39]. Имрӯз низ тавачҷуҳ нисбат ба забоншиносии муқоисавӣ кам нагардида, таҳқиқотҳо дар марказҳои забоншиносии Аврупо бо суръати беш аз пеш идома доранд ва ҳар соле дар ин мавзӯш шумораи зиёди мақолаҳо ва осори тадқиқотӣ мунташир мешаванд.

Ба ақидаи ман, дар ин самт олимони тоҷик бояд пешсаф бошанд. Лекин, мутаассифона, мутахассисони таърихи забон ва забоншиносии муқоисавӣ дар Тоҷикистон ҳеле қаманд. Ин қамбудӣ бояд ба таври ҷиддӣ ислоҳ шавад ва мутахассисони донишманд ба сатҳи имрӯзии илмӣ дар муассисаҳои таҳқиқотӣ ва марказҳои илмӣ мебоист ба воя расонда шаванд. Тафовути муҳими осори хаттии забонҳои хиндуэронӣ дар муқоиса бо осори бостонии боқимондаи хаттии дигари ҳонаводаи забонҳои хиндуаврупоӣ на танҳо иборат аз он аст, ки онҳо аз ҷиҳати замонӣ ба даврони қадим мутааллиқ мебошанд, балки онҳо инъикоскунандаи эътиқод ва бовариҳои ориёӣҳои бостон буда, қанбаи маънабӣ доранд ва воқеияти реалии инкишофи чомеаро дар даврони мушарҳас нишон медиҳанд. Азбаски ба ғайр аз китобҳои Веда ва Авесто хиндуэронӣҳо осори мутамаду боварибахши бостонии хиндуаврупоӣ қамтар мебошад, ин осор дар пешрафти қори забоншиносии муқоисавӣ мақоми муҳим дорад. Исроти амиқ ва ҷомеи онро дар мисоли асари охиринаи мутахассиси номдори ин ришта Эмил Бенвенист «Фарҳанги истилоҳоти иҷтимоии хиндуаврупоӣҳо» ба хубӣ мушоҳида мекунем. Ӯ дар ин асари худ асосан истилоҳоти калимаҳои забони бостони юнониро мавриди тадқиқ қарор дода,[40] истилоҳоти онро бо забонҳои кӯҳани он давра муқоиса кардааст ва аз онҳо хулосаҳои баровардааст, ки бисёр саҳифаҳои таърихи дур ва норавшани Юнонро равшан мекунанд. Вай дар қараёни қори худ қариб 470 калима ва истилоҳоти мухталифи забонҳои макиней, византияӣ ва юнонии қадидро мавриди таъҷизия таҳлил қарор дода, барои муқоиса қариб ба ҳамон андоза аз калимаи истилоҳоти забонҳои ориёӣ истифода намуздааст.[41] Дар ин тадқиқоти ӯ мақоми мавзӯи ҳокимияти шохӣ ва салоҳиятҳои он дар Эроншаҳри бостон манзалату мавқеияти махсусе дорад.

Донишмандони шӯравӣ Гамкрелидзе Т.В. ва Иванов М.М. равиши наҷуҳии Эмил Бенвенистро пеш гирифта, бо усули муқоисаи

забонҳо ба бисёр масъалаҳои таърихи куҳан, ба хусус иттиҳодияҳои иҷтимоӣ, зинаҳои табақаҳои ҷамъиятии ориёӣҳои бостон равшаниӣ муайяне андохтаанд.[42] Тавре ки дар боло зикр гардид, масъалаи ватани ибтидоии хонаводаи забонҳои хиндуаврупоӣ ва модарзабони ягонаи хиндуаврупоӣ то имрӯз ҳал нагардида, дар атрофи он мубоҳисаҳо идома дорад. Агар мо ба ҳар андоза, ки ба даврони бостон наздик шавем ва фарҳангу тамаддуни халқҳои мутазаккираро муқоиса намоем, қаробату умумияти онҳо бештар гардида, шабоҳати бисёр наздики онҳоро мушоҳида менамоем. Ин шабоҳату наздики дар забонҳои ведой ва авестой ба ҳаддест, ки ба ифодаи ведошиносии номдори рус Елизаренкова Т. «ин ҳамгунӣ чандон бузург аст, ки баъзан ду матн мисли ду намунаи як матни бостонӣ, ки фақат аз рӯи дастурҳои гуногуни ҳамоҳанги садоӣ сохта шудаанд, тафовут дорад».[43] Аз ин рӯ, баъзе донишмандон ба мисли Х. Бартоломье, А. Чексон қўшиш кардаанд, ки матнҳои алоҳидаи авастоиро ба забони ведой баргардонанд. Дар натиҷа шеърҳои ба вучуд омаданд, ки аз шеърҳои аслии ведой тақрибан тафовуте надошт. Қолиб аст, ки забони Ригведа аз рӯйи аломатҳои худ нисбат ба осори дигари ведой ва назми классикии санскрит ба забони Авесто наздиктар аст. Тавре ки мутахассисон зикр кардаанд, ин ду осори ҳаггити қадимтарини хонаводаи забонҳои хиндуаврупоиро на танҳо забон, ҳислати умумии хунари шеър, балки муҳити воҳиди баён ва заминаи эҷод низ бо ҳам муттаҳид мекунад.[44] Аз ин сӯҳанон чунин хулоса кардан мумкин аст, ки замоне хиндуориёҳо ҳам мисли пешгузаштагони хиндуаврупоӣҳо, дар сарзамини воҳиду муштараке зиндагӣ карда, бо ҳам муҷовирату наздикие доштаанд ва бо лаҳҷаҳои мухталифи як забони воҳиду муштарақ тақаллум намуда, бунёди тамаддуни нотақрори ориёиро поягузорӣ кардаанд. Тавре ки дар боло зикр гардид, донишмандон Гамкрелитзе Т.В. ва Иванов В.В., ватани ибтидоии хиндуаврупоёнро Осиёи Хурд, Шарқи Наздик то ба ҷануби Кафказ шумурда, аз ин хонаводаи умумӣ ҷудо гардидани умумияти лаҳҷавии юнонӣ-арманий-ориёиро ба ҳазораи 5-4 пеш аз мелод нисбат медиҳанд.[45] Ҳар се забон дар ҳамин давра аз ҳам ҷудо шуда, ҳар яке ба самти ватани таърихӣ худ раҳсипор гардид. Донишмандони мазкур чунин мешуморанд, ки қабिलाҳои хиндуэронӣ дар нимаи дуюми ҳазораи пеш аз мелод ба шимоли тепшақўхҳои Эрони муосир ворид гардид.[46] Ин чоро ҳамчун ватани ибтидоии худ интиҳоб намуданд.[47] Ба фикри онҳо забони умумии хиндуэронӣ дар ин ҷо ташаққул пайдо карда, маҳз

ва ҳамин маҳал хиндуҳо баъдан ба нимҷазираи Хиндустон ва эронӣён ба сарзамини имрӯзаи худ — Эрон раҳсипор гардиданд.

Ба ақидаи донишманди хиндӣ Кумар Г.Д. хостҳои ибтидоии ориёӣҳо дар ҳудуди Украина, дар ҳавзаҳои дарёҳои Днепр ва Дон сурат гирифтааст.[48] Донишманди франсавӣ Мариан Моле чунин минақаро бахшҳои болоии дарёи Ому ва сарзамини Хоразм медонад. Вай боварӣ дорад, ки дар давраи пеш аз Куруш Хоразм низоми мустаҳками давлатдорӣ дошта, дорои тамаддуни пешрафта будааст.[49]

Хусусияти забонҳои хиндуаврупоӣ. Аксари мактабҳои илмӣ хиндуэроншиносӣ ва ба хусус донишмандони рус аз қадим Осиёи Марказиро ватани ибтидоии қабिलाҳои ориёӣ медонанд. Забоншиносии номдори рус Оранский И.М. мисли аксари муҳаққиқони имрӯз чунин андеша дорад, ки на Хинд ва на Эрони муосир ҳеҷ гоҳ ватани ибтидоии ориёӣҳо набудаст. Вай фикри худро чунин идома медиҳад: «Илм ватани қадимтарини қабिलाҳоеро, ки бо лаҳҷаҳои ориёӣ гап мезаданд, Осиёи Миёна ва навоҳии гирду атрофи он медонад. Ҳамин масъалагузорӣ нуфузи қабिलाҳои ориёизабонро ба водии дарёи Хинд ва андаке баъд интишори гуруҳи дигари ин қабिलाҳоро дар пуштақўхҳои Эрон бехтар аз ҳама шарҳ медиҳад. Чунин масъалагузориро таҳлили ниёшҳои ведой ва авестой, ки иптыкоскунандаи зиндагӣ ва ҷаҳонбинии қабिलाҳои кўчии чорводор, ки бо ғалаҳои худ аз даштҳои фароҳи Осиёи Миёна гузар мекарданд ва фикру андешаҳои умумӣ дар бораи роҳҳои интишори қабिलाҳои бостонӣ, ки бо лаҳҷаҳои хиндуаврупоӣ тақаллум мекарданд, ба исбот мерасонад. Ин масъалагузориро мушаххасан он ҳудуди ҷуғрофӣ, ки офарандагони Авесто ба вучуд оварда ва он бо топография ва топонимикаи Осиёи Миёна комилан мувофиқ аст, тасдиқ мекунад».[50] Вай чунин ҳисоб мекунад, ки тартибу тавдини Ригведа — китоби аввали Ведаҳо дар Осиёи Миёна оғоз гардидааст. Ба фикри донишманди рус, ҷудо гардидани қабिलाҳои офарандаи Ведаҳо аз ватани аввалаи худ ва гуруҳҳои дигари қабिलाҳои хиндуэронӣ дар аввали ҳазораи дуюми пеш аз мелод ва қабिलाҳои эронӣ дар аввали ҳазораи якуми пеш аз мелод сурат гирифтааст.[51] Чун ин тамаддун дар шимол, аз дарёи Урал, Сибири Ғарбӣ ва дарёи Енисей сар карда, то сарзамини Қазоқистон, доменаҳои қўхҳои Тяньшань, Помир ва водихои зебои Осиёи Миёнаро дар ҷануб дар бар мегирифт, муҳаққиқони рус Б. Я. Ставиский ва С. А. Яценко, сарзамини ибтидоии хиндуориёҳо, яъне шоҳии шарқии забонҳои хиндуаврупоиро дар

даштҳои ҷануби Русия ва Қазоқистон ҷой медиҳанд.[52] Чунин мутахассисони ведошинос, мисли Гиршман Р. ва Томас Х. низ маҳалли ибтидоии сукунати ориёихоро минтақаҳои мутазаққира дониша, чунин ақида доранд, ки шоҳҳои хиндӣ ва эронӣ аз ҷониби шимол ба сӯйи ҷануб ҳаракат карда, ворида сарзаминҳои имрӯзаи худ шудаанд.[53] И. М. Дяконов низ ба баромали осеймийёнагии қабилҳои ориёӣ шакку шубҳае надошта, чунин мешуморад, ки онҳо баъдан аз ин минтақа ба ҷонибҳои гуногуни Осиё тақсим шудаанд.[54] Дар бораи маҳалли аввалини иқомати шоҳи шарқии хонаводаи забонҳои хиндуаврупоӣ, ки аз рӯйи талаффузи рақами сад[55] дар Авесто, гурӯҳи забонҳои saetm гуфта мешавад, мувохисаҳо идома доранд. Вале бозёфтҳои бостоншиносӣ дар нимаи асри гузашта дар Олтой, Қазоқистон, Қирғизистон ва қаламрави Тоҷикистон ва ғирду атрофи он ва ба хусус кашфиётҳои онҳо дар вилояти Челябинский Русия нишон доданд, ки маҳз ҳамин минтақа баромадҳои мардуми ориёӣ буда, ҳамчун мардуми мутамаддини таърих дар ин ҷо тамаддуни ориёӣ зуҳур намуд ва тапаккул кард. Имрӯз дар Тоҷикистон алифбои кириллӣ ҷорӣ мешавад.

Дар кишварҳои ҳамзабони мо, яъне Афғонистону Эрон хати арабасосе, ки хати форсӣ меномем, роиҷ аст. Сарнавишти хат бо сарнавишти халқ сахт алоқаманд аст. Он аз таърихи пурмӯҷаро ва нишбӯи фарозҳои тақдирӣ миллият ҳикоят дорад. Бинобар ин дар бораи роҳи тайқардаи миллиати худ фикр карда, беихтиёр ба умқи таърих, осори қадима, ки сарнашмаи забони муосирӣ тоҷикиро равшан мекунад, таваҷҷуҳам бештар мешавад. Зеро осори хаттии гурӯҳи забонҳои хиндуэронӣ дар хонаводаи хиндуаврупоӣ ҳам аз ҷиҳати кимат ва ҳам аз ҷиҳати ғановат яке аз сарчашмаҳои боварибахшу пурэътимод мешавад. Яке аз аввалин намунаҳои он ба забони ориёии митонӣ дар матнҳои ҳетӣ, ки марбут ба забонҳои хиндуаврупоии аввали ҳзвораи дууми пеш аз мелод буда, дар Анатолия (сарзамини имрӯзаи Туркия) падида омадааст, дида мешавад. Аз он маълум мегардад, ки мардуми сарзамини Митонӣ, ки дар ҳудуди Шимоли Байаннаҳрайн қарор дошт, дар асри XVII-XVI пеш аз мелод ба худоеъни ориёӣ — Индра, Митра, Воруна эътиқод дошта, дар парвариши асп маҳорати ғавқуллодае доштаанд.[56] Дар миёни матнҳои бойгонии подшоҳони ҳетӣ панҷ лавҳаи бошандаи Митонӣ ба номи Кижкулӣ ёфт шудааст, ки ба тарзу усули тарбияи асп ва истифодаи он дар дучарҳои ҷангӣ ихтисос ёфтааст.[57] Осори қадимтарини хаттии ин гурӯҳи забонҳо, ки забони кӯҳани хиндӣ

бостон мешавад, Ригведа аст, ки бо хати ҳиҷогии хиндӣ дар ҳазораи аввалии пеш аз мелод сабт гардидааст.

Вале замони пайдоиши он ба маротиба пештар буда, ба ҳазораи дууми пеш аз мелод нисбат медиҳанд. Таронаҳои қадимтарини ин китоби бостонӣ пеш аз омадани ориёҳо ба Хиндустон, дар маҳалли сукунати пештараи онҳо тадвин шудааст.[58] Гап дар сари он аст, ки бахшҳои қадимтарини он ба лаҳҷаи тозае шаффоф мураттаб гардидааст. Ба фикри А. Мейе, тамоми лаҳҷаҳои хиндуориёӣ, ки дар Хиндӣ муосир инкишоф ёфта, бо онҳо аз кӯҳҳои Ҳимолой то ба Сеёлон (Шри Ланка имрӯзӣ) гап мезананд, зоҳиран дар асоси паҳн гардидаи лаҳҷаҳои қадими ориёӣ ва пеш аз ҳама ингишори забони Ригведа падида омаданд.[59] Бахши дигари Ведҳо — Атхарваведа низ мисли Ригведа ба забони қадимаи ведой ишро гардидааст. Шақли нисбатан нави забони адабии Хиндӣ қадим санскрит (маъноаш ба таври сунъӣ сохташуда) буда, ба он матнҳои фаровони баъд аз ведой, аз ҷумла матнҳои браҳмани ва Упанишадҳо, ки дорои мӯҳтавои динӣ-фалсафӣ мешавад, дохил мешавад.[60] Санскрит ҳамчун забони адабӣ баробар бо забонҳои миёнаи (пракрити) хиндӣ боқӣ монда, баъдан дар асоси он забонҳои хиндуориёии муосир — хиндӣ, банголӣ, панҷобӣ, синдӣ ва ғайра падида омадаанд. Гурӯҳи забонҳои нуристонӣ, ки дар Нуристон (номи пештараи он Кофиристон) — минтақаи кӯҳии Шарқи Афғонистон қарор дорад, гурӯҳи махсуси забонҳои хиндуэрониро ташкил медиҳанд. Ба он забонҳои катӣ, ашқун, вайғалӣ, прасун, ки дорои хат намебошанд, дохил мешавад.

Дар пахлуи ин забонҳо дастаи забонҳои дардӣ қарор дорад, ки зергурӯҳи махсусро ташкил дода, ба он забонҳои дамелӣ, пашай, гаварбатӣ, шумаштӣ ва ба шоҳи шарқии он забонҳои пхалура, кашмирӣ, шина, гарвӣ ва ғайра шомил мешавад.[61] Гурӯҳи дигари забонҳои хиндуэронӣ забонҳои эронӣ мешавад, ки осори боқимондаи даврони қадими онҳо китоби муқаддаси Авесто ва сангнавиштаҳои подшоҳони сулолаи ҳахоманишӣ аст. Китоби Авесто тақрибан дар ҳазораҳои дуум ва аввалии пеш аз мелод тадвин гардида, ғакаг дар аввали асрҳои мелодӣ сабт карда шудааст. Ин китоб ба забони авастой буда, забони сангнавиштаҳои подшоҳони ҳахоманишӣ форсии бостон аст. Забони модӣ (асрҳои VIII-VI то м.) аз рӯйи калима ва ҷумлаҳои алоҳидае, ки дар сарчашмаҳои оншӯрӣ, юнонӣ ва сангнавиштаҳои ҳахоманишӣ дида мешавад, барқарор мегардад. Забонҳои форсии миёна ба гурӯҳи шарқӣ, ки ба он забони сақой -хутанӣ (матнҳои дарёфтшудаи марбут ба ҳазораи аввали мелодӣ), сугдӣ, хоразмӣ ва

бохтарӣ тақсим шуда, ба гурӯҳи ғарбии он забони форсии миёна (ё паҳлавӣ) ва ҷанубӣ шомил мегарданд. Забонҳои нави эронӣ ҳам ба гурӯҳи шарқӣ ва ғарбӣ тақсим шуда, ба гурӯҳи шарқӣ он осетинӣ, ягнобӣ, афғонӣ, (папуг), мунҷонӣ, забонҳои помирӣ – гурӯҳи шутнонӣ-рушонӣ (шутнонӣ, бачувӣ, рӯшонӣ, хуфӣ, бартанӣ, рошорайӣ), язгуломӣ, ишқошимӣ, вахонӣ шомил гардида, ба гурӯҳи ғарбии он форсии классикӣ, форсии нави, дарӣ, тоҷикӣ, курдӣ, балучӣ, тоҷӣ, тоҷилишӣ, ормурий, парочӣ ва баъзе ҷаҳонҳои марказии Эронӣ мӯсоир дохил мешаванд.[62] Имрӯз ба тафайли истиқлолияти давлатӣ забони тоҷикӣ раванда тоза меёбад, робитаҳои мо бо ҳамзабонони худ васеътар ва амиқтар мешавад. Имрӯз Тоҷикистон аз ҷиҳати бойгари забонӣ низ мисли як осорхонаи таърихи зинда аст.

Чандин забонҳои қадимаи мутааллиқ ба гурӯҳи забонҳои шарқӣ эронӣ дар Бадахшон ва ягнобӣ дар болооби дарёи Зарафшон ханӯз ҳам мавҷуданд. Ин забонҳо як лабораторияи бебаҳои таҳқиқи таърихи забон буда, онҳоро хифз кардан ва ҳарчи бехтар аз лиҳози илмӣ, ҳосатан этнолингвистӣ, омӯштан зарур аст. Забонҳои ягнобӣ, шугнӣ, вахонӣ, бартанӣ, сарикӯлӣ ва ғайра ба сабаби дар минтақаҳои баландкӯҳ ва душворгузар воқеъ буданашон боқӣ монда, ба забони тоҷикӣ ханӯз ассимилятсия нагаштаанд. Набудани роҳҳои васеъ, тижоратӣ ҳамешагӣ ва убуру мурури ҳоси ин водихо аксари мардумро дар маҳдудияти забони қадимаи маҳалли худ нигоҳ доштааст. Ҳоло дар Тоҷикистон ба сохтани роҳҳои нави оғоз кардем. Шоҳроҳи Кӯлоб – Хоруғ – Кулма – Қароқурум, ҳамвор кардани роҳи ағба дар Девдара иртиботи Бадахшонро бо маркази ҷумҳурий тамоми сол таъмин мекунад. Ба назарам, дар натиҷаи таҳаввулотӣ давраи нави таърихи миллатамон шояд забонҳои помирӣ бар асари марҳалаи сифатан нави равобит ва таъсири мутақобил тағйиру таҳаввули ҷиддии ногузир ҳоҳанд дид, вале мо бояд кӯшиш кунем, ки ин забонҳо ҳамчун сарвати маънавии халқамон хифз шаванд.

Чуноне ки зикр шуд, як гурӯҳи бузурги забонҳои хиндуаврупоӣ, гурӯҳи шарқӣ ё *sarəm* номида шуда, бо номи хиндуронӣ маъруф мебошанд ва ба он хиндуҳо, эронихо, тоҷикон ва як силсила халқҳои дигаре, ки бо ин гурӯҳи забонҳо тақаллум мекунанд, ворид мешаванд. Халқҳои мазкур худро на танҳо аз аввал ориёӣ меноманд, балки мансубияти этникии онон дар осори хаттӣ бостонии онҳо низ инъикос пайдо кардааст. Дар осори қадимии хиндуҳо – Ведаҳо, ба хусус Ригведа (Донишҳои муқаддас) қадимаи ориёӣ дар шакли ария (arya), дар Авастони тоҷикон ва эронӣён дар шакли айрия (aiyria) ва дар

сангнавиштаҳои подшоҳони ҳахоманишиӣ дар шакли ария (aiyria) омадааст.[63] Ҳар се шакли ном ҳамчун сифат ва исм омада, мафҳуми мансубият ба қавми арияро доро мебошад.[64] Вале ҷун халқҳои мутазаққира замоне дар як ҷой, дар сарзамини вохид зиндагӣ карда, забони муштарак доштанд, ин қадима аз решаи ягнонаи ария (arya) сарчашма мегирад. Ба ифодаи Эмил Бенвенист – мутахассиси маъруфи илмҳои лингвистии муқоисавӣ, маънии он чандон зидду нақиз аст, ки фақат бо муқобилгузори тарҷума кардан мумкин аст. Ин қадима нисбат ба гурӯҳи мушаххаси одамон ё фарди ҷудогонае истифода бурда мешавад, ки гоҳ мафҳуми мушаххаси мусбат ва гоҳ ҳамчун душман муаррифӣ мегардад.[65] Вай маънии қадимаи ария (баромада аз решаи ari)-ро ҷунин тарҷума кардааст: қасе, ки ба меҳмон вобаста аст, яъне ҳимоягари мусофир, яъне соҳиби хона. Шакли дуҷуми қадимаи ария (бо нисба ба ҳарфи аввали қадима), ки аз қадимаи ария (arya) бароварда мешавад, «мансуб ба меҳмон», яъне меҳмондӯст маънӣ медиҳад.

Дар идома Эмил Бенвенист менависад: «Ориёнаҳо барои он ки инсондӯстии хешро дар баробари барбарияти халқҳои дигар нишон диҳанд, худро меҳмондӯст номидаанд».[66] Донишманди фаронсавӣ дар охир фикри худро ҷамъбаस्त карда, ба ҷунин натиҷа мерасад: «Ари (ari) ё ария (arya) бешакку шубҳа табақаи мумтози ҷомеаи экзотикӣ, ки ҳарду ҷониб бо ҳам наздик ва ё дар ҳолати тазод мебошанд, вобастагӣ дорад. Истилоҳи тавлидӣ ария (arya), ки дар аввал мафҳуми фарзандони ағи (ё агуа) ё мансубияти этникии онҳоро ифода мекард, охира-охира исми умумии тамоми гурӯҳи қабिलाҳои гардид, ки мавҷудияти аҷдоди умумиро пазируфта, маросимҳои умумии мазҳабӣ анҷом медоданд».[67] Аксаран ин ном дар баробари ғуломон нисбати шахсонӣ озод гуфта мешуд.

Донишмандони шӯравӣ Гамкрелидзе Т.В ва Иванов В.В. қадимаи ага-и хетӣ, ки маънои дӯст, рафиқро доро мебошад, ағи-и забони хиндӣ бостон, ки мафҳуми дӯст, бегона, аҷнабӣ ва аз сангнавиштаҳои Дорои аввал қадимаи ariapat, ки маънии сарзамини ориёӣро дорост ва Эронӣ кунунӣ ва Аланияи осетинӣ аз ҳамон реша аст, мисол оварда, баромади луғатӣ ағи-ро ба решаи ағи-и хиндуаврупоӣ нисбат додаанд ва дорои маънии «ҷаноб, хўҷаин, меҳмон ва аҷнабӣ» донистаанд.[68] П. Тиме, ки дар соли 1938 бо номи «Бегона дар Ригведа» асаре эҷод кардааст, исми решагӣ ари (ari)-ро дорои ҷунин маъниҳо медонад: Амалқунанда, кӯшишқунанда; Кӯшишқунанда (дар муносибат бо ҳудудӣ), зоҳиди тақводор (дар хусуси одамон); Кӯшишқунанда (бо

хондани гарона, ниёиш ва дуо барои худоён); Ҳарис, хариси сарниг, хариси ҷанг; Худодошнос, даҳрӣ; Душман[69]; Аз ҷониби дигар, ба ақидаи ин донишманд, исми решагии ари (аг)-и Ригведа маънии мустақили «бегона»-ро дорад.

Ин фикри худро инкишоф дода, маънии «бегона»-ро васеътар шарҳ медиҳад. Бегона ҳамчун дӯст; ҳамчун меҳмон ва касе, ки аз пуштибонӣ бархурдор аст; ҳамчун дарёфткунандаи ҳада ва хизмат; ҳамчун дарёфткунанда ва бахшандаи дуои нек ва мадху ситойиш. Бегона ҳамчун душман; ҳамчун таҳдидкунанда; ҳамчун рақиб дар дуои худоён; ҳамчун неруманду тавоно; ҳамчун соҳиби неъматҳои фаровон; ҳамчун рақиб ё душман дар маънии асл. Дар Ригведа ая ба шудра-табакаи пасттарин ва охирини иҷтимоии ҳиндувон муқобилгузори мешавад. Гӯё ин калима ифодагари се табакаи болоии ҷамъияти ориёӣҳо (браҳманҳо, кшатрияҳо, вайшҳо) аст ва маънии «соҳиб», «хӯчаин»-ро доро мебошад. Муҳаққиқи мазкур менависад: «Барои ҷи ориёӣён худро чунин номидаанд»? Ва ба саволи худ чунин ҷавоб медиҳад: «То ки аз барбарҳо тафовут дошта бошанд. Касоне худро бо номи «соҳиб» ё «хӯчаин» хитоб мекарданд, ки дар миёни одамони аз ҷиҳати забон ва дин бегона покино наҷобати фикрии худро ҳамчун нишонаи фарқкунандаи инсонӣ дар муқобили дурушти барбаронаи ҳамсоя бо ифтихор намоиш диҳанд».[70] Муҳаққиқи дигари ин масъала Жорж Дюмезил мӯътақид аст, ки дар Ригведа ая (агуа) ҳамчун тахаллуси Худо омада, аз ҷумла, чун сохтаи нахустин аз ари (аг) маънии «вобаста ба ориёӣҳо», «ҷаҳони ориёӣ» ва «пуштибони ҷаҳони ориёӣҳо»-ро доро мебошад. Ба андешаи ин донишманди номдор, ая (агуа) бо зада дар охири калима «ҷаҳони (маҷмӯи умумии) ориёӣҳо» ва ё «фарди муқаррарии ориёӣ» маънӣ медиҳад.[71] Ҷолиб аст, ки дар Ригведа бузургтарин худоёни мифологияи бостонии ҳиндуҳо бо номи ая хитоб карда шудаанд. Масалан, Митра ва Воруна (2;3;5, 2;4;1, 7;5, 16;3, 1,7,8) бо истилоҳи ду асура — ая, Агни (1;4) аввал ая ва сипас рача-ая, дар параграфи 78 ғариштигаи сипедадам — Уша-ая, дар параграфи 79 (10;34,13) Савитар-ая зикр шудаанд.

Дар Ведаҳо унсури ғайриориёӣ бо истилоҳи «дася» ифода гардидааст. Тавре ки Ж. Дюмезил зикр кардааст, ая (агуа)-и эронӣ низ аз решаи ари (аг) аст. Дар Авесто дар шакли аяра (агуа) омада, чун решаи забони Ҳиндӣ қадим ва авастой ёкест, мафҳуми онро мисли аяри Ведаҳо маънидод кардаанд.[72] Дар Готҳо, ки ниёиши паёмбари ориёист, чунин калима вучуд надорад. Чунин калима ва таркибҳои он бештар дар Яштҳо дида мешавад. Мавриди истисноӣ он дар Авесто

нисбат ба Ригведа ба кулӣ фарқ мекунад. Зоҳиран, фосилаи замоние, ки дар миёни тадвини Ригведа ва Авесто мавҷуд аст, дар ин ҷо осори бештаре боқӣ гузоштааст. Агар дар Ригведа истилоҳи ая (агуа) ҷамъияти комили асотирӣ дошта, беш аз ҳама ба худоён ва нерӯҳои ғайриоттабӣ нисбат дода шуда бошад, дар Авесто он бо мафҳуми аслии на табии худ истифода гардидааст.

Бо вучуди он ки бахшҳои Авесто дар марҳилаҳои гуногун тадвин на мураттаб гардидааст, мафҳуми калимаи боло чунин мерасонад, ки ориёӣҳо дар давраи тадвини Авесто на танҳо дорои сиёсату давлатдорӣ, балки сарзамину ватани худ буда, ба ному насабашон ифтихор мекардаанд. Онҳо худро мансуб ба айрия доништа, халқҳои ғайрро анайрия (ғайриориёӣ) (Зомёяшт банди 57) меномиданд. Ба иборати дигар, истилоҳи айрия дар яштҳо бештар мансубияти этникии одамон, номи кишварҳо ва мамлакатҳои ориёиро ифода мекунад. Ин истилоҳ беш аз ҳама дар тасрифоти гуногуни калимаҳои мадании даҳо (мамлакат, сарзамин, минтақа), шаяна (махал, ҷой) хшуса (ободӣ, ҷойи ишт) истифода гардидааст. Он аз ҷумла дар таркибҳои Айирёдаинҳа — сарзаминҳои ориёӣ (яшти 8 бандҳои 9, 36, 58, 61; яшти 19 бандҳои 9, 36, 57, 58, 61), Айиряна даҳо- мамлакатҳои ориёӣ (яшти 5 бандҳои 58, 117; яшти 13 банди 143; яшти 19 бандҳои 57, 59, 68; Тиряшт бандҳои 41, 43), Айириопаяна — иқоматгоҳ, маҳалҳои сукунаи ориёӣ (яшти 10 банди 13), Айириохшуса — ободиҳои ориёӣ (Тиряшт банди 37, Вандидод фарғарди 19 банди 39) ва нисбат ба сокинони аслии сарзамин, яъне ориёӣҳо (яшти 5 банди 69, яшти 19 банди 37) ба қор бурда шудааст. Дар Авесто ҳамчунин аз ватани ибтидоӣ ва афсонавии ориёӣҳо — Айириям Ваеҷах — паҳно ё вусъатгоҳи ориёӣ (Вандидод фарғарди 2 банди 21, яшти 18 банди 5, яшти 1 бандҳои 3, 21) ситойиши фаровон ба амал омадааст. Номии имрӯзаи мамлақати Эрон низ аз калимаи ая (агуа) паҳид омада, шакли ҷамъии он ариям (aryanam) мебошад.

Савол ва супоришот

1. Фарҳанги ҳиндуаврупоён чи гуна буд?
2. Оиди афкори олимони оиди забонҳои ҳиндуаврупоӣ маълумоти муҳтасар диҳед?
3. Хусусияти забонҳои ҳиндуаврупоиро номбар кунед?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. В двух томах. Т. II, Тбилиси, 1984. — с. 891

2. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М. – Л., 1938. – с. 50-51.
3. Се гуфтор дар бораи ориён. Техрон, 1353. – с. 24. [5] Фрай Р. Наследие Центральной Азии. Душанбе, 2000. – с. 41.
4. <https://zarowadk.ru/e-rahmon-nigoh-e-bobi-1-1/>

МАШГУЛОТИ АМАЛИ

Мавзӯи 2

МУХОКИМА ВА ТАҲЛИЛИ КИТОБИ “ТАЪРИХИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ” Л. Г. ГЕРТСЕНБЕРГ ВА Р. Х. ДОДИХУДОВ

Нақшаи мавзӯ:

1. Аҳамияти таърихи китоби “Таърихи забони тоҷикӣ”
2. Тавсифи ҳиссаҳои нутқ дар китоби мазкур
3. Таҳлили асосҳо ва сингаҳои феъл дар китоби “Таърихи забони тоҷикӣ”
4. Маълумоти мухтасар оиди таърихи забони тоҷикӣ

Аҳамияти таърихи китоби “Таърихи забони тоҷикӣ”. “Таърихи забони тоҷикӣ” Л. Г. Гертсенберг ва Р. Х. Додиҳудов яке аз китобҳои муҳимтарин барои омӯхтани таърих ва тамаддуни забон ва фарҳанги ориёӣ мебошад. Китоби мазкур оиди пайдоиши хат, оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ маълумот муфассали таърихи дода нишон медиҳад ҳақиқатҳои таърихи ҳеле ҷуҳан дорад. Умуман забони тоҷикӣ ва аҳамияти он дар тамаддуни башар ҳеле мавқеи хосеро дорост.

Забон ҳамчун муҳимтарин василаи равобии миеи инсонҳо дар баробари ғӯйишварони худ арзи ҳастӣ карда, дар шароит ва муҳити гуногуни таърихӣ, ки соҳибони забон синарӣ кардаанд, ба тағйиру таҳаввулот дучор омада, то ба сурати кунунии худ инкишоф ва тақмил ёфтааст. Аз ин рӯ, ҳар муҳити таърихӣ, ки забон дар он инкишоф ёфтааст, на танҳо ба низомии лугавӣ, балки ҳатто ба сохтори дастурӣ (сарфӣ ва нахвӣ)-и он таъсири мустақиму ғайримустақим бар ҷой гузоштааст. Аз он ҷое, ки гузаштаи тағйиру таҳаввули ҳар забонро танҳо ба воситаи таҳқиқи осори ҳаггии барҷоймондаи он метавон муайян намуд, баррасии осори китоби мансуб ба ин ё он давраи мушаххаси инкишофи забон барои пажӯҳиши дақику амиқтари хусусиёти он забон мусоидат менамояд, зеро “манбае, ки муҳаққиқони забон аз он дар бораи таърихи забони адабӣ маводу маълумот пайдо мекунанд, осори ҳаггии давраҳои мухталиф ба шумор меравад” [26, с. 3]. Дар ҳар давра замон дар таърихи адабу фарҳангу илми ҳалқӣ тоҷик асарҳои гуногунро эҷод шудаанд, ки чи аз лиҳози дараҷаи фарогирии масоили даврони худ ва чи аз лиҳози шакл, мазмун ва сабки

ин ориенташон дар сатҳи мухталиф қарор доранд. Аз байни ин осор интихоб кардани китобҳои арзишманду маъруф, ки дар онҳо хусусиёти тинии забонҳоро ҳамзамонаш бештару густардагар инъикос ёфтаанд, яке аз масъалаҳои муҳими пажӯҳиши забоншиносии муосир маҳсуб мегардад, зеро “дар асоси маълумоти таърихи забон дарки проблемаҳои муҳими забон, аз ҷумла, ҳолати имрӯзаи онро фаҳмидан мумкин аст” [26, с. 5]. Асрҳои XIII-XIV дар таърихи инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII ба омилҳои зиёде алоқаманд аст ва он 6 проблемаҳои зиёдеро дар бар мегирад, ки он то ҳол ба дурустӣ омӯхта нашудааст” [80, с. 3]. То ҷое ки ба мо маълум аст, забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XII аллакай дорон сохти грамматикӣ мавзуну мукамал, таркиби лугавии бой системаи инкишофёфтаи воситаҳои услубӣ гардида [80, с. 14], минбаъд барои ташаққули “меъёрҳои миллии забонӣ” [26, с. 5] иминии мусоид фароҳам меорад. Ба ақидаи муҳаққиқони таърихи забони адабии тоҷикӣ “маводи забонӣ аз осори ҳаггӣ ҳамон вақт ҳолати забони адабии давраи муайнро инъикос карда метавонад, ки он мавод аз нуктаи назари илмӣ ҳамчун забони адабӣ омӯхта маънидод карда шавад.

Барои омӯхтан, таҳлилу тадқиқи забони адабӣ ва хаттиристикаи он номбар кардани фактҳои забонӣ ба давраи муайян хос (ба мисли системаи овозҳо, лугат, шаклҳои грамматикӣ, воситаҳои алоқӣ синтаксисӣ, воҳидҳои синтаксисӣ ва амсоли ин) кифоя нест: лозим аст, ки муносибати ин гуна фактҳои забонӣ нисбат ба забони гуфтугӯии давраи тадқиқшаванда ва нисбат ба равишҳои гуногуни китобӣ ва услубӣ он нишон дода шавад” [26, с. 5]. Рисолае, ки аз ҷониби Рашидулдин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ таҳти унвони “Ҷомеъ-ут-таърих” таълиф гардидааст, оид ба таърихи пайдоишу ташаққули ақводи муғул ва мардуми бо онҳо иртиботдошта бахшида шуда “азимтарин шохҳои таърихи дар асри муғул ба риштаи таълиф дар омада ва бузургтарин осори адабии ин замон ба ҳисоб меравад” [151, с. 4]. Бо назардошти ҷанбаҳои забонӣ асар таҳқиқи хусусиятҳои забонӣ онро муҳрам ҳисобида, аз ҷумлаи мавридҳои баррасӣ қарор диҳем ва ба ҳамаи восита то андозае ҳолати густариши забони адабии тоҷикӣ форсиро дар ин марҳилаи таърихӣ (асрҳои XIII-XIV) нишон диҳем.

Тавсифи ҳиссаҳои нутқ дар китоби мазкур. Забони порсии миёна ба забонҳои типӣ аналитикӣ шомил аст. Шаклӣ флективӣ

забонҳои кадимаи эронӣ дар забони порсии миёна пурра аз байн рафт. Ба ҷои ҳафт падежи забони порсии қадим дар забони порсии миёна ду падеж - мустақим ва ғайримустақим монд. Илова бар ин тасрифи падежҳои мазкур дар исмҳо ва сифатҳо бо шумораи танҳо ва дар ҷонишинҳои шахсӣ яқини шумораи танҳо боқӣ мондаасту ҳалос, Тамоюли фаро гирифтани ҷои падежи ғайримустақим бо падежи мустақим дар исми сифат амик мушоҳида мешуд. Танҳо дар ҷонишини ба ҷои ҷонишини шахси яқини танҳо дар падежи мустақим (az) шакли падежӣ ғайримустақим устувор шуд.

Ёдгориҳои забони бохтарӣ аз минтақаҳои гуногун асосан дар рӯи тангаҳо боқӣ мондаанд. Аз ҷумла, аз Афғонистони Шимолӣ, Дилберчиншаҳри бохтариён, ки ба давраи Кушониён рост меояд. Ёдгориҳои дар сафолпораҳо ёфтшуда дар Балх, Шахритус (Тепан Шохӣ), Ялангӯштепа, Зартешпа (Чумхурии Ўзбекистон) аз фарҳангу тамаддуни аҳди Бохтар маълумот медиҳанд. Инчунин ягона катибаҳо аз Суғд - шаҳри қадимаи Панҷекат бозёфт гардидаанд. Ёдгориҳои бузурги забони бохтарӣ катибаҳои Сурхкутал мебошанд. Ҳатти забони бохтарӣ асоси худро аз алифбои юнониён гирифта, дар он садонокҳо ҳамеша навишта мешаванд. Дар меросе, ки аз забони бохтарӣ боқӣ мондааст, принциби ягона ва устувори орфографӣ ба назар намерасад. Ба ақидаи олимони ин далали таърихи тӯлонӣ надоштани ин алифбо дар забони бохтарӣ буда метавонад.

Таҳлили асосҳо ва сигаҳои феъл дар китоби "Таърихи забони тоҷикӣ". Феъл дар забони порсии миёна ду асос дошт. Яке аз он асосҳо шакли замони ҳозира-ояндаи сигаи амрӣ ва сигаи шартии хоҳишмандӣ месохт ва дуввуми он барои сохтани шаклҳои феълии замони гузашта ва масдари истифода мешуд: *šav-šav, šut-šut*.

Асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии миёна аз асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии қадим, ки ба синфи феълҳо мутааллиқ буд, таҳаввул ёфтааст.

Асоси замони гузаштаи феъл дар забони порсии миёна аз шакли ғайрифаъоли сифати феълии замони гузаштаи эронии қадим бо илова шудани пасанди «-ta» ба миён омадааст. Суффикси мазкур дар забони порсии миёна дар шакли «-b» истеъмол мешуд: *huat - хӯр, huart - хӯрд; šutan - шудан parištan - навиштан*.

Замони гузаштаи феъл дар забони порсии миёна шакли аналитикӣ дошт ва аз сифати феълии замони гузашта бо феъли ёридиҳанда сомон меёфт.

Қалимасозии феъл яке аз бахшҳои фаъоли иркишофи феъл дар забони порсии миёна мебошад. «Дар сохтори забони порсии миёна феъл аз ин чанд роҳ ташаккул ёфтааст: а) тавассути пешвандҳо; б) нафдонии феълҳои номӣ; в) ташаккули феълҳои таркибии номӣ бар асоси на ё равиши нигорши қолаҳои фразеологӣ» (Саймиддинов, 2001, 133).

Дар забони порсии миёна феълҳо бо пешвандҳои зерин сохта мешуданд:

abar, ul, fraz, frōd, andar, abaz, be, ab, han, fra, gu, pi, pad, rag, wi, bñ ...

Мисол:

abar - abartadan - баромадан, abarasidan - расидан, наздик шудан;

frāz - frāzbudan - пеш бурдан;

fra - fratudan - фармудан;

Маълумоти мухтасар онди таърихи забони тоҷикӣ. Як соҳаи наъми забоншиносӣ, ки масъалаҳои гуногуни пайдоиш, ташаккул, интишор ва иркишофи забонро меомӯзад. Забон чун «муҳимтарин воситаи алоқаи инсонӣ» (В. И. Ленин, Асарҳо, ҷилди 20, саҳифаи 422) ноҳиди ягонаи пайдору мутахаррик, устувору дигаргуншаванда, статикӣ-динамикӣ, яъне дорои зиддиятҳои қонунии раванку иркишоф мебошад ва ин раванку иркишоф хангоми истеъмол ва аз насл ба насл гузаштан ба таври эволюсионӣ, тадриҷан амалӣ мегардад. Дар ҳар давраи иркишоф забон дар ҷамъият майдоне ба содда намудани забон нӯҷул дорад. Ҳар фарди соҳиби забон, махсусан, шоирону наҷисандагон, олимону муаррихон дар асарҳои худ дигаргунӣҳоро ба системаи забон медароранд, ки онҳо ба мурури замон хусусиятҳои нави забонро пайдо мекунанд. Дигаргунӣҳо пеш аз ҳама дар таркиби лексикӣ, овозӣ ва рафта-рафта дар сохти грамматикӣ забон низ пайдо мешаванд, ки он ба дигар шудани сифати забон оварда мерасонад. Дар Таърихи забон ҳамаи ин гуна тағйироту дигаргунӣҳои сохти забон маъриди омӯзиш қарор мегиранд. Азбаски Таърихи забон бо таърихи соҳиби забон алоқаи сахти бевосита дораду рӯйдодҳои таърихӣ ба иркишофи забон таъсири муайяне мерасонанд, масъалаҳои Таърихи забон вобаста ба воқеаҳои муҳимтарини таърихи халқ омӯхта мешаванд.

Одатан забон марҳалаҳои гуногуни шафоро аз сар мегузарад. Дар омӯзиши Таърихи забон ин марҳалаҳо ба назар гирифта мешаванд. Масалан, таърихи забонҳои эронӣ, ки забони тоҷикӣ яке аз онҳост, се марҳала дорад: 1) давраи қадими эронӣ (аз давраҳои қадимтарин то асрҳои 4 то м.); 2) давраи миёнаи эронӣ (асрҳои 4—3 то мелод—асрҳои 7—8); 3) давраи нади эронӣ (аз асрҳои 8—9 то замони мо). Забонҳои қадими эронӣ ба забонҳои қадими Ҳинд хеле наздиканд ва аз ин забони мабдаъ пайдо шудаанд. Ин забони мабдаъро муҳаққиқон забони ориёӣ мисмонанд, ки байни ду давра — ҳиндоевропоӣ ва эронӣ қадим—марҳалаи таърихиеро ташкил медиҳад.

Таърихи забон бо сарчашмаҳои хаттии давраи гузашта, омӯзиши филологӣ онҳо, давраи мураттаб гардидан ва истеъмоли шудан, системаи хат, қоидаҳои имло, марҳалаҳо, дигаргуниҳои системаи овозӣ лекстасияву грамматикӣ забони сарчашма кордор мешавад.

Таърихи забон ду шӯба дорад: Таърихи забон ва Таърихи забони адабӣ. Шӯбаи дуюм ба Таърихи забон вобастагии ҷиҷ дошта, як қисми онро ташкил медиҳад, зеро офарандаи забони адабӣ ҳам мисли забони умумӣ халқ аст ва барои дуруст фаҳмидани Таърихи забони адабӣ бояд тамоми нозукиҳои забони умумихалқӣ санҷида шавад. Ҷузъи дигари фанни Таърихи забон грамматикаи таърихӣ мешавад.

Савол ва супоришот:

1. Аҳамияти таърихи китоби "Таърихи забони тоҷикӣ"ро баён намоед?
2. Таърифи ҷиссаҳои нутқ дар китоби мазкур то чи андоза шарҳ тавзеҳ ёфтааст?
3. Таҳлили асосҳо ва сигаҳои феъл дар китоби "Таърихи забони тоҷикӣ"ро кӯед?

Маълумоти мухтасар оиди таърихи забони тоҷикӣ дигар?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. — Москва: Наука, 1988. — 305 с.
2. Герценберг Л. Г. Додикудовое Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. — Душанбе: УДТ, 1978. — 71 с.
3. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. — Душанбе: УДТ, 1978. — 147 с.
4. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. — Душанбе: Ҳумо, 2003. — 151 с.

МАШҒУЛОТИ АМАЛӢ

МАВЗӢИ 3

ТАҲЛИЛИ ЛЕКСИКӢ ВА ГРАММАТИКӢИ ҶУМЛАҲО ДАР «КАТИБАИ БЕСУТУН»

Нақшаи мавзӯ:

1. Аҳамияти таърихи "Катибаи бесутун"
2. "Катибаи бесутун" ёдгории хаттии ориёӣ
3. Ноҷаи "Катибаи бесутун" ва аҳамияти он дар тарвиҷи таърихи забони тоҷикӣ

Аҳамияти таърихи "Катибаи бесутун". Катибаи бесутун ё катибаҳои Дорой Бузург — катибаҳои бесутун ё «катибаҳои бесутун» (кӯҳе дар шаҳристони Кирмоншох) маҷмаи бостонӣ дар шаҳристони Кирмоншохӣ Эрон воқеъ аст. Катиба дар баландии як садӯ панҷ метр аз замин дар кӯҳи бесутун бо хати меҳӣ ва ба се забон - форсии қадим, бобули ва алаमी ҳаққоқӣ гардидааст. Ин маҷмаи бостонӣ ёдмонҳое аз Ҳахоманишиёно дар худ ҷой додаст ва аз ҳудуди соли 523—521 пеш аз мелод Ҳамвора мавриди таваҷҷуҳ будааст. Катиба бо фармони шоҳи Ҳахоманишиён Дориуши Бузург (Дорой I) бунёд гардидааст. Солҳои 30—40-уми асри XIX аз ҷониби муҳақиқи англис Г. К. Роулинсон, катиба ҳонда шудааст ва бо қимин амал ба шурӯи хондани хати меҳӣ дар хатҳои қадимаи халқҳои Шарқи Қадим тақон додааст. [1]

"Катибаи бесутун" ёдгории хаттии ориёӣ. Катибаи Доройшох (Катибаи бесутун) - «Катибаи бесутун» ёдгории хаттии хати меҳӣ буда ба се забон: форсии қадим, акқодӣ, эламӣ дар панҷ сутун нақшгузорӣ карда шудааст. Теъдоди сатрҳо дар сутунҳо чунин аст: сутуни якум 96 сатр

сутуни дуом _____ 98 сатр
сутуни сзюм _____ 92 сатр
сутуни чорум _____ 92 сатр
сутуни панҷум _____ 36 сатр

Дар нигоштаҳои тадқиқоти хориҷӣ - Русӣ, Англизӣ, Катибаи Доро бо ҷитисораи «ДВh» ифода мегардад.

Вожаи “Катибаи бесутун” ва аҳамияти он дар тарғиби таърихи забони тоҷикӣ. Вожа ва маънои “Катибаи бесутун”. Пеш аз ҳама худ вожаи “Бесутун” ва маънои решаи он хеле ҷолиб аст. Дар назари аввал чунин менамояд, ки маънои ин вожа куҳест, ки сутун надорад. Вале агар ҷиддитар ва аз лиҳози решаниносии забонӣ ин вожа таҳқиқ шавад, он тамоман маънои дигар мегирад. Асли ин калима дар матнҳои қадим (форсии бостон) дар шакли «бағастана/бағастана» (бағ-худо) ба маънои ҷойҳои худо омадааст. Баъдан бо мурури замон он ба тағйири шакл карда ба шаклҳои «бехистон/бистун/боғистон/бустон» омадааст. Дар навиштаҳои ҷаҳонгардон ва таърихнависони ҷаҳони қадим, масалан таърихнависи юнонӣ Дидориси Ситсӣ (садаи аввали пеш аз мелод) дар забони юнонӣ ба шакли «Боғистанун» истифода шудааст. Ҳамин таърихнавис бо истилод ба навиштаҳои дигар ҳикоят мекунад, ки эронӣён кӯҳистони Бесутунро ҷойгоҳ ва аз онӣ худонӣ бузургӣ хеш Ахурамаздо медонанд. Ҳамин ном дар асарҳои муаррихони баъдӣ, махсусан дар навиштаҳои ҷуғрофидонони исломӣ ва баъдтар дар забонҳои авропоӣ (англисӣ) ба гунаи талаффузи паҳлавӣ дар шакли «Бехистун» (Behistun) вомерхурд. Санғнабиштаи Бистун шояд нахустин катиба ва осори ҳаттӣ дар таърихи инкишофи забонҳои эронӣ ва хусусан забони форсӣ бошад, зеро то ин дам чунин катибае ба забонҳои эронӣ, ки қабл аз он тахия шуда бошад, ба даст наомадааст.

Аз рӯи ҳамин хулосабандӣ Дориюшӣ бузургро ба ҳайси аввалин ва куҳантарин таърихнависи эронӣ муаррифӣ кардан мумкин аст. Ин катиба на танҳо аҳамияти таърихӣ дорад, балки арзиши он ҳамчун як сарчашма ва маъҳази илмӣ барои пажӯҳиши таърихи забонҳои эронӣ, дигаргунӣҳо ва тағйироти вожагон, номҳои касон ва ҷуғрофӣ, шаҳрҳо, рӯдҳо, кӯҳҳо, тарзи нигориши матнҳо, гоҳшуморӣ ва тақвими эронӣёни бостон, хулоса барои таҳқиқ ва омӯзиши ҷанбаҳо ва паҳлӯҳои гуногуни забону фарҳанги он давра беназир аст. Дар матни ин катиба аввал Дориюш дар бораи насабномаи худ дар бандҳои 1-2 ва сатрҳои 1-6 маълумоти муфасссал медиҳад, ки барои ҷолиб будан ва аҳамияти забонӣ доштани он баҳши насабномаи ӯро айнан мсореи:

«Ман Дориюш, шоҳи бузург, шоҳи шохон, шоҳ дар Парса (Порс), шоҳи сарзаминҳо, писари Виштоспа (Виштосп), нувай (набераи) Аршаман (Аршом) Ҳахоманишӣ. Дориюш шоҳ гӯяд: Падари ман Виштосп, падари Виштосп Аршом, падари Аршом Ориёрамна, падари Ориёрамна Чипиш, падари Чипиш Ҳахоманиш аст.»[11] Сипас Дориюш дар бораи ҷангҳои бо шӯришгарон ва тобеш намудани кишварҳои дигар, ки аввал шумораи онҳо ба 23 ва сипас ба 30 мерасад, ҳикоят мекунад. Дар номгӯи ин кишварҳо вилоятҳои сарзамини Осиёи Миёна низ ворид шудаанд, ки аз лиҳози вожашиносии таърихӣ хеле муҳим аст. Монанди Парсава-Порт, Ҳарайва-Хирот, Увворазмий (Хоразм), Бохтриш (Балх), Сутуда (Сугд), Маргуш (Марв), Сако (Сакистон). Дар ин катиба муфасссал бо сабти дақиқи замон (моҳҳо ва солшуморӣ) бо тақвими ориёӣ мебошад ва гоҳшумории ориёӣ аз аввали тирамоҳ оғоз шуда номи моҳи аввали онҳо Бағәдайш (Бағйодӣ) ном дошт) ва номи саркардаҳо кишварҳо бо ҳодисаҳои ду се соли аввали ҳукмронии Дориюш нақл мешаванд.

Инчунин дар охир барои пасомадон Ҳимоя ва нигоҳдории ин санғнабиштаро таъкид карда, баъзе ёрону ҳамсафони худро низ ёд кардааст. Дар ин катиба ҳамагӣ дар ду ҷой аз вожаи «ориё ва ориёӣ» истифода шудааст. Он ҳам яке дар матни эломии катиба, ки «Ахурамаздо худонӣ ориён» (банди 12, сутуни чорум) гуфта шудааст. Аз ин матн чунин хулоса кардан мумкин аст, ки тамоми қавмҳои ориёни давраи Ҳахоманишиён ба Ахурамаздо сачда карда, ӯро худонӣ ягонаи худ медонистанд. Дар худӣ матни катибаи Дариюш низ ин ақида, яъне парастиди Ахурамаздо ҳамчун худонӣ ягона борҳо таъкид шудааст. Ҳатто агар матни санғнабиштаҳои аввал бо матни се соли баъд муқоиса шавад, мебинем, ки Дориюш дар соли аввали салтанати хеш худонӣ дигар қавмҳоро низ бо ҷашми эҳтиром менигарист, вале дар навиштаҳои дигари худ, ки баъдтар тахия шудааст, фақат аз худонӣ ягона, аз Ахурамаздо суҳан мегӯяд ва дигар худонро умуман ном намебарад. Ҷои дигаре, ки дар катибаи Дориюшӣ бузург вожаи ориёӣ сабт шудааст ва то ба ҳол аз тарафи муҳаққиқон ба таври дуруст ва нурра хонда нашудааст, банди 20 сатрҳои 92-89 ғ дурусттараш сатри 89 мебошад. Ин матн то ба ҳол чунин бозхонӣ шудааст: «Дориюш гӯяд: Ба хости Ахурамаздо ин аст набиштае, ки ман кардам. Афзун дар ин ба «ориё» (ориёӣ).

Ҳам бар рӯи пӯст (пӯсти дарахт/лавҳи гилин) ва ҳам бар рӯи ҷарм тасниф шуд. Пайкараи худамро ҳам барсохтам. Таборномаамро ҳам гузорин кардам. Инҳо дар пеши ман навишта ва хонда шуд ва гувоҳӣ

Қақоманишиён забони расмӣ ва меъёри на танҳо қабिलाҳои форс, балки тамоми эронитаборои ҳамон замон будааст. Мо ин фикри вуқро бо пешниҳоди санғнабиштаи дуҷом, ки қариб 800 сол баъд дар қомони Кӯшонӣ дар минтақаи дигари эронитаборои навишта шудааст, тақвият медиҳем.

Дар минтақаҳои шарқии Эрони таърихӣ сарзаминҳои Бохтару Суглу Синду Ҳинд баъд аз завол ва фурупошии давлати Юнону Бохтарӣ дар асрҳои II-I пеш аз мелод давлати бузурги Кӯшонӣ ба вуҷуд омад, ки дар таърих бо номи давлати Ҳиндусакоихо ё ба ибораи дигар индоскифҳо машҳур гардид. Ин давлат ё императорӣ ё ба қавли қудуи Кӯшонӣҳо шоханшоҳӣ таҳминан дар охири асри II – аввали асри I то мелод ба қои давлати Юнону Бохтар таъсис ёфта, номи бостонии Бохтар, ки ҳазорсолаҳо номи як минтақаи қадимӣ ва маркази Ориёно буд, бо номи қабिलाҳои асосии Кӯшонӣҳо тахриҳо ба номи Тоҳаристон ё Тоҳаристон табилад ёфт. Яъне гуфтан мумкин аст, ки бо таъсиси давлати Кӯшонӣҳо дар таърихи Осиёи Марказӣ ва қавмҳои эронии ин минтақаҳо таҳаввулотҳои азими таърихӣ ба вуҷуд омада, қалқҳои ин сарзамин ба доираи муносибатҳои нави иҷтимоӣ сиёсӣ қанида шудаанд.

Кӯшонӣҳо, ки худ як қавми эронинасл буда, дар як муддати муайян сарзаминҳои худро васеъ намуда аз Ҳиндустон то Баҳри Арал на аз Чин то Ҳирот як империя ё шоханшоҳии бузурге таъсис доданд на аз охири ҳазорсолаи то мелод то мобайнҳои асри VI-мелодӣ (қайтолиҳо охири бозмондаҳои онҳо буданд, ки аз тарафи туркҳо дар солҳои 563 – 567 торумор гардиданд ва сарзамини онҳо байни Ҳокони турк ва Сосонӣҳои Эрон тақсим гардид) дар таърих ва тамаддуну фарҳанги ин минтақа нақши боризе доштанд. Ин сулола ба равнақи илму маърифат таваҷҷуҳи зиёде мелод ва забони коргузорӣ ва расмии ин шоханшоҳӣ дар баробари забони юнонӣ (дар аввал) ва забони шаҳлавӣ (дар охир) забоне буд, ки онро бар асоси таҳқиқи осори бозмондаи онҳо пажӯҳишгарон бохтарӣ номиданд ва худӣ онҳо дар асоси як санғнабиштаи солҳои охир ба даст омада ориёӣ хондаанд. Ин санғнабишта дар соли 1993 аз ноҳияи Работак дар вилояти Самантони Афғонистон, 50 километр дуртар маъбади Сурхқӯтали вилояти Бағлон ёфт гардид, ки он дорои 22 сатр, 90 сантиметр дарозӣ, 50 сантиметр бар ва 25 сантиметр ғафсӣ мебошад. Ин қатиба дар соли 1996 дар маҷаллаи ҷопонии «Роҳи абрешинос» аз тарафи Сейм Вилямс (Sime – Williams) эроншинос ва сиккашинос Ҷе Крийби (Joe Cribb) барои бори аввал ҷоп гардид. Аз маълумот ва иттилооте, ки дар ин

(муҳр) шуд. Он гоҳ ман ин набишгаро ба хама ҷо дар миёни сарзаминҳо фиристодам. Мардум ёрӣ карданд.»[12] Матни русии он ба тариқи зерин аст: «Милостью Ахурамазды, эта надпись которую я сделал кроме как на арийском языке она была также на глиняных табличках и на коже. Кроме того, я изготовил свое скульптурное изображение. Кроме того, я свое родословие составил. Это написано и прочтено мною. Затем и эту надпись послал во все страны».[13] Агар ҳар дуи ин матнҳо муқоиса шавад, фарқиати онҳо ба равшанӣ маълум мешавад.

Аз матни русӣ баръало маълум мешавад, ки Дориош навиштагӣ худро ба забони ориёӣ навиштааст. Дар ҳуди матн ҷағат дар ҳамин ҷо забони катиба, ки «ба ориёӣ» будааст, нишон дода шудааст. Дориош дигар дар ягон ҷои дигари матн номи забони катибаи ҳешро нагирифтааст. Яъне маълум мешавад, ки дар он замон номи забон ин хатти ориёӣ маълум будааст. Албатта, муҳаккикон ва пажӯҳишгарон дар иртибот бо ин мавзӯ таҳминҳои дигаре мезананд, ки гӯё дар ин ҷо масъалаи хати ориёӣ матраҳ аст. Тавре, ки таҳиягари китоби «Бесутун, катибаи Дориош Бузург»-мегӯяд «Яке аз ҷанҷолигарин бахшҳои Катибаи Дориош» банди поёнии сутуни ҷаҳорум (сатри 89) мебошад, ки аз нигориш ё тарҷумаи дигаре аз катиба ба «ориёӣ» (хат ё забон?) ёд мекунад, ки тарҷумаи дақиқи он метавонад равшангари бисёр аз ноғуфтаҳо дар бораи замони пайдоиши хати меҳии форсии бостон бошад, ки имрӯзҳо маҳали ихтилофи назари фаровон аст».[14] Баъдан ӯ зикр мекунад, ки аз тарафи дигар аз подшоҳон ва шохони маҳаллии Ҳахоманишиён баъд аз Дориош низ бо ин хат осору сангнавиштаҳои зиёде боқӣ мондааст, ки баъзеи онҳо бо номи шохони гузашта навишта шудааст. Мутаассифона, ин қисмати сангнавиштаи Дориош ҳеле осеб дидааст ва бо кӯшишу эҳтимоми зиёд ва аксардориҳои дақиқ нигоҳ накарда, то имрӯз ба қуллӣ ва пуррагӣ матни он қомилан ва аниқ ҳонда нашудааст.

Дар поёни ин банд равшан таъкид шудааст, ки навиштаҳои ориёӣ ва рӯнавиштаҳои он ба сарзаминҳои дигар низ фириристода шудааст. Намунаҳои он дар Миср ва Бобул низ пайдо шудааст, ки онро ба хат ва забони оромӣ медонанд. Ҳол он ки дар сурати дақиқ муайян кардани хусусиятҳои ин навиштаҳо шояд номи ин набишгара ва забони онро ориёӣ гузорем. Вале эҳтимоли қавӣ мравад, ки ҳуди навиштаҳои Дориош Бузург, ки имрӯз номи онро шарган забони форсии бостон гузоштаанд, ба забон ва хатти ориёӣ навишта шудааст ва забони форсии бостон ва ориёӣ як забон буда дар замони салтанати

Савол ва супоришот

1. Аҳамияти таърихӣ "Катибаи бесутун" дар таърихи башар чи гуна аст?

2. Оё "Катибаи бесутун" ёдгори хатти ориёӣ мебошад?

3. Номи "Катибаи бесутун" ва аҳамияти он дар таърихи таърихи забони тоҷикӣ чи гуна аст?

4. Рӯхати адабиётҳо

1. Орэнский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва: Наука, 1988. – 305 с.

2. Герценберг Л. Г. Додикудовое Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 71 с.

3. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 147 с.

4. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Хушо, 2003. – 151 с.

МАШҶУЛОТИ АМАЛӢ МАВЗӢИ 4.

МАЪЛУМОТ ОИДИ МАТНҲОИ ҚАДИМА "ҚОРНОМАИ
АРДАШЕРИ БОБАҚОН", "ҚАТИБАИ АРИЯРАМАН – ТАБАҚИ
ТИЛӢО" ВА "ДОСТОНИ ДАРАХТИ АССУРИК ВА БУЗ".

Нақшаи мавзӯ:

1. Маълумот оиди «Қорномаи Ардашери Бобақон»

2. "Қатибаи Арияраман – табақи тилло"

3. "Дарахти ассурик"

Маълумот оиди «Қорномаи Ардашери Бобақон». "Қорномаи Ардашери Бобақон" дар асл навиштаи аҳди сосонӣ буда, замони китобати онро асри VI мелодӣ, ба давраи подшоҳии Хусрави Анушшрвон тахмин мекунам. Ҳамчунин тахмин мравад, ки матни қунунии "Қорнома" шакли муҳтасар ва тахрирхӯрдаи нусхаи қомили асри V мелодӣ мебошад, ки ба забони форсии миёна ва ба хати паҳлавӣ нигошта шуда будааст.

мақола оидааст, матни ин катиба ханӯз пурра бозхонӣ напудаст ва сабаби навиштани он ба тахт нипастан ва ба сари қудрат расидани шоханшоҳи кӯшонӣ-и Канишка мебошад.[15] Канишка ба муносибати ҷулуи худ барои муқаддас доштани худӯён (махсусан олиҳаи Нано (Nana) ё ба шакли дигар Анахито, ки аз тарафи Кӯшонӣ-и сахт эҳтиром мешуд) парастипҷой ё ибодатхонаи Работакро бунёд менамояд.

Канишка барои сабти абадии ин ҳодисаи таърихӣ ва боқӣ гузоштани он ба наслҳои оянда фармон медиҳад, ки ин катибаро бо ду забон – забони юнонӣ ва забони ориёӣ нависанд. Ин сангнавишта 7 фасл дошта, қисмати дастур ва фармони Канишка дар бораи ба ду забон (юнонӣ ва ориёӣ) навиштани он дар тарҷума чуниин аст: «Вави (Канишка) фармон дод то онро ба юнонӣ ва сипас онро бо забони ориёӣ (Agiāo) бинависанд»[16]. Тавре, ки аз ин ду катиба маълум мешавад, дар фосилаи байни соли 521 пеш аз мелод, аз навиштани катибаи Дориюши бузург дар Бесутун то соли 278 мелодӣ[17] (соли ба тахт нишастани Канишка I) дар ҳудуди 800 сол забони катобаҳо ва ё забони расмӣ ё, яке аз забонҳои расмӣ ин минтақаҳо, ки бо номи Эроншах маълум аст, забони ориёӣ (дар навишти Дориюши бузург Агиа ориёӣ ва дар навишти Канишка I (Agiāo – ориёӣ) будааст. Умуман, баъд аз пайдо шудани ин катиба ба забони ориёӣ ва сангнавиштаи Дориюш, ки акнун аниқ аст, ки манзури Дориюш забони ориёӣ аст, ин фикр пайдо мешавад, ки шояд забони ориёӣ ва забони форси бостон (номи шартӣ) як забон бошад.

Шояд забони форсӣ, ки асосан дар даври Сосониҳо ин ном дари катори забони паҳлавӣ (портӣ) пайдо шуд, ва сипас забони форсии дарӣ ва имрӯз форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ дар тамоми муллати мавҷудияти халқҳои ориёӣ ва эронӣ як забони байниқавмӣ ва ё як забони муошираги байни қавмҳо ва халқҳои гуногуни эронинажод будааст ва тавре, ки дар суҳанронии Э.Ш. Раҳмонов, президенти кишвар дар 14-мин солгарди Истиқлоли давлатии Тоҷикистон барҳақ қайд гардидааст: «Забони зиндаи тоҷикии форсии дарӣ идомаи таърихӣ ҳамон забонест, ки бо он «Авасто»-ро навиштаанд, ҳамон забонест, ки «Худойномак»-у «Таърихи мулуки Аҷам»-ро навиштаанд, ҳамон забонест, ки бо тақомулу таҳаввулаш дар даврони ислом «Шоҳнома»-ву «Маснавии маънаӣ»-ро навиштаанд, ҳамон забонест, ки дар чомеи Шӯравӣ ба ҳар навъе аз бӯҳрони фарҳангӣ худро ба саломат то истиқлолияти фарҳангиву сиёсӣ расонд ва ҳатто тавонист даври сарнавишти соҳибашро ба қалами Айниву Турсунзода ва Адлома Ғафуров бинависад»[18].

Гушнаспу Бурзинмехр ба хонаи Сосон ҳамсафрӯзанд ва рӯшноӣ ба ҳама ҷаҳон ҳамедиханд.

Бобак доноёну хобгузоронро ба пеш хост ва он хоб, ки ҳар се шаб динда буд, пешӣ эшон бозгуфт.

Хобгузорон гуфтанд, ки ӯ ё аз фарзандонаш касе ба подшоҳӣ расад, чи хуршеду пили ороштаи сафед чирагино тавоноии пируӣ ва Оташи Фарнбай диндонишии меҳмардону мугмардон ва Оташи Гушнасп артишдоранд, сипаҳбадон ва Оташи Бурзинмехр шубонуи барзигарони ҷаҳонанд. Ва ҳама ин подшоҳӣ ба он мард ва ё фарзандони он мард расад.

Бобак Сосонро ба пеш хосту пурсидаш, ки ту аз кадом гавҳару наҷодӣ. Сосон аз Бобак пуштибонию зинҳор хост ва рози хеш, чунонки буд, гуфт.

Бобак шод шуд ва духтари хеш ба занӣ додаш. Аз он духтар Ардашер бизод. Бобак чун танумандию ҷобукии Ардашер бидид, доништ, ки он хоб, ки дида буд, рост будааст. Ва ӯ Ардашерро ба фарзандӣ пазируфт, гиromӣ дошту парваридаш. Чун Ардашер ба синни понздаҳсолагӣ расид, ба Ардашон оғайи омад, ки Бобакро писарест ба фарҳангу аспасворӣ варзидаву шоиста. Ва ӯ ба Бобак нома кард, ки мо шумидем, ки Шуморо писарест ба фарҳангу аспасворӣ басе варзида. Оруи мост, ки ӯро ба даргоҳи мо фиришти ва назди мо ояд, то бо фарзандону шохзодагон бошад ва ӯро ба фарҳанге, ки ҳасташ, подош фирмосем.

Бобак чун аз он ки Ардашон комгортар буд, дигар чора кардан ва он фирмон рад кардан натавонист.

Ардашон чун Ардашерро дид, шод шуд ва гиromӣ дошташ. Фармуд, ки ҳар рӯз бо фарзандону шохзодагони вай ба нахчиру ҷавгон шавад, Ардашер чунин кард.

Рӯзе Ардашон бо саворону Ардашер ба нахчир шуда буд. Гӯре дар дашт бигзашт ва Ардашеру писари меҳтари Ардашон аз паси гӯр бигохтанд. Ардашер даррасид ва тире ба гӯр чунон зад, ки гӯр ба ҷой бимурд. Ардашону саворон расиданд ва чун ин заниш (зарба) бад-ин оин диданд, тааҷҷуб карданд. Пурсиданд, ки: «Инро кӣ кард?» Ардашер гуфт, ки: «Ман кардам». Писари Ардашон гуфт, ки: «Не, ман кардам». Ардашер хашм гирифт ва ӯ ба писари Ардашон гуфт, ки: «Хунару мардонагӣ ба ситамгарию бешармӣ ва дурӯғу бедодгарӣ ба хештан кардан натавон! Ин дашт накуст ва гӯр бисёр, ману ту дубора озмоиш кунем ва некуиyo далерию ҷобуки аз худ падид оварем».

Ардавон аз ин тааҷҷуб қард ва пас аз он Ардашерро нагузониш ба асп нишинад. Ӯ Ардашерро ба охури сутурон фиришод ва фармуд, ки: “Нигар, то шабу рӯз аз наздики сутурон ба нахчире чавгон ва фарҳангистон напавӣ!” Ардашер донист, ки Ардавон ин аз рашқу бадкомӣ гӯяд.

Ардавроно канизаке буд шоиста, ки ӯро аз дигар канизакон арҷмандтару ғиромитар дошт ва ҳар парасторӣ, ки Ардавроно буд, он канизак мекард.

Чанд рӯзе Ардашер ба сутургоҳ нишаста, танбӯр мезад ва сурудхонию хурраи мекард, ӯ Ардашерро дида шефта гашт. Пас аз он бо Ардашер дӯстӣ ва хушӣ мекард. Пайваста ҳар шаб чун Ардавони баргаштабахт меҳуфт, он канизак пинҳонӣ ба назди Ардашер мешуд ва то наздики бомлод бо Ардашер мебуд ва пас боз пеши Ардавон меомад.

Рӯзе Ардавон доноёну ахтаршуморони дарборро ба пеш хонду пурсид, ки чӣ мебинед? Онҳо гуфтанд, ки солоре ё подшоҳе нав ба пайдоӣ ояд ва басе фармонравоёнро бикушад ҷаҳон боз ба шохии ягона оварад. Ҳар марди бандас, ки аз имрӯз то се рӯз аз назди худованди хеш бигрезад, ба бузургию подшоҳӣ расад ва бар худованди хеш қомону пирузгар бувад.

Канизак он суҳан, ки ба Ардавон гуфтанд, шаб чун назди Ардашер омад, бозгуфт. Ардашер чун он суҳан бишнид, аз он ҷой андепа ба ғурехтан ниҳод. Ӯ ба канизак гуфт, ки агар ту ро андепа бо ман росту ягона аст, омода бош, биравам, то ҷаҳон бигирем. Шаб чун Ардавон хуфта буд, канизак аз ғанҷи Ардавон шамшери Ҳиндио зини заррин ва камарбанде бо нишони сари меш ва қулоҳи заррину ҷоми заррин бо басе ғуҳару дираму динор ва ҷавшану зинафзори ороштаи бисёр ва басе чизҳои дигар ситонду ба пеши Ардашер овард.

Ардашер ду асп аз борағони Ардавроно, ки рӯзе ҳафтад фарсанг мерафтанд, зин қард, ба яке худ ва бар дигар канизак нишаст ва роҳ ба Порс гирифт ба шитоб ҳамерафт.

Чун рӯз шуд, Ардавон канизро хост, лек канизак дар ҷой набуд. Сутурбон омад ва ба Ардавон гуфт, ки Ардашер бо ду асп шумо дар ҷой нест. Ардавон донист, ки канизак ӯ бо Ардашер ғурехтааст. Ӯ ахтаршуморони солорро бихост. Онҳо ба Ардавон гуфтанд, ки Ардашер ғурехта ва ӯро рӯй ба сӯйи Порс аст. Агар то се рӯз гирифтани нашоёд, пас аз он гирифтани натавон.

Ардавон дарҳол сипоҳе ҷаҳор ҳазор биорост ва роҳ ба Порс пайи Ардашер гирифт. Чун ба ҷое омад, аз мардуми он пурсид, ки: “Он ду

шумор чӣ гоҳ бигаштанд?” Эшон гуфтанд, ки: “Нимрӯз буд, чун боди бузург ҳамерафтанд ва ҳавора бо эшон баррае низ мерафт”. Ардавон тааҷҷуб қард ва гуфт, ки: “Нигар! Савори дугонаро донем, аммо он барра чӣ шояд будан?” Ва ӯ аз дастур пурсид. Дастур гуфт, ки: “Он фарри подшоҳист, ки ҳанӯз ба ӯ нарасида. Ба зуд савор шавем ва шояд пеш аз он ки он фарр бад-ӯ расад, битавонем гирифта”. Ардавон бо шуморон зуд бишитофт.

Рӯзи дигар ҳафтад фарсанг рафтанд ва ошонро гуруҳи қорвоне пеш омад. Ардавон аз эшон пурсид, ки: “Он ду савораро дар кучо диданд?” Эшон гуфтанд, ки: “Миёни ошону шумо бисту як фарсанг замин аст. Моро чунин намуд, ки бо яке аз он саворон баррае бас бузургу ҷобук ба асп нишаста буд”. Ардавон аз дастур пурсид, ки: “Он барра бо ӯ ба асп чиро намояд?”. Дастур гуфт: “Ҷовидон бодо! Ба Ардашер фарри қаён расид ва ба ҳеҷ чора ӯро гирифтани натавон. Пас, хештану саворон ранҷ мадиҳед. Ҷораи Ардашер аз дигар роҳ бихоҳед”.

Он чораҳои дигари Ардавон фиришодани сипоҳу гунд (даста) бо нисари хеш ба Порс, ба гирифтани Ардашер буд. Вале он чораҳо қоре накарданд, мардум ба Ардашер пайвастанд ва ӯ дар қорзор бо Ардавон пирузӣ ёфт, духтари Ардавроно ба занӣ гирифт, Ардавроно бикушт, бо қурдон, бо бопандағони Ҳафтубод қорзор қард. Духтари Ардавон ба Ардашер бо исрори бародаронаш заҳр додани мешавад, барор намегирад. Ардашер ӯро ба марғ фармон медиҳад. Аммо аз фарзанди додани ӯ Ардашер ҳабар надишт. Гумон дошт модараш ва ӯ мурдаанд. Ардашер рӯзе ба нахчир шуд ва асп ба сӯйи ғури мода ронд, ғури нар ба теги Ардашер омад ва ғури модаро раҳо қарду хештан ба марғ суғурд. Ардашер он ғури бигзошту ба сӯйи бачаи ғури афқанд. Ғури мода чун дид, ки савор асп ба бача афқанд, омаду бачаро раҳо қард ва хештан ба марғ суғурд. Ардашер чун ин бидид, дар ҷой бимонд ва дилаш суғуту асп бигардонд! Ба худ андешид, ки вой бар мардумон бод! Ин ҷаҳорпоёни гунг низ бо нодонию безабонию хеш бо ҳамдигар чунон меҳр баста, ки қони худ барои зану фарзанд суғоранд. Ӯ он фарзандро, ки он зан дар шикам дошт, ба ёд овард ва ба пушти асп истоду ба бонги баланд бигирифт. Мубадоммубаду эронсипаҳбад ва пуштибонию солору меҳтари дабирон ва андарзабди шохзодагон дар дарбор ба пеши Ардашер омаданд ва сачда бурдану гуфтанд, ки «Ҷовидон бодо! Бад-ин ҳол хештан андуҳгин ва ранҷу ғам ба дил қардан мафармоед. Агар қоре пеш омада, ки мардумон чора қардан натавонанд, моро огоҳ кун, то қону тан ва ғанҷу дороию зану фарзанди хеш пеш дорем. Магар он газандест, ки чора қардан нашоёд, хештан ва мо мардумони кишварро

андухтин кардан мафармояд. Ардашер дар посух гуфт, ки: “Маро то кунун бадабхатие пеш наомада буд, ба чуз имрӯз, ки дар дашт аз чаҳорпойи гуногу ноғӯву подон, ки худ бад-ин ҳол дидам, он зану он фарзандро бегуноҳ дар шиками модар то кунун дар ёд буд. Аз кунгани онон дар андеша пушаймонам, ки ба ин чон гуноҳи гарон шояд буда бошад”.

Мубадонмубад чун дид, Ардашерро аз он қор ба пушаймонӣ омад, ба рӯй афтад ва гуфт, ки он зану фарзандро, ки шумо фармудед, то бикушам, ман накуштам. Ӯ писаре зод, ки аз ҳар навзоду фарзандони шохон лекутару шоистатар. Ардашер гуфт, ки: “Чӣ мегӯӣ!” Мубадонмубад гуфт, ки: “Қовидон бодо! Чунин аст, чунонки гуфтам”, Ардашер фармуд, то даҳони мубадонмубад пур аз ёқути сурху марвориди шохвору гуҳар кунанд.

“Қағибаи Ариямна – табақи тилло». Дар бораи мавҷуд будани баҳсе дар атрофи қағибаҳои Дорашох дар Бесутун забоншиносии рус С.Н.Соколов чунин ақидаеро пеш меорад, ки ба андешаи баъзе муҳаққиқон аввалин бор ба эронӣ навиштањро Дорашох фармон дод. Вале, - идома медиҳад ӯ назари ҳилофи ин гуфтаҳо чунин аст, ки а) чаро маҳз ӯ, императори сеюм эҳсос кардааст, ки ба забони худ бояд навишт; б) ҳабиридаҳои тилло ба сабти номӣ Ариямна ва Ариам ёфт шуданд, ки қабл аз Дорашох буданд.

Ташаббуси ба забони эронӣ навиштани Дорашох С.Н. Соколов дастирӣ намула, қайд мекунанд, ки Дорашох дигар забон мавриди қорбурди расмӣ қарор гирифта бошад аз эҳтимол дур нест ва мо мисоли инро дар даврони баъдиин низ дар забони лотинӣ дар Аврупо ва забони арабӣ дар ҳилофати Араб мебинем. Дар мавриди ҳабиридаҳои тилоии бо номи Ариямна ва Ариам ёфта шуда С.Н.Соколов чунин мегӯяд, ки дар таърих ҳодисаҳои ба унвону номи шахсиятҳои таъриқӣ, подшоҳон ва аз номи онҳо навишта шудани тангачаҳо, маводу зарфҳои гуногун бисёр воқеаҳои дар ин низ аз қабили ҳодисаҳои зикршуда аст.

“Дарахти Асуриг” (ё Дарахти Асуриг) достони манзум буда, аз забони портӣ ба забони форсии миёна – паҳлавӣ тарҷума шудааст. Аммо матни паҳлавӣ он аз асли портиаш дур рафтааст. Мутаассифона, ин дур рафтан сабаби аз байн рафтани ҳамоҳангӣ ва ё мавзунии мисраҳо гардидааст. Микдори ҳичоҳо дар мисраҳои дoston гуногун мебошад.

Қисмати асосии “Дарахти Асуриг” бо мунозираи Дарахт бо Буз оғоз мегардад. Дарахт бо он меболад, ки вай нисбат ба Буз баргарӣ дорад.

Қағиба нест бо ӯ дар Хванирасзамин, аз меваш шох меҳӯрад, тахтаи ғаниӣ ва фарасп – чӯби шохтири бодбон аз вай аст, аз ӯ қорӯб, қувоз, дами оҳангарӣ, мӯкӣ, қаш ва расан кунанд, ки бузро пой банданд. Чӯб кунанд, ки бузро гардан моланд, меҳ кунанд, ки бузро овезон кунанд, ҳамама оташ мешавад, ки бузро бипазанд. Ӯ ҳамчунин мегӯяд, ки тобистон бар сари шаҳреро соям, шираам барзгарон ва индмардонро ангубин аст, аз ман табангу (дорудон) кунанд ва аз шаҳр ба шаҳр, аз пизишк ба пизишк баранд. Ошонам мургонро, соям рақузларонро. Донаам биафтад ба замин, рӯяд. Мардум, ки арзиши маро медонанд, маро намебуранд. Кокулҳоям (шоҳхоям) то ба рӯзи ҷонид заргун аст. Мардуме, ки маю нон надоранд, аз бари (меваи) ман мӯранд, то сер шаванд.

Ҳамин ки Дарахти Асуриг суҳаншро ба охир мерасонад, Буз сар мешафозад ва посух мегӯяд: Чун он биғуфт / Дарахти Асуриг, Буз посух кард / Сар фароз афшонд.

Буз мегӯяд, ки он чи ту гуфти ва бо ман баҳсе кардӣ, беҳуда аст ва ҳар кӣ онро шунид, аз ҷавоб гуфтан ба онҳо наг мекунанд.

Ту дарозӣ мисли девон, кокулдонат низ ба девон монанд, чунонки дар оғози даврони хуррами Шед-Йам (Ҷамшед) буд, замоне, ки дурӯғдевор биндаи мардум буданд ва ту дарахти хушк будӣ ва сараг заргун. Сари ту аз ин кардаҳоят заррин аст. Аз ту, баланди бесуд, бар намебарам. Аз посух гуфтан нагтам меояд. Мардумони порсӣ дар афсонаҳо гуфтаанд, ки ту мисли қоҳ ҳастино бадхирад ва дарахти бесуд. То ту бор оварӣ, ту ро ба оини говон гушн меандозанд. Гумон мекунам, ту ҳаромзодаӣ.

Эй деви баланд, бишнава пайки маро, ба Додор, Худованди бузург, ҳосса дини маздиснон, ки Хурмузди накукор омӯхт, чуз аз ман, ки Бузам, қаси дигар ситудан натавонад, зеро аз пири ман дар парастии Яздон, Гушурвон Эсад (худои чаҳорпоён) дар ҳоми неруманд истифода мекунанд. Борҷомас, ки бар пушт дорад, камбаранде, ки ороиянд ба маворид, мӯзаи саҳти озодагон, ангуштпонаи хусравон ва

хаммолюи шох, машки обдон, дастархони чармин (машкижа), суфрии сури бузург, пешбанди шаҳрeron, нома, дафтари паймоннома, зикри камон, порчаи папмин, пойафзори чармин, шол, тасмаи чарминс, ки Рустаму Исфандёр афзори худро ба зин банданд, анбон, нону пистуно панир, ҳар гуна хӯроки равғанӣ, кофуру мушқи сиёҳ, хази бухорӣ, чомаи шохвор, пӯшоки канизон, кушгӣ, ташкуки шохвор зерпороҳони сафеди зардуштиён, пӯшоки бузургон аз ман кунанд. Аз гунаву пайванди ман тан хушбӯӣ кунанд. Шохӣ даҳвачабӣ дорам, кӯҳ ба кӯҳ мегардам аз Ҳиндувон то дарёи Варқаш, бузургбум кишварҳо мебинам, ки мардумонашон барги дарахт хӯранд, аз буз шир дӯшанд, зиндагии онҳо аз ман аст. Аз ширам панир, афшураву мост кунанд на дӯғамро хушк барои коҳи шохон. Маздопарастон дар маросимҳояшон подёб – яке аз фарзҳои диниашонро ба пӯсти ман кунанд. Олоти мусиқӣ – чангу вину каннор, барбату танбӯр ба ёрии ман сароянд. Дар бозор маро камтар аз даҳ дирам нахаранд, аммо хурморо ба пашизе кӯдакон харанд. Дону ҳастаи (мағзи) ту ба гандмурдон – гандидагӣ, мурдорӣ мешавад.

Ин аст он суду неқӣ аз мани Буз ба пахнбум меравад. Он чи гуфтам ман ба ту, зарринсухан буд ва ин монанд ба он ки марворидро пешӣ хуки гурез афшонанд ё чанг пешӣ путури маст мавозанд.

Ман ба кӯҳҳо ба чаро мешавам, кӯҳҳои хушбӯӣ, гиёҳҳои тарак хӯраму сардоб, аммо ту чун меҳи ҷулоҳакон (ресандагон) дар як ҷо кӯфта шудай.

Бо ҳамин.

Буз ба пирӯзӣ шуд / Хурмо андар сутӯҳ (монд).

Баргарӣ ва пирӯзии Буз бар Дарахти Асуриг дар он аст, ки аз ӯ нафъи бештаре ба табақаҳои гуногуни мардумон, шохон, паҳлавонон ва ғ. мерасад. Махсусан Буз аз ин ифтихор дорад, ки маҳсулоташ дар маросимҳои динӣ ва аз тарафи пайравони маздоясна истифода мешавад. Буз озод аст, пой дар банд нест, ба кӯҳҳо, кишварҳои дигар гаштугузёр мекунад. Ба ин баргариӣ хеш дар охири посухаш ишора карданаи тасодуфӣ набуда, бо ҳамин Дарахтро ба тамомӣ забонкӯтоҳ мекунад ба дараҷае, ки ҳатто Дарахт кӯшиши ҷавоб гуфтан, рад карданро наменамояд. Дарахтро дар охири дoston ба душман ташбех додааст ва гуфтааст, ки сари душманро мурда диданист, яъне душман бояд мағлуб шавад.

“Дарахти Асуриг” барои омӯзиши таърихи забони форсии тоҷикӣ низ бисёр муҳим мебошад. Аз он бармеояд, ки форсии тоҷикӣ идомаи забони паҳлавӣ – форсии миёна мебошад. Дар таркиби он калимаву

мафҳумҳои зиёде ба назар мерасанд, ки онҳо дар матнҳои бандӣ ва забони зиндаи форсии тоҷикӣ то имрӯз дар истифодаи мебошанд.

Савол ва супоришот

1. Маълумот оиди «Корномаи Ардашири Бобакон» диҳед?
2. “Катибаи Ариямна – табақи тилло» чи гуна асар мебошад?
3. “Дарахти асуриг” оё дар шакли назм навиштиа иродааст, ёки дар шакли назм?

Рӯйхати адабиётҳо

1. <https://donishju.net/darakhti-asurig/>
2. Худойназар Асозода, Аламухон Кӯчаров. Адабиёти тоҷик (Давраи III). – Душанбе, 2006.
3. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 151 с.

МАШҒУЛОТИ АМАЛӢ МАВЗӢИ 5

ХУСУСИЯТҲОИ ЗАБОНИИ КИТОБИ “АВЕСТО” ВА ҲИССАҲОИ НОМИИ НУТҚ ДАР ЗАБОНИ АВЕСТОӢ

Нақшаи мавзӯ:

1. Маънои “Авесто”
 2. Забони авестӣ ва хусусиятҳои ба худ хос он
 3. “Авесто” ҳамчун сарчашмаи таърихӣ
- Маънои “Авесто”.** Авесто яке аз бостонитарин осори таърихиву адабӣ ва динии мардумони ориёинаҷод буда, матнҳои он дар асоси онни пешин – Маздоясно ва ривоёти динии Ҳиндуриёӣ, ки дар асоси мифҳои Ҳиндууроӣ мураккаб шудааст.

Олимон маънии номи китобро гуногун шарҳ додаанд: Батъеҳо онро, аз решаи Ҳиндурупоӣи вид – дониш маънидод карда, барҳи дигар ба он маънии асос ва бунёд додаанд. Дар “Бундаҳишн” бо номи дин, китоби мазаҳабӣ ва қонуни динӣ омадааст. Дар кутуби исломӣ ва адабиёти мумтози тоҷик дар шаклҳои Авасто, Абасто, Апасто, Афасто, Ависто, Абастоғ, Бусток, Исто, Васто, Сто ва ғ. ба назар мерасад.

Забони авестӣ ва хусусиятҳои ба худ хос он. Забони авестӣ, яъне аз забонҳои эронии қадим, ки мутааллиқ ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ аст. Дар Аврупо муҳаққиқон ин забонро забони Занд ё заңдӣ меуфтананд (тарҷумаву тафсири Авесто ба забони паҳлавӣ – форси миёна бо номи Занд- Авесто маълум буд), азбаски пайдоиш ва интишори зардуштия ба Балх вобаста аст, забони авестӣ бо номи забони бохтарии бостон низ ёд мешавад. Онд ба мансубияташ

ба ғуруҳи ғарбии забонҳои эронӣ низ баъзе забоншиносон, авестошиносон баҳс ороштаанд, вале тарафдорони шарқӣ будани забони авестой ва дилелҳо дар ин бобат бештаранд: чуғрофиёе, ки дар Авасто асё ёфтааст, ҳамосаҳои дар Авасто овардашуда аз рӯи мазмуну мундариҷа ба Шарқ тааллуқ доранд; рӯҳониёни зардуштия - мубадон макони пайдоиш ва густариши дини худро Балх медонанд.

Забони авестой аз ҷиҳати хусусиятҳои дастурӣ (грамматикӣ) ба забонҳои хоразмӣ, суғдӣ, забонҳои помирӣ наздиқӣ дорад. Давраи ба вучуд омадан ва густариши забони авестой ё шеваи забони ориёӣ (эронии қадим), ки забони авестой ном гирифтааст, ба ҳудуди замони миёнаи ҳазораи дуввум- миёнаи ҳазораи якуми пеш аз мелод рост меояд.

Минтақаи густариши забони авестой Дрангиана (Сакастана-Сиистон), шимолу ғарбии Маргиана (Марв), Балх (Бактрия), Мод мебошанд. Дар забони авестой ду шеваи нигориш мавҷуд аст:

- 1) шеваи «Готҳо»;
 - 2) шеваи «Хурд-Авесто» (Авестои пасин).
- Ба шеваи «Готҳо» ҳуди «Готҳо» [мансуб ба Зардушт ва чанд боби «Ясно» («Ясно-хаптанхайта»- «Яснои иборат аз ҳафт боб»], бахшҳои (бандҳои) 12-14, 13-15, 54, 56 ва 58 «Ясно», ба шеваи Авестои пасин-«Хурд - Авесто» «Яштҳо», «Виспарад», «Вандидод», «Хурд-Авесто» навишта шудаанд.

Забони авестой дар замони тадвини Авесто (нимии якуми ҳазораи якуми пеш аз мелод) матрук буд. Ба ин забон маросимҳои дини зардуштӣ анҷом дода мешуданд. Авесто ва баъзе дуоҳо аз он дар намози зардуштиён, ки дар оташкадаҳо мегуздоранд, хонда мешуд. Имрӯз ҳам забони авестой байни пайравони зардуштияи порсҳо (соқинони иёлоти Гуҷароти Ҳиндустон) ва ғарбҳо (соқинони шарҳи Кирмону Язди Эрон) ва дигар манотиқи дунё, ки зардуштиён зиндагӣ мекунанд, забони дину ибодат ва иҷрои маросимҳои динӣ мебошад.

Ҳатти дар забони авестой маъмул ҳагги фонетики ифодакунандаи тамоми овозҳои забон (ибора аз 48 то 52 аломат буд- Дин - дабира мебошад. Низомии фонологии забони авестой - ро авестошиносон дар асоси омӯзиши савтиёт (фонети)- и он ва истифода аз натиҷаҳои дастовардҳои забоншиносии муқоисавӣ - таърихӣ барқарор кардаанд.

Дар забони авестой 14 садонок ва 34 ҳамсадо мавҷуд аст. Дар бахши шеваи «Готҳо» зада охангист. Забони авестой аз ҷиҳати сарф (морфология) флективӣ ва синтетикист (нигар Забонҳои флективӣ,

Забонҳои синтетикӣ). Дар забони авестой ҳиссаҳои нутқ- исм, сифат, шумора, ҷонишин, зарф, феъл бо категорияҳои замон (ҳозира, оянда, гузашта, аорист), масдар, сифати феълӣ, пешояндҳо (нисбатан мустақилмаъноянд), пасоянд, ҳиссача, пайвандаҳо (пайвандаки синклитикии - са барои робитаи аъзои ҷидаи ҷумла ва ҷумлаҳои мураккаб ба кор бурда мешавад) мавҷуданд.

Ҳиссаҳои номии нутқ дорои 8 ҳолат (падеж, ниҳоди фоил) (Nominative), роӣ, мафъул (Accusative), бой, ба васила (Instrumental), барои, ба, сӯи (Dative), азӣ, анҳа ё мафъул минҳа (Ablative), онӣ, нобастагӣ (Genitive), дарӣ, андарӣ (Locative), ой, нидай, (Vocative), ҷинсиёт (мардона, занона, камосо- хунсо), се шумора (танҳо, ҷамъ, дугона- ҷуфт) мебошанд. Тартиби калимаҳо дар ҷумлаҳои авестой нисбатан озод аст. Аз ҷиҳати сарф (морфология) ва наҳв (синтаксис) ба санскрит наздиқӣ дорад. Баъзе забоншиносон, масалан Уилям Ҷонс, забони авестоиро дар муқоиса бо санскрит мавриди паҷӯшиш қарор додаанд.

Таркиби лугавии забони авестой, асосан, аз калимаҳои оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ (ҳиндуорийӣ, эронӣ) иборат аст. Калимаҳои бегона дар он роҳ наёфтаанд.

Дар забонҳои имрӯзаи форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ, ки номи умумиашон форсӣ мебошад, калимаҳои авестой ба мисли harjatanam - анҷуман, xratu - хирад, xratumand - хираманд, vahu- bex, daina - дин, vaeda -

медонам, zasta – даст, mah – мох, bumim – бум, замин, gaigi – кӯх (дар русӣ- гора), maivanam – механ, givan- ҷавон, mata – модар, rita- падар, brata- бародар, dugda- духтар, aiva- як, harita- ҳафт, asia – ҳашт, savwato – чаҳор, dasa – даҳ, tish- tu ва гайра вомехӯранд.

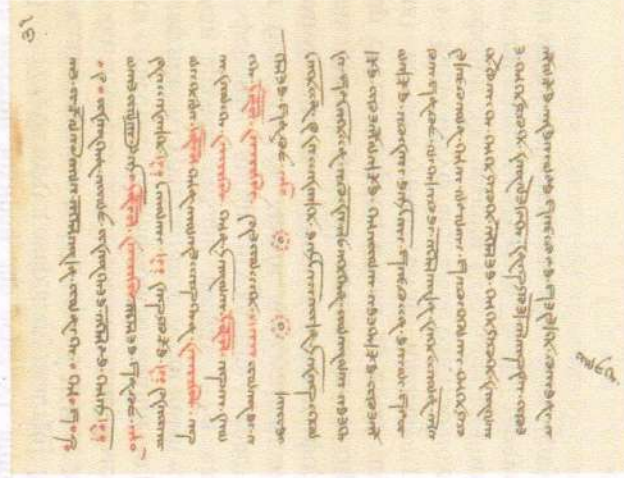
“Авесто” ҳамчун сарчашмаи таърихӣ. «Авесто», ки аз маҷмӯи матнҳои пайравони оини зардуштӣ иборат аст, муҳимтарин маъхазии оид ба таърихи қадимтарини Осиёи Миёна мебошад. Холо гайр аз теъдоди андаке дар Эрон, зиёда аз 100 ҳазор зардуштиён дар хиндустон зиндагӣ менамоянд, ки ононро одатан «порсиён» меноманд. Порсиён наганҳо дини қадима, балки матнҳои қадимии диниро маҳфуз медоранд.

Дар миёнаҳои асри XVIII Анкетил Дюперрони франсавӣ, ки нисбат ба омӯзиши дину мазҳабҳои қадим шавку рағбати махсусе дошт, ба хиндустон сафар намуд. Ӯ назди мӯбадони порсӣ маросими динӣ ва хондани матнҳои қадимиرو (ба дараҷае ки мӯбадон баланд буданд) омӯхт ва яқанд дастхатро харида гирифт. Ба ватан баргашта, баъдан ӯ тарҷумаи франсавии «Авесто»-ро бо мулҳақоти чанде аз матнҳои марбут ба он интипор дод[1]. Ба воситан ин корнамоии илмӣ ӯ маълумот дар бораи «Авесто» дастраси аҳли илми Европа гардид. Вале тарҷумаи Дюперрон хеле ноқис буд. Аксари порҷаҳоро ӯ нодуруст фаҳмида ва ё қомилан нафаҳмида буд.

Дар асри XIX ба сабаби инкишофи забоншиносии муқоисавӣ наздикии забони «Авесто» бо забонҳои қадимии хуб омӯхташуда ва аз рӯи бисёр ёдгориҳои маълуми хиндӣ-ведой (бо ин забон «Ригведа» ва ёдгориҳои қадими дигари хинд навишта шудаанд) ва санскрит исбот гардид. ҳамчунин пайдо шудани мифтоҳи дувумин забони машхури эронии қадим – форсии қадим, мутолиа ва баррасии минбаъдаи адабиёти зардуштии пасазавестой ва истифодаи васеи маълумотҳои забоншиносии муқоисавӣи хиндуаврупоиро қайд кардан зарур аст. Омӯзиши забонҳои эронии миёна, аз он ҷумла забонҳои мурда (хоразмӣ, суғдӣ, хутану сақой) ва зиндаи (забонҳои помирӣ) эронии шарқӣ низ аҳамияти бисёр қалон дошт. ҳамаи ин кори тарҷумаи илмӣ «Авесто»-ро нисбатан осон намурад[2]. Вале ба ин нигоҳ накарда, тарҷумаи «Авесто» ханӯз мушқилоти зиёде дорад ва мӯтабартарин мутахассисон ҳам баъзе ҷойҳои муҳими «Авесто»-ро ба таври мухталиф тарҷума мекунанд[3].

Муддатҳои зиёде «Авесто» мисли дигар ёдгориҳои динӣ ва ҳамоисии хиндӣ ва эронӣ ба таври шифохӣ, ки ягона шакли дақиқан маҳфуз мондан буд (гайр аз баъзе тағйироти муайяне дар талаффуз), нақл карда мешуд. Ин тарзи нақл ва хониш боз муддати дуру дарозе, нас аз сабти хаттӣ «Авесто» ҳам, дар иҷрои ниёш, таълим ва гайра, инчунин дар маҳфуз мондани матни аъҷабани он аҳамияти умда дошт.

Губа вучуд овардани алифбои авестонии хозиразамон (яъне алифбос, ки дастхатҳои то замони мо расидаи «Авесто» китобат шудаанд) матнҳои авестоние вучуд доштанд, ки бо алифбои дар асрҳои VI–V пеш милод дар Эрон Осиёи Миёна мустаъмалӣ оромӣ таълиф ёфта буданд. Тибқи нишиштаҷоти зардуштии даврани форсии миёна, ки доир ба бисёр масъалаҳои таърихи пешини зардуштия маълумоти дақиқе нашошт, дар замони ҳахоманишиҳо маҷмӯи китобҳои «Авесто» мавҷуд буда, хангоми забти Искандари Мақдунӣ аз байн бурда шуд, баъдтар шохӣ ашконӣ -Валахш (яъне Вологес, одатан ўро бо Вологеси I, ки дар асри I милодӣ ҳукмфармой кардааст, айни як кас менуморанд) фармон дод, ки бақияи матнҳои авестой ва он ҷӣ ба таври шифохӣ байни мӯбадон монда буд, чамъ оварда шавад[4]. Олимони имрӯза чунин маълумотро, яъне аслан вучуд доштани «Авесто»-и замони ҳахоманишиёро беасос

мешуморанд ва баъзеҳо, ҳатто ба мавҷудияти матни ашкони «Авесто» ҳам шубҳа доранд. Вале, зоҳиран «Авесто»-и хаттӣ дар нимаи дувуми давраи Порт (Парфия) ва яқинан дар оғози давраи сосонӣ вучуд дошт. Дар асоси баъзе мадраҳҳои асноди портоҳ, ки аз Насо ёфт шудааст, И.М.Дяконов ва В.А.Лившицс тахмин доранд, ки дар шарқи давлати Порт дар асри I пеш аз милод матни хаттӣ «Авесто», ҳеч набошад, қисмати ҷудогонаи он, мавҷуд буд[5].

Баъдтар «Авесто» бо алифбо, ки махсус барои навишти он ихтироъ шуда буд, китобат гардид. Ин алифбо дар заминаи хати паҳлавӣ (яъне хуруфи китобҳои зардуштии форсии миёна), ки инкишофи яке аз намуҳои хати оромиасос ҳисоб меёбад, ба вучуд омадааст. Вале алифбои авестой ҳеле зиёдтар (бештар аз ду баробар) хуруф, аз ҷумла, 14 харфи садонок дорад. Ин алифбо бо тамоми ҷузъиёташ қоркардашуда имкон меод, ки матнҳои «Авесто» бо нигон доштани тарзи талаффузи аънаванӣ гӯяндагони он аз давраи пайдоиши ин ёдгорӣ ҳеле дақиқ ва саҳеҳ сабт гардад; ба замми ин ҷунин сабт бо як қатор хусусиятҳо (бештар марбут ба хусусиятҳои қадимаи лаҳҷавӣ) симои забони эронии қадимаро, ки ҳангоми пайдоиши матнҳои авестой мустаъмал буд, пурра ва қомилан инъикос менамояд.

Алифбои авестой зоҳиран дар асри VI, аниқтараш дар замони Хусрави I (531 – 579) ба вучуд оварда шудааст[6]. Матнҳои бозмондаи «Авесто», ки қадимтарини онҳо ба асрҳои XIII ва XIV тааллуқ доранд, ба ҳамин китобати давраи охири сосонӣ мансуб мебошанд.

Китобати «Авесто» ба алифбои то замони мо расидааш аслан дар асоси нақли лафзии он сураг ёфтааст. Худи номи «Авесто» аз калимаи форсии миёнаи *arastāk*, баъдан *arastāv* – ба маънии «асос» (ва ё мувофиқи тафсири дигар «гузориш», «дастур», «ниёш» ва ғ.)[7] аст, ки бевосита ба матни маҳфузмондаи «Авесто» нисбат дорад[8]. Замимаҳои он «Занд» (қалимаи форсии миёнаи *zand* «донии», «таълимот») номида мешуданд. Зоҳиран, матни хаттӣ «Авесто» (дар сабти алифбои кӯҳна ва шояд дар давраҳои аввали китобати нав) ва ҳамчунин дигар иловаву тафсириҳои дастури авестоиро низ «Занд» мегуфтанд. Вале баъдтар номи «Занд» бештар ба тарҷума ва тафсири дар замони Сосониён анҷомгирифтаи «Авесто» (ҳамаи дастхатҳои қадими «Авесто» дорои тарҷумаи таҳтулафзӣ ба забони форсии миёна мебошанд) нисбат дода мешуд.

Савол ва супоришот

1. Матнои «Авесто» чист?
2. Забони авестой ва хусусиятҳои ба худ хос онро номбар кунед?
3. «Авесто» ҷамъун сарчашмаи таъриҳӣ маҳсуб шуда метавонад?
4. Энциклопедияи Миллии Тоҷик. – Душанбе, 2017. – Ҷ.6. – С. 488-

Ҷӯйхати адабиётҳо

1. https://ansor.info/avesto_sarchashma/
2. Энциклопедияи Миллии Тоҷик. – Душанбе, 2017. – Ҷ.6. – С. 488-

МАШҶУЛОТИ АМАЛӢ МАВЗӢИ 6

ПАЙДОИШИ ЗАБОНИ БОХТАРӢ ВА ХИССАҲОӢИ НОМИИ НУТҚ ДАР ЗАБОНИ ХОРАЗМӢ

Нақшаи мавзӯ:

1. Маълумоти умумӣ дар бораи Бохтар ва фарҳанги он
2. Пайдоиши забони бохтарӣ
3. Забони хоразмӣ
4. Хоразмиён ва забони хоразмӣи даврони исломӣ

Маълумоти умумӣ дар бораи Бохтар ва фарҳанги он

Бохтар ё Балх (порсии бостон: Bāxtīg- < авестӣ: Bāxθī- < эронии бостон: *bāxθī- < хиндуронӣ: *bāg-: bāj 'бахш, пора' > санскрит: bāhika- > ведоӣ: bāhika- балхӣ: Bāxlo < порсии миёна: Bāxl, Bālx < юн.-қад. Βακτριανή) номи мардуме дар шимоли ғарби Хинд';[1] — сарзамине таъриҳӣ, ки миёни қаторкӯҳҳои Хиндукуш ва Ҳисор, ҷануби Тоҷикистон ва шимоли Афғонистон, дар миёноби Омударё ҷойгир аст. Маркази ин сарзамин Зарринасп ном дошта, ки дар қаронаи ҷаи Омударё дар шимоли Афғонистон ҷой дошт. Ин сарзамин дар ҷануб бо ноҳияи Гандҳара, дар шарқ — бо Бадахшон, дар ғарб — бо Марғиён (Марғиана) ва дар шимол — бо кӯҳсори Саконишин ҳамсоя буд. Ноҳияи Бохтари қадим ниҳоят макони бонуфуз ва қадим аст. Мувофиқи рисолаҳои юнонӣ дар Бохтари асрҳои то-милодӣ нуждаи мардумони гуногуннаҷод якҷоя зиндагӣ ба сар мебуданд. Шаҳри Бохтар (вилояту шаҳри марказӣ як ном доштанд) яке аз қалонтарин шаҳрҳои шоҳигарии Кушониён ба ҳисоб мефтааст ва унвони «модари шаҳрҳо»-ро доштааст[2]

Пайдоиши забони бохтарӣ

Забони расмии мардумони Бохтари қадим — хиндӣ Бахлика — дар ҳазорсолаи аввали пас аз милод «забони бохтарӣ»- забони порсӣ буд, ки ба гурӯҳи забонҳои хинду-аврупоӣ дохил мешавад, аммо дар муқотиба алифбои юнонӣ, иборат аз бисту чаҳор ҳарф, истифода мешуд. Ба ғайри ин, мардумони Бохтари қадим ба забонҳои Тохарӣ (Тохрӣ), хинду-эронӣ, хиндӣ ва туркӣ гап мезаданд, ва аз алифбои Оромӣ (Суриё) ва Брахмӣ (Хиндустон) истифода мебариданд. Бохтарӣён аҷдодони тоҷикон ҳисоб меёбанд.

Чугрофия[виноиш | вироиши манбаъ]

Бохтари қадим кишвари байни кӯҳӣ буда, иқлими мӯътадил ва оби фаровон, инчунин заминӣ серҳосил дошта буд. Он дар паствамин тектоникӣ воқеъ гашта, сатҳаш асосан бо регӯ гили обхӯрда (яъне лёсс) пӯшида шудааст. Ҳамвориҳои доманаи шимоли Хиндукуш қариб 400 км тӯл мекашад, ва бараш то 140 км аст. Баландии ин ҳамворӣ 500 м дар ҷануб ва 250 м дар шимол-ғарб аст.

Бохтар дар ҳайати Давлати Ҳахоманишиҳо

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, қисмати ҷануби Осиёи Марказӣ аз тарафи Ҳахоманишиён, мардумони ноҳияи Форсӣ ҷануб-ғарбӣ Эронӣ ҳозира, забт шуда буд. Навиштаҷоти Тахти Чампед қайд мекунад, ки давлати Ҳахоманишиҳо аз сарзамини «Сакоҳои паси Сугд» то Кӯш (Эфиопия) масоҳати бузургеро ишғол мекунад. «Сакоҳои паси Сугд» ҳамон мардуми бодиянишин, эронинажод ва эронизабон буд, ки «он сӯи дарёи Сир» зиндагӣ мекард, яъне мардуми ҷараёнгоҳи боло, қисман миёнаи ин дарёи Осиёи Марказӣ. Марғиён (давлати Порт), Бохтари қадим, Хоразм, ва Сугд, ки аз қадим-ул-айём макони мардуми Туронинажод буданд — ҳамаро эронӣёни бодиянишин ба ҳайати давлати навохотан Форс — Ҳахоманишиён дохил карданд.

Бохтари қадим байни кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамеша мавқеи маҳсусе дошт. Ҳахоманишиҳо низ онро ба муҳимтарин маркази шарқии давлати худ мубаддал гардониданд. Нуфузи зиёд ва имкониятҳои фаровони иқтисодии Бохтар, ва хунари ҳарбии мардумони вилоятҳои тобестӣ он, мавқеи ин кишварро дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии тамоми давлати Ҳахоманишиён муайян мекард. Аҳамияти Бохтар дар муборизаҳои сулолави Ҳахоманишиён, яъне дар зиддияти дохилисулолаӣ ва сиёсӣ барои тахти шоханшохӣ, ҳеле бузург буд.

Ютинан ва зохиран, аъёну ашпрофи Бохтар сиёсати ҷуғроғалабирӣ пеша мекарданд ва мардумаш таъриҳи қадим ва маданияти худро парвариш мекард. Чун сиёсатдорони қордида, бохтарӣён дар ҷангҳои сулолаӣ гоҳо тарафи ин ва ё он даввогари тахтро местирифтанд ва кӯшиш мекарданд, ки дар умуми давлати Ҳахоманишиҳо баробари форсҳо мавқеи роҳбарикунанда дошта бошанд.

Бохтари қадим — дар баробари номи яке аз се вилояти таъриҳии Монироуннахр (Сугд ва Хоразм) будан, инчунин номи қалонтарин шаҳр ва пойтахти давлати Кушониён ба ҳисоб мерафт. Шаҳри Бохтари қадим қабл аз давраи Кушониён бунёд ёфта, баъдан дар ин давра ҳеле обод шуда, гузару маҳаллаҳои нав пайдо мешаванд ва ағрофи он бо девори нави мудофиявӣ ихота мегарданд. Берун аз девори шаҳр гузару маҳаллаҳо мавҷуд буданд, ки аз васеъ шудани масоҳати шаҳр гувоҳӣ медиҳанд. Ҳарчанд дар давраи ҳукмронии Қанишка (103—126 м.) пойтахт ба шаҳри Пешовар кӯчонида шуда бошад ҳам, Бохтар (Бохтари қадим) ба ҳайси пойтахти дуҷум мавқеи муқро нигоҳ медонистааст. Қисмати қалони давлати Кушониён — Вароруд аз ҳамин марказ идора карда мешуд.[2]. Дар забони кушонио бохтарӣ қалимаи «Бохтар» ҳеле маълум буда, дар лугатҳо ба маънии «ғарб, мағриб» ва ҳам «шарқ, ҳовар» омадааст. Аммо баъзе донишмандон онро ба маънии «ғарб» афзалият дода, ба маънии «шарқ» қалимаи «ҳовар» — ро тавзеҳ додаанд. Он дар забони авестой, сугдӣ ва бохтарӣ дар ҷараёни гузашти солҳо бо баъзе тағйироти овой дучор шуда, аслан маънои «ғарб»-ро ифода менамояд. Тононими чуғрофии «Бохтарзамин» низ аз ҳамин ҷо сарчашма гирифта, ба маънои «кишварҳои ғарбӣ, мағрибзамин» фаҳмида мешавад. Ҳамчунон мардумоне, ки дар шимолу ғарбии Ҳинд зиндагӣ мекунанд, онҳоро бохтарӣ ва ё балхӣ меномиданд. Баъдҳо маънои «Бохтар» дар забони сугдӣ роҳ ёфта, ба сифати макони чуғрофӣ муаррифӣ шудааст.

Аз нигоҳи таъриҳӣ Бохтар (Бохтари қадим) номи қадими Балх низ ба ҳисоб рафта, қаламрави он ҳамчун вилояти таъриҳӣ қисмҳои марказӣ, ҷанубӣ ва шарқии Тоҷикистони ҳозираро фаро гирифта, тайи асрҳои миёна ва минбаъд тобеи Ҳатлон ва ҳокимони Кубодиён буда, таъриҳан дар ҳудуди шаҳрҳои қадими Вахш, Леваканд ва Ҳаловард қарор доштааст.[3]

Мувофиқи ахбори Птолемей, ки ба асри II м. тааллуқ дорад, дар кишвар ё вилояти Бохтар (Бохтари қадим) 18 шаҳр мавҷуд буда, шаҳри

Бохтар (вилояту шаҳри марказӣ як ном доштанд) яке аз калонтарини шаҳрҳои шохигарии Кушониён ба ҳисоб мерафтааст ва ушони «модари шаҳро»-ро доштааст[2]

Забони бохтарӣ. Бохтар, яке аз марказҳои асосии густири забонҳои эронӣ, ки дар забонҳои аврупоӣ бо номи Бактрия, Бактриана маълум аст, кишваре аст дар минтақаи болооби дарёи Ому, ки аз ин тараф аз шимол бо қаторкӯхҳои Ҳисор ва аз тарафи дигар аз ҷануб бо кӯхҳои Ҳиндукуш маҳдуд гардидааст. Минтақаҳои имрӯгии Афғонистони шимолӣ, Тоҷикистони ҷанубӣ ва марказӣ, Узбекистони ҷанубиро (болооби ду тарафи дарёи Ому ва шохобҳои он Вахш, Кофарниҳон ва Сурхондарё) фаро гирифтааст. Забони бохтарӣ ё кушониӣ ё балхӣ ё тоҳорӣ забони давраи миёнаи рушди забонҳои эронии сокинони сарзамини Бохтар ё Тахористони асрҳои миёна мебошад, ки бо номи «орӣӣ» аз ибтидои ҳазораи аввали баъди мелод то садаи VI –и мелодӣ дар ибтидо ҳамоҳанг бо забони юнонӣ ва баъд аз ба тахт нишастани шох Канишка (соли 30-уми баъди мелод) забони расмии давлатдории се шохаи салтанати Кушониён – Кушониёни Кабир, Кидориён ва Хайтолиён буд. Тавре Симс-Вилиамс Н. зикр мекунад: «Забони бохтариро метавон бо тамоми асосҳо дар садаҳои аввали солшумории мелодӣ яке аз забонҳои муҳими ҷаҳони бостонӣ номид. Ҳамчун забони модарии шохони кушониӣ ин забон барои тамоми халқҳои сокини шоханшоҳии паҳновари Кушон, ки сарзаминҳои имрӯзии Афғонистон ва Ҳиндустони Шимолӣ ва ҳамчунин бахше аз Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт, фахмо буд. Ҳатто баъд аз пошхӯрии шоханшоҳии Кушониён шасад соли дигар бо ин забон менавиштанд, ки бозёфтҳои пайдошуда аз асри XI дар водии Тучо дар Покистон ва дастхатҳои буддӣ ва монавӣ бо хат ва забони бохтарӣ дар минтақаҳои дурдасти Турфун дар Хитой ғарбӣ аз он шаҳодат медиҳанд. Ҳамин тарик, истифодаи забони адабии бохтарӣ қариб ҳазор сол идома доштааст». (Симс-Вилиамс Н. Новые бактрийские документы // Вестник древней истории, 1997, №. -С.3.) Дар он замонҳо ба ҳайати давлатдории Кушониён ба ҷуз аз Тахористон Суғд, Хоразм, Гандҳара (Қандаҳори имрӯза), қисмати шимолу ғарбии Ҳиндустон ва бахше аз сарзаминҳои ғарбии Чин дохил мешуданд. Бояд гуфт, ки Бохтару Суғд минтақаҳои марказии ин шоханшоҳӣ ба ҳисоб мерафтанд. Баъзе муҳаққиқон забони бохтариро идомии бевоситаи забони авестой дониста, забони авестойиро забони бохтарии қадим низ номгузорӣ намудаанд. Номи забони бохтарӣ дар шакли бохтарии қадим дар асри XIX барои забони авестой қабул шуда буд,

як аз сабаби набудани маводи зарурӣ дар нимаи аввали садаи XX рад гардид. Вале аз нимаи дуюми садаи XX бо пайдо шудани осори зиёде аз забони бохтарии давраи миёна (бохтарии кушони, тоҳорӣ, балхӣ), тавре ки В.Б.Хеннинг пешниҳод мекунад, боз бояд барои забони авестой номи бохтарии қадимро баргардонем. (Henning W.B. The Bactrian inscription. – BSOAS, 1960. –V.23, pt 1.-P. 47; Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки, 1981. -С.315.). Ин забон аз тарафи Канишка, шохи Кушон (аввали ҳазораи мелодӣ) дар китобаи Работак «орӣӣ» номида шудааст. Ин забон ҳудудан то анвалҳои давраи ислонӣ вучуд доштааст. Аз ҷумла, Ассамъонӣ қайд мекунад, ки забоне бо алифбои махсус ҳанӯз дар асри XII дар Хутталон вучуд доштааст (Бартольд В.В. К вопросу о языках сардийском и тохарском. – В кн.: Иран, т.1, Ленинград, 1927. -С.40; Бартольд В.В. Сочинения, Т.2, ч.2, -М., 1964.), ки дар ин ҷо асосан суҳан дар бораи забоне меравад, ки хати он аз хати арабиасос фарқ мекардааст.

Дар ин забон пасвандҳои ҷинсиат дида наменавад, яъне бо ин хусусият ин забонро ба гуруҳи забонҳои шимолӣ ғарбии эронӣ дохил мекунамд. Инчунин бо яқинд хусусиятҳои худ ин забон аз забонҳои гуруҳи эронии шарқӣ фарқ мекунад (афтидани ҳиссаҳои охири калима ва истифодаи «о» дар охири калима барои ҷудо кардани калимаҳо, истифодаи ҳиссаҳои инкории «на» ва ғ.). Бояд гуфт, ки то ибтидои садаи XXI аз ин забон осори хеле кам вучуд дошт. Дар миёнаи садаи XX, вақте ки ҳоваршиносон бештар ба таҳқиқи забонҳои эронӣ машғул буданд, аз ин забон фақат китобаи Сурхкӯтал (дар наздикии Бағлон) ва яқинд навиштаҷоти болои зарфҳо ва сиккаҳо вучуд дошт. Вале дар мuddати 50 соли охир аз ин забон зиёда аз 200 навиштаҷоту китоба бештар дар Афғонистону Тоҷикистон, Узбекистон пайдо гардид, ки хониши онҳо дар илми забоншиносии эронӣ инқилобе барангехт. Ин навиштаҳо бозёфтҳои бостоншиносон дар Работак наздикии Саманғони Афғонистон, Тирмизи Узбекистон, Дилварзинтеппаи Тоҷикистон, Урузғони Афғонистон ва Қочои Покистон мебошанд.

Забони бохтарии кушони аз лиҳози сохтор як забони дар ҳоли гузариш ба забони гуруҳи таҳлилӣ (аналитикӣ) буда, дар баробари доштани баъзе хусусиятҳои бостонӣ ҷинсиату падеж, яъне тасрифи нақежӣ надорад ва дар ин ҳолат хусусиятҳои забонҳои ғарбии эрониро дорад. Забони бохтарӣ дарон 25 ҳарф ва аломатҳои ишорат буда, хати он дар асоси хати юнонӣ тартиб ёфтааст. Он 6-7 садонҳо ва 20 ҳамадо

дорад. Забони сугдӣ. Забони давраи миёнаи сокинони водии Зарафшон ва Истаравшан (дар аҳди бостон Усрупана) мебошад. Забони сугдӣ ҳамчавори забони бохтарӣ дар ҷануб, забони портӣ дар ҷануби ғарб, шимол ва шимолу шарк саҳой ва шимоли ғарбӣ – хоразмӣ дар аҳли миёна буд. Дар асрҳои VI-VIII забони сугдӣ ба ҷониби каламравҳои турк ва Ҷин паҳн шуда, барои густариши хат ва тамаддуни ориёӣ дар ин минтақа нақши боризе гузоштааст. Бозёфтҳои аввалин ба забони сугдӣ дар ибтидои садаи XX дар Туркистони шарқӣ (Турфун), ки дорои магнҳои буддой, насронӣ ва монавӣ мебошанд, пайдо шудааст. Ин навиштаҳо бо се намууди хати оромӣ – хатҳои оромии сугдӣ, суриёӣ ва монавӣ навишта шудаанд.

Соли 1933 дар куҳи Муғ (Тоҷикистон) як силсила санадҳои дигар, ки аз хуччатҳои ҳуқуқӣ, ҳоҷагӣ ва ғайра иборат буда, бо номи «Бойгонии Деваштич» низ маъруф аст, пайдо шуд. Ин навиштаҳо барои муайян кардани давраи инкишофи забони сугдӣ ва хусусиятҳои вожагониву дастурии он аҳамияти бузурге доштанд. Қадимтарин навиштаҳои забони сугдӣ бо номи «Номаҳои кӯҳан» ба асри IV ва боқимондаҳо ба асрҳои VII-X-и мелодӣ тааллуқ доранд. Алифбои забони сугдӣ ҳам баромоди оромӣ дошта, дорои хуворишҳо мебошад. Масалан ҳиссаҳои инкории «не» дар забони сугдӣ бо идеограммаи L (портии L «не» ва форсии миёнаи L – ne) ифода шудааст. Хатҳои оромии сугдӣ, махсусан хати бо ном «сугдӣ» ба забони уйғурӣ низ гузашта дар асоси он хати уйғурӣ ба вучуд оварда шудааст.

Забони хоразмӣ

Забони хоразмӣ. Навиштаҳои забони хоразмӣ ба асрҳои III-II то мелод ва асрҳои III-IV-VII баъди мелод тааллуқ дошта, дар сарзамини Хоразм пайдо гардидаанд. Хати забони хоразмӣ ҳам яке аз тунаҳои хати ороӣ мебошад. Барои ин забон алифбои арабӣ ҳам истифода гардидааст. Ин ибораҳои хоразмие мебошад, ки дар асрҳои муаллифони арабизабон – фарҳанги тафсирии арабӣ бо номи «Мукаддмотул-адаб» (Маҳмуди Замахшарӣ, асри XII), як асари ҳуқуқӣ бо номи «Куният-ул-муния» (асри XIII) ва ғ. онро бо хати арабӣ навишта шудаанд. Забонҳо ва лаҳҷаҳои эронӣ, ки имруз мугадовил аст ва аз Қафқоз то флоти Помир ва аз Умон то Осиёи марказӣ ба онҳо суҳан мегуянд танавуи бисёр дорад. Аз ин миён забони форсӣ назар ба адабиёти пурдомана ва эътибори таърихӣ ва нуфузаш дар соири забонҳо ва лаҳҷаҳои эронӣ ва низ таъсираш дар ҷанд забони ғайри эронӣ (туркӣ ва урду) аҳамияти хос дорад. Забонҳо ва лаҳҷаҳои эронӣ кунуниро метавон ба ҷанд гуруҳ тақсим кард. Нахуст ин забонҳо ба ду

даста шарқӣ ва ғарбӣ тақсим мешаванд. Ин тақсим ҷунон, ки дар мавриди забонҳои миёнаи эронӣ зикр шуд бар ҳасби муштаракоти сарфӣ ва лугавӣ ва дастурӣ аст. Забонҳо ва лаҳҷаҳои эронии шарқӣ, ки имруз роиҷ аст ба ин қарор аст: осҳо ё олонҳо, ки ба номи онҳо дар таърих муқарар во меҳурем аслан аз машиқи дарёи ҳазар ба ин навоҳи куч бастаанд ва аз ин ру забони онҳо бо забони сугдӣ ва хоразмӣ иртиботи наздик дорад. Оси дар миёни забонҳои эронии кунуни макоми хос дорад ин забон яке аз забонҳои бисёр нмаълуде аст, ки забони форсӣ дар он тақрибан нуфуз наёфта ва бисёре аз хавоси забонҳои кӯҳани эронро то кунун маҳфуз дошта ва аз бадуи тарин забонҳои эронии имруз ба шумор меравад. Имруз барои хати оӣ хати русӣ ба қор меравад ва доманаи иктибоси оӣ аз русӣ руз ба руз тавсеа меёбад.

Дар бораи забони хоразмӣ мавод ва манобеи хатгӣ он қадар фаровон нест. Дар минтақаи густариши забони хоразмӣ алифбои оромиясос бо идеограммаҳо истифода мешуд. Ба ин навиштаҷотҳои руи тангаҳо ва манобеи хатгӣ дар Тупроққалъа ёфтшуда, ки ба асри III мелодӣ тааллуқ доранд, шаҳодат медиҳанд. Дар манбаъҳое, ки бо ҳуруфоти арабиясос навишта шудааст, зимии сабти калимоту истилоҳоти забони хоразмӣ аломатҳои ифодакунандаи овозҳои хоси хоразмӣ низ истифода шудаанд. Аз руи баъзе хусусиятҳои сарфио нахвӣ забони хоразмӣ ба забони авестой наздик аст. Калимоту истилоҳоти диниву асотирии забони авестой дар забони хоразмӣ мушоҳида мешаванд.

Хоразмӣён ва забони хоразмӣ даврони исломӣ

Хоразмӣён дар даврони пас аз ислом низ ҳамчунон баҳши муҳимме аз фазои фарҳангӣ ва сиёсии Эрон буданд. Муҳаммад, писари Муъсон Хоразмӣ, риёзидони барҷастаи эронӣ, бо китобаш ба номи «Ал-ҷабр в-ал-муқобала» поягузор ва сомондихандаи ʿилми ҷабр шуд ва шеваи ҳалли масъалааш имрӯза дар истилоҳи «алғуритм» (алхоразмӣ) мондагир ва забонзад шудааст.

Пас аз Хоразмӣ яке аз номдортарин эронӣён аҳли Хоразм Абӯрайҳони Берунӣ (зодаи 362-и қамарӣ/352-и хуршедӣ/973-и мелодӣ ва даргузаштаи 440-и қамарӣ/427-и хуршедӣ/1048-и мелодӣ) аст, ки дар китоби «Осор-ул-боқия» ба ин пайвастагии тираи хоразмӣён бо дигар эронӣён таъкид кардааст: «Ва аммо аҳли Хоразм ва ан қонуво ғасано мин духати-л фурс», яъне «ва мардуми Хоразм шояе аз дарахти устувори пориён (эронӣён) хастанд.» Абӯрайҳони Берунӣ дар ҳамин китоб ҷун забони модарии худаш хоразмӣ будааст, вожаҳои фаровоне,

бавжа номи моххо ва рӯзҳои ҳафта ва ҷашнхоро ба забони хоразмӣ низ овардааст. Дар китоби дигари худ ба номи “Ат-тафҳим” ҳам номи ситорагон ва ҷирмҳои осмониро низ ба забони хоразмӣ овардааст.

Абӯрайҳони Берунӣ ёдоварӣ мекунад, ки мардуми Хоразм ҳатту забони худро доштанд ва китобхона ва китобҳои фаровоне ба забони хоразмӣ вучуд дошт. Дар бораи рафтори фотехони ғараб бо забон ин ҳатти хоразмӣ мегӯяд:

“Вақте Қутайба бини Муслими Боҳилӣ, сардори Ҳаҷҷоқ, боридум ба Хоразм рафт ва онро бозгӯшуд, ҳар касро, ки ҳатти хоразмӣ менивишт ва аз ториху ғулум ва ахбори гузашта огоҳӣ дошт, аз дами теги бедареғ дар амон намегузошт ва хирбадони қавро яқсар ҳалок намуд ва китобҳои ҷама бисӯзонид ва табоҳ кард, то он ки мардум рафта-рафта уммӣ монданд ва аз ҳатту китоб бебаҳра гаштанд ва ахбори онон фаромуш шуд ва аз миён рафт.”

Ин рухдод дар замони Ҳаҷҷочи писари Юсуфи Сакафӣ, ғъне дар соли 120-и ҳиҷрӣ пеш омадааст.

Эронии донишманди дигар, ки аз сарзамини Хоразм бархостааст, Абулқосими Маҳмуди Замаҳшарӣ (зодаи 467-и қамарӣ/453-и хуршедӣ/1074-и милодӣ ва даргузаштаи 538-и қамарӣ/532-и хуршедӣ/1143-и милодӣ) аст, аҳли рустои Замаҳшар дар Хоразм. Чун вай мударре дар қанори хонаи қаблаи зандагӣ мекард, ба “Қоруллоҳ” (ҳамсоии Худо) машхур шуд. Замаҳшарӣ китобе дар тафсири Қуръон дорад ба номи “Қашшоф” (Розгушо), ки аз муҳиммтарин ва муътабартарин китобҳои тафсир аст. Ҳофиз дар газале мегӯяд:

Бихоҳ дафтари ашъору роҳи сахро гир,
Чи вақти мадрасау баҳси қашфи “Қашшоф” аст?

Замаҳшарӣ китоби дигаре дорад дар сарфу наҳви забони ғарабӣ ба номи “Муқаддима-ал-адаб”. Ин китоб низ ҷузъи китобҳои муҳим дар сарфу наҳв будааст. Саъдӣ дар “Ғулистон” мегӯяд вақте ба Қошғар (дар наздикии Чин) рафта буд, ҷавонеро дид, ки “Муқаддимаи наҳви Замаҳшарӣ дар даст дошт.” Замаҳшарӣ дар китоби “Муқаддима-ал-адаб” низ бахшҳои дар зери матни ғарабӣ ба забони хоразмӣ ҳам нивистааст.

Эронии севуме, ки аз ӯ нивистор ба забони хоразмӣ барҷо мондааст, Мухтори Зоҳидии Ғазминӣ (даргузаштаи 658-и қамарӣ/665-и хуршедӣ/1286-и милодӣ) аҳли рустои Ғазминии Хоразм аст. Вай китобе ба номи “Қунят ал-муна” дорад. Дар ин китоб низ нивисторхое ба забони хоразмӣ ёфт мешавад.

Савол ва ҷупоришот

1. Маълумоти умумӣ дар бораи Бохтар ва фарҳанги он диҳед?
2. Пайдоиши забони бохтарӣ чи гуна таърих дорад?
3. Забони хоразмӣ оё ба гуруҳи забони ҳиндуириёӣ дохил мешавад?
4. Хоразмӣ ва забони хоразмӣ даврони исломӣ чи гуна буд?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва: Наука, 1988. – 305 с.
2. Герценберг Л. Г. Додиқудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 71 с.
3. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 147 с.
4. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 151 с.
5. <http://parsianjoman.org/cyr/?p=1586>

МАШҒУЛОТИ АМАЛӢ

МАНВУИ 7

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОҒӢ ВА СИНТАКСИСИИ ЗАБОНИ

ПОРСИИ МИЁНА

Нақшаи мавзӯ:

1. Маълумоти мухтасар оиди забони порсии миёна
2. Аҳамияти таърихӣи забони порсии миёна
3. Осори бозмондаи забони порсии миёна

Маълумоти мухтасар оиди забони порсии миёна. Порсии миёна ё Паҳлавӣ як забони Эронӣ аст ки дар замони Сосониён забони Эрони бузург будааст. Ин забон фарзанди забони порсии бостон ва модари забони Форсии дарӣ (ки акнун ба номҳои Форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ гуфта мешаванд) ба шумор меравад. Порсии миёна бештар ба ҳатти Паҳлавӣ навишта мешудааст. Порсигӯи Монавӣ ин забонро бо ҳатти монавӣ ҳам менавиштанд.

Дар радабандии забонҳои Эронӣ, даврони миёнаи садаи сеюми пеш аз милод (замони инқирози сулолаи Ҳахоманишиён) то садаи ҳафтуми милодӣ (замони инқирози сулолаи Сосониён) ба шумор меравад. Яке аз забонҳои ин давраи Порсии миёна аст, ки идомаи Порсии бостон ба шумор меравад. Фарзанди имрӯзии Порсии миёна Форсӣ аст. тағйироти забони Порсии миёна аз авохирӣ даврони

миёна то авоиили даврони Форсӣ дарӣ бастӣр тадричи будааст, би гунаи, ки дар садаҳои даҳум ва ёздаҳум матнҳои Порсии миёна барои ғӯйишварони забони Форсӣ қобили фаҳм будааст. Ҳарчанд ки тағйироти равшане то он замон байни ин ду забон рух дод.

Аҳамияти таърихи забони порсии миёна. Осори бозмонда аз замонҳои Ҳахоманишии голибан якзабона (забони форсии бостонӣ), баъзан дузабона (забони форсии бостон ва эломӣ ё бобули), бештар сезабона (форсии бостон-эломӣ-бобули) ва ба нудрат чаҳорзабона (бо иловаи забони мисрии бостон ба ҳатти иероглифи) мебошанд. Ин осори нигоришфта марбут ба Порс (тахти Ҷамшед, нақши Рустам, Посоргод), Элом (Кохи Шуш) ва Мод (Бесутун, кохи Ҳигматоя) ҳастанд. Муҳимтарин ва муфассалтарин аз манобеи форсии бостон сангнавиштаҳои меҳни замонҳои Ҳахоманишии аз давраи Дориюши аввал ба баъд аст. Осори форсии бостон дар лавҳҳои заррин, сӯмин, сангӣ ва тилӣ, дар танаи кӯҳҳо, деворҳои сангӣ, сӯтунҳо ва пояҳои он, зинаҳои сарпанҷараҳои коҳҳо, муҳрҳо ва дигар зарфҳои боқӣ мондаанд.

Мутаассифона, пайкараи комиле, ки тамоми навиштаҳои форсии бостонро дар бар бигирад, мавҷуд нест. Охири намунаи осори форсии бостон ба давраи шоҳони Ҳахоманишии ба миёнаҳои қарни чаҳоруми пеш аз мелод рост меояд ва то аввали намунаи осори форсии миёнаи нимаи дувуми қарни аввали пеш аз мелод аз ин сохтори қадима чизе боқӣ намондааст. Давраи тасаллути юнониён бар Эрон ва дар тӯли ҳукумати Сулукиён то замони рӯйи қор омадани Ашконийён, забони форсӣ ҷӣ дигаргунӣ ва таҳаввулотеро аз сар гузаронид, ба ғӯшаи норӯшани таърих мондааст. Аз ин рӯ, дигаргунӣ ва таҳаввули забон дар ин марҳала, қариб дар ду асри фосилаи замонӣ, дар ғӯшаи торикӣ мондааст ва ин ду асрро муҳаққиқон «ҳалқаи гумшуда» ва «давраи торикӣ номидаанд». Мусаллам аст, ки намунаҳои охири осори забони форсии бостон сохтори флективӣ (таркибӣ) ва аввалин осори форсии миёна ба сохтори аналитикӣ (таҳлили) мансуб буд. Давраи дувум – форсии миёна пас аз ғӯрӯлошии шоҳаншоҳии Ҳахоманишии шурӯъ шуда, бо марҳилаи куҳангарин шавоҳиди форсии нав анҷом меёбад.

Аз асри сеюми пеш аз мелод то садаҳои ҳаштум ва нуҳуми мелодӣ форсии миёна ҳамчун забони зинда дар истифода буда, забони расмии сулолаи Сосониён ва забони динии зардуштиён маҳсуб меёфт. Аммо ба сифати забони матрук дар истифодаи мазҳабӣ то асрҳои IX-X-и мелодӣ аз ҷониби зардуштиёни Эрон қорбурд дошта, ҳатто то садаи XIII-и мелодӣ манаविёни воҳаи Турфони Чин низ онро ба қор

мебурдаанд. Ба қавли муаллифони китоби «Забони паҳлавӣ»: «Порсиёни Ҳинд низ бо мероси адабии форсии миёнаи худ то ҳаде ошноӣ доштаанд, то ин ки дар садаи XVIII мелодӣ донишмандони арифуи ба баррасӣ ва шинохти илмӣ ин забон ноил шуданд». Ин нуктаро Маликушваро Баҳор ҷонибдорӣ намуда, мегӯяд: «...То қарни шашум ва ҳафтум (XII-XIII м.) ханӯз зардуштиён дар Эрон ба қорҳои динӣ илмӣ ва адабӣ машғул буданд. Ва дар ҳамон авҷот ҳам аз Ҳиндустону Гучарот толибони илми маздоносии барои ба даст овардани нусхаҳои қутуб ва фаро гирифтани суннат ва ривоёти маздоносии ба Эрон меомаданд. Хулоса, аз муғул ба баъд адабиёти маздоносно дар Эрон тавре нобуд шуд, ки мебоистӣ барои фаро гирифтани одоб ва таҳсили илм ба Ҳиндустон рафта, аз бародарони муҳочирӣ худ касби маълумот намоянд». Забони форсии миёна дар осори гуногуни адабӣ ва илмӣ пажӯҳишӣ зери унвони «паҳлавӣ», «паҳлавии сосонӣ», «порсиг», «фаҳлавӣ», «адаби паҳлавонӣ», «форсии миёна» ёд шудааст ва бе шакку тардид пешнаи забони порсии дарӣ мебошад. Муаррихони исломӣ ҳафт нави ҳатти форсии миёнаро зикр кардаанд: рамдафара, гаптадафара, нимгаптадафара, фарвардадафара, диндафара, васфдафара.

Осори форсии миёна, паҳлавии зардуштӣ ва масеҳӣ ҳатми бузургтарини матнҳои он замонро ташкил додаанд. Муҳаққиқон осори бозмондаи форсии миёнаро ба чаҳор даста тақсим кардаанд: форсии миёнаи қатӣбай, форсии миёнаи зардуштӣ, форсии миёнаи масеҳӣ ва форсии миёнаи манаवि ё турфонӣ. Осори мазкур ба чаҳор нави ҳат навишта шудаанд: ҳатти қатӣбай, ҳатти китобӣ (муттасил ё шикаста), ҳатти забурӣ ва ҳатти манаवि.

Осори бозмондаи забони порсии миёна. Аз осори форсии миёна то, ба имрӯз ғӯлузнавиштаҳо, пустанаиштаҳо, муҳрҳои сосонӣ, сиккаҳои сосонӣ, китобҳо ба ёдгор мондаанд. Ин ҷо ёддошти чанде аз китобҳои муфассал ва маъруфи ин давраро зарур донистем: «Фарҳанги Oīm-ewāk», «Фарҳанги Pahlawīg», «Динқарт», «Бундаҳиш», «Додистони диниг», «Ардавирофнома» (Ардовирофнома), «Шиканд гумоник визор», «Зотспарам», «Шоист нишоист», «Шатристонҳои Эрон», «Модигони қатранг ё қатрангнома», «Модигони гучастаг аболиш», «Андаржи Отур Потимор Спандон» ва ғ. Осори бозмондаи форсии миёна мутаалиқ ба замони сулолаи Сосониён Ардашер (224-241), Шопури I (241-272), Нарсе (293-303), Шопури II (309-379), Шопури III (383-388) аст. Нуктаи муҳим ва назаррас дар таърихи таҳаввули забони форсӣ дигаргунҳои падиномада дар дастҳои

сарфиву нахвӣ мебошад. Забони форсии бостон аз рӯи осори махфӯз дорон яке аз печидатарин дастгоҳҳо буда, гуногунии сохтори сарфиву нахвӣ оро комилан ба сурати забони таркибӣ (флексивӣ) ва ҳама дӯшвор овардааст. Ҳоло он ки забони форсии нав яке аз содатарин таҳлилitarин (аналитикӣ) забони ҳонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ мебошад.

Гузаштани дастгоҳи флексивии забони форсии бостон ба дастгоҳи аналитикии забони форсии миёна аз таҳаввулотӣ ҷидди сохтори забони форсӣ дар ин давра дарак медиҳад. Давраи сеюм забони форсии нав пас аз ғуғуҳоти муслмонон дар Эрон ва тағйироти таҳаввулотӣ, ки дар он падид омад, баъди як марҳилаи интишори забони арабӣ ва мавҷудияти забонҳо ва лаҳҷаҳои маҳаллии Эрон забони форсии миёна андак-андак ҷойи худро ба забони форсии дарӣ гузошт. Аммо ин дигаргунии бузурги забонӣ ба зудӣ ва яку яқбора ба амал наомад. То муддате забони паҳлавӣ дар ғӯиши баязе минтақаҳо ва дар навишти мубадони зардуштӣ арзи ҳастӣ мекард. Баъд аз сарнагун шудани хонадони Сосониён эронӣён бар ояндаи нек ба шимоли шарқи Эрон умед баста буданд, зеро аз асри VII сар карда дар он ҷо оташи ошӯбоҳ алағга мегирифт ва хулафои араб ба мушқилии ин сарзаминро ба зери султаи худ нигоҳ медоштанд. Баъди сукути давлати Сосонӣ вазъи сиёсии Эрон ба кулӣ тағйир ёфт.

Мухимтарин чизе, ки бар асари ин рӯйдод зоҳир гардид ва бо вазъи забон иртибот меёбад, ин буд, ки девониён ва аҳли илму адаб ба омӯхтани арабӣ ва баҳрагирӣ аз он пардохтанд. Дигар, ғайбати муваққатии забони форсӣ илму адаб ва сиёсат буд. Ғайбати муваққатии забони форсӣ гарчи аз саҳнаи илм ва адаб ин забонро аз сайри тағомули худ боздошт, вале ин амр ҳаргиз боиси ғайбати ин забон аз саҳнаи бузургтар ва нерумандтар, яъне аз саҳнаи зиндагии мардуми Эрон нагардид. Эронӣён дар замони ҳукумати Аббосӣ аз лиҳози слёӣ ҷузъи қаламрави хилофати исломӣ буданд ва ҳукумати мустақиле надоштанд. Аммо пас аз сад сол, яъне аз замони ҳукумати Тоҳириён бар Хуросон ва бахусус аз замони Сафориён, ҳукумати мустақилташқил доданд. Бархе аз мусташиркини ғарбӣ ду асри аввали Эрони исломиро, яъне аз нимаи аввали ҳиҷрӣ (аз соли 672м.), ки Эрон фатҳ шуд, то ҳудуди нимаи асри сеюми ҳиҷрӣ (соли 872м.), яъне замоне, ки ҳукумати мустақил дар Эрон ташқил гардид, ба эътибори ин ки дар ин ду аср Эрон ҷузъи қаламрави хилофат буд, “давраи сукут ва сукут” ё “ду қарни сукут номидаанд”. Аммо бархе аз донишмандон аз он ки ин ду асрро ғайбат ва даврони сукут номидаанд, ихзо

таъсир намуда, далелҳоеро дар бораи шукуфоии илм ва ифтихор аз инҳисиятҳои эронинажодӣ ин давра пеш меоранд. “Дар аввали даврони исломӣ забони форсӣ яке аз забонҳои расмӣи ҳукумати хулафо буд ва тадриҷан дар қанори забони арабӣ ҷун руқнии муҳимми ҷомсаи исломӣ қарор гирифт”. Ин назари Забҳулло Сафо далолат бар он медиҳад, ки дар як фосилаи муайян ақсари муҳаққиқон дузабона буданд. Девони ғарбӣ, ки руқнии асосии давлати хулафо буд, дар муддати наздик ба як аср бо забони форсӣ расмият дошт.

Аз замоне, ки забони арабӣ забони дини эронӣён гардида буд, толибан уламои Эрон ҳам дузабона шуданд. Яке забони форсӣ забони ғуғур, зиндагӣ ва навиштори онон дар миёни худашон буд ва дигаре забони арабӣ, ки нахуст забони динӣ ва то чанд аср забони илмӣ ва девониӣ эшон гардидааст. Ибни Халдун дар фасла аз “Муқаддима” дар бораи он ки бештари донишмандон дар олами ислом эронӣёнанд, нақри ҷолибе ихзо мекунад. Ба қавли ӯ: “агар қасоне ҳам ёфт шаванд, ки аз ҳайси нажоди араб бошанд, боз аз лиҳози забон ва маҳалли тарбият ва устодон эронӣянд”. Падид омадан ва расмият ёфтани забони форсии дарӣ ба унвони забони адабӣ, сиёӣ ва илмӣ ба давраи давлатдорӣи Тоҳириён, Сафориён, Сомониён ва Буй рост омад. Дар ҳамаин давра буд, ки андешаи истиқлол дар Хуросон моя гирифта, ба тадриҷ дар ҳама Эрон густириш ёфт ва натиҷаҳои он растохези забони форсӣ ва ба вучуд омадани ҳамаи бузурги миллии Эрон, яъне “Шоҳнома” ба дасти Фирдавсӣ гардидааст, дар ҳоле ки Ибни Сино ва Ғерунӣ шохкориҳои фикрии худро ба забони арабӣ тадвин мекунанд. Ду забони ноҳамреша – форсӣ ва арабӣ дар даврони исломӣ бо ҳам пайваста ва аз лиҳози фикрӣ ва фарҳангӣ омехта шуданд.

Савол ва супоришот

1. Маълумоти мухтасар оиди забони форсии миёна диҳед?
2. Аҳамияти таърихи забони форсии миёна дар чист?
3. Осори бозмондаи забони форсии миёнаро номбар кунед?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. – Москва: Наука, 1988. – 305 с.
2. Герценберг Л. Г. Додикудовое Р. Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 71 с.

3. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. – Душанбе: УДТ, 1991. – 147 с.

4. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Хумо, 2001. – 111 с.

5. <http://parsianjoman.org/cvr/?p=1586>

МАШҶУЛОТИ АМАЛӢ

МАВЗӢИ 8

ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКИИ АСАРҲОИ АСРИ IX-X

Нақшаи мавзӯ:

1. Маълумоти умумӣ дар бораи лексикаи забони асри IX-X

2. Забони форсӣ ва забони дарӣ

3. Сайри таърихӣ забони тоҷикӣ

Маълумоти умумӣ дар бораи лексикаи забони асри IX-X
Навиштаҳои форсӣ (миёна) – ӣ асрҳои 7-8, ки дар Марв ёфт шудааст, пурра далолат менамоянд, ки дар ин давра дар Марву атрофи он бо забони форсӣ ҳарф мезаданд. Ҷи тавре Б.Ғафуров қайд менамояд, мувофиқи ривояти ал-Муқаффаъ ва навиштаҳои Мақдисӣ маълум мешавад, ки забони форсӣ ҳанӯз дар нимаи аввали асри 8 дар Балх паҳн шуда буд. Дар ин давра мавқеъ ва мақоми забони форсӣ дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, ҷануби Осиёи Миёна ва дар ҷануби Тоҷикистон ҳеле мустаҳкам шуда, маҳз дар ҳамин давраҳо, яъне то замони истилои арабҳо муҳимтарин хусусиятҳои забон ташаккул ёфта буд.

Ҳамин тавр, забони форсӣ аз Марв, Балх ва дигар марказҳои маъмурӣ, иқтисодӣ ва мадании Хуросони Шимолӣ ба тамоми Мовароуннаҳр интишор ёфта, бағадрич ҷои забонҳои шарқӣ-эронии Осиёи Миёна – суғдӣ, таҳорӣ (бохтарӣ) – ро гирифт. Ба ақидаи академик Б.Ғафуров барои илм тафсилоти ин раванд ва шароити аниқи ҷараёни он торик буда, эҳтимол менамояд, ки забони форсӣ чандин аср пеш аз истилои арабҳо ба Осиёи Миёна баробари Монавия омада бошад, зеро дар марказҳои калони Осиёи Миёна, махсусан дар Самарқанд дар асрҳои 6-7 ҷамоатҳои калони монавиён амал мекарданд ва онҳо бо забони форсӣ ҳарф мезаданд. Истилои арабҳо ва паҳн шудани дини ислом ба он оварда расонид, ки тоҷирону қосибони шаҳрҳои Суғд маҷбур шуданд, забони форсиро аз худ кунанд, зеро дар он давра афроди ислом овардари аз баъзе андозҳо озод менамуданд. Аз сарчашмаҳо маълум аст, ки раванди ба забони форсӣ гузаштани аҳолии

Мовароуннаҳр солҳои зиёдеро дар бар мегирад. Ҳаминаш маълум аст, ки дар асрҳои IX-X қисми асосии мардуми шаҳрҳои забони Мовароуннаҳр (Самарқанду Бухоро) ба забони форсӣ гузаштанд. Аз осори адибон маълум мешавад, ки дар асри 10 дар Бухоро адабиёти мукаммали форсизабон вучуд дошта бошад ҳам, вале дар деҳаҳои дурдасти кӯҳӣ забони суғдӣ дар амал буд. Аҳолии суғдигабоне, ки ҳоло ҳам дар водии Ягноб (шӯҳоби ҷағи Зарафшон) бошӣ мондааст, забони форсиро қабул карда бошанд ҳам, ба он баъзе унсурҳои забони суғдӣ, алаҳхусус унсурҳои лексикӣ онро дохил мекарданд.

Мувофиқи ривоятҳои сайёҳони асри X ва маънаҳои ҳаггӣ қалон давраҳо, забони форсӣ, яъне забони тоҷикӣ ба чанд лаҳҷа тақсим мешуд ва мардуми ҳар як ноҳияву шаҳрҳои қалон бо лаҳҷаи худ гап меканданд, – қайд кардааст Б. Ғафуров. Дар ин ҷо лаҳҷаҳои Самарқанд, Ҳирот, Нишопур, Марв, Балх ва ғайра номбар шудааст. Бояд ёдовар шуд, ки лаҳҷаҳои шарқро “форсӣ” ва лаҳҷаҳои ғарбро “аҷамӣ” меномиданд ва истилоҳи “форсӣ” – ро хеле баъдтар ба лаҳҷаҳои ғарб менамояд медалағӣ шуданд. Ба ақидаи забоншиносон аллакай дар асрҳои X-XI баъзе хусусиятҳои забоние ба назар мерасиданд, ки ҳоси забони имрӯзаи тоҷикӣ буданд ва онро аз забони имрӯзаи форсӣ фарқ мекунониданд ва ин фарқиат пас аз ним ҳазор сол як шакли муайянеро гирифта тавонист. Ба ақидаи М.Т.Баҳор, ки Ғафуров Б. иқтибос. овардааст, ҳоло ҳам маънаҳои қалон ва макони ташаккули ин забон баҳсноқ мебошад.

Дар асрҳои IX-X бо забони тоҷикӣ адабиёти бой ба вучуд оварда шуда, бо ин забон шохасарҳои оламшумул офарида шуданд. Асри X ва асрҳои минбаъда аз давраҳои нашъунамои адабиёти классикӣ тоҷику форс ба шумор мерафт. Он осори адабиёти бадеӣ, асарҳои таърихӣ нисмие, ки дар ин давра бо ин забони шево ба вучуд омадаанд, дар ҳаёти мадании мардуми Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони Ғарбӣ, Ҳиндустони Шимолӣ ва биёёр мамлакатҳои Шарқи наздик роли муҳимро мебозид. Забони арабӣ фақат ба сифати забони адабиёти ҳаггӣ танҳо дар байни қисмати миқдоран ночизи табақаи ашроф, шоирону олимони дарбор ривоч ёфта буду ҳалос. Оммаи васеи аҳолии шаҳру деҳқадаҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Сиистон, Эрони Ғарбӣ бо забони модаринашон суҳбат мекарданд, суруду достонҳои қаҳрамонӣ эҷод мекарданд. Барои ҳамин, дар ҳаёти таърихӣ маданӣ ва адабии ҳалқҳои Эрон ва Осиёи Миёна нақши нисбатан муҳимро забоне

Балх, Ҳарот, Тус ва дигар вилоятҳои Мовароуннахр, Хуросон, Сиёстон аввалин эҷодкорони бузурги ин адабиёт – Дақиқӣ, Фирдавӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём ва дигарон дар арсаи адабиёти тоҷику форс ба дунё омадаанд.

Аз сарчашмаҳои илмӣ бармеояд, ки то давраи ҳучуми муғулҳо адабиёти форсизабон на дар ҳудуди Эрони Ғарбӣ, балки дар ҳудуди Мовароуннахр, Хуросон, Сиёстон, дар он ҷойҳое, ки асосгузорони адабиёти классикии тоҷику форс Рӯдакӣ, Фирдавӣ ва дигар ҳамзамонону пайравони онҳо зиндагӣ эҷод кардаанд, инкишоф ёфтааст. Бехуда Асади Тӯсӣ “луғати форс”-ашро (1065*66) “Луғати форсисони аҳли Балх, Мовароуннахр ва Хуросон” нагуфтааст.

Сайри таърихӣ забони тоҷикӣ. Забони адабӣ давраи дуру дарозро аз сар гузаронда, дар ин муддат зинаҳои муайянеро тай карда инкишоф ёфт ва дар асри IX-X шакл гирифт. Назму насири он давра хеле пешрафта, фонди луғавии забони қадима ва имрӯзаи моро ташиқ медеҳад. Асрҳои IX-X марҳалаи аввали тақомули забони адабӣ ба шумор меравад. Дар аҳди Сомониён забони тоҷикӣ ба мақоми давлатӣ ноил гардида буд. Рӯдакӣ тавассути ашъори худ забони адабиро сайқал дода, оиро ба ҷаҳониён муаррифӣ сохт. Дар асри XI аз сабаби болоравии кашмакашиҳои сиёсӣ забони адабӣ ҳалалдор мегардад, аммо баъди он (дар асри XII) хеле инкишоф меёбад. То ин замон адабиёти бадеӣ, асосан, тариқи назм ифода меёфт, акнун наsr низ босуръат пеш рафта гирифт. Дар асри XIII наsr ба назм баробар гашт. Қалмаву ибораҳои арабӣ ба забони адабӣ дохил шуда нависандагон ба суҳанпардозӣ шурӯъ карданд ва забони наsr хеле мураккаб шуд. Вале боз адибоне буданд, ки сабки соданависӣ ва оммафаҳми худро доштанд ва бо ин услуб асарҳои зиёде офаридаанд: «Тўтинома»-и Нахшабӣ, «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоқонӣ, «Баҳористон»-у «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ ва ғ. аз ҳамин қабиланд. «Таърихи Ҷувайнӣ», «Таърихи Вассоф», «Қалила ва Димна»-и Абӯмаолий ва ғ. аз қабилҳои асарҳои мураккабе буданд, ки хонандаи оддӣ аз ин асарҳо ҷавҳари хубе бардошта наметавонист ва чунин рамуз то замони Аҳмади Дониш давом карда омадааст... Арзиши суҳан дар китоби муқаддаси «Қуръон» ҳам ифода гашта, хитоб кардааст: «...аз Худо битарсед ва суҳан дуруст бигӯед!» Сураи «Азҳоб» «...ба бандагони ман биғӯ, ки бо якдигар бо бехтарин ваҷҳ суҳан биғӯянд...». Сураи «Бани Исроил» Саҳми Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар ташаккули забони тоҷикӣ-форсӣ хеле калон аст. Вай пайравӣ ва эътиқоди шоирону нависандагони замонро нисбати истифодаи забони арабӣ тағйир дод ва

дар арсаи ахлоқ ва сиёсату иҷтимоӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Абӯлфазли Байҳақӣ, «Зайн-ул-аҳбор»-и Маҳмуди Ғардизӣ, «Мутмал-ут-таворих ва-л-қисас»-и Абӯлҳасан Алӣ ибни Зайди Байҳақӣ, «Роҳат-ус-судур»-и Абӯ- 129Хайём, Умар. Рисолаи фалсафӣ. (тартума аз ғрабӣ, таҳия, таҳқиқ ва тавзеҳоти С. Сулаймонов), --Душанбе, 2000. -- С. 11. 130 бақри Ровандӣ дар таърих, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арузӣ, «Ҳалок-ус-сехр»-и Рашиди Ватвот дар адаб, «Асар-уттавхид»-и Мухаммад ибни Муннавар ва «Таъкират-ул-авлиё»-и Шайх Фаридуни Ағтор дар ирфон, «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тӯсӣ (асари энциклопедӣ), «Қалила ва Димна»-и Абӯлҳамиди Абӯлмаолий, «Самаки айёр»-и Фаромарз ибни Худодод, «Марзбоннома»-и Исфаҳад ибни Рустам ибни Шарвин, «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ, «Абумуслиминнома»-и Абутоҳири Тарсусӣ ва ғайра дар адабиёти бадеӣ. Яке аз манбаъҳои муҳим барои баррасии вазъи луғавии забон ва ҷиғунагии истилоҳоти он давра «Сӣсатнома»-и вазири номдори Салҷуқӣён Хоҷа Низомулмулк мебошад. Дар ин асар, ки бехтарин дастурамали сиёсии асрҳои миёна доир ба усулҳои давлатдорӣ ва идораи ҷомеа шинохта шудааст, муаллиф дар бораи мафҳумҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва ноҷаву истилоҳоти девонӣ маълумоти дақиқ додааст.

Луғат ва истилоҳоти «Сӣсатнома»-ро ба ҷанд даста тақсим кардан мумкин аст: 1. Вожа ва истилоҳоти ҳоси тоҷикӣ, ки бисёри онҳо дар осори муаллифони гузашта ба қор рафта аст, мисли: барзигар (деҳқон), гозур (шустагар), рӯйгар (мисгар), бунгоҳ (хазина, қароргоҳ), бозаргон (савдогар), сипахсолор, сарҳанг, қадҳудо, зиндонбон, ғулум, доруфурӯш, руфӯгар (дўзанда), қорез, бихишг, дўзах, ситамакор ва ғайра. 2. Луғату истилоҳоти марбут ба шугл ва қорҳои девонӣ, ки дар ҷамъи Хоҷа роиҷ будаанд ва ё сохта шудаанд, ба монанди: пардадор (дарбон), авон (маъмури ҳоким), рӯзбон (посбони даргоҳ), деҳмехтар(раиси деҳ), додқунанда (адолатпеша), дарафзин (тахт), ёнағӣён (лашқари бесарвар), ғулумони обдор, силоҳдор, шаробдор, ҷомадор, бистгонӣ (маоши бистрӯза), ҷомағӣ (либоспулии лашқариён), ганҷнома (номгӯи ганҷҳо), парвона (ҳукми подшоҳ, амру иҷозат), худкома (истибод, худсар) ва амсоли он. 131 3. Истеъмоли қалима ва истилоҳоти пешинӣён ба маънои нав, монанди: пазиро (истикбол гирифт), пӯшидагон (занон), дарпазируфтан (ухладор шудан). 4. Истилоҳот ва қалимаҳои сода ва мураккаби арабии марбут ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ки то ин замон истиқрор ёфта буданд: шаҳна (мутасаддии тартиботи шаҳр), волӣ (ҳокими

сиришт (ниход), колбуд (тан, бадан), меҳтарин (бузургтарин)на гайра. 128 Пас аз Беруниву Сино шогирдону донишмандони дигаре низ чунин роҳу равиши вожасозиро давом доданд. Аз ҷумлаи муваффақтарин давомдиҳандагони ин кор адибону олимони маъруф Носири Хусрав, Муҳаммади Ғазолӣ ва Афзалуддини Котсонӣ ба ҳисоб мраванд.

Осори ин донишмандон, саршор аз вожаву истилоҳот ва мафҳумҳои муштарак дар риштаи илмҳои ҷомеашиносӣ мебошанд. Бар хилофи Абурайҳони Берунӣ ва Ибни Сино (махсусан Берунӣ), ки барои хонандагони камшумор, яъне аҳли дониш ба забони тоҷикӣ асарҳо эҷод мекарданд, Носири Хусрав, ки мубаллиғи эътиқодоти исмоилӣ буд, ба тоҷикӣ меандешид ва барои хонандагони сершумор (яъне пайравони худ) ба забони модарии онҳо менавишт. 128 Сино, Абуалӣ. Хай ибни Яқзон. Ба эҳтимоми Ғулом Хусайн Фарманд. – Кобул, 1359/1971. – С. 89-94. 129 Носири Хусрав дар заминаи қорбурди лугату истилоҳоти иҷтимоӣ пайрави усули пешқадамони ин арса буд ва аз муқоисаи забони осори ӯ бо Ибни Сино дида мешавад, ки истилоҳот ва вожаву калимаҳои муштаракӣ бисёр доранд: орамида – сокин, омезиш – ихтилот, анбозӣ – ширкат, андар ёфтан – идрок, ангошта – фарз кардан, бахост – билирода, бўйданӣ – машмум, пазиро – қобил, ларварииш – тарбият, рӯянда – набот, раҳонииш – наҷот, зоииш – тавлид, шумор – адад, моя – модда, нигаранда – босира.

Анъанаҳои соданигорӣ ва ҷустуҷӯҳои эҷодгарона дар пайи баргузидани вожаҳои муносиб ва сохтани истилоҳоти нав мувофиқи тақозои пешрафтҳои иҷтимоию сиёсӣ ва иқтисодӣ фарҳангие, ки дар аҳди Сомониён оғоз гардида буд, чунон ки дидем, дар ибтидои салтанати нахустин сулолаҳои туркии ҳоким бар Мовароуннаҳр ва Хуросон – Ғазнавиён (999-1187) ва ибтидои ҳукумати Салҷуқиён (1040-1190) идома ёфт. Сабаб он буд, ки Салҷуқиён дар ибтидои аксарияти маъмуру қормандони дастгоҳи дарбори худро аз миёни мардуми Хуросон ва Мовароуннаҳр мегирифтанд ва ба қавли Саид Нафисӣ «қасоне ки дар дарбори Салҷуқиён роҳ ёфтанд, мардумони донишманд ва ё донишпарвар буданд. Амирулмулк Кундуӣ ба забони форсӣ рабати бисёр дошт, ба ҳамин ҷиҳат адаби форсӣ дар асри вай яке аз бехтарин адвор паймудааст». 129 Ҳамин алоқа ва таваҷҷуҳ буд, ки як силсила шохкориҳои адабиёти мансури тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ, дар ҳамин давра ба вучуд омад, аз қабилӣ «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус, «Сиёсатнома»-и маъруфи Хоча Низомулмулк, «Кимийи саодат»-и мазкур ва «Насихат-ул-мулк»-и Имом Муҳаммади Ғазолӣ

вилоят), хатиб, мухтасиб, хоҷибулбоб (дарбон), байтулмол (хизонаи давлат), зайъат (замини кишт), ибра (хироч), идрор (маош), мавочиб (музди гор), мунқад (фармонбардор), муставкаф (сарҳисобдор), тамарруд (саркашӣ, ошӯб), чарида (дафтари номҳо) ва ғайра. 5. Калима ва истилоҳоти туркие, ки дар ин давра вориди забони форсии дарӣ гардидаанд, монанди: вусок (хайма чодар), ятоқ (хифзу посбонӣ), қарочур (шампери саркач), вушок (чокар, ғулом), вушокбонӣ (сарчокар) ва чанди дигар.

Китоби дигаре, ки аз нуқтаи назари луғатсозӣ ва истилоҳшиносӣ сарчашмаи бебаҳост, «Таърихи Байҳақӣ» мебошад. Бидуни муҳобот ин асарро аз нигоҳи содагии баён, равоӣ ва равшании забон намунаи хуби насли форсии дариӣ он аҳд медонанд. 130 Муаллиф, ки худ дар забони тоҷикӣ он давр ҳукмгузор аст, бо маориф ва сиёсату иҷтимоӣ ва дар маҷмӯъ бо фарҳанги замони худ ошноии комил доштааст ва ин ҳама дар муҳтаво ва забони китоб хувайдост. Ӯ дар фанни дабири устоди мусаллам ва нуздаҳ сол саромади девони мушвиқӣ дарбори Ғазнавиён буд ва номаҳо, маншурҳо, дастуру фармонҳои дарбор бо ҳомаи тавоноӣ ва навиишта мешуд. Ҳагто китобе бо номи «Зиннат-ул-кутуб» дар боби расму русуми дабири ва одоби китобат ба ӯ мансуб медонанд. 131 Бинобар ин «Таърихи Байҳақӣ» гулчинест аз вожаву истилоҳоте, ки аз қадим то рӯзгори муаллиф маъруф будааст ва чунон ки расми донишмандони бузург аст, худро созанда ва му- 130 Низомулмулк. Сиёсатнома, – Душанбе, 1998. – С. 22. 131 Сомониён дар оинаи таърих дар ду ҷилд, (гурӯҳи муаллифон). – Ҳуҷанд, 1998, ҷ. 1. – С. 170. 132 алифи онҳо намендонад. Ӯ дар истилоҳсозӣ ва вожаофаринӣ шеваи устодони гузаштаи ин соҳа чун Абумансурӣ, Балъамӣ, Наршахӣ, Берунӣ, Ибни Сино, Носири Хусрав ва дигаронро пайравӣ кардааст. Вале азбаски дар китоб муаллиф аснод ва ахбори бисёрро аз арабӣ тарҷума кардааст, таъсири нахви арабӣ дар ин тарҷумаҳо эҳсос мешавад. Байҳақӣ дар интиҳоби калима ва истилоҳоти забон бештар аз ду услуб истифода кардааст: қорбурди калимаҳои зинда ва дигар тарҷумаи луғат ва истилоҳоти арабӣ тавассути вожаҳои мавҷуда, монанди: хирғох, гушоданнома (номаи сарбоз), гачгар (гачкор), шуморгир (муҳосиб), доҳӣ (хушёр, зирак), дабир, марзбон, ислаҳбуд, раҳӣ (чокар, банд), найзадор, осӣ (исёнгар), кушк (қаср), қорзор, хонадон, ҳазинадор, савганднома, дарбон, рӯйгар, ҳамдастон (ҳамкорон), лашкар, нафтандозон (қасоне, ки дар лашкар вазифаи оташ задани мавқеи душманонро доранд), солор ва амсоли он. Хулоса, таҳлилу баррасии осори донишмандони

ин давра аз лиҳози вожаҳои ва истилоҳофаринӣ нишон медиҳад, ки забони классикӣ тоҷикӣ барои баёни мафҳум ва матлабҳои гуногуни илмӣ имконият ва тавоноии кофӣ доштааст.

Савол ва супоришот

1. Маълумоти умумӣ дар бораи лексикаи забони асри IX-X диҳед?
2. Забони форсӣ ва забони дарӣ чи гуна тафовутӣ лексикӣ доранд?
3. Сайри таърихӣ забони тоҷикӣ то чи андоза дар тамаддуни башарӣ роли муҳимро мебозад?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. – Москва: Наука, 1988. – 305 с.
2. Герценберг Л. Г. Додиқудоев Р. Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 71 с.
3. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 147 с.
4. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 151 с.

МАШҒУЛОТИ АМАЛӢ

МАВЗӢИ 9

ҲИЗМАТҲОИ РУДАҚӢ ДАР ТАШАККУЛИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИКӢ

Нақшаи мавзӯ:

1. Маълумоти умумӣ дар бораи густириҳои забони тоҷикӣ
2. Нақши Рӯдақӣ дар рушду тақомули забони порсии дарӣ
3. Забони хушӯҳанги тоҷикӣ (форсӣ) ё дарӣ

Маълумоти умумӣ дар бораи густириҳои забони тоҷикӣ. Сомониён чунон заминаи кавии фарҳангӣ ва фазои мусонди илмие барпо кардаанд, ки шаҳрҳои Хоразму Самарқанд, Балху Хирот, Марву Нишопур ва махсусан пойтахти онҳо шаҳри Бухоро бузургтарин марказҳои илму фарҳанги замони худ гардида ва шоирону олимони ҷаҳоншумул, чун Рӯдақиву Фирдавсӣ ва Беруниву Буалӣ, Байҳақиву Носири Хисрав дар домани суннатҳои фарҳангии замони онҳо парварид ёфтанд. Онҳо қори тарҷума ва навиштани китобҳои мустақил ва асилро ба забони мо ба ҳаде вусъат доданд, ки давраи онҳоро барҳақ метавон на танҳо замони шуқофони назму наср, балки пурбортарин рӯзгори забони тоҷикӣ дарӣ аз нигоҳи вожаҳои ва

истилохофаринӣ номид. Хусусиятҳои хоси давраи оғозини рушди забони тоҷикӣ аз вижагиҳои зерин иборат аст. - Забони осори ин давра сода буда, дар он унсурҳои лаҳҷавӣ аз ғуйишҳои гуногуни забон фаровон дида мешавад, ки сипас ин хусусият пояи забони адабӣ ва навишториву илмӣи забони тоҷикӣ мегардад. Вожаву истилоҳоте мисли диндорон, тоҷдорон, деҳқонон, фарзонагон, хушёрон, корнома, шаҳриёр, дoston, доварӣ дар осори назмӣ ва насри давраи оғозин ба таври ғаёлол истифода мешуданд; 122 - бархе вожаҳо, таркибҳо ва истилоҳҳои ин давра минбаъд ҳамчун асоси истилоҳофаринии забон гардида, минбаъд ба таври ғаёлол дар асарҳои муаллифони даврҳои дигар истеъмол мегардиданд: шаҳр, шаҳрак, шаҳристон, хоста, паҳно, дарозо ва ғайра; - вожаву таркибҳои вожагонӣ ва истилоҳҳои ин давра асосан тоҷикии асл буда, вомгирӣ аз забонҳои дигар махсусан аз забони арабӣ ҳеле кам ва шумораи вожаҳои арабӣ аз лиҳози микдор камшумор буданд.

Маҳз дар давраи Сомониён барои густариши забони тоҷикӣ шаронги зарурӣ мӯҳайё мегардад. Пайдо шудани асарҳои насри илмӣи адабӣ дар ин давра барои инкишофи сохтори забонӣ ва ташаккули забони илму адаб мусоидат намуд. Дар ҳамин давра намоёндагони барҷастаи илму адабӣ ба монанди Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абӯлқосим Фирдавӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯрайҳон Берунӣ, Байҳақӣ, Носири Хусрав ва дигарон пайдо мешаванд. Дар асоси забони асарҳои онҳо усулҳои асосии ташаккули забони адабӣ таҳия мегарданд. Барои ҳамин табиист, ки ҳангоми коркарди меъёрҳои забони адабӣ баргари ба шайрону нависандагони Хуросону Фарорӯд, ҷанне сарзаминҳое, ки дар онҳо ташаккули ҳалқи тоҷик сураг мегирифт, дода шудааст. Маҳз дар Балху Бухоро ва Хитруту Тус дар асрҳои IX-X забони адабии тоҷикӣ ташаккул ёфт, ки минбаъд дар ҳаёти фарҳангии ҳалқҳои Осиёи Миёна, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон ва кишварҳои ҳамҷавори онҳо нақши барҷаста бозӣ кард. Бояд зикр кард, бузургтарин намоёндагони адабиёти тоҷикзабони давраи оғозин аз Хуросону Фарорӯз бархостанд.

Аз рӯи иттилои тақрири қадимтарини ба дасти мо расида «Лубоб-ул-алоб»-и (1221-1222) Муҳаммад Авфӣ аз 106 шойре, ки дар давраи Салҷуқӣён эҷод мекарданд, 68 нафари онҳо аз Хуросону Фарорӯд ва танҳо 16 нафар аз вилоятҳои ҷанубии Эрон бархоста буданд. 120 Ин иттилоот боз як бори дигар тасдиқи он фарзия аст, ки то ҳуҷуми 120 Бертелс Э.Е. Персидский - дари - таджикский, СЭ, 1950, №4. - С. 63. 123 муғул адабиёт ба забони тоҷикӣ бештар дар

сарзаминҳои Хуросону Фарорӯд, на дар сарзаминҳои Эрони ғарбӣ густариш ёфта будааст. Албатта пешрафтҳои нав ва рушду тақомули ринтаҳои гуногуни илм низ ба вожаву истилоҳоти мушаххас дошт, ки онҳоро ё аз манбаҳои гуногун пайдо кардан лозим буд ва ё ин ки муодили онҳо бояд сохта мешуд. Аз ин лиҳоз, муаллифон ва мутарҷимони насли дуюм, бо тавачҷуҳ ба хусусиятҳои хоси забони тоҷикӣ ба вожасозиву истилоҳофаринӣ пардохтанд. Дар ин давра ду асари аз нигоҳи мавзӯи таҳқиқи мо муҳим «Ат-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ (1029) ва «Донишнома»-и Ибни Сино (1023-1037) ба забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ба вуҷуд омад.

Рӯдакӣ ва фарҳангшиносии тоҷик
Рӯдакӣ ва фарҳангшиносии тоҷик

Фарҳангшиносии тоҷик дар таърихи забони тоҷикӣ собиқаи дерина ва намунаҳои барҷаста дорад. Фарҳангу луғатномаҳои фаровон, ки луғатшиносон ва фарҳангшиносии машҳур дар даврҳои гуногун таҳия ва таълиф кардаанд, ганҷинаи бебаҳои вожагонӣ забони тоҷикӣ маҳсуб гардида, то имрӯз қолаб ва шаклу гунаҳои муҳталифи қалимасозӣ ва истилоҳофаринии забон аз рӯи онҳо омӯхта мешавад. Дар ин фарҳанг ва луғатҳои гуногунҳадаф муаллифон тағйироту таҳаввулотӣ бахши вожагонӣ забон ва қалимаҳои навсохту тозаҷодӣ замони худро бо шарҳу тафсир сабт карда, барои нигоҳдошту тақмил ба ояндагон меҳос мондаанд. Фарҳангшиносии тоҷик буда, таҳлил ва баррасии ринтаи басо муҳими забоншиносии тоҷик буда, таҳлил ва баррасии онҳо яке аз василаҳои асосии пажӯҳиш ва таҳқиқи бахши вожагонӣ забон мебошад. Ҳадафи асосии ҷунин таҳқиқот таҳияи феҳристи мукаммали фарҳангҳои форсиву тоҷикӣ, тартиб додани маҷмӯи умумии барғаҳои ҳатгӣ ва қомпютери вожагон ва таркибҳои дар ин фарҳангҳо сабтшуда, баррасии илмӣи усулҳои фарҳангшиносии, таҳия ва наشري матни интиқодии фарҳангҳои пешин, бунёди як маркази умумии таҳқиқи муқоисавии фарҳангҳо ва ниҳоят дар асоси ин фарҳангҳо таҳия намудани як фарҳанги мукаммали вожагонӣ тамоми минтақаҳои интишори забон мебошад.

Муҳаққиқони забоншинос таърихи фарҳангшиносии форсиву тоҷикиро ба таври шартӣ ба марҳилаҳои пешазисломӣ ва баъдазисломӣ ҷудо менамоянд. Аз давраи пешазисломии фарҳангшиносии тоҷик ба ғайр аз ҷанд намуна аз фарҳангҳои тафсириву дузабона ва сезабона дигар осоре ба дасти мо нарасидааст, то дар асоси онҳо оид ба сатҳи фарҳангшиносии дар як давраи тақрибан якуним ҳазорсолаи таърихи забон ба таври муфассал қазоват намоём.

Замони авҷу густариши фарҳангшиносӣ ба давраи навини таърихи забон, ки бо номи форсии нав ё форсии дарӣ машҳур аст, рост мегардад ва дар таҳияи ин фарҳангҳо аз осори устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ба тариқи фаровон истифода шудааст. Одамушӯро бо эҷоди ашъори ҷаҳонгирш таъсири амиқе ба забон ва адабиёти дараҳои баъдӣ гузошт. Нақш ва мақоми ӯ дар рушду қамолоти забони модарӣ ва бунёди ҷаҳонгирш адабиёти ҷаҳонгиршӣ форсу тоҷик бемислу беназир аст, ки ин нуктаро тамоми маънаҳои ва сарчашмаҳои адабӣ таъкид кардаанд. Манбаъҳои адабӣ осори ӯро хеле зиёд нишон додаанд, вале аз ин осор ба дасти мо то ба имрӯз дар ҳудуди 1050 байт расидааст. Ҳамин осори боқимонда собит месозад, ки ӯ сарояндаи ахлоқи неки инсонӣ, тарғибгари илму дониш ва вассофи меҳанпарастиву одамдӯстӣ будааст. Дар шеърҳои ӯ мо намунаи аксарияти навъҳои адабиро мебинем. Содагӣ ва зебоии суҳану забон, камистеъмом будани вожаҳо ва калимаҳои арабӣ ва истифодаи калимаҳои ноби тоҷикӣ ҳоси услуб ва сабке мебошад, ки имрӯз бо номи сабки Рӯдакӣ машҳур аст.

Нақши Рӯдакӣ дар рушду тақомули забони порсии дарӣ.

Нақши Рӯдакӣ дар рушду тақомули забони порсии дарӣ хеле бузург аст. ӯ ва муосирони суҳанвараш забонро ба ҳаде сайқал доданд, ки то имрӯз илму пайдо карда, хеле кам тағйир ёфтааст. Ба иборати дигар маҳз осори безаволи Рӯдакиву Фирдавӣ ва Ҳамасроии онҳо боиси мондагории забони форсӣ - тоҷикӣ дар тӯли беш аз ҳазор сол шудааст. Ашъори Рӯдакӣ аз ҳамаи давраи оғози таърихи тоҷикӣ таваҷҷӯҳи фарҳангшиносон ва лугатнависонро ба худ ҷалб кардааст. Дар фарҳанги «Лугати Фурс», ки аввалин фарҳанги тафсирии забони тоҷикии ба дасти мо расида ва маҳфузмонда аст, намунаҳо аз ашъори Рӯдакӣ бо тафсири вожаҳо хеле зиёд воমেҳурд. Ин фарҳанг аз тарафи Абӯмансур Алӣ ибни Аҳмади Асадии Тӯсӣ дар соли 1085-и мелодӣ таълиф шудааст. Аҳамияти ин лугат дар он аст, ки вожаҳо ва таркибҳои забонро бо намунаи шеърҳои зиёда аз 100 нафар шоирони Мовароуннаҳр ва Ҳуросони шарқӣ дар қарни X- аввали қарни XI фаро гирифтааст. Ин фарҳанг аз ҷиҳати сохт ва таркиби лугавӣ ба фарҳангҳои баъдӣ тафсирии забони тоҷикӣ таъсири зиёде расондааст. Дар он аз ашъори Рӯдакӣ калимаҳои монанди сипор, хошнок бо намунаҳои шеърӣ дода шудааст. Дар фарҳангшиносии солҳои ахири тоҷикӣ метавон аз «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (соли чопаш 1969, дар 2 ҷилд) мисол овард, ки дар он намунаҳои ашъори Рӯдакӣ зиёд дида мешавад.

Хулоса, дар таърихи фарҳангшиносии тоҷик ва маҳсусан дар фарҳангшиносии тафсирии мо лугате пайдо карда наметавонем, ки муносибати онҳо аз осори гаронбаҳои устод Рӯдакӣ барои вожаҳои намунаҳои фарҳангҳои хеш шохиду намуна наоварда бошанд. Сайри муқтасар ба мундариҷаи фарҳангҳои тафсирии ин лугатҳо собит мешавад. Тавре ки маълум аст, аз асри XI сар карда ба забони форсӣ - тоҷикӣ қомусҳои сершуморе, аз қабилӣ «Лугати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Ҳусайни Инҷу, «Баҳори Аҷам» - и Рӯй-и-Ҷаҳонӣ Баҳор, «Фарҳангнома»-и Ҳусайни Вафой, «Фарҳанги Ҷаҳонӣ» - и Абдулрашиди Тоттавӣ, «Ғиёс-ул-лугот»-и Мухаммади Ғиёсуддин, «Ҷароғи ҳидоят»-и Алиқони Орзу, «Бурҳони қотеъ», «Шамс-ул -лугот» ва даҳҳо лугатномаҳои дигар таҳия ва тадвин шудааст. Устод Саид Нафисӣ дар мақолаи «Феҳристи фарҳангҳои форсӣ» 202 лугатро номбар кардааст, ки қисме аз онҳо то ба имрӯз нарасидааст. Дар «Лугатнома»-и Деҳхудо шумораи онҳо 250 китоб нишон дода шудааст.

Мухаққиқон ин давраро ба таври кулӣ ба ду марҳила - марҳилаи фарҳангшиносии минтақаи Ҳуросон (асрҳои X- XV) ва давраи лугатсозӣ дар сарзамини Ҳиндустон (садаҳои XVI- XIX) ҷудо кардаанд. Ба ин даврабандӣ бояд як марҳилаи дигар - марҳилаи фарҳангшиносии замони муосир (асрҳои XX-XXI) низ илова карда шавад, зеро дар ин марҳила дар таҳияи фарҳангҳои форсӣ тоҷикӣ, дар ҳақиқат, инқилобе рух дод ва маҳсусан таърибаи фарҳангшиносии дар Эрон Тоҷикистон бояд мавриди баррасии амиқии илмӣ қарор

гирад. Қадимтарин лугати тафсирии, ки то замони мо маҳфуз мондааст, «Лугати фурс»-и Асадии Тӯсӣ (асри XI) мебошад. «Лугати фурс» тафсири калимаҳои нодиреро, ки дар осори шоирони Осиёи Миёна ва қисми шарқии Ҳуросони асри X ва ибтидои асри XI воমেҳурд, фаро мегирад. Ин калимаҳо бо намунаҳо аз ашъори Рӯдакӣ, Дақикӣ, Фирдавӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ ва дигарон оварда шудаанд. Дар фарҳангҳои баъдина аз осори Ҳоконӣ, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон низ шохид оварда шудааст. Ба ин тарик, фарҳангҳо тадриҷан ташаққулу тақомул ёфта, забони тоҷикии форсиро дар тамоми қаламрави интишоии ин забон дар бар гирифтаанд. Метавон гуфт, ки фарҳангҳои то асри XV таълифшуда дар минтақаи Осиёи Миёна ва Ҳуросону Эрон илму мантиқии ҳамаи «Лугати фурс»-и Асадии Тӯсӣ мебошад.

Забони хушонагии тоҷикӣ (форсӣ) ё дарӣ. Забони хушонагии тоҷикӣ (форсӣ) ё дарӣ яке аз забонҳои қадиму муқтадирӣ дунёст.

Дар гузаштаи дур аҳли адаб онро забони шеър қаламдод кардаанд. Вале он натавон забони шеър, балки забони илм, сиёсат ва давлатдорӣ низ будааст. Барои он ки ин забони муктадир забони шеър, сиёсат ва давлатдорӣ шавад, саромадони миллат басте ранҷ бурдаанд. Яке аз онҳо ҷағузори адабиёти классикии форсизабонони дунӣ Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ аст. Дар замоне, ки мамлакат дар тасарруфи хилофати араб будо бо кинояи Фирдавсӣ «ҳама ном Бӯбақру Умар» мешуд (Чу бо тахт минбар баробар шавад, Ҳама ном Бӯбақру Умар шавад) ва аҳли адаб рӯ ба арабинависӣ ниҳода буданд, ин абаҷмард бо дастгирии шох Наср бинни Аҳмади Сомонӣ ва шеърӣ ноби хуросонӣ барои истиқлолияти забони меъриии тоҷикӣ мубориза бурд. Ҳамасронаш Абӯшақруи Балхӣ, Робияи Балхӣ, Муродӣ, Марвазӣ, Дақиқӣ ва дертар Абулқосими Фирдавсӣ бо «Шохнома»-и безаволаш дар таҳкимёбии истиқлолияти забони тоҷикӣ ҷоннисориҳо карданд. Ин буд, ки бо мурури вақт, забони тоҷикӣ доираи қорбурди забони арабиро танг кард.

Дар ҳамчун забони илм ташаққул ёфтани забони тоҷикӣ Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ бо осори худ «Донишнома» ва «Китоб-ат-тафҳим» нақши муҳим бозиданд. Дертар бо ин забон асарҳои зиёди илмӣ доир ба фалсафа, таърих, ҷуғрофия, риёзиёт, тиб... таълиф шуданд.

Вақте таърихи адабиёти тоҷикро (форс) сафҳагардонӣ мекунем, шохиди он мегардем, ки бо ин забони ноб дар тӯли таърихи дароз сафарнома ва қиссаву романҳои зиёде ба мисли «Сафарнома», «Калила ва Димна», «Синдбоднома», «Самаки айёр», «Абӯмуслимнома», «Марзбоннома», «Қисас-ул-анбиё», «Ҳазору як шаб», «Ҷавомеъ-ул-хикмат» ва лавомеъ-ул-ривоёт, «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва ғайра офарида шудаанд. Ҳарчанд қисмате аз онҳо асари тарҷумавианд, вале дар аксарияташон нафосат ва шеваи баёни тоҷикӣ нигоҳ дошта шудааст. Забони мо забони дарӣ низ номиди шудааст. Мисол: Зи шеърӣ дилкаши Ҳофиз касе бувад огоҳ, Ки лутфи табъу суҳан гуфтани дарӣ донд.

Дарӣ, яъне чӣ? Дарӣ аз вожаи «дар» – даргоҳ, дарбор таркиб ёфтааст. Дар даргоҳ ё дарбори шохонӣ амирон дар қадим бо забони мураттаби (меъри) тоҷикӣ харф мезадаанд. Ва осори назмиву насрӣ низ бо ҳамин забони мураттаб навишта мешуд, фармону қарорҳо доир мегардид. Мураттаб ба он маънӣ, ки бо салосати худ аз забони авом фарқ дошт. Биноан, он забонро забони дарӣ, яъне дарборӣ низ номиданд. Як ҳақиқати таърихиро ҳеч кас маҷоли инкор қардан

нақарад. Дар ҳудуди Мовароуннаҳру Хуросон, баъд аз давлатдорӣ ғолибонӣ то ибтидои садаи XX, забони тоҷикӣ (форсӣ) забони илму адаб ва давлатдорӣ буд, фармону қарорҳои зиммдорон аксар бо ин забон доир мегардиданд, таърих, ҷуғрофия, ҳандаса, нучум... бо ин забон навишта мешуд.

Ҳучуми мӯру малахвори чингизӣ ба Осиёи Марказӣ ва манотиқи дигар талафоти зиёди ҷонӣ ва моддиву маънавӣ дар пай дошт. Вале аз ҷониби онҳо шикаст дода шудани хилофати араб домани қорбурди забони тоҷикиро густурдаттар кард. Метавон гуфт, ки забони тоҷикӣ қонилан ба истиқлолият расид.

Аҳли теъмуриён давраи гул-гулшукуфии забон, адабиёт, илм ва фарҳанги тоҷикӣ буд. Хоссаган таърихшиногӣ, риёзиёт, ҳандаса ва номии ситорашиносӣ ҳеле рушд кард... Рӯзгор буд, баъзеҳо даъво доштанд, ки забони тоҷикӣ забони илм нест, наметавон бо ин забон таълифоти илмие анҷом дод. Ин фикри ғалат, ки навиштаи рӯйи яхро менамод, дар аҳди шӯравӣ пайдо шуда буд. Пӯшида нест, ки дар он аҳд забони русӣ забони ҳоким буд ва рисолаҳои илмӣ, бино ба талаби боло, бо забони русӣ дифоъ карда мешуданд... Забон ва миллати ҳоким рӯйи дороиҳои моддӣ ва маънавии миллатҳои тобест парда пӯшида буд. Аммо бо вучудӣ маҳдудияту масдудиятҳо, забони илмӣ тоҷикӣ аз тараққиёт бознамонд.

Савол ва ҷупоришом

1. Маълумоти умумӣ дар бораи гузариши забони тоҷикӣ диҳед?
2. Нақши Рӯдакӣ дар рушду тақомули забони порсии дарӣ то чи андоза мебошад?
3. Забони хушҳанги тоҷикӣ (форсӣ) ё дарӣ дар байни худ чи гуна тафозутҳо дорад?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Герценберг Л. Г. Додиҳудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 71 с.
2. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 147 с.
3. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 151 с.

МАШҒУЛОТИ АМАЛИ МАВЗӢИ 10 ТАҲЛИЛИ ЛИНГВИСТИИ «ҚОБУСНОМА» ВА «САФАРНОМА»

Нақшаи мавзӯ:

1. *Маълумоти мухтасар дар бораи “Қобуснома”*
2. *Маълумоти мухтасар дар бораи “Сафарнома”*
3. *Таҳқиқ ва тарҷиҳи “Сафарнома”*

Маълумоти мухтасар дар бораи “Қобуснома”. Қобуснома - Пандномаи Ҳусайнӣ Қайқубус асари ахлоқиву тарбиявӣ буда, дар таърихи адабиёти халқҳои тоҷикӣ форс ҷавидонӣ сабт шудааст. Қайқубус Гелоншоҳ ном писаре доштааст. Ӯ бо мақсади тарбияи фарзанди ғиромии худ ва ба роҳи неки зиндагӣ ҳидоят намудани вай дар сини 63-солагӣ ба навиштани насихатномае шурӯъ мекунад, ки бо номи «Қобуснома» машҳур аст. Қайқубус насихатномаи худро барои адои «шарти падарӣ» бо мақсади тарбияи фарзандонаш таълиф кардааст, вале он ба дастури ахлоқиву тарбиявӣ ва китоби бадеиву хондани ҳазорҳо одамон табдил ёфт ва номи муаллифашро дар таърихи адабиёту афкори педагогии халқҳои тоҷикӣ форс ҷавидонӣ сабт намуд. Инчунин Қайқубус ба моҳияти ақл дар ҳастии инсон диққати ҷиддӣ дода, онро сарчашмаи ҳамаи хислатҳои ҳамида медонад ва роли бузургии тарбияву меҳнатро дар тақомули ақли инсонӣ таъкид месозад. Чунон, ки шарҳи номи маъруфи шуравӣ Е.Э. Бертелс қайд карда буд, “Қобуснома” на ба забони адабии эронӣ, балки бо забони адабии сокинони каламрави Сомониён, яъне тоҷикон навишта шудааст.

Бо хуруфи имрӯзаи тоҷикӣ мунтахаби «Қобуснома» бори аввал соли 1968 аз тарафи адабиётшинос Девонақулов дар шакли китобчаи алоҳида тахти унвони “Насихатнома” нашр гардид. Ниҳоят бояд гуфт, ки ин асар бо номҳои гуногун аз қабилӣ «Насихатнома», «Панднома», «Андарзнома» ёд мешавад.

Насри гузаштаи тоҷикӣ форс ҳам ба мисли назми оламшумули он таърихи анъанаҳои шоистаеро дорост. Қобусномаи Ҳусайнӣ Қайқубус дар силки он дурдонаҳост, ки зиёда аз 900 сол пеш аз ин эҷод шуда, то имрӯз арзиши худро аз даст налӯдааст ва ҷилову дурраҳои пешинашро гӯм накардааст. Аз ин китоб, ки пур аз панду андарзҳои ҳақимонаву ҳикоятӣ саргузаштҳои ибратбахш иборат аст, чандин насл сабақи зиндагӣ омӯхта, дарси ахлоқу одоби ҳамида

гирфтаанд ва ба тарзи рӯзгордории гузаштагон шиносои пайдо карда, анъанаҳои неки онро давом додаанд.

Қобуснома аз 44 боб иборат буда, ҳар боби он ба яке аз масъалаҳои гуногуни ахлоқу одоб, расму оин, маишату рӯзгордорӣ, ошаву хонадори таҳсилу таълим, омӯзиши касбу ҳунар, санъату ҷароҳӣ, сиёсату идораи мамлакат ва дигар паҳлуҳои зиндагии инсон бахшида шудааст. Ҳусайнӣ Қайқубус пас аз бобҳои анъанавӣ, ки бо тақозои мафкураи ҳукмронӣ замони ӯ ҷанбаи динӣ доранд, аз боби панҷум сар карда, таваҷҷуҳи хонандаро ба шинохтани ҳақиқати падару модар ҷалб менамояд, аз фазилатҳои асосии инсон – нутқи саҳанварӣ ва некиву накукорӣ мулоҳизаҳо баён мекунад. Қайқубус баёнро аз моҳияти инсон шурӯъ намуда, дар бобҳои гуногун дар бораи таълиму фарзанд аз кудакӣ ҷавони то пирӣ ва аз омӯзиши илму нешаҳои гуногун, тадриҷан то ба дараҷаи ҳукмронии мамлакат расидани ӯ суҳан меонад. Дар Қобуснома Қайқубус пеш аз ҳама ба некиву накукорӣ диққат медиҳад ва инро аз фазилатҳои асосии инсон доништа, дар ҳар маврид талқин мекунад:

«Аммо неки аз сазовори неки дареғ мадор ва некимӯз бош... Ва бар неки кардан пушаймон мабош...» Дар бобҳои гуногуни «Қобуснома» муаллиф ҷоҳили, фиреб, худписандӣ, бадгӯӣ, кинаву бахшиш, рӯё ситам барин хислатҳои зиштро маҳкам намуда, дустӣю некукорӣ, ростиву ҷавонмардӣ, саховатмандӣ, фурутанӣ, беозорӣ ва дигар фазилатҳои ҳамидаи инсониро ситоиш ва талқин мекунад.

Гар бар сари моҳ барниҳи пояи тахт,
В-ар ҳамчу Сулаймон шавӣ аз давлату бахт.

Чун умри ту пухта гашт, барбанди рахт,
К-он мева, ки пухта шуд бифтад зи дарахт.

Бобҳои ҚОБУСНОМА

Дар манфиати сафар

Андар шинохтани ҳақиқати падару модар

Андар фуруштани ва афзунии ҳунар

Андар неки ҷустан дар суҳандони

Андар ёд кардани пандҳои Ҳусайнӣ одил

Андар тартиби тириву ҷавони

Андар ҳештандори ва тартиби хурдан ва оини он

Андар тартиби шароб хурдан ва шароити он

Андар меҳмони кардан ва меҳмон шудан ва шароити он

Андар маҳоз ва нардӯ шатранҷ ва шароити он

Андар шиқъ варзидан ва шароити он
 Андар оини гармоба рафтан
 Андар хуфтану осудан
 Андар шикор кардан
 Андар ҷавгон задан
 Андар қорзор кардан
 Андар оини ҷамъ кардани мол
 Андар амонат нигоҳ доштан
 Андар харидан ва шароити он
 Андар оини укубат кардан ва авф кардан
 Андар харидани асп
 Андар зан хостан
 Андар фарзанд парвардан ва оини он
 Андар оини дӯст гирифтан
 Андар андеша кардан аз душман
 Андар оини укубат кардан ва авф кардан
 Андар тапбилими ва фаххи
 Андар тичорат кардан
 Андар тартиби илми тиб
 Андар илми нучум ва хандаса
 Дар оини расми шоири
 Андар одоби хунегари
 Андар хидмат кардани подшоҳ
 Андар одоби надими кардан
 Андар оини котиб ва шароити котиби
 Андар шароити варзиши подшоҳ
 Андар расми сипахсолори
 Андар ош ва шартӣ подшоҳи
 Андар ошму расми деҳқони ва хар пеша ки дони
 Дар оини ҷавонмарди

Маълумоти мухтасар дар бораи “Сафарнома”.
 «САФАРНОМА» асари Носири Хисрав; зоҳиран нахустин аса- рест, ки дар адабиёти форс-тоҷик дар жанри сафарнома навишта шудааст. «Сафарнома» «кайдҳои хотироти сафари ҳафтасолаи Носири Хисравро (аз 5 март 1046 то 23 октябри 1052) дар бар мегирад. Вай дар муддати ин сафар 2220 фарсанг (17 ҳазор километр) масофaro тай намуда, шаҳру вилоятҳои мамлакатҳои Шарқи Миёнаю Наздик (Афғонистон, Эрон, Озарбойҷон, Осиёи Хурд, Сурия, Ҳироз, Миср, Яман, Тунис, Фаластин, Ироқ ва ғайра)-ро саёҳат намуда, ранҷу машаққати зиёде аз

сар гузаронидааст. Муаллиф дар «Сафарнома» аввал дар бораи индиганаш қабл аз мусофират мухтасар таваққуф намуда, баъд бевосита ба баёни хотироти айёми сафар мепардозад. «Сафарнома» сюжетӣ муайяну ягона надошта, асосан кайдҳои хотироти ҳаррузаи сафар, чизҳои ҷидду шундаи муаллифро дар бар гирифтааст. Маълумоту хотироти сафар дар асар мувофиқи тартиби санаҳои ба шаҳру вилоят расидани муаллиф пай ҳам ҷойгир карда шудаанд.

Дар «Сафарнома» доир ба шаҳру музофотҳои кишварҳои муқталиф, мавқеи ҷуғрофӣ, обу ҳаво, молу меваҳо, ободонӣ, роҳҳо, ҷойҳои ҷамъиятӣ, ёдгориҳои маданӣ, сохти давлатдорӣ, урфу одати халқҳои он мавзеоҳо маълумоти муҳим оварда шуда, мусоҳибаҳои муаллиф бо ула-мою удабӣ он сарзаминҳо тасвир шудааст (воҳӯрӣ бо шоирон Қатрон ва Абулғалон Маарӣ ва ғайра). Мушоҳидаҳои муаллиф ҳаққонӣ ва бегаразона баён гардидаанд. «Ва дар ин саргузашт он ҷӣ дида будам, ба ростӣ шарҳ додам.

Ва баъзе, ки бар ривоятҳо шундам, агар дар он ҷо хилофе бошад, хонандагон аз ин за-иф надонанд ва муахазату нақуҳиш накунанд» — навиштааст муаллиф дар хотимаи китоб. Забон ва тарзи баёни «Сафарнома» содда ва раvon аст. Услубу тарзи тасвири таассуроти сафари муаллиф ҷолиби диққат ва аз ҷиҳати бадеӣ диққасп аст. «Сафарнома» барои омӯхтани хусусиятҳои насри забони адабии тоҷик (форсии дарӣ) дар асри 11 аҳамияти калон дорад. Инчунин, ҳамчун асари ёддоштӣ «Сафарнома» барои муаррихон, бостоншиносон, географҳо, этнографҳо материали фаровоне медиҳад. Дар миёни найравони та-рикаи исмоилияи Бадахшон асаре бо номи «Сафарномаи Носири Хисрав» (баъди асри 15 аз тарафи муаллифони исмоилимазҳаб мураттаб гардидааст) маълум аст, ки аз «Сафарнома»-и аслии Носири Хисрав қомилан фарқ мекунад. «Сафарнома» ба забонҳои франсавӣ, англисӣ, русӣ ва ғайра тарҷума шуда, борҳо ба таъби расидааст.

Нашр: Носири Хисрав, Сафарнома, Душанбе, 1970. А. Алимардонов.

Таҳқиқ ва тарҷимаи “Сафарнома”. Асрҳои X-XI дар таърихи тамаддуни халқи форсу тоҷик марҳилаи нави эҳё хисобида мешавад. Зеро дар ин давра донишмандони беназир чун Абӯнаصري Форобӣ, Ибни Сино, Абӯрайхони Берунӣ, Имом Муҳаммад Ғазалӣ ва даҳҳо фозилони дигар ба арсаи таърих омаданд ва чун ситораҳои тобон дар осмони илму адаб дурахшиданд. Ҳақим Носири Хусрав аз зумраи чунин мутафаккирони бузург бо осори пурқимати фалсафӣ, мазҳабӣ ва ахлоқӣ барои ривочу равнақи илму адаб саҳми босазо гузоштааст.

Осори Носири Хусрав ба ҳаёи як мутафаккири барҷаста беш аз ҳазор сол мавриди баррасии дошишмандони олам қарор гирифта, оид ба ҳаёту фаъолият ва осори ӯ, махсусан «Сафарнома»-аш, таҳқиқоти пурарзиши бунёдӣ ба таъб расидааст. Дар мақолаи мазкур сабъ мешавад, ки таҳлили осори нависандагон, пажӯҳишгарону мутарҷимони арабизабон, ки дар китобҳои худ ба «Сафарнома»-и Носири Хусрав ишора кардаанд, ба назар расад. Ҳамчунин, тарҷумаҳои комили «Сафарнома» ва низ тарҷумаҳои бахшҳои аз он ба забони арабӣ, ки тавассути мутарҷимону муҳаккиқон дар ҷаҳони араб сурат гирифтааст, муаррифӣ мешаванд. «Сафарнома»-и Носири Хусрав тавассути се мутарҷим ба сурати комил ба забони арабӣ тарҷума гардидааст, ки ин тарҷумонҳо дуктур Яҳё Ҳашоб дар соли 1943м, дуктур Аҳмад Холид Бадалӣ дар соли 1983м ва дуктур Виктор ал-Кук мебошанд. Ҳамчунин, ҷаҳор мутарҷим низ бахшҳои аз «Сафарнома»-ро ба забони арабӣ баргардонидаанд, ки дар идомаи мақола ба муаррифии онҳо хоҳем пардохт.

Мутарҷимони арабӣ ба ду даста «Сафарнома»-и Носири Хусравро ба забони арабӣ тарҷума кардаанд. Гурӯҳи аввали мутарҷимон, танҳо бахше аз «Сафарнома»-ро тарҷума намуданд. Гурӯҳи дигар, матни комили онро ба забони арабӣ баргардониданд. А) Тарҷумаи қисмҳои ҷудогонаи «Сафарнома»-и Носири Хусрав, Дар ин бахш оид ба пажӯишгароне дар олами араб суҳан меравад, ки дар асару мақолаҳои худ бахшҳои ҷудогонаи «Сафарнома»-ро ба забони арабӣ тарҷума намуданд. 1. Муҳаммад Курд Алӣ. Яке аз донишмандони беназири араб, аввалин вазири Вазорати маориф ва илми Сурия, муассис ва аввалин раиси Академияи забони арабӣ дар Димишқ мебошад. Ӯ муаллифи беш аз сад мақолаву китобҳои илмӣ дар риштаи таҳқиқи забон ва адабиёти араб ба ҳисоб меравад. Маҳз Курд Алӣ аввалин шахсест, ки иқдоми тарҷумаи «Сафарнома»-и Носири Хусравро ба забони арабӣ пеша намудааст. Ӯ дар мақолаи шахрҳои аз баъзе Тасвири» («وصف») بعض حصن لشان مض حائن ص حصن و ضسو لشي ح ض

Носири Хусрав) бахше аз «Сафарнома»-ро, ки марбут ба Сурия аст, тарҷума кардааст ва дар маҷаллаи Академияи забони арабӣ дар Димишқ дар соли 1925 ба ҷоп расонидааст. 2. Бадетъ Муҳаммадҷамиъ.

Аз пажӯишгарони машҳури мисрӣ ба ҳисоб рафта, раиси Анҷумани забонҳои миллатҳои исломӣ дар Донишгоҳи Айнӯшамси Миср, ҳаҷмунин, устоди фаҳрии як қатор донишгоҳҳои бонуфузи араб дар шаҳрҳои Байруту Риёз буд. Ӯ мутахассиси забони форсӣ буда,

осораш низ ба муқоисаи асарҳои форсиву арабӣ ва тарҷумаи бархе аз асарҳои форсӣ ба забони арабӣ бахшида шудааст. Устод дар китоби худ бо номи «الحوادث في ماضي الحاضر» («Шоҳасарҳои адабиёти форсӣ») ба тарҷумаи осори чанд тан аз нависандагону шoirони форсӣ дар асри қадим аз ҷумлаи «Сафарнома»-и Носири Хусрав мепардозад ва номи Носири Хусравро ҳамчун «аллома» ёд мекунад [5, с. 220]. Дар ин асар ӯ аниқ аз шарҳи ҳоли ӯ маълумот медиҳад, сипас, дар хусуси осораш аз ҷумлаи «Сафарнома» тавзеҳотро менависад. Дар поёни муқаддимаи тарҷума ба аҳамияти китоби «Сафарнома» ишора намуда, сабаби тарҷума намудани асари мазкурро зикр мекунад. Ӯ ба равиши сода ва бидуни тақаллуф будани ин китоб ишора мекунад ва қайд мекунад, ки вижагии асосии ин китоб, пеш аз ҳама, сода навишта будани он мебошад, ки барои ҳонада қобили фаҳму дарк 119 аст.

Ҷамҷунин, зикр менамояд, ки дар китоби «Сафарнома» Носири Хусрав аз донишмандону файласуфон ва шoirони кишварҳои сифаркардааш суҳан ба миён меоварад, ки ин аҳамияти асарро боз ҳам пучанд мегардонад [5, с.221-222]. Аз ҷумлаи ин донишмандон Абулаълои Муаррӣ аст, ки Носири Хусрав дар Муарратуннуъмон бо ӯ мулоқот намуда, аз илму дониши вай ба шигифт омадааст ва дар китоби худ аз вай таърифу тамҷид намудааст. Сипас, Муҳаммадҷамии «Бахше аз «Сафарнома» -ро бо номи «Тасвири шаҳри Қоҳира» ва «Абулаълои Муаррӣ»-ро интиҳоб намуда, онро ба насри арабии тарума менамояд. 3. Абдуллоҳ Холидӣ, Талол Маъзуб аз донишмандони дубноӣ буда, пажӯҳишашон пурра ба асарҳои форсӣ бахшида шудааст. Абдуллоҳ Холидӣ ҳамроҳи профессор Талол Маъзуб дар китоби «*دقائق لشي لشاغف ح مقت*» (Ҷалиди забони форсӣ) ба шарҳи зиндагӣ, ифкор ва осори Носири Хусрав мепардозанд ва сипас, бахше аз китоби «Сафарнома»-ро ки дар хусуси Миср ва аҳолии сиёсии он кишвар аст ба забони арабии тарҷума менамоянд. Дар муқаддимаи ин китоб сабаби тарҷума намудани китоб ва арзишҳои асари мазкурро қайд менамоянд[9, с.120- 129]. Шоёни зикр аст, ки дар ин китоб устод Холидӣ ва Маъзуб ба шарҳи ҳол ва тарҷумаи осори дигар шoirони форсӣ, чун Аттот, Рӯдакӣ, Убайди Зоконӣ, Фирдавсӣ ва Маълони Румӣ пардохтаанд. 4. Ҷурҷ Халил Марвон. Ӯ яке аз пажӯҳишгарони номдори дубноӣ мебошад, ки ба Маҷхуртарин» (*لشي ح ضائق ولهمض س ل ل*) мебошад машғул форсӣ адабиёти ва забон таҳқиқи адабии адабиёти форсӣ) аз муҳимтарин осори вай аст. Ӯ дар ибтидои ин китоб муқтасар аз шарҳи ҳоли Носири Хусрав ва осори вай баён карда, сипас, қисмате

аз «Сафарнома»-ро, ки ба тасвири шахри Миср бахшида шудааст, ба насри арабӣ баргاردонида аст.

Вай дар муқаддимаи китоби худ Носири Хусравро бо ҳамроҳи Саъдӣ, Мавлоно Ҷалолиддин Румӣ, Ҳофиз, Хайём ва Аттот аз бузургони адаби форсӣ ном бурдааст, ки хотири таълифоти арзишмандашон дар заминаи инсоният ва ахлоқи инсонӣ дар ҷаҳон машхур шудаанд ва ба ҳамин далел намунае аз осори ин бузургони адаби форсиро барои тарҷума интихоб кардааст. Б) Тарҷумаҳои комили «Сафарнома» ба забони арабӣ. 1. Яхё Ҳашоб аз ҷумлаи мутарҷимин ва эроншиноси машхури мисрӣ ба шумор рафта, онд ба ҳаёту ғазолият ва осори Носири Хусрав, бахусус «Сафарнома»-и ӯ, таҳқиқоти зиёдеро ба анҷом расонидааст. ӯ рисолаи номзадиашро низ тахти унвони «Носири Хусрав ва сафарӣ ӯ ба Миср» дар Донишгоҳи Қоҳира Ҳимоя намулдааст. Китоби «Сафарнома»-ро бо ном «*منصور و حنا*» Ҳашоб ба тарҷума намулдааст. Дуктур Абдулваҳоб Аъзам дебочаи ҷаҳор саҳифае ба тарҷумаи Ҳашоб нигошта, дар ибтидо тавзеҳоте дар бораи сафарномаи Носири Хусрав пардохта аст. ӯ сипас, ба муаррифии «Сафарнома»-и Носири Хусрав пардохта аст. ӯ мутақид бар он аст, ки сафарномаи мазкур иттилооти бисёр муфиде оид ба Миср дар он даврон ба даст медиҳад, ки дар китобҳои таърихӣ ва сафарномаҳои дигар ишора нашудааст. Аъзам дар идома ба муаррифии тарҷумаи Ҳашоб ишора нашудааст. Аъзам дар идома ба китоб орзуи деринаи мисриҳо будааст.

Яхё Ҳашоб низ муқаддимаи сесаҳифагӣ барои китоби «Сафарнома» навиштааст. ӯ дар ин муқаддима мегӯяд, ки китоби «Сафарнома»-и Носири Хусрав аз қадимтарин ва муҳимтарин сафарномаҳоест, ки то кунун муҳимияти худро гум накардааст [8, с. 12-22]. Ҳамчунин, ин китоб аз аҳволи иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва адабии кишварҳои Араб ҷун, Миср, Сурия, Фаластин ва Арабистон суҳан мекунад, ки хонандаи ин китоб ҷунин иттилоотеро дар дигар китобҳои таърихӣ ва сафарномаҳо мушоҳида нахоҳад кард ва ин худ метавонад, сабаби тарҷумаи ин китоб тавассути Яхё Ҳашоб бошад. ӯ ягонаи форсинаҷӯи арабзабон аст, ки бештарин талошро дар заминаи таълиф ва тарҷумаи китобҳои Носири Хусрав кардааст. Тазаққур бояд дод, ки тарҷумаи арабии устод Ҳашоб яке аз бештарин тарҷуман «Сафарнома» дар ҷаҳони араб шинохта шудааст. 2. Виктор ал-Қук. Дуктур ал-Қук олими форсишиноси беҳамтои лубноӣ, соҳиби 40 китоб ва беш аз 100 мақола дар паҳӯи забон ва адабиёти форсӣ мебошад. Тӯли солҳо дар донишгоҳҳои бонуфузи дунё ғазолият

бурда, бо забонҳои форсӣ, паҳлавӣ, англисӣ, арабӣ, фаронсаӣ ва олимӣ мақолаҳои илмӣ таълиф намулдааст. ӯ мудири Маркази забон ва 120 адабиёти форсии донишгоҳи Рухулқудси шахри Лубнон буд. ӯ яке аз бештарин мутарҷимони «Сафарнома»-и Носири Хусрав доништа шудааст. 3. Аҳмад Ҳолиди Бадалӣ яке аз паҳӯишгарони машхури забон ва адабиёти форсӣ дар олами араб ба шумор меравад.

Рисолаи номзадиашро тахти унвони «Накши шеъри маҳабӣ дар таблиғоти маҳабии Эрон аз қарни панҷум то ҳафтуми ҳиҷрӣ» дар донишгоҳи Техрон Ҳимоя намулдааст. ӯ «Сафарнома»-и Н. Хусравро соли 1983 ба забони арабӣ пурра тарҷума намуда, дар шахри Риёз нашр намулдааст. Ҳамчунин, 22 саҳифа муқаддимае навишта аст ва дар он «Сафарнома»-и Носири Хусравро яке аз муҳимтарин манобеи таърихи кишварҳои исломӣ муаррифӣ кардааст. Б) Бозтоби «Сафарнома»-и Носири Хусрав дар китобҳои нависандагони арабизабон. Дар ин бахш ба муаррифӣ ва баррасии инъикоси «Сафарнома»-и Носири Хусрав дар китобҳои гуногуни нависандагони араб мепардозем ва сайё мекунем, то дидгоҳ ва назароти онҳоро дар бораи Носири Хусрав ва «Сафарнома»-аш истихроҷ кунем. 1. Аҳмад Рамазон Аҳмад, китоби «*مضائق لائل فضائل لائل*». Аҳмад Рамазон дар саҳифаҳои нахустини ин китоб ба сурати хулоса ба зиндагии Носири Хусрав ва анзoi сиёсio иҷтимоии асри вай маълумот додааст. Сипас, нависанда ба хоби Носири Хусрав, ки боиси сафарҳои ӯ гардидааст, ишора карда, осори вайро ба сурати хулоса баррасӣ кардааст. Рамазон Аҳмад дар идома оид ба тарҷумаҳои фаронсаӣ ва арабии ин китоб маълумот медиҳад. Нависанда дар идома ба зикри матолибе аз «Сафарнома» дар бораи васфи хушқолиии Ҳичоз, васфи меҳмониин халифа Фотими Миср, тасвири айвонҳову қасрҳои халифа Фотимӣ, васфи шаҳрҳои Ҳичоз, ҷазру мадди Халиҷи Форс мепардозад [6, с. 300]. Манобеи вай дар нигориши ин таълифоташ тарҷумаи арабии дуктур Яхё Ҳашоб ба шумор меравад. 2. Никола Зайд, китоби «*لشعشعش لائل*». Муаллиф дар саҳифаи 48 менависад, ки ин китоб дар бораи ҷаҳонгардони араб аст, вале ба далели аҳамияти «Сафарнома»-и Носири Хусрав саҳифоте ҷанд аз китобашро ба Носири Хусрав ва «Сафарнома»-и ӯ бахшидааст.

Нависанда пас аз шарҳи ҳол ва зиндагии Носири Хусрав ба «Сафарнома»-и ӯ ишора мекунад. Ва аз иттилооти фаровони «Сафарнома» суҳан меронад. Ҳамчунин, аз дидори Носири Хусрав бо Абулғазал Муарри суҳан ба миён меоварад ва дар бораи Фотимийн ва Ҳилофати онон бахс мекунад [1, с. 140]. Ва бахше аз «Сафарнома»-ро, ки марбут ба Миср аст, нақл мекунад. 3. Муҳаммад Ҳасан Зақӣ, китоби

«... دارين کتوب نавيساندا ماتوليберو دار بوراي «Сафарнома»-и Носири Хусрав зикр кардааст. Вай муътакид бар он аст, ки Носири Хусрав аҳамияти Мисрро ба далели вучуд доштани хилофати Фотимиён ва мазҳаби исмоилии ин кишвар медонад ва ҳамин аир боис гароиши Носири Хусрав ба мазҳаби исмоилӣ гардидааст. Лизо, ба ҳамян далел, Носири Хусрав мазҳаби исмоилиро наҷотбахши ҷаҳони Ислом доништа аст. Нависанда ба тавсифи дақиқи Носири Хусрав аз шаҳрҳои мухталиф ишора карда, «Сафарнома»-и ӯро манобеи муҳим ва асосӣ дар пажӯҳиши тамаддуни шарқи исломӣ дар қарни панҷуми ҳиҷрӣ доништа аст. Вай тавсифи Носири Хусрав аз Мисрро бехтарин ва муҳимтарин осор барои баррасии таърихи Миср пеш аз қаҳтиву хушқасбӣ, ки дар охири хилофати ал-Мустанасир рӯй додааст, медонад.

Муаллиф сабаби дақиқ тасвир намулдани ҳамаи ҳодисот, ки дар Миср шудааст, дар иқомати 4 солаи Носири Хусрав дар ин шаҳр медонад. Ҳамчунин, қайд мекунад, ки дар ин китоб ҳолати иҷтимоиву иқтисодӣ, сиёсӣву илмӣи нимаи қарни панҷуми ҳиҷрӣ хеле равшан зоҳир гардидааст [2, с. 180-193]. 4. Абдулазиз Солим, китоби «*الوقف لوقف*» (Нависанда дар ин китоб маълумоти мухтасаре дар бораи «Сафарнома»-и Носири Хусрав зикр кардааст ва бахше аз ин китобро, ки марбут ба вақфи Миср аст, аз тарҷумаи Яхё Ҳашоб нақл кардааст. 5. Хусайн Муҳаммадфаҳим китоби «*لرحالة*» (Нависанда дар фасли панҷуми ин китоб, ки дар бораи зикри таом ва меҳмонӣ аст, вақфи меҳмонии султони Мисрро аз тарҷумаи арабии Аҳмад Холиди Бадалӣ нақл мекунад ва номи ин фаслро «*خصيص و ضسو و ضضض ص*» гузоштааст. 6. Абдурахмон Ҳамидӣ, китоби «*اعمال الجغراليين لوقف*» (Нависанда дар ибтидои асар ба таври кӯтоҳ оид ба Носири Хусрав ва сафари ҳафтсолиинаи ӯ маълумоти мухтасаре медиҳад. Сипас, аз зикри тавзеҳоти дақиқи шоир ва манобеи бисёр муҳим будани асари ӯ ёдрас мешавад. 7. Никола Зайд, китоби «*لشخص ضضض ص*» (Нависанда дар китоби мазкур ба муаррифии Носири Хусрав ва «Сафарнома» мепардозад. Никола Зайд муътақид аст, ки тавсифҳои Носири Хусрав аз Байтулмақдас дақиқтарин тавсифҳои аст, ки аз рӯзгори қадим дар бораи ин шаҳр ба дастӣ мо омада расидааст. ӯ дар идома қайд мекунад; «Носири Хусрав аввалин шахсе аст, ки андозаҳои дақиқи масҷиди Аксоро сабт кардааст.» [1, с. 125] Г) Бозгӯи «Сафарнома»-и Носири Хусрав дар мақолаҳои пажӯҳишгарони араб. Дар бахши мазкур мақолаҳои ҷамъоварӣ гардидаанд, ки дар бораи «Сафарнома»-и Носири Хусрав аз тарафи

муҳаққиқони олами араб напир гардидааст ва назароти онҳо оид ба ин асар мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Ибтидо дар Нависанда «*تعلق متضضض ح ض ش ض ضض و ضضو لشقا ا ض ص*» (Нависанда) Мухлис Абдуллоҳ. 1. менависад, ки ҳадаф аз нигориши ин мақола тасҳеҳи тарҷумаи Маҳаммад Курдалӣ мебошад, ки бахше аз «Сафарнома»-и Носири Хусравро ба забони арабӣ тарҷума кардааст. Ин муҳаққиқ иштибоҳоти ин китобро аз иштибоҳоти нухтанависон ва ҳатоғии мутарҷимони фаронсавӣ доништа аст, ки мағни «Сафарнома»-ро аз форсӣ ба фарансавӣ тарҷума кардаанд. Вай сабаби тасҳеҳ кардани ин китобро дар саҳифаҳои баъдина гуфта гузаштааст. Аз ҷумла чунин ҳатоғӣ он аст, ки дар тарҷумаи Курдалӣ Абулаъло Муарӣ ҳамчун ҳокими Муарратнуъмон муаррифӣ шудааст, вале дар асл, ӯ ҳокими он ҷо будааст. Ҳамчунин, ғалатҳо дар исмҳои шаҳрҳои минтақаҳо ба назар мерасанд. Абдуллоҳ Мухлис дар бораи аҳамияти «Сафарнома» низ гуфта гузаштааст. ӯ қайд мекунад, ки ин «Сафарнома» нахустин сафарномае аст, ки тавассути як марди мусалмон дар бораи сарзаминҳои Шом нигошта шудааст. 2. Франческо Габриел мақолаи «*خصضضض لش ضضضض لش سل قضضضض*» (Нигорандаи ин мақола тавзеҳотеро, ки дар бораи Қоҳира ва тавсифҳои он дар «Сафарнома» омадааст, зикр менамояд. Инчунин, арзишҳои ин китобро дар мақолаи худ ёдрас мекунад. 3. Юсуф Баккор «*بيئالاقتضالا لصحبهالنا*» (Носири Хусрав дар бораи аҳамияти ин «Сафарнома» менависад, ки Носири Хусрав нахустин марди эронӣ аст, ки дар бораи Байтулмақдас дар китоби худ маълумот додааст. Вай ба диққати тавсифоти Носири Хусрав аз шаҳри Байтулмақдас ва масҷиди Аксо ишора кардааст ва сипас, ҳамаи манотиқи он, аз ҷумла бозорҳо, соҳтмонҳо, марказҳои адабии он ва ғайраро дар китобаш зикр намулдааст. 4. Яхё Ҳашоб, мақолаи «*خلول الناصتر لمتضر الاجر لالةالكتيبال بح*» (Дуктур Холид Бадалӣ, ки «Сафарнома»-и Носири Хусравро ба арабӣ баргardonидааст, эродхое ба тарҷумаи Яхё Ҳашоб ворид намулдааст. Аз ҷумла, Ҳашоб «Сафарнома»-и шоирро на аз забони форсӣ, балки аз забони фаронсавӣ ба забони арабӣ тарҷума намулда буд. Ҷавобан ба ин соли 1985 профессор Ҳашоб мақолаи ҷавобияро аз ҷоп мебарорад ва дар он ҳатоғиҳои тарҷумаи дуктур Бадалиро зикр мекунад. Аз ҷумлаи чунин ҳатоғиҳо мутобикат накардани тарҷумаи Бадалӣ бо китоби аслии форсӣ, ки тарҷумаи ӯ тафсирий аст, на тарҷумаи дақиқ. Ҳамчунин, иттилои кофӣ надоштани Бадалӣ аз ҳаёту ғайолият ва осори Носири Хусрав аст, ки ба қавли Ҳашоб, зулми азиме нисбати Носири Хусрав мебошад. 5. Ҳамд ал-Чассор, мақолаи «*لا لاقطه لالار ق لمتضر البقيةلناو لاج*» (Нависанда)

«...فاننا نجح» Пажӯҳишгари саудӣ, Узви фарҳангистони арабӣ дар Қоҳира ва Узви Академияи таҳқиқоти тамадуни исломии салтанати Уммон буд.

Вай дар ин мақола ба баррасии тарҷумаҳои арабии «Сафарнома», ки аз тарафи Хашоб дар донишгоҳи Қоҳира ва Бадалӣ дар донишгоҳи Риёз анҷом ёфтаанд, пардохтааст. Ҷассор дар ибтидои мақоли тарҷумаҳои Хашоб ва Бадалиро муаррифӣ намуда, сипас, нусхаҳои форсии «Сафарнома», ки ин ду мутарҷим аз он баҳравар будаанд, зикр менамояд. Дар идомаи мақола бо назари Бадалӣ, ки муътақиди он аст, ки Хашоб барои тарҷума нусхаи фаронсавиро истифода кардааст, на форсиро муҳолифат мекунад... Ҳамчунин, вучуд доштани ғалатҳо дар баёни бәрхе аз минтақаҳои ҷуғрофӣ ва номгузории онҳоро дар тарҷумаи Бадалӣ зикр менамояд [10, с. 85-92]. Ҳамд ал-Ҷассор дар 122 хулосаи мақолааш қайд мекунад, ки тарҷумаи Бадалӣ ниёз ба феҳрасти номгуӣ мақоноҳ дахл дорад ва иловаи феҳраст метавонад, арзиши тарҷумаро баландтар гардонад. 6. Сайфиддин ал- Қасир, мақолаи «الاصناف المثلثة لظرافة الفلّاح» «Нависанда дар ин мақола пас аз зикри муқаддимае дар бораи Носири Хусрав ба муаррифии «Сафарнома»-и вай мепардозад.

Ҳадафи аслии нависанда аз навиштани мақола баёни ҳодисоте аҷиб мебошад. Инчунин, мавсум қайд мекунад, ки китоби «Сафарнома» баёнгари диққати Носири Хусрав ва тавачҷуҳи ўст, ки қалъаҳо, ҳатто деворҳои шаҳро анъанаву одатҳои мардум хеле дақиқ баён шудаанд. 7. Рифъат Абдуллоҳ Сулаймон Хусайн «الوقائع المصرية في القرن السادس عشر» «Нигоранда дар ин мақола дар се фасл ба баррасии таъсири сафарномаҳо дар иртиботи байни миллатҳо пардохтааст. Вай ба баррасии сафарномаҳои эронӣ аз даврони қадим то муосир иқдом карда, ғайр аз «Сафарнома»-и Н. Хусрав, сафарномаҳои Маҳдӣ Ҳидоят, Сайфуддавла Султон Муҳаммад, Фарҳод Мирзо ва ғайраро зикр кардааст. Ў муътақид бар он аст, ки Носири Хусрав аввалин шахсе аст, ки номи «Сафарнома»-ро ба асари худ баргузидааст. Ҳамчунин, ин муҳаққиқи мисрӣ дидорҳои Носири Хусравро бо султони Миср, амири Ҷидда ва мардуми сарзаминҳои мухталиф, васфи марказҳои илмиву фарҳангӣ, масҷидҳову бозорҳо дар «Сафарнома» ишора кардааст. Нависандагони арабизабон, ки дар китобҳои худ ба тарҷумаи «Сафарнома»-и Носири Хусрав пардохтаанд, ё аз он ёдрас шудаанд, ё бештар аз тарҷумаи арабии Яхё Хашоб ва тарҷумаи фаронсавии Шефир баҳра бурдаанд. Ҳамин амр далели шӯҳрати тарҷумаи Яхё Хашоб гардидааст.

Муҳаққиқону нависандагони араб аз миёни осори Носир Хусрав тавачҷуҳи бештар маҳз ба «Сафарнома»-и ў доранд ва ин асарро манбаи бисёр муҳимме барои пажӯҳиши ҳолати иқтисодиву иҷтимоӣ, илмиву сиёсии қарни панҷуми ҳиҷрӣ дар ҷаҳони араб, бахусус Миср, медонанд. Аз ин рӯ, бисёре аз таҳқиқоти онҳо маҳз ба «Сафарнома»-и Носири Хусрав бахшида шудааст.

Савол ва ҷуворношот

1. *Маълумоти муҳтасар дар бораи “Қобуснома”*
2. *Маълумоти муҳтасар дар бораи “Сафарнома”*
3. *Таҳқиқ ва тарҷумаи “Сафарнома”*

Рӯйхати адабиётҳо

1. Мухторов 3. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 151 с.
2. https://pavom.ddz.tj/wp-content/uploads/2020/vestnik_2020_4_40.pdf

МАШҒУЛОТИ АМАЛӢ

Мавзӯи 11

Хусусиятҳои забони осори Ҷомӣ ва Фомӣ

Нақшаи мавзӯӣ:

1. *Фарҳанги осори Ҷомӣ*
2. *Қорбастии калимаҳои арабӣ ба дар фонди осори Ҷомӣ*
3. *Саҳми Алишер Навоӣ дар рушди забони тоҷикӣ*

“Фарҳанги осори Ҷомӣ” - аввалин луғати тафсирии муаллифиест (фарҳалги марбути осори як шоир ё нависанда), ки мувофиқи принсипҳои навини лексикографияи имрӯза таълиф шуда, ҷиҳатҳои муҳимми эҷодӣ ва захираи бои луғавии забони осори Ҷомиро шарҳу эзоҳ медиҳад. Таълифи Амон Нуров. «Фарҳанги осори Ҷомӣ» аз ду ҷилд (ҷилди 1, 1983; ҷилди 2, 1984) иборат буда, бештар аз 15 ҳазор калимаву ибораро фаро гирифтааст. Лексикаи азохшавандаи «Фарҳанги осори Ҷомӣ» ро калимаҳои умумихалқӣ, луғату ибораҳои дуворфаҳми маҷозӣ, киноявӣ, истиғоравӣ, идиоматикӣ, фразеологӣ, истилохоти таърихӣ, ҷуғрофӣ ва дигар соҳаҳои илм, инчунин зарбулмасалу мақолҳо, муаммоҳо, номҳои ашхоси таърихӣ ва ғайра ташкил медиҳанд. Фарҳанг на танҳо барои хонда фаҳмидани осори суҳанвари бузург Абдулраҳмони Ҷомӣ, дарк кардаи ҷаҳони маънаӣ ва эстетикӣи эҷодиёти сернаҳлуи ў ёри мерасонад, балки барои омӯхтани таърихи адабиёти бадеӣ, забон ва

воситаҳои гуногуни тасвир, ҷиҳатҳои муҳталифи вазн ва қофияи шеърӣ адабиёти классикӣ, санъатҳои ба худ хоси суҳани бадеӣ, услуби фардии шоир ва нависандаи алоҳида ҳарчониба мавриди истифода қарор мегирад. Дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» бештар маъно на тобишҳои хоси каллимаву ибораҳои эҷодии шоир тафсир шудаанд, ки одатан дар фарҳангҳои умумӣ пурра роҳ намеёбанд.

Дар паҳлуи каллимаҳо мансубияти онҳо ба ягон забон бо ихтисораҳои а.— араби, т.— туркӣ ва ҳ.— ҳиндӣ, инчунин шакли навишти араби онҳо омадааст. Дар охири ҷилди 2 феҳристи каллимаҳо ба алифбои арабиасоси тоҷикӣ (бо ишораи ҷилд ва саҳифаи китоб) оварда шудааст.

Қорбасти каллимаҳои арабӣ дар осори Ҷомӣ. Тоҷикон бо мурури замон дар хифзи забони арабӣ ҷунон мутабаҳхир гардиданд, ки худ ҳар гуна фарҳангҳо, лугатномаҳо, шарҳу тафсири Қуръон ва насабномаҳоро ба ин забон месохтанд, ҳадисҳо ҷамъоварӣ мекарданд, ба таълифи китобҳои сарфу наҳви арабӣ машғул мешуданд, ба ин забон осори манзуму масури дилписанд эҷод менамуданд. Аз он замони ғуғуҳот то ибтидои асри IX давраи дусадсолае гузашт, ки муаррихони муосир онро аз забони олими намоёни иронӣ равоншод Абдулҳусайн Зарринқуб «ду қарни сукут» номидаанд бад-ин маънӣ, ки дар ин давра қариб дар ағлаби соҳаҳои зиндагӣ, аз ҷумла ҳукуматдорӣ ва илму адаб, забони арабӣ роиҷ буд. Вале аз асри IX сар карда забони форсии тоҷикӣ охишта-охишта мавқеи худро дар ҷомеа ҷунон мустаҳкам намуд, ки дар асри X аллакай як силсилаи бузургеро аз аҳли калам ба вучуд овард, ки онҳо «Аҷам зинда карданд бад-ин порей». Дар баробари ин забони арабӣ ҷун забони Қуръону ҳадис ва шеърӣ баланд маҳбубияти худро аз даст навода, дар илму адаб, ҳоҳ назму ҳоҳ наср-баробар истифода мешуд. Гузаштагони мову шумо бо ин забон осори гаронбаҳое эҷод кардаанд, ки ба воситаи кутуби таъриху таълифоти илмиву тазкираҳои адабӣ қисме аз он то ба рӯзгори мо омада расидааст ва ниёз ба таҳқиқи баррасӣ дорад. Бояд гуфт, ки бо гузашти асрҳо майдони истифодаи забони форсии тоҷикӣ густурдатар шуд ва нуфузи он ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеаро фаро гирифт.

Баъзе муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки гуё мавқеи забони арабӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон дар асрҳои минбаъда сусту заиф гашта, он танҳо дар майдони дину мазҳаб истифода мегаشت ва дигар ба илму адаб роҳ намеёфт. Ин суҳанҳо ба воқеият мувофиқ нестанд. Яке аз маънаҳои муътамади таърихӣ адабӣ «Ятимат ад-даҳр»-и Абумансур ас-Саолӣ нишон медиҳад, ки дар асри X дар Хуросону

Мовароуннаҳр қариб 120 шоири арабизабон фароияти эҷодӣ мебуданд ва аз худ мероси назаррасе боқӣ гузоштаанд [3]. Мо медонем, ки пас аз асри X низ забони арабӣ дар эҷодиёти илмиву адабии Абӯалӣ ибни Сино, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Ибни Ямӣни Фарюмадӣ, Умари Хайём ва дигарон ҷои намоёне дошт. Охир дар ҳама қуруни гузашта касби илмҳои зарурӣ ва анъанавӣ бе донишҷуи забони арабӣ муҳол буд. Ин ғумонҳоро эҷодиёти бисёрҷанбаи олим, шоир, адиб ва мутафаккири шуҳратҳои тоҷик Мавлоно Нуриддин Абдулрахмони Ҷомӣ низ рад ва барканор месозад.

Забони арабӣ дар осори Мавлоно Абдулрахмони Ҷомӣ мавқеи намоёнеро ишғол менамояд ва ба ин ҳар муҳаққиқе, ки ба тадқиқи рӯзгор ва осори ӯ машғул шудааст, ҳатман таъкид менамояд. Барои норид шудан ба мавзӯи фарҳанги арабии Мавлоно киёфия аст, ки кас ба мероси манзуму мансури ӯ ошноӣ пайдо кунад. Дар натиҷа ӯ мефаҳмад, ки ин ҷи мавзӯи густурда, пахновар ва мураккабу серпахлӯе будааст. То ба ҳол касе ба омӯзиши пурраи ин масъала машғул нашудааст, гарчанде ба мавзӯи мазкур дар китобҳои таърихи адабиёт, масалан, «Таърихи адабиёт дар Ирон»-и Забихулло Сафо [4], дар китобҳои ба Ҷомӣ бахшидашудаи адабиётшиносии маъруфи тоҷик Аълоҳон Афсаҳзод, аз ҷумла «Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир» [1], «Ҷомӣ ном асарҳои олими иронӣ Алиасгар Ҳикмат» [5] ва ғайра. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки Мавлоно Ҷомӣ сарфу наҳви забони арабиро ханӯз дар ҳурдсолӣ нахуст аз падари худ Мавлоно Низомиддин Аҳмад таълим гирифта, сипас дар Ҳирот тавассути устодони донишманде ба мисли Мавлоно Ҷунайди Усулӣ, ки дар илми арабият моҳир буда ва дар он ҷанр шуҳрати тамоми доштааст, маърифати арабии худро тақмил додааст [7]. Дар қасидаи ҳасбиҳолӣ худ «Рашху болии би шарҳи ҳолин» Ҷомӣ хотирнишон менамояд, ки муқаддамоти улуми ибтидоияшро, аз ҷумла сарфу наҳви забони арабиро аз худ намулда, инчунин Қуръони маҷидро аз бар кардааст. Масалан, ӯ меғӯяд: [7, 7].

Даромадам пас аз он дар мақоми касби улум?
Муморисони фунуноро ғитода дар дунбол.

Зи наҳеён талабидам қавоъиди иъроб
Зи сарфиён шунавидам завобити иълол.

Пас аз ин хангоми таҳсил дар мадрасаи «Низомия»-и шаҳри Ҳирот ва баъдан дар Самарқанд ӯ улуми маонӣ, мантиқ, ҳикмати машшай, яъне фалсафаи пайравони Арасту, ҳикмати ишроқӣ, яъне фалсафаи пайравони Афлотун, илмҳои табиӣ, риёзиёт, илоҳиёт,

фикх, усул, хадис ва тафсириро фаро гирифта будааст. Маълум аст, ки аксари ин улум ба забони арабӣ таълим дода мешуд. Минбаъд худ Мавлоно Ҷомӣ як қатор асарҳои ғайрӣ ба забони арабӣ таълиф кардааст ва ё баъзе аз осори шоирон ва мутафаккирони барҷастаи арабро ба забони форсии тоҷикӣ тарҷума ва шарҳ намудааст. Масалан, Ҷомӣ қуллӣёти осори худро тартиб дода, муқаддимаи онро, ки «Тафсири «Фотиҳат ал-китоб» ном дорад, ба арабӣ таълиф намудааст. Ҳамчунин «Сарф ал-лосон» ном асари худро низ ба арабӣ дар шакли манзума навиштааст. Ба масъалаҳои сарфу наҳви арабӣ бахшидашудаи асари Мавлоно, ки бо номҳои «Фавоиди зийя», «ал-Фавоид аз-зийя фи шарҳ «ал-Кофия», «Шарҳи Ҷомӣ» ва ғайра машҳур аст, низ ба арабӣ таълиф ёфтааст. Ин асарро Ҷомӣ барои писараш Зиёуддин Юсуф дар шарҳи «ал-Кофия фи н-наҳв»-и Ибн ал - Ҳочиб (ваф. 645/1248) навиштааст ва ин охири асари қомилан анҷомёфтаи уст. Муаллиф дар он аввал ҷумлаҳои иборатҳои Ибн ал-Ҳочибро оварда, онҳоро шарҳ медиҳад ва аз онҳо натиҷаҳои судманд гирифта, гуфтори худро бо иқтибоси оятҳои ҳадисҳо ва ашъори арабӣ тақвият мебахшад. Қариб беш аз панҷсад сол аст, ки «ал-Фавоид аз-зийя» дар мадориси Осиёи Миёна, Қарқоз, Ирон, Ҳиндустон, Покистон, музофотҳои назди Волга китоби ҳатмии дарсӣ буда, дар кишварҳои арабӣ ҳаёз ҳам мавриди истифода аст [1, 130]. Қобили зикр аст, ки Ҷомӣ дар бораи сарфу наҳви забони арабӣ бо назми ба наср омехта рисолаи навиштааст, ки «Сарфи форсии манзум ва мансур» ном дорад. Баъзе асарҳои Ҷомӣ ё мансуб ба ӯ лугатномаҳои мемунад, ки дар он калимаву ибороти арабӣ ба тоҷикӣ шарҳ ёфтааст. Масалан, дар «Рисолаи таҷниси хат», ки худ як манзумааст, луғоти арабӣ ба тасхиф ва табдили аломати хатти маонии гуногун ҳосил менамояд [1, 138]. Дар рисолаи дигари мансуб ба Ҷомӣ мисраҳои тоқ шаш калимаи арабӣ ва мисраҳои ҷуфт ҳамина микдор калимаҳои форсӣ-тоҷикии тарҷумай онҳоро фаро мегирад ва бақия луғати лафз ба лафзи манзуми арабӣ ба форсии тоҷикӣ мебошад [1, 140]. Мавлоно Ҷомӣ якҷанд асар ба забони арабӣ дорад, ки иртиботи онҳо бо тасаввуф ва ирфон намоён аст. Ашъори тасаввуфӣ аз ибтидо маҳсусан ба шеъри маддохони дарбори шохонӣ сарватмандон зид меистод. Эҷодиёти мутафаккирони бузурги араб - Мухиоддин ибн ал-Арабӣ (1165-1240) ва Умар ибн ал-Фориз (1181-1235), ки ба Мавлоно Ҷомӣ таъсири амиқи худро гузоштаанд, мисоли равшани ин гуфта шуда метавонад. Ин асарназирии Мавлоно аз шоирон ва мутафаккирони мазҳури араб дар шарҳи тафсири баъзе аз осори онон аз тарафи ӯ маълум мегардад. Масалан, Мавлоно асар

дорад бо номи «Накл ан-нусус» ва ё «Накл ал-фусус», ки шарҳест бар асари машҳури фалсафию ирфонии Мухиоддин ибн ал-Арабӣ «Накл ал-фусус», ки онро худ аз асари бузургҳаҷми машҳураш «Фусус ал-ҳикм» мунтахаб сохтааст [6].

Асари Ҷомӣ «Накл ан-нусус» насри омехтаи тоҷикӣ ва арабӣ буда, дар он нақши нозуки «Накл ан-нусус» аз ҷумла масоили фалсафии ирфонӣ тавзеҳ дода мешавад. Дар ин ҷо бояд гуфт, ки Мавлоно асари асосии Ибн ал-Арабиро, ки «Фусус ал-ҳикм» ном дорад, бевосита ба арабӣ шарҳ дода, шарҳи дар баҳори соли 1461 ба охир расонидааст. Яке аз шарҳҳои меъруфе, ки Ҷомӣ навиштааст шарҳи қасидаи «Тоия» ё «Назм ас-сулук» ва ё «ат-Тоият ал-кубро»-и Ибн ал-Фориз аст, ки аз 760 байт иборат аст. Шарҳи Ҷомӣ ҳамаи ин қасидаро фаро нигирифта, танҳо қисмати аввали «Назм ас-сулук»-ро, ки «Назм ад-дурар» ном гирифтааст, шомил аст [8]. Сабаби шарҳи худро идома надодани Ҷомӣ маълум нест. Ба калами Абдулрахмони Ҷомӣ ҳамчунин рисолаи мавзунӣ «ал-Лавомъ» тааллуқ дорад, ки худ шарҳи «Қасидаи мимияи Ҳамрияи форизия» мебошад. Ин асар рисолаи ирфонӣ-фалсафӣ буда, дар он калимаву ибораҳои мураккаб ва ақволи рамзии ин қасидаи Абуҳафс Умар ибн ал-Фориз шарҳ тавзеҳ дода мешаванд. Асар аз 50 фасли хурд иборат аст ва ҳар як фаслиро муаллиф «ал-Ҷумъа» (ҷамъ «ал-Лавомъ») номидааст. Дар ин рисола аввал шарҳи қасидаи Ибн ал-Фориз оварда шуда, алфозу калимот ва ишораҳои он шарҳ тавзеҳ меёбад, баъд маънои он байт ба наср баён мегардад. Ва дар охири «ал-Ҷумъа» байти арабӣ дар қолаби рубой ба тоҷикӣ тарҷума карда мешавад. Ҳамчунин Мавлоно рисолаҳои хурде ба монанди «ар-Рисола фи-л-вучуд», «Таҳқиқ алмазоҳиб», ки бо номи «ад-Дуррат ал-фоҳира» машҳур аст, ба забони арабӣ таълиф кардааст [1, 131]. Мавлоно Абдулрахмони Ҷомӣ дар навиштани ашъори худ низ аз донишҳои амиқаш дар забони арабӣ ҳезе зиёд истифода бурдааст. Албатта, ҳамчун як шоири донишманд, ӯ дар абъоти рангини худ оғи қуръонӣ ва аҳодиси набавиро ба таври васеъ ба кор мебаррад. Дар баъзе ҳолатҳо бо ин сабаб ашъори ӯ ашъори Мавлонои Румиро мемунад. Дар девонҳои Абдулрахмони Ҷомӣ, ки дастраси мо гардидаанд, ягон ғазал, қитъа ё қасидае, ки қомилан бо забони арабӣ навишташуда бошад, ба назар нарасид. Лекин ибораҳо, мисраҳои ва байтҳои алоҳидаи арабӣ дар ашъори ӯ фаровон мушоҳида мешаванд. Чанд мисол аз «Қуллӣёти девони Ҷомӣ» меорем:

Субҳонака, ло илма лано илло мо

Алламта ва аҳаммта лано илҳомо
Моро бираҳон зи мову огоҳӣ деҳ
Аз сирри маъийате, ки дорӣ бо мо.

Фораҳти ва ло ҳабиба ли илло ант
Аҳбоб чушин кунанд? Аҳсант! Аҳсант!
Занн мебурдам, ки дар фироқам бикӯшӣ,
Валлоҳи мақад фаъалти мо кунту занант.

Қалби би сафои ҳаддикум мафтуну
Нутқи би сифоти қаддикум мавзуну
Аз ишқи шумо ҷунуни ман нест аҷаб
Антум Лайла, васийюкум Маҷнуну

Аз соҳати дил гарди риё руфтан бех
В-он гаҳ ғуҳари ҳамду сано суфтан бех
Лекин чу забони илм аз он кутӯҳ аст
Субҳонака ло илма лано гуфтан бех.

Ҷомӣ, абюи замон аз қавли ҳақ сумманду бужм
Номи эшон нест индаллоҳи ба ҷуз шарру-д-давоб
Гардани ғиммат бикаш аз рабқии тақлишон
В-арна афти оқибат аз манҳаҷи сидқу савоб
Дар биёбони «Саяҳидҳим» диҳад саргашта ҷон
Ҳар киро бошад дилели раҳ иза кона-л-ғуроб
Дар либоги дӯстӣ созанд кори душмани
Ҳасба-л-имкон воҷиб аст аз қайди ишон ичтиноб.
Шакли ишон шакли инсон, фиғлашон фиғли субоъ
Ҳум зи обун фи сиебин ав сиебун фи зиёб.

Дар миёни ашъори Ҷомӣ абёти дилчасбе ҳаст, ки онро шеъри муламмаъ ё ширу шакар меноманд. Яъне, як шеър ҳам мисраъ ва байтҳои арабӣ ва ҳам тоҷикӣ дорад. Вале овардани онҳо ва мисолҳои дигар маърузаро ба дарозо мекашад.

Баъзе аз муламмаоти Мавлоно Ҷомӣ дар мақолаи устоди донишманду муаллими гиримиқадрӣ мо Ҳасан Иброҳим ан-Накқош оварда шудааст [3].

Тадқиқи иавзӯи “Мақоми забони арабӣ дар эҷодиёти Мавлоно Ҷомӣ ва робитаи ӯ бо адабиёти араб” ҳеле серпахлуву пахновар аст ва омӯзиши алоҳидаеро тақозо мекунад. Умед аст, ки аз миёни арабшиносони

ҷишон муҳаққиқоне ба арсаи илм по мегузоранд, ки ҳаллу баррасии ин манзӯро ҷасуруна бар души худ мегиранд.

Саҳми Алишер Навоӣ дар рушди забони тоҷикӣ. Алишер Навоӣ бо асарҳои пурбори тоҷикӣ-форсии худ ба рушди адабиёти тоҷик ҳиссаи арзанда гузоштааст ва яке аз намоёндагони ин адабиёт ба шумор меравад. Ӯро ҳоло дар Тоҷикистон ба сифати ҳомии ғамхор ва шоири нуллисонанӣ эътироф ва эҳтиром мекунанд.

Ба таъбири суҳанвари бузурги Шарқ ва муҳаққиқи пурмаҳсули Садриддин Айний “хидматҳои Навоӣ дар роҳи рушди адабиёти тоҷик серҷабҳа” буда, онҳоро дар самтҳои зерин омӯхтан мумкин:

Алишер Навоӣ ва тарғиби адабиёти тоҷик.

Мероси ғанӣ ва рангоранги тоҷикии Алишер Навоӣ.

Аҳли илму адаби тоҷикро сарпарастӣ кардани Алишер Навоӣ.

Таъсири Алишер Навоӣ ба адабиёти тоҷик.

Алишер Навоӣ – тарҷумони адабиёти тоҷик.

Алишер Навоӣ забон ва адабиёти тоҷикро мукаммал медонист.

Мо инро дар асари “Муҳокамаат-ул-луғатайн”-и ӯ мушоҳида мекунем, ки ду забонро қиёсан таҳлил кардааст. Бинобар эътирофи худаш девони форсии машҳуре, ки ӯ мутолиа накарда бошад, кам мондааст. Ин шахсияти барҷаста, ки дар рӯҳияи адабиёти тоҷик парвариш ёфтааст, нахустин шеърҳои дар 3-4-солагӣ ёдкардаш ҳам, аввалин машҳури шеъриаш ҳам бо забони тоҷикӣ будааст. Ӯ дар синни панҷ-шаш солагӣ маснавии “Мантиқ-ут-тайр”-и шоири мутасаввиф Аттормо, ки ба 500 ҳазор байт наздик аст, аз ёд медонист.

Бинобар таъкиди ҳуди Навоӣ дар муддати беш аз сӣ сол шоирони тоҷик асарҳои худро назди ӯ оварда, маслиҳат мелурсиданд, таҳрир кардани намунаҳои эҷодиёти худро хоҳиш менамуданд. Ҳатто Абдурахмони Ҷомӣ ҳам ҳар чизе, ки нависад, нахуст ба Навоӣ нишон дода, маслиҳат мегирифт. Дар навбати худ Навоӣ низ ин корро мекард. Боз дар бисёр баҳсу мунозираҳои, ки оиди асарҳои шоирони форс-тоҷик сураг мегирифтанд, доварӣ карда, бурд намулдааст. Ба касидаи маснӯи машҳури Салмони Совачӣ ҷавоб навиштааст ва ба воситаи санъати тарсёе рубоӣ офаридааст.

Алишер Навоӣ барои рушди адабиёти туркии ўзбекӣ, муайян кардани мақоми ба худ ҳоси он бисёр ҳаракат намулдааст, барои ба туркӣ навиштан дигаронро даъват карда, сазо кӯшишҳои дар ин роҳ амалишавандаро дастгирӣ намуда, ҳуди ӯ намунаҳои барҷастаи бадеии ин адабиётро ба вучуд оварда, ба адабиёти форс-тоҷик ҳеч гоҳ бо ҷашми бегона нанигаристааст, баръакс онро ба сифати яке аз

беҳтарин адабиёти ҷаҳон эътироф карда, барои дар адабиёти туркӣ қорӣ кардани анъана ва таҷрибаҳои пешқадами он саъй намудааст. Осори намояндагони бузурги ин адабиёт, мисли Низомии Ғанҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Фаридулдин Ағтор, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҷалолуддини Балхӣи Румӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Абдурахмони Қомӣ барои ӯ намуна будааст. Таснифи шоирон дар «Маҳбӯб-ул-қулуб» аз эҷодиёти Ҳамаи намоёндагони машхури адабиёти форсӣ хабардор будани ӯро нишон медиҳад.

Маълум аст, Алишер Навоӣ, ки ҳанӯз аз 15-солагӣ ба сифати шоири зуллисонайн шинохта шуда буд, дар баробари забони туркӣи ӯзбекӣ ба забони форсии тоҷикӣ низ бо таҳаллуסי Фонӣ пурсамар эҷод намудааст. Сабаби якуми ба забони форсии тоҷикӣ эҷод кардани ӯ таъсири суҳанварони форс-тоҷик бошад, дуюмаш ин аст, ки дар асри XV мавқеи ҳукмронии забони форсӣ ба сифати забони расмӣ ва адабӣ буд, сеюм, гуфтан мумкин аст, ки бо забони форсӣ ҳам эҷод намуда, меҳост собит наояд, ки дар ин бобат низ тасаллут дорад. Шоир дар бораи ба ду забон асар навиштани худ ишора карда мегӯяд, ки гӯё дар бозори суҳан як тараф дӯкони шириниву як сӯ заргарӣ ифтиҳон намудааст:

Маъни ширину рангинам ба туркӣ беҳад аст,

Форсӣ ҳам лаълу дурӯҳи самин, гар бингарӣ.

Гӯё дар раста бозори суҳан бикишодам

Як тараф дӯкони қаннодиву як сӯ заргарӣ.

Навоӣ баъди тартиб додани “Ҳазоин-ул-маонӣ” солҳои 1495-1500 намунаҳои осори форсӣ-тоҷикиашро ҳам ҷамъоварӣ намуда, “Девони Фонӣ”-ро тартиб медиҳад. Он аз 552 ғазал, 1 мусаллас, 1 марсия-таркиббанд, 73 китъа, 72 рубоӣ, 16 таъриҳ, 9 луғз (чистон), 373 муаммо иборат аст. Аксарияти ғазалҳо тағаббӯҳое мебошанд, ки ба ашъори шоирони машхури форс-тоҷик баста шудаанд. Аз ҷумла, шоир ба 237 ғазали Ҳоча Ҳофиз, 52 ғазали Қомӣ, 33 ғазали Амир Хусрав, 25 ғазали Саъдӣ ва шоирони дигар тағаббӯъ кардааст. Навоӣ дар “Девони Фонӣ” ба ғазалҳои форсии худ тахти унвонҳои “Мухтареъ”, “Ихтироъ” сарлаҳа гузоштааст, ки микдори онҳо аз 50 адад беш аст. Мавҷудияти 7 нуҳсаи девони форсии Навоӣ нишондиҳандаи он аст, ки байни халқ васеъ паҳн шуда будааст.

Тағаббӯҳҳои Алишер Навоиро набояд ба он тарз фаҳмид, ки ӯ аз эҷодиёти салафони худ илҳом гирифта, тахти таъсири онҳо ғазалҳои монанд офарида бошад. Навоӣ ғазалҳои беҳтарини симоҳи пешқадами адабиёти форс-тоҷикро интиҳоб намуда, дар ҳамаи вазн,

қофия ва радиф мавзӯи баёнкардаи онҳоро идома медиҳад, бо нерӯи тафаккури амиқ ва салоҳияти шоирии потакорор паҳлуҳои нави мавзӯро қушодамедиҳад.

Ба ҷуз ин, Навоӣ бо забони форсии тоҷикӣ ду маҷмӯаи қасида ҳам тартиб додааст. Яке аз онҳо “Ситтаи зарурия” ном дошта, 6 қасидаро дар бар мегирад: 1. “Рӯҳ-ул-қудс” — 132 байт. 2. “Айн-ул-ҳид” — 106 байт. 3. “Ғуҳфат-ул-афкор” — 99 байт. 4. “Қут-ул-қулуб” — 120 байт. 5. “Минҳоч-ун-наҷот” — 138 байт. 6. “Насим-ул-хулд” — 129 байт. Маҷмӯаи қасидаҳои “Фусули арбаъа” бошад, аз 4 қасида иборат аст, ки ба фаслҳои сол бахшида шудаанд: 1. “Сарагон” — 71 байт. 2. “Ҳазон” — 33 байт. 3. “Баҳор” — 57 байт. 4. “Дай” — 70 байт. Дар назми классикии форс-тоҷик қасида мақоми баланд дошта, он мизони муҳими нишондиҳандаи салоҳияти шоир будааст. Қасида танҳо аз мадҳу санои шохону амалдорон иборат набуда, дар мавзӯҳои фалсафиву ирфонӣ, ахлоқиву таълими низ намунаҳои нодири жанри мазкур офарида шудаанд.

Дар “Ғуҳфат-ул-афкор”, ки дорои тафаккури амиқ ва тахайюли ӯзук мебошад, Навоӣ бинобар эътирофи Ҳамаи ҳамзамонони худ доди суҳан ва маъниро дода, фасоҳатро ба авҷи аъло расонидааст ва ин қасида қуллай баланди истеъдоди шоирӣ ӯ ва гавҳари киматбаҳои садафи шеъри форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Асари “Муфрадот” (Рисола дар бораи муаммо) соли 1485 таълиф гардида, онди назарияи муаммо мебошад. Ба сабаби он ки дар он услуб ва амалҳои гуногуни муаммо содда ва фаҳмо баён карда шудаанд, шухрати зиёд касб намудааст. Абдурахмони Қомӣ ба ин асар баҳои баланд дода, ба писараш Зиёвуддин Юсуф онро ба сифати китоби дарсӣ тавсия кардааст.

Мероси форсии Алишер Навоӣ аз ҷониби ҳамзамонони машхури ӯ мисли Абдурахмони Қомӣ, Абдуллоҳи Ҳотифӣ, Қамолуддини Биноӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Ғиёсиддини Хондамир, Фахрии Хиравӣ, Аҳлии Шерозӣ баланд арзёбӣ шудааст. Аз ҷумла, Абдурахмони Қомӣ дар хотимаи “Ҳафт авранг” ба истеъдод ва маҳорати Навоӣ баҳои баланд дода, таъкид мекунад, ки ӯ ба панҷаи Низомии Ғанҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ муносиб панҷа зада тавонист.

Ки гар будӣ он ҳам ба назми дарӣ,

Намондӣ мачоли суҳангустарӣ.

Ба мизони он назми муъҷазнизом

Низомӣ кӣ будио Хусрав қадом?

“Хамса”-и Алишер Навоӣ фақат пайравии салафҳо, таъсирпазирӣ аз онҳо ва қувваозмоя набуда, балки намунаи нави тақмилёфтӣи “Хамса”-ро ба майдони суҳан гузоштан ҳам буд.

Маълум аст, дар нимаи дувуми асри XV дар Ҳирот адабиёт, санъат, маданият, илму фан ривоч ёфт. Дар ин бобат саҳми Навоӣ ба сифати арбоби давлатӣ калон аст. Олимоне чун Мирхонд, Атоуллоҳи Ҳусайнӣ, Мавлоно Фасеҳиддин, Ҳусайн Воизӣ Кошӣфӣ, Абдураҳмон Самарқандӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Хондамир, шоироне мисли Мавлоно Осафӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Зайниддини Восифӣ, Абдуллоҳи Ҳотифӣ, котибоне чун Султоналии Машҳадӣ, расом ва наққошоне мисли Камолиддини Бехзод, Косим Алиӣ Чехрақушо, Шох Музаффар, Хоҷа Мираки Наққош, Мавлоно Мухаммади Исфаҳонӣ, созандагоне аз қабили Шохули Гиччакӣ, Абдулқодири Нойӣ, Ҳусайни Удӣ, Дарвеш Аҳмади Қонунӣ, табибоне мисли Абдулҳайтабӣ, Мавлоно Ҳаким, Дарवेशалии табиб, мунаҷҷимоне мисли Мавлоно Кавқабӣ, Хоҷа Авҳади Муставфӣ, Мухаммади Олим ва бисёр мутахассисони соҳаҳои дигар таҳти сарпарастии Навоӣ зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Чунончи, ӯ ба донишманди шەърияи мумтози Шарқ Атоуллоҳи Ҳусайнӣ хонаи ҳашаматнокеро аз ҷойи хушбоду ҳавои Ҳирот тухфа мекунад. Барои навиштани асари таърихӣ “Равзат-ус-сафо”, ки аз ҳафт ҷилд иборат аст, барои Мирхонд ҳам шароитро фароҳам месозад — хонаи хурдо, ки дорои китобхонаи калон буда, дар хонақоҳи “Халосия” ҷойгир шуда буд, бо асбоби навишт ҷихозонида, ба ихтиёри ин муаррихи забардаст

мегузорад. Садриддин Айний дар тадқиқоти ба Алишери Навоӣ бахшидаи худ 46 асарро ном ба ном зикр мекунад, ки бо ташаббуси ин шоири бузург офарида ва ба ӯ бахшида шудаанд. Танҳо Ҷомӣ бинобар илтимоси Навоӣ 6 бахшида ба ӯ 27 асар навиштааст. Дар ин бобат худӣ ӯ дар муқаддимаи ин асарҳояш таъкид мекунад.

Алишер Навоӣ аз устодони суҳанвари пешин дарси маҳорат омӯхта, дурдонаҳои нотакрори бадеӣ офаридааст. Бо шурӯъ аз ҳамзамонҳояш, мисли Давлатшоҳи Самарқандӣ, Мавлоно Осафӣ, Камолиддини Биноӣ, Зайниддини Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Абдуллоҳи Ҳотифӣ, Аҳлии Шерозӣ, ҳаммаи шоирони асрҳои баъдӣ аз ин шоири бузург дарси маҳорат омӯхтанд, ба ӯ пайравӣ намуда, ба ду забон эҷод карда, анъанаи зулассонайноро ривоч доданд. Шоирони муҳити адабии Самарқанд, Бухоро, Хева, Кӯканд, Хучанд, аз ҷумла, Навоиро ба худ устод ва дар роҳи эҷод раҳнамо доништаанд. Ба назар мрасад, ки то Навоӣ ва дар замони ӯ эҷодкорони ўзбек таҳти таъсири

шоирони тоҷик ба забони форсии тоҷикӣ ҳам асар эҷод карда бошанд, нае аз Навоӣ бо таъсири ӯ байни шоирони тоҷик туркиғӯйҳо пайдо шудаанд. Онҳо ба бисёр ғазалҳои Навоӣ татаббуъ навишта, муҳаммасҳо бастанд. Аксарияти ин шоирон ба ду забон девон ҳам тартиб додаанд. Аз ин рӯ, онҳо ба таври ҳаққонӣ намоёндагони ду адабиёт ба шумор мераванд.

Алишер Навоӣ натавонӣ шоири сермахсул ва забардаст мебошад, балки инсонии донишманд, нозуктаб ва адабиётшиноси сахтгир ҳам буд. Таъкираи “Маҷолис-ун-нафоис”-и ӯ, ки ба сифати адабиётшинос ба муҳити адабии асри XV ва намоёндагони он баҳо додани муаллифро дар худ инъикос намудааст ва айни замон дар бораи тараққиёти жанрҳо низ маълумот медиҳад, ба таъбири Садриддин Айний «бо вучуди ба ҷибони ўзбекӣ навишта шудан, манбаи асосии таърихи адабиёти тоҷик дар асри XV низ мебошад». Дар асари мазкур, ки аз муқаддима ва 8 қисм иборат аст, муаллиф дар бораи 459 нафар шоири пеш аз худ гузашта, бо ӯ дар як давр зиста ва ҷавон (39 нафари онҳо ба забони туркӣ эҷод кардаанд) маълумот дода, аз ашъори машҳур ва муқаммалӣ онҳо иқтибос меорад. Баҳоҳои муҳтасари Навоӣ моҳият ва самтҳои асосии эҷодиёти ин 6 шоирро муайян менамояд. Асосан, ба воситаи “Маҷолис-ун-нафоис” расида омадани маълумотҳо дар бораи аксарияти ин шоирон қимати онро ба сифати манбаи адабӣ мсафзояд. Барои ҳамин ҳам, асари мазкур танҳо дар асри XVI се маротиба ба форсӣ тартума шудааст. “Маҷолис-ун-нафоис” ба таъкираҳои баъдӣ таъсири калон гузошт.

Алишери Навоӣ аз он ки дар таъкираи “Маҷолис-ун-нафоис” дар бораи бисёр шоирони форс-тоҷик маълумот ва ба эҷодиёти онҳо баҳо дода, дар пандномаи “Маҳбуб-ул-қулӯб” ҳаммаи шоирони машҳури то замони худ гузаштаи таърихи адабиёти форс-тоҷикро бинобар самти эҷодиашон тасниф карда, дар бобати ҳаёт ва эҷодиёти Ҷомӣ таҳти унвони “Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин” асари махсус навишта, дар таъкираи “Насоим-ул-муҳаббат”, достонҳои “Хамса” ва як қатор асарҳои дигари худ ба эҷодиёти суҳанварони забардасти форс-тоҷик мисли Абулқосими Фирдавӣ, Ҳаким Санӣ, Низомии Ганҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Фаридудини Аттор, Ҷалолуддини Балхӣ Румӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Маҳмуди Шабистарӣ, Мавлоно Ашраф, Ҳочуи Кирмонӣ, Камолӣ Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ муносибат баён кардааст, дар адабиётшиносии форс-тоҷик ҳам мавқеи ба худ хос дорад. Алишер Навоӣ яке аз тарҷумонҳои ўзбеки адабиёти форс-тоҷик ҳам ба

шумор меравад. Тарҷумаи осори Абдурахмони Ҷомиро дар замони худ айнан ӯ оғоз ниҳода буд. Бо мақсади туркзабониро ҳам баҳраи кӯдак аз таърихи “Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ул-қудс”, ки бо пешниҳоди худ Навоӣ солҳои 1476-1478 аз ҷониби устод ва дӯсти Ҷомӣ дар бобати ҳаёт ва фаъолияти шайхону валиён навишта шудааст, ба забони туркӣ баргарадонида онро ният мекунад. Дар ҷараёни тарҷума зикри 154 машоҳиди ҳинд, турк ва форс илова мешавад, дар натиҷа дар “Нафаҳот-ул-унс” дар бораи 616 нафар шайх-ул-машоҳид маълумот дода шуда бошад, дар “Насоим-ул-муҳаббат” микдори онҳо ба 770 нафар мерасад. Ҳамчунин, ӯ “Чил ҳадис”-и Ҷомиро низ, ки аз талқини назми ҷил ҳадиси оид ба одоби ахлоқ иборат аст, бо рисолияти устоди худ бо номи “Арбаин” тарҷума мекунад.

Маълум мешавад, ки хидматҳои Алишер Навоӣ барои рушди адабиёти форс-тоҷик назаррас аст. Бинобар мероси форсии ӯ донишмандони ду халқ мисли Садриддин Айнӣ, Абдурауфи Фитрат, Ҳамид Сулаймон, Абдулганӣ Мирзоев, Шоислом Шомӯхамедов, Эргашалӣ Шодиев, Содирхон Эркинов, Ботир Валихӯҷаев, Раҳмонкул Оразбеков, Ёқубҷон Исмоков, Аҳмад Абдуллоев, Наҷмиддин Комилов, Абдусалом Абдуқодилов, Алишер Шомӯхамедов ба ин ӯн дараҷа тадқиқот бурда бошанд ҳам, ин мероси бузург дар ҳолати яқлукхӣ омӯхта, ба таври бояду шояд арзёбӣ нагардидааст.

Савол ва супоришот

1. “Фарҳанги осори Ҷомӣ” чи гуна асар аст?
2. Қорбасти қалмаҳои арабӣ дар осори то чи андоза истифода шудааст?
3. Саҳми Алишер Навоӣ дар рушди забони тоҷикӣ то кадом дараҷа муҳим мебошад?

Рӯйхати адабиётҳо

1. <https://www.osiyoavviro.ij/index.php/mavodhoi-ibni/maqolaho/item/877-ma-omi-zaboni-arab-dar-e-odijoti-abdurga-moni-om>
2. Герценберг Л. Г. Додиҳудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 71 с.
3. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. – Душанбе: УДТ, 1978. – 147 с.
4. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 151 с.

МАШҶУЛОТИ АМАЛӢ

МАВЗӢИ 12

ЗАБONI АДАБИИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ МАОРИФПАРВАРӢ

Нақшаи мавзӯ:

1. *Забони тоҷикӣ ва маорифпарварӣ*
 2. *Ҷараёни таърихӣ забони тоҷикӣ дар давраи маорифпарварон*
 3. *Хусусиятҳои ба худ хоси забони давраи маорифпарварӣ*
 4. *Забони тоҷикӣ ва маорифпарварӣ. Забони тоҷикӣ ва маорифпарварӣ*
- Дар нимаи дууми асри XIX забони тоҷикӣ ба сабаҳои дигаргунӣ сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ иҷтимоӣ ва зери таъсири фарҳанги ғарбӣ бо ҷаҳонбинии нави сиёсӣ иҷтимоӣ-ҷаҳонбинии маорифпарварӣ рӯбарӯ гардид. Дигаргунӣҳои иқтисодӣ фарҳангӣ дар ҷомеа ба истилоҳ ва ҳамроҳшавии Осиёи Миёна бо империяи Россия саҳт иртибот дошт. Сиёсати кӯтоҳназаронаи амирони мангит, кишмакшиҳои феодалони маҳаллӣ аморати Бухоро дар сатҳи иқтисодӣ фарҳангӣ кишварҳои зироати осӣ қарор дода буд. Табиист, ки ҷунин давлати дарбори фарсуда ва кишвари поропорашудаи ақибмонда наметавонист дар муқобили давлати нерӯманди Россия истодагӣ кунад. Бинобар ин дере нагузашта (1867) ин аморат тобеи Россия гардид.

Вуруди маҳсулоти саноатии нав, рафтуомади ҳайатҳои сиёсӣ ва иҷтимоии Россия ба аморат ва баръакс, нуфузи тамаддуни ҷаҳони пешрафта, паҳнии ғояҳои исоҳоталабӣ ва таҷдудҳои кишварҳои ҳамсоя, маҳсусан Туркия ва Эрон, ки то ин давра як силсила исоҳотро дар заминаи қорҳои идорӣ, низоми ва фарҳангӣ амалӣ карда буданд, кам-кам сукути мутлақӣ фазои сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии аморатро дарҳам шикаст ва тоҷиконро каму беш бо 145 пешрафтҳои ғиғифтовари моддӣ маънавии ҷаҳони муосир ошно сохт. Дар натиҷа, дар афкори иҷтимоии мардуми тоҷик низ андешаҳои тозаии маорифпарварӣ ва истилоҳотҳои ибтидоиро падид овард. Зери таъсири бевоситаи маорифпарварии Россия дар Осиёи Миёна ҳам ҷараёни маорифпарварӣ пайдо мешавад. Ҷаҳонбинии маорифпарварӣ ба забони тоҷикӣ ва рушди густариши он таъсири хеле бузург дошт. Саромати ҷунин андешаварони таҷдудҳои бузургтарин шахсияти сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии он давра Аҳмад Маҳдуми Доғиш (1827-1897) буд. Истеъдоди зотӣ, зеҳни қунҷқову таҳлилгари олимона, тафаккури мантиқӣ ва доғиши васеъ ба ӯ имкон дод, ки пеш аз муосиронаш имтиёзоти пешрафтҳои илмӣ муҳим ва аҳамияти таҳаввулоти сиёсӣ иҷтимоӣ навро дарк наояд ва бо таасуф

нависад, ки «сабаб чист, ки хама донишу фарханг махсуси ҳукамон Фаранг шуда? Иллат чӣ, ки хама доноёни мо гарангу данг». 144 Андешаҳои пешқадами Дониш дар он замон як гурӯҳ ҷавонони ватанпараст ва равшанфиро тоҳти таъсир қарор дод ва онҳо чи дар зиндагии иҷтимоӣ ва чи дар ғайрияти илмиву адабии худ дар андешаи бозсозии низоми маорифу фарханг афта буданд. Авомили сиёсӣ ва иҷтимоиву фархангӣ дар сарнавишти забон низ бе таъсир намонд ва мучиби оғози марҳилаи дигар дар инкишофи забон ва таркиби вожагон ва истилоҳоти он гардид. Пеш аз ҳама бояд хотирнишон кард, ки аз ҳамин давра сар карда забон ба тадриҷ аз инҳисори муншаву мирзоён ва масҷиду дабирхонаҳо берун омада, бо забони ҷурии мардум наздик шуда ва унсурҳои сода ва бетақаллуфӣ он дар нигришҳои адибону нависандагон роҳ ёфт. Сабку услуби нависандагӣ ва тарзи тахрир низ дигаргун шуд. Аз ин ҷиҳат забони ин марҳилаҳо халқии пайванд ва даврони «гузариш аз забони адабии классикӣ 144Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоъ», ду китоб. (Мухаррирони масъул Р. Ҳодизода, А. Девоначулов). – Душанбе, 1988, китоби 1. – С. 16. 146 ба забони адабии ҳозираи тоҷик» 145 меғунд ва маҳз дар ҳамин давра, ба назари мо заминаи таҳаввулотӣ ояндаи забони тоҷикӣ муосир тарҳрезӣ гардид. Як даста олимон Фозилони ин давра дар осори илмӣ худ ҳамаи вожа ва истилоҳотро ба кор мебарданд, ки дар забон таърихи тӯлонӣ доштанд. Вале дар насли иҷтимоии худ ба тадриҷ аз суҳанпардозӣ ва шеваи муншавӣ даст мекашиданд.

Дастаи дуввум муаллифони ҷавонтаре буданд, ки бо сабки сода, забони ба ғаҳми мардум наздик асар эҷод мекард ва вожау таркибҳои мафҳумҳои навро дар шакли тарҷума ва ё сурати асл бебоқтар ба кор мебарданд. Бузургтарин намоёнҳои шеваи нахуст Аҳмади Дониш аст. Ӯ ба гумони мо, охири намоёнҳои олимони энциклопедист ба мафҳум ва меъёрҳои классикӣ таърихи забони мо мебошад. Бинобар ин омӯзиши вожа ва истилоҳоти осори ин донишманд барои баррасии забони тоҷикӣ ин давра аҳамияти маҳсус дорад. Вожа ва истилоҳҳои ба кор бурдаи ӯро метавон ба чанд даста тақсим кард: динӣ, фалсафӣ, бадеӣ, таърихӣ ва луғотӣ тозабориди камшумори сиёсӣ ва иҷтимоӣ. Мафҳум ва истилоҳоти динӣ, ки дар ин сарзамин собиқаи ҳазорсола доштанд, ба ҳамаи шакли қадимӣ дар осори Аҳмади Дониш низ сабт гардидаанд, аз қабилҳои масҷид, мадраса, шариат, меҳроб, муаззин, азон, расул, ислом, ғаҳеҳ, дарс, қозӣ, намоз, мубоина, қофир, мушрик.

Ҷараёни таърихи забони тоҷикӣ дар давраи маорифпарварон. Муаллиф илова бар истифодаи вожаҳои арабӣ, тоҷикӣ насли худро ба шеваи баъзе нависандагонӣ гузашта бо ҷумла ва ибораҳои арабӣ аз Қуръони маҷид ва ҳадисҳои орастааст. Аксарияти вожаҳои истилоҳоти осори Дониш ҳам ҳамаи вожаҳои арабианд, ки то замони ӯ дар забон маълум ва маъмул шуда буданд, ба монанди таҳсил, мансаб, ҳақим, илм, олим, ноиб, толиб, мамлакат, мансаб, раис, вазир, таназул, мулк, халқ, сафир, давлат, мамлакат, мансаб, раис, вазир, 145Сабзаев С. М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар, – Душанбе, 1991, – С. 5. 147 маъмур, ашроф, аъён, мулозим, ҳуқуқ, вилоят, маҷлис, маориф, раъият ва ғайра. Дар насли илмӣ низ Дониш дар пайи ҷустуҷӯ ба истилоҳосозӣ нест.

Ӯ дар ин арса пайраи мутафаккирони гузашта, аз қабилҳои Насирадини Тусист ва ҳамаи шева ва ҳамаи қалимаву истилоҳоти арабиро, ки дар байни аҳли савод мафҳум ва маъмул гашта буданд, ба кор бурдааст. Дар байни ин вожаҳои истилоҳоти низ мавҷуд аст, ки ҳоси забони тоҷикӣ Мовароуннахр ва таркиби иҷтимоии аҳолии он мебошад, монанди маҳдум, домолло, хоҷа, тура, бек ва чанде дигар. Илова бар вожаҳои ҳоси арабӣ дар осори Дониш истилоҳот ва ибораҳои «дутақиб», яъне истилоҳоти мураккабе, ки як баҳши он арабӣ ва як қисми он тоҷикӣ мебошад, зиёд ба ҷашм мерасад. Онҳо истилоҳоте ҳастанд, ки зодаи муҳити сиёсӣ ва иҷтимоии аморати Бухоро мебошанд ва ба таври яқини гуфта наметавонем, ки кадоме онҳо сохтани ҷурии дониш аст ва кадоме онҳо аз мардум ва ё муаллифони дигар гирифта шудаанд, монанди: аминона, давлатхона, ҳазина, мамлакатдорӣ, сараскар, вазоратхона, табрикнома, аҳднома, муҳандисхона ва ғайра. Вале имтиёзи Дониш дар он аст, ки сабку услуби насли ӯ аз орошҳои маснуии лафзӣ ва тақаллуфоти сачъсозии ночоҳ, ки баъди асри XIV дар насли сиёсӣ ва иҷтимоӣ ривҷ гирифта буд, озодтар аст ва матолиб мафҳуми равшантар: «Маро ору нанг меояд, ки ба як нуқари ӯ муқобил шавам.

Ман агар саворӣ қунам рост болои Москва меарам. Ин суҳан аз он ҷиҳат гуфт, ки давлати Русро ҳамчун ҳукамони давлати Мовароуннахр эътиқод карда буд ва бар онҳо ҷун ғалаба намуд, гумон кард, ки ба уруси низ ғалаба бошад. 146 Аммо вақте ки аз баҳҳои фалсафӣ ва таҳлилҳои илмӣ фароғат ҳосил карда суҳан аз бадеӣ ва умуман эҳсоси отиға ба 146Аҳмади Дониш. Рисола ва муҳтасаре аз таърихи салотини хонадони мангития. – Душанбе, 1992. – С. 22-23. 148

миён меояд, мебинем, ки Дониш нависандаест барҷаста, дорои сабки солим ва забони ғайӣ ва равони шоирона.

Аз бомлоди забони тоҷикӣ огоҳиӣ комил дорад ва вожаву истилоҳоти ноби онро дар нигоришноӣ худ истифода мебарад, аз қабилӣ хунар, офаридгор, пеша, пешовар, дабир, дабистон, донишманд, лашкар, дарбор, доноён (ҳакимон, олимон), кимйе, сарбоз, сарҳанг, дудмон, ҷонишин, ҳумоюн, шахзода, бўзина ва ғайра. Замоне дар ҷустуҷӯи лугат ва истилоҳҳои лозим, ба шеваи нависандагони пеш аз худ ба забони зиндаи муҳити худ рӯй меоварад ва вожаҳо ва истилоҳоти мурраваҷи рӯзро, ки ҳоси забони аҳди ӯ мебошанд, мегирад, монанди тўпхонадор, сарбозхона, тўпчихона, танҳо (маош), саркор, муздур, мардикор ва амсоли он: Пас аз истилои Осиёи Миёна аз тарафи Русия ба тадриҷ вожа ва истилоҳоти русӣ ва аз тариқи он истилоҳоти байналмилалӣ интишор ёфтаанд, ки дар забони тоҷикӣ вожаҳои ҳаммаъно барои баёни онҳо мавҷуд набуд. Бинобар урфи маъмули забонҳо дар ҷунин ҳолат каллимаву истилоҳоти бегона дар ду шакл ба забони расмӣ ва муҳовара ворид мешаванд, дар шакли тарҷума ва ё ба сурати забони асл.

Дониш барои баёни ҷунин мафҳуму истилоҳоти навомади иҷтимоӣ – сиёсӣ ва техникӣ пеш аз ҳама вожа ва таркиботеро истифода кардааст, ки бар асоси имконоти табии вожаофаринӣ ва истилоҳсозии забон сохта шудаанд, ҷун рӯзнома, корхона, корфармо, аробаи оташӣ, аробаи оҳанӣ ва амсоли он. Дар ҷои дигар тарҷумаи озод ва ё тахтуллафзии ҷунин лугатро ба кор мебарад, ба монанди роҳи оҳан, вазири кулл ва монанди он: Ва агар аз ин ду роҳ вожа ва ё таркиби муносиб пайдо накард, дар он сурат онҳоро дар шакли забони асл, бо муурооти савтиёт ва талаффузи забони тоҷикӣ ба кор мебарад, монанди губернот (губернатор), газит (газета), фаврик (фабрика), телеграф, пуштахона (почта), импиротур (император), азбук (азбука, алифбо), закун (закон, қонун): 149 Ҳукумати ҷандсадсолаи хонадонҳои туркиву узбекӣ дар ҳоки Фарорӯд дар забон низ таъсири худро гузошта буд ва як силсила каллимаҳои узбекӣ ба вожаҳои муғуливу туркӣ дар ин забон илова шуд. Ин луғот бештар марбути умуми идории Мангитиён буданд ва Дониш онҳоро ба ҳамон шакли муравваҷи асли худ ба кор бурдааст.

Аз муосирони Аҳмади Дониш ва аз ҷумла пайравони роҳу равиши ҷум, ки таълифоташ аз нитҳои мавзӯи мавриди баҳс ҷолиб аст, Мирзо Абдулазими Сомӣ (1838-1907) мебошад. Сомӣ аз ҷумлаи шахсони саршӯнос ва босаводи замони худ буд. Осори мансур ва манзуми боқимондаи ӯ, ба монанди «Тухфаи шохӣ», «Таърихи

салотини манғития», «Даҳмаи шохон», «Рисолаи иншо» ё «Манозир-ул-иншо» ва «Миръот-ул-хаёл» (маҷмӯаи ашъор) гувоҳи онанд, ки Сомӣ дар таърих, сиёсат, адабиёт ва фанни дабири соҳибназар буда, дастӣ тавоно доштааст. Шеваи таҳрири ӯ ҳамон сабки аънавии таърихнигории асри XIX мебошад. Аммо таркиби луғавии забони осори таърихӣ аз нуқтаи назари истилоҳшиносӣ, махсусан истилоҳоти идорӣ ҷолиб мебошад. Сомӣ солҳо дар хизмати дастгоҳу дарбори ҳокимони алоҳида ва дарбори амири Бухоро буд ва бо истилоҳоти идорӣ ва маъмурии он давлат ошноӣ комил дошт ва дар «Таърихи салотини манғития»-и худ унвону мансабҳо, номи ақвом ва қабилӣ сержумори узбек, ки акнун баъзеи онҳо аз хотирҳо фаромӯш шудаанд ва истилоҳоти иқтисодӣ ва иҷтимоие, ки то Инкилоби ба ном Бухоро (1920) дар ҳукумати амирони охири Бухоро ҷорӣ буданд, овардааст, монанди номи унвонҳо ва мансабу вазифаҳо: атолик, кушбегӣ, девонбегӣ, иннок, туксабо, урок, парвонаҷӣ ва ғайра. Вожаву истилоҳоти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва маъмурий: тумон, закотҷӣ, танҳо, амонпулӣ ё пули амон, аминана... Пайравони роҳи дуюм дар интиҳоби вожагон ва корбурди истилоҳот адибон ва равшанфикрони ҷавонтаре буданд, ба монанди Мирзо Сирочиддини Ҳаким, Тошқоҷа Асирӣ, Саид 150 Аҳмади Сиддиқӣ, Маҳмудхоҷа Бехбудӣ, Абдурауфи Фитрат, устод Айнӣ, Абдулвоҳиди Мунзим ва ҷанде дигар, ки дар охири асри XIX ва оғози садаи XX ба майдони адабиёт ва арсаи сиёсат по гузоштаанд. Зимнан бояд гуфт, ки аз байни ин даста дертар шахсиятҳои барҷастаи ҷамъиятӣ ва пешвоёни забон ва адабиёти муосири тоҷик бархостанд, ки онҳоро барҳақ метавон нахустин истилоҳсозон дар забони тоҷикии асри XX низ номид. Наояндагони роҳи дувум, аз ҷумла мирзо Сироч дар ривоч додани вожаву истилоҳоти нав ҳам бо роҳи тарҷумаи тоҷикӣ ва ҳам бо роҳи тафсиру ташреҳ нақши сазоворе доранд. Дар шакли тарҷума бо истифода аз вожаю истилоҳоти дар ихтиёр дошта, бидуни таваҷҷуҳ ба ин, ки луғот арабӣ, тоҷикӣ ва ё дутаркиба ҳастанд: ҳаллоҷии панбакашӣ, ҷароғи барқ, ширкат, тиҷоратхона, роҳи оҳан, истгоҳ, истибод, мошини зеризаминӣ (метро), мошини мусаад (лифт), тамаддун, мағоза, акси мутаҳҳарик (кино), ҷаъбаи аккосӣ (фотоаппарат), қачоқчиғарӣ, гумрук, миллатпараст, кунсулхона, кушодаҳат, назмия, баладия, адлия, нақша, маҷалла, ҷумхурий, истиқлол, машрута, ҷамъият, фидой, вазъи инкилобӣ ва ғайра. Дар шакли тарҷума ва ташреҳ, яъне муаллиф вожаву истилоҳот ва таркиботи бегонаро оварда, сипас онро тарҷума мекунад: Ҳукумати куллӣ, яъне Ҷинирол Губирнатур, истгоҳ, яъне

вокал, паспорт яъне тазкира, сараскар, яъне нозири ҳарбия, гранд ҳутел, яъне меҳмонхонаи бузург, музахона, яъне антиқхона, войски начальник (войсковой начальник), яъне райси қулун, исқалоду анбор ва ғайра. Ба ҷуз аз «Ҷуҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироч дар ин давра (1910-1920) китобҳои дигаре низ ба ин шева навишта шуд ва ҷони осори Абдуллоҳи Фитрат (1884-1973) «Мунозара», «Баёноти сайёҳи хиндӣ», «Таърихи ислом», «Роҳбари наҷот», «Оила» дар Боку, Туркия, Петроград ва Самарқанд аз он ҷумла мебошанд.

Дар онҳо акнун вожагони анъанавии тоҷикиву арабӣ дар паҳлуи калимаҳои нави худсоخت ва моделшуда чун, маданият, матбаа, ҷарида, ҷадид, машрута, навираст, роҳи оҳан, аробаи оташӣ (поезд), рӯзнома ва исти- 151 лоҳоти русии истотистик (статистика), закун (закон), прутром (программа), кунсул (консул) дар паҳлуи ҳам қарор дода шудаанд. Пеш аз ҳама бояд ёдовар шуд, ки бо зуҳури рӯзномаву маҷаллот ва умуман матбуот дар таърихи насри мо жанри нави публицистика ва дар забони навиандагӣ шеваи тозае бо номи забони матбуот ва ё сабки рӯзноманигорӣ бо калимаҳову истилоҳоти хоси худ пайдо шуд. Қоидаву қонуни ин жанри нави тақозо мекард, ки ахбору мақолот бо забони қобили дарки аксарият, бо вожагони равшани меросӣ ва лугату истилоҳоти тозаворид, ки рӯз то рӯз ба тасдиқи онҳо афзуда мешуд ва аз қорбурди онҳо ҷои гурез набуд, навишта шаванд. Аз ин ҷиҳат, зуҳури рӯзномаву маҷаллот дар инкишофи истиқрори истилоҳоти нави забон дар ин давра нақши муҳиммебозид. Акнун бар вожагони маъмулшудаи телефон, телеграф, пучта, рӯзнома, роҳи оҳан, қорхона истилоҳоти нави аз қабилҳои ношир, муҳаррир, ширкат, сахм, аптеқхона, маданият, инқилоб, парламон, фирка ва мафҳумҳои идораи рӯзнома, муҳаррири масъул, ислоҳҷу, тараққишвар, инқилоб, вазъи инқилобӣ ва амсоли он илова гардид.

Хулоса, дар асари авомил ва анғезаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ забон кам-кам аз ҳолати қарахтӣ берун шуд ва аз авохирӣ қарни XIX сар карда дар заминаи истилоҳозӣ тақопу ва ҷустуҷӯе пайдо омад. Ҳамин тариқ, забони тоҷикӣ дар давраи маорифпарварӣ барои ифодаи маъноҳои нави таҷрибаҳои муайяне пайдо кард. Бинобар ин огози асри XX давраи гузариш дар таърихи забони адабии тоҷикӣ мебошад. Хусусиятҳои он аз як тараф майлони наздикшавӣ ба забони мардумӣ, навиноӣ дар меъёрҳои вожагонӣ, дастурӣ ва услубӣ буда, аз тарафи дигар нигоҳ доштани хусусиятҳои асосии соҳтори сарфу нахвие мебошад, ки ба забони китобии давраҳои охири рушди забон хос аст. Дар бахши нахв ҳам ба ҳам омехташавии соҳторҳои анъанавӣ

ва нави дида мешавад. Ҷорӣ шудани аломатҳои китобат барои ба таври мушаххас муайян кардани соҳтори нахвӣ пӯтқи хатгӣ мусоидат 152 намуд. Забони адабӣ дар ибтидои асри XX миёни ду марҳилаи асосии рушди забон қарор дорад. Ақсари вижагӣҳос, ки забони тоҷикиро аз забони давраи классикӣ ҷудо мекунад, дар ҳамаи давраи гузариш тапакул ёфтаанд. Забони тоҷикӣ то охири асри XIX хусусиятҳои умумии забони давраи классикиро дар худ ғайр намуда, аз лиҳози соҳтор забони ягонаи умумии тамоми минтақаҳои тоҷикнишинро нигоҳ доштааст.

Ба ғайр аз хусусиятҳои вожагонии камшуморе, ки аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба забони адабӣ ворид шудаанд. Ҳол он ки бархе вижагӣҳои фарқунанда дар асри XVI пайдо шуда буд, забони адабӣ дар сарзаминҳои бузурги тоҷикнишин ба таври воқид боқӣ монда буд. Рӯяи меъёрҳои забони адабӣ дар асарҳои адабиётҳои бадеӣ ва илмӣ, ки дар ин давра дар Бухоро, Самарқанд, Марв, Тӯс, Хирот, Ғазнӣ, Балх, Нишопур, Шероз, Исфаҳон Ғанҷа ва дигар марказҳои илмӣ адабӣ навишта шуда буданд, аз умумият ва ягонагии забони адабӣ дарак медиҳад: «Аз рӯи хулосаи қоршиносонӣ босалоҳият аз давраи охири асри IX то огози асри XVI дар тамоми сарзаминҳои номбаршуда забони адабии форсӣ нишонаҳои фарқиятҳои минтақавиро дар бахшҳои сарф, нахв ва таркиби лугавӣ нишон намедиҳад». 147 Бояд зикр намуд, ки муайян кардани давраи давраи огози фарқиятҳои барои забони умумии тоҷикӣ (форсӣ) ба форсии муосир ва тоҷикии муосир ва дарӣ ҳеле душвор аст. Дастхатҳои асарҳои давраи классикӣ бо алифбои арабӣ навишта шуда, дар он тағйиротҳо дар низомии овози забон инъикос намеёбанд.

Хусусиятҳои ба худ хоси забони давраи маорифпарварӣ. Дар бахшҳои сарф, нахв ва вожагон тағйирот ночиз аст. Вазъи овозӣ, дастурӣ ва вожагонии гӯйишҳо ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ то нимаи дууми асри XIX таҳқиқ нашудаанд ва дар ин бора маълумоте дастрас нашудааст. Базе иттилооти бавосита бештар хусусияти фарҳангиву таърихӣ дошта, аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки фарқиятҳои муҳими гӯйишҳои забони тоҷикии Осиёи Миёна аз гӯйишҳои тоҷикии Эрон аз асри XVI мушоҳида мешавад. Ин 147 Болдирев А.Н. Из истории развития персидского литературного языка. -ВЯ, 1955, №55. -С.79. 153 ҷудошавӣҳос бештар ба ҷараёни заиф шудани робитаҳои сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангӣ байни Осиёи Миёна ва Эрон, ки дар асри XVI огоз шуда буд, иртибот мегирад. Дар ҷараёни аз ҳам ҷудошавии гӯйишҳои тоҷикӣ-форсии Осиёи Миёна ва Эрон ҳодисаҳои марбут ба

хароб кардани Марв нақши зиёде дорад. Марв ва минтақаҳои атрофи он аз давраҳои бостон яке аз бузургтарин марказҳои иқтисодиву фарҳангии Хуросон ва аз марказҳои бузургтарини ташаққули забони тоҷикӣ, аз нуқтаи назари вазъи ҷуғрофии худ дар муддати тӯлонии таърих вазифаи пайвандгари байни аҳолии тоҷикзабони Фарорӯд ва Эрон бозӣ мекард. Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX Марв бо тамоми минтақаҳои ғирду атрофаширо аз тарафи қувваҳои низомии амирони Бухоро дучори шикаст ва ғорат гардид, бокимонда сокинони он ба Бухоро ва Самарқанд муҳоҷир гардиданд.

Сарбанди бузурги оби Марв аз тарафи сарбозони Бухоро хароб гардид ва дар андак муддат ин сарзамини таърихӣ ва бостонии тоҷикон ва биёбон мубаддал шуда, ҷои тоҷикони бумии ин сарзаминро қабилаҳои туркмани сарикҳо ва текеҳо ғирфтанд. Ҳамин тариқ, охири ҷанҷири иртиботии вилоятҳои тоҷикзабони Осиёи Миёна ва вилоятҳои тоҷикзабони Эрон аз ҳам ғусехт. Чунин ақида вучуд дорад, ки мардуми тоҷикзабон дар Тоҷикистон ва Эрон Афғонистон осори давраи классики таърихи забонро озодона меҳонанду мефаҳманд ва аз давраи Рӯдакиё Фирдавӣ то ибтидои асри XX ва ҳатто имрӯз тағйироти ҷилдие дар ин забон сураат нағирифтааст. Вале бояд иқдор шуд, ки дар ҳазор соли охир тағйиротҳос дар сохтори ин забон, пеш аз ҳама дар бахши вожагон пайдо шудаанд. Бахши бештари вожаҳои эрониасли тоҷикиву форсӣ давраи оғозини рушди забон аз истеъмол баромада, аз тарафи дигар вожаҳои иқтисосии бисёри арабӣ, махсусан аз асри XII, ба забони тоҷикӣ ворид гардид аст. Дар давраҳои баъдӣ ба забони тоҷикӣ инчунин як қатор вожаҳои иқтисосии туркӣ ва туркиву муғулӣ ворид гардид. Махсусан аҳолии тоҷикзабони 154 бумии Осиёи Миёна, ки дар давраҳои охир дар ҳамсоиягии узбекҳо ва дигар халқҳои турктабор зиндагӣ мекарданд, вожаҳои зиёди туркиро иқтисос гирифтанд.

Дар нимаи дувуми асри XIX ва махсусан дар асри XX ба забони тоҷикӣ забони русӣ таъсири зиёде расонд. Хусусан илму фановарӣ, фарҳанг, таълим ва дигар падидаҳои давраҳои охир ба ҳаёти мардуми тоҷиктабори Осиёи Миёна ба воситаи забони русӣ таъсир расонида, бисёре аз вожаҳои аврупоиву русӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардид. Аз охири асри XIX ба забони форсӣ шумораи зиёди вожаҳои иқтисосии фаронсавию англисӣ ворид гардид, ки сабаби он зиёд гардидани нуфузи кишварҳои Ғарб ва таъсири фарҳангу адабиёти Аврупо ба Эрон мебошад. Тарҷумаи осори Виктор Ҳюго, Шекспир, Жюл Верн ва як силсила роману дostonҳои машҳури аврупоӣ ба забони форсӣ сабаби

пайдо шудани осори ба онҳо монанд дар Эрон мебардад. Танҳо дар як давраи кӯтоҳи таърихӣ 162 асари донишмандону нависандагони аврупоӣ ба забони форсӣ тарҷума мешавад ва таъсири ин тарҷумаҳо ба сабаки навиштории забон бесобиқа буд. Эдуард Браун дар пажӯҳиши худ «Таърихи адабиёти форс» (дар ҷор ҷилд) аз романҳои таърихис ёд мекунад, ки онҳо бо сабаки аврупоӣ навишта шуда, ба қаҳрамонони таърихӣ пеш аз исломи ЭронЗардушт, Куруши Кабири Ҳахоманишӣ, Ардашеру Кубод ва Анӯшервону Мзадаку дигарон бахшида шудаанд. 148 Намунае аз романи «Куруш»-и Шайх Мусо (дар ду ҷилд, солҳои 1916, 1919, 1920): «Бале, ин тахия тахияи арӯсӣ аст ва ғумон надорам, ки арӯсӣ ҷуз барои Куруш подшоҳи бойктидори Порс ва Мидӣ бошад, чи ки имрӯз касе ҷуз ӯ ин қадар дар назди аҳолии Эҷботон маҳбубият надорад, ки мардум арӯсии ӯро чун иди бузург доништа ва бозорхоро зинат карда ва аз самими қалб ихзори суруру шодмонӣ намоянд». 148 *Mufasssal nigared: Browne E.G. A literary history of Persia, 4 vol., - London and., Cambridge, 1908-1924, vol. 4. - P. 231-234.* 155 Тавре аз ин намуна бармеояд, забони форсии ибтидои асри XX аз сатҳу қофиябозӣ ва сабку услуби мутағанн озода шуда, рӯ ба сӯи содагиву шевоӣ ва баргашт ба асолати худ овардааст.

Як хусусияти умумии забони тоҷикӣ ва забони форсӣ аз он иборат аст, ки феълҳои сода ва таркибӣ аз забон хорич шуда, ба ҷойи онҳо феълҳои мураккаб ворид шудаанд. Дар бахши нахв тағйир ёфтани назифаҳои пасванди –ро, ҷонишинҳои шахсӣ, густариши феълҳои мураккаб, пешояндҳои мураккаб дида мешавад. Дар бахши овошиносӣ тағйироти аз ҳама асосӣ гузаштан аз низомии ҳаштсадоноқӣ ба низомии шашсадоноқӣ мебошад. Аз ҳама муҳим садоноқҳои дароз хусусиятҳои фонологиро аз даст доданд. Дар Афғонистон ҳам ҷараёни маорифпарварӣ таъсиргузор буда, ғӯйишҳои сершумори ин сарзамин зери таъсири падидаҳои нави сиёсиву иҷтимоӣ рӯй ба таҷдиду дигаргунӣ оварданд. Ғӯйишҳои сершуморе, ки аз як тараф ба забони форсӣ ва аз тарафи дигар, бештар ба забони тоҷикӣ наздикӣ доранд, дар Афғонистон ривоч доранд. Дар байни ин ғӯйишҳо лаҳҷаи Кобул ҳамчун забони бартаридошта, ба сифати забони –расмӣ ғаъол аст. Дар асоси ин ғӯйш ва анъанаи забонии давраи классикӣ як навъ забони расмие амал мекунад, ки бештар ба забони тоҷикӣ наздик аст. Он аз соли 1964 бо номи «забони дарӣ» дар баробари паштӯ забони давлатӣ эълон гардидааст, ҳарчанд қисмати бештари аҳоли худро тоҷик меноманд.

Савол ва супоришот

1. *Забони тоҷикӣ ва маорифнависарӣ*
2. *Чараён таърихи забони тоҷикӣ дар давраи маорифнависарӣ*
3. *Хусусиятҳои ба худ хоси забони давраи маорифнависарӣ*

Рӯйхати адабиётҳо

1. Назарзода Сайфиддин. Паҷуҳише дар таърихи забони тоҷикӣ. Дониш, Душанбе, 2021.

МАШҒУЛОТИ АМАЛӢ

МАВЗӢИ 13

ХУСУСИЯТҲОИ ЗАБОНИИ АСАРҲОИ ДАР АСРИ XX ИНШОШУДА

Накшаи мавзӯ:

1. *Рӯшду густариши забони тоҷикӣ дар давраи мазкур*
2. *Чараён ва таъсири забон ба ҳаёти ҷамъият*
3. *Дохил шудани калимаҳои ҷиҳодӣ аз дигар забонҳо*

Рӯшду густариши забони тоҷикӣ дар давраи мазкур. Рӯшду густариши забони тоҷикӣ дар даврони шӯравӣ вижагиҳои хоси худро дорад. Соли 1924 дар ҳайати давлати бузургӣ шӯравӣ, дар яке аз пораҳои аморати Бухоро, машхур ба Бухорои Шарқӣ Ҷумҳурии мухтор ва дертар соли 1929 Ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон таъсис ёфт. Бо вучуди тамоми иштибоҳот ва «табартаксим»-и марзҳои ин ҷумҳурӣ аз аҳамияти сиёсии ин масъала набояд ҷашм пӯшид. Зеро миллати бостонӣ ва муқими Хуросону Фарорӯд – тоҷикон баъди садаҳои дарози ғумномии сиёӣ комёб шудаанд, ки дар яке аз ғӯшаҳои дурафтодаи ин хавзаи бузург соҳиби давлати худ гарданд. Ва акнун донишмандон нуктаи оғози таърихи нави халқи тоҷик ва марҳилаи муосирӣ забон ва адабиёти тоҷикро аз ҳамин давра ҳисоб мекунанд. Рафти навосии забони тоҷикӣ ва густариши онро дар солҳои наҳустини таъсиси Давлати шӯравӣ (1920- 1930) аз нигоҳи даврабандии замонӣ ва таърихӣ метавон ба ду марҳила тақсим кард. Марҳилаи аввал пас аз инқилоби метавон ба ду марҳила тақсим кард. Худмухтори Тоҷикистон дар ҳайати Ҷумҳурии Узбекистон (солҳои 1920-1924). Дар ин давра як гурӯҳи нав бадавлатрасидагонӣ мутаассиби туркпараст кӯшиш карданд, ки тоҷиконро «халқи омад», «бозмондагонӣ эронӣ» ва забони онҳоро «забони форсӣ», яъне забони аз берун ба Осиёи Миёна омада, эълон кунанд.

Аз мансабу мақомоти ишголкарандаи хеш дар Ҳукумати Бухоро сӯйистифода карда, меҳостанд ин «ақида»-ро расмӣ созанд ва муваффақ ҳам шуданд, ки тоҷиконро то муддате аз маорифу маданият ва рӯзномаву маҷаллот маҳрум созанд. Масалан, вақте ки инқилоб дар Бухоро ба пирӯзӣ расид (соли 1920) «забони ҳукумат» забони ўзбекӣ эълон шуд. Забони тоҷикӣ ба ҳамин тариқ аз доираи сиёсат ва 157 ҳимояи расмӣ давлат ҳамчун забони миллати мустақили соқини Осиёи Миёна барканор монд. Дар пайравӣ бо сиёсати боло соли 1921 ҷопи маҷаллаи маъруфи тоҷикӣ «Шуълаи инқилоб» қатъ гардид ва то наشري рӯзномаи «Овози тоҷик» (соли 1924) ба истилоҳи образноки устод С.Айнӣ тоҷикон «бе забон» гардиданд. Марҳилаи дуюм пас аз ташкили ҷумҳурии худмухтор ва сипас таъсиси Ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон ва пас аз он (1925-1930). Дар ин давра фарҳангиёни тоҷик бо ҳамроҳи забоншиносон ва шарқшиносони машхури рус (Семёнов А.А., Е.Э.Бертелс, Фрейман А.А., Виноградов ва дигарон) имконият ва ҳуқуқ пайдо карданд, ки бевосита дар таъини сарнавишти забони модарии хеш дар таърихи нави тоҷикон иштирок ва иброи ақида кунанд.

Сабабҳои онро суруъат бахшида буд, ба назари мо чунинанд: 1. Диққати ғавқулудаи давлат ба масъалаи омӯзишу парвариш ва маориф. Пас аз ташкили Ҷумҳурии худмухтор ва сипас Ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон як силсила иқдомоти ҷиддӣ дар заминаи мактабу маориф ва илму фарҳанг пеш гирифта шуд. Ин сиёсати умумии онрӯзаи давлат барои ҳамаи Ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ буд.

Бар асоси ин сиёсат таълиму тарбия дар ҷумҳуриҳо ба забони миллии онҳо суруат мегирифт, бинобар ин дар агрофи забони адабии тоҷикӣ бахсо ва муборизаи шадид ба миён омад ва дар бисёр маврид ин масъала ҷанбаи илмӣ худро бохта, ранги сиёӣ гирифт. Шарҳу тафсили илмӣ ин мавзӯро ба мутахассисон ҳавола карда, фақат хотирнишон мекунем, ки дар асари ин иқдомот дар андак муддат шабакаи васеи курсҳои маҳви бесаводӣ, мактабҳои ибтидоӣ ва дертар мактабҳои миёна ва омӯзишгоҳу техникумҳо бунёд гардид, ки таълим дар онҳо ба забони тоҷикӣ чараён дошт. 158 2. Низомии маориф ва усули таълим ва омӯзишу парвариш, муҳтаво ва мазмуни дарсоҳо дигар шуда буд ва китобҳои дарсии гузаштаи ноқис ва маҳдуд талаботи навро нисбат ба таълиму тарбияи ҳамагонӣ қонеъ карда наметавонистанд. Ривочу раванкии мактабу маориф зарурати таълифу таҳияи маводи таълимӣ ва китобҳои дарсиро пеш овард. 3. Истифодаи

забон дар умури давлатдорӣ. Дар солҳои аввали инқилоб мутобиқи сиёсати миллии давлати шӯравӣ коргузори дар органҳои давлатии ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ба забони миллии ин ҷумҳуриҳо сураи мегирифт.

Барои забони тоҷикӣ ин кори нав ва ё ноошно набуд. Имрӯз дигар ниёз ба овардани шохиду далел аст, ки дар тӯли ҳазор сол забони коргузори ва умури давлатдорӣ тамоми сулолаҳои ҳукмрони Хуросону Фарорӯд забони тоҷикӣ буд. Аммо сохтори давлати нав, усули коргузори дар мақомоти гуногуни он, тарзу тартиби зиндагӣ дар давлати шӯравӣ аз шаклҳои давлатдорӣ пешин ба кулӣ фарқ мекард. Бинобар ин вожаву истилоҳоти умури давлатдорӣ он низ дигар шуда буд. 4. Ташкили матбуот ва пайдо шудани рӯзнома ва маҷаллоти гуногун. 5. Афзудани нақши тарҷума. Иттиҳоди Шӯравӣ давлати ягона буд ва тамоми асноди ҳизбӣ давлатӣ, осорӣ илмӣ адабиётӣ ҷаҳонӣ ва китобҳои дарсии фанҳои нав аввал ба забони русӣ тахия ва нашр мешуд ва сипас онҳо ба забонҳои дигари мамлакат тарҷума шуда, дастраси ҳамаи халқҳои шӯравӣ мегардиданд. 6. Баъди Инқилоби Октябр самтҳои нава дар улуми иҷтимоӣ ва дигар донишҳои муосир пайдо шуд, ки дар фарҳанги гузашта ба ин шакл ва ба ин мазмун собика надоштанд ва истилоҳоте ҳам барои онҳо сохта нашуда буд. Дар асари таҳаввулоти инқилобӣ дар ҷомеа касбу ҳунар ва шӯғлҳои нав бо истилоҳот ва вожаҳои хоси худ пайдо шуд. 7. Пайдо шудани осори мустақили муаллифони тоҷик. Дар даҳсолаи аввали баъди инқилоб нахустин осори илмӣ ва адабии 159 даврони нави забони тоҷикӣ падид омад. Шаклу мазмуни асарҳои бадеӣ ва шеваи таҳқиқи китобҳои илмӣ нав буд ва мутаносибан истилоҳоти онҳо бояд мутобиқи воқеиятҳои забонии пешомада таҷдид ва тақмил мешуд.

Ҷараён ва таъсири забон ба ҳаёти ҷамъият. Тавре ки мебинем, сохти нав ва ҷараёни инкишофи он садҳо мафҳум ва ҳазорон вожаву истилоҳоти нав бо худ овард, ки бояд дар камтарин фурсат ҷои муносиби худро дар забон пайдо мекарданд. Низомии навомади шӯравӣ низомии идеологӣ ва устувор бар пояи ҷаҳонбинии нави материалистӣ буд. Ин ҷаҳонбинӣ мафҳум ва истилоҳоти вижаи худро дошт ва дар ҷараёни тақмил дар Русия вожаҳои махсус аз забони русӣ низ ба он афзуда шуда буд. Пас аз таъсиси Иттиҳоди Шӯравӣ ин ҷаҳонбинӣ идеологияи ҳоким қарор дода шуд ва мафҳум ва истилоҳоти вожаҳои он дар тамоми забонҳои ин давлати гуногунмиллат, аз ҷумла забони тоҷикӣ интишор ёфт.

Дуруст аст, ки то ин давра бо дасти маорифпарварон ва равшанфикрони ҷаҳони ин аср як силсила истилоҳоти нав, аз қабيلي рӯзнома, корхона, миллат, ҷамъият, маҷалла, истгоҳ, тамаддун, ширкат, сахм, биржа, диплом, дипломат, театр, ҷумҳурият, маданият ва амсоли он дар забон ҷорӣ ва ба қор бурда мешуд. Вале микдори мафҳум ва вожаҳои нав пас аз Инқилоби Октябр ба андоза зиёд ва барои забон ноошно буд, ки 30-40 қалимаи боло қатрае аз баҳр буд. Махсусан шоян вожаҳои сиёӣ ва иҷтимоӣ аз ҳама бештар мавриди фишор қарор гирифт. Марҷаъ ва ё марказе вучуд надошт, ки ин корро ба таври илмӣ созон диҳад. Аз ин рӯ, дар ин соҳа саргардонӣ ва бенизоми мушоҳида мешуд. Мушкилии дигар дар он буд, ки мутахассисони босалоҳият ва ашхоси русидон ва ошно дигар забонҳои авропоӣ ниҳоят кам буд, таҷрибаи вожагузинон ва истилоҳосозони марҳилаи аввали инкишофи ин забон қайҳо фаромӯш шуда буд.

Аз ин гуфтаҳо ба хубӣ пайдост, ки дар солҳои аввали Инқилоби Октябр забоншиносони мо ва лугатсозону истилоҳҷӯёни тоҷик бо чи мушкилоте рӯ ба рӯ буданд. 160 Истилоҳот ва мафҳумҳои иҷтимоиву сиёсии солҳои аввали Хукумати Шӯравиро ба чанд гурӯҳ мставон тақсим кард: Гурӯҳи якум вожагоне буданд, ки онҳоро шартан истилоҳоти ақидагӣ гуфтан мумкин аст. Ин истилоҳотро баъдтар забоншиносони шӯравӣ мафҳум ва истилоҳоти «таълимоти марксизм-ленинизм» номиданд. 149 Бояд таъкид кард, ки бо вучуди ноошноӣ ва фаровонии ҷунун вожагон ва фурсати кам барои халлу ҳазми онҳо забони тоҷикӣ дар ин озмуни нави таърих ҳам ноқом нашуд ва тавонист, ки дар ин давра ҳам микдори зиёди ин луғот ва истилоҳоти навро баён кунад, монанди пролетариат-ранҷбар; революция-инқилоб; республика-ҷумҳурӣ; коммунист-ишғироки; социалист-иҷтимоӣ; феодал-заминдор, мулкдор; капиталсармоя; капиталист-сармоядор; империалист-ҷаҳонгир; шовинист-миллатпараст, миллатгӣ; партия-фирқа; беспартийный-бифирқачӣ; авангард-пешдор. Дар ҷараёни интишору инкишофи ин мафкура дар Русия ба ин гурӯҳ як микдор истилоҳоти нави русӣ афзуда шуд, ки онҳо хоси ҷунбиши марксистиини ин кишвар буданд.

Барои ин истилоҳот низ вожаҳои махсус сохта шуд, аз қабيلي народники – оммион, большевики – аксарият, меньшевики – ақаллион. Дастаи дигари истилоҳоти ин гурӯҳ на дар он замон ва на баъди он муодил ва ё тарҷумаи расо пайдо накарданд ва пас аз санҷишу озмоишҳо ва машку тамринҳо ба ҳамаи сураи забони асл бо мувофиқ кардан ба меъёрҳои овозии забон ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд:

Коммуна – кумун; буржуазия – буржуазӣ; демократия – демократӣ; диалектика – диалектико; материализм – материализм; марксизм – марксизм; социализм – сусиёлизм ва амсоли он. 149 Сталин И. В. Мавқеъҳои миллият дар сохтмони фирқа ва давлат (Маъруза дар анҷумани 12-уми Фирқаи коммунисти Руссия, 23 апрели санаи 1923), – Самарқанд-Душанбе, 1927. – С.10. 161 Ҳамзамон ба ин дар ин давра як гуруҳ истилохҳои дигаре бегона дар забон роҳ ёфтаанд, ки мансуб ба фарҳангу тамаддуни кишварҳои ғарбӣ буданд.

Азбаски ин истилоҳот дар забони тоҷикӣ ва умуман дар аксарияти забонҳои шарқӣ заминаи сиёсӣ иҷтимоӣ надоштаанд, бинобар ин теъдоди зиёди онҳо бидуни тағйир (ба истиснои савтиё) вориди забони тоҷикӣ гардидаанд, монанди парламент – парламент (парлумон), кабинет (министров) – кобина, конференция – конференс (конференсия), конгресс-кунгура. Як қисми чунин истилоҳот дар шакли таркибот тарҷума шудаанд, монанди Красный Полумесяц – Ҳилоли Аҳмар, Интернационалист – Байналмилал, Лига Наций – Иттифоқи милал ва ғайра. Як гуруҳи дигари вожагонӣ нави истилоҳоти иҷтимоӣ сиёсӣ буданд, ки баъди Инқилоби Октябр дар чараёни инқилофи хизби коммунист ва давлати шуравӣ пайдо шуданд ва то поёни умри ин давлат тақмилу тағйир ва идома ёфтаанд. Ин истилоҳот дертар дар осори забониносоии шуравӣ, аз ҷумла олимони тоҷик бо номи «советизм»-ҳо сабт шуданд.

Барои як микдори ин истилоҳот муодилҳои собит ва ё ҷунон ки баъдтар мебинем, муваққатӣ пайдо карда шуд, монанди совет – шӯро; комиссар – нозир; коллективизация – иштирокӣ кардан; индустриализация – саноатионидан; кулак – муштзӯр; контрреволюция – ақсулинқилоб (ақсулҳаракат); ячейка – ҳавза; стаж – собиқа; рекомендация – қафолат; кандидат – номзад; националист – миллатчӣ... Як теъдоди дигари чунин истилоҳот луғоти муносиб наёфтанд ва ба ҳамаи шакли муҳаффафи русӣ қабул шуданд, монанди колхоз – кулхуз; план – шон; кооператив – куператиф (копиратиф); коллектив – куллектив... 150 Шуълаи инқилоб, №6, 15 май соли 1919; Шуълаи инқилоб, №9, 20 июни соли 1919; Шуълаи инқилоб, №14, июли соли 1919. 162 Гуруҳи дигар истилоҳоте буданд, ки барои онҳо аз решаҳои забони тоҷикӣ ва ё тоҷикӣ-арабӣ луғоти дутаркиба сохта шуд, монанди: маромнома, низонома, муроҷиатнома, сулҳнома, хитобнома, эътирознома, шартнома, аҳднома, роҳбарнома, ҳабсхона, айбнома, гуноҳнома, баённома, иҷозатнома, ҳукмнома, санъатхона, майдасарватдор, худидорақунӣ, миёнаҳол, хобгоҳ. Гуруҳи

дигар вожагонии идорӣ буданд, ки имрӯз яке аз калонтарин шохҳои истилоҳоти нави забони муосири тоҷикиро ташкил мекунанд. Низоми идорӣ ва дастгоҳҳои давлати аморати Бухоро мисли дигар давлатҳои асри миёнагӣ бисёр сода, ба иборати дигар ибтидоӣ буд ва истилоҳоти дар хидмати он буда ҳам дар ҳамаи ҷойҳо қарор доштаанд.

Дохил шудани калимаҳои иқтисодӣ аз дигар забонҳо. Масалан, дар Бухорои амирӣ ҳамагӣ 15 мансабу мақомоти олие буд, ки ба зохир умуми асоси шахрвандӣ ва низоми аз ҷонибӣ онҳо идора мешуд. Ба қавли устод С.Айнӣ: «...Дар аҳди ҳукумати амир дар Бухоро аз идора ва аз назорат нишоне набуд. Ҳамаи кор зоҳиран биззот аз тарафи амир идора мешфт ва ҳақиқатан аз қўшбегӣ, қозикалон, раис, хазиначӣ ва амсоли эшон ғирифта ҳар яке амир ва ҳар кадом дар болои раия ҳокими мутлақ буданд...» 151 Бино ба расми маъмули он солҳо дар ин замина ҳам қўшиш шуд, ки ин истилоҳот пеш аз ҳама бо вожагони қорӣ баён ва ё баргардонида шаванд. Дар натиҷа, бо истифода аз таҷрибаи забон дар ин арса барои як микдор истилоҳоти идорӣ ва корғузори тозаворид аз ҷумлаи луғоти идораи кўҳна баробархое барғузида шуд ва ё вожагони қорӣ ба шакли дигар ба маънои нави истифода гардид, аз он ҷумла: Номи унвонҳо: мансабҳо: садр, раис, раёсат, ноиб, мудир, арбоб, ходим, роҳбар, сардор, сарвар, қозӣ, сарқотиб

Истилоҳоти маъмурӣ: идора, авқоф, маориф, зироат, забтия (милитсия), молия, иҷроия, адлия, маҳкама, шўъба, до- 151 Айнӣ С. Куллийет. – Душанбе, 1969-1976, ҷ.10. – С.310. 163 рулмуаллимин, матлубот, лашкар, ариза, дафтардорӣ, матбуот, матбаа, нашриёт, дорулфунун, касалхона, муассиса: Гузашта аз ин дар таркиби иҷтимоии ҷомеа дигаргуниҳои калон ба вучуд омад, ихтисосҳо ва касбу пешаҳои нави пайдо шуд. Истилоҳоти меросии қорӣ аз қабилӣ тоҷир, савдогар, ҳазиначӣ, дуқондор, гилкор, дуредгар, чорякор, мардикор, муздур, ҳаммол, қаровул, мўзадўз, бофанда, фойтунҷӣ, аробақаш, охангар, қарбосбоф, қорукўдўз ва ғайра бо вучуди он ки як теъдоди онҳо то имрӯз ҳам ба қор мераванд, дигар наметавонист ниёҳои ҷомеаро дар ин замина қонеъ кунад. Бинобар ин чун роҳи дигари луғавӣ ва дастури пайдо намешуд, дар он ҳолат ин истилоҳот дар шакли забони асл қабул мегардид, монанди қумита, комиссар, милитсия, духтур (доктор, врач), аграунум (аграном), техникум, штаб, инспектур (инспектор), артист. Мушқилооти дигаре, ки дар ин солҳо ҳангоми азхудкунии истилоҳот ва мафҳумҳои нави пеш омад, ин тарзи навишт ва ифодаи муҳаффафоти таркибӣ, ихтисораҳо ё ба ибораи

дигар калимаҳои мураккаби мухтасаршуда (аббревиатураҳо) буд. Баъди Инкилоби Октябр дар забони русӣ сохтани чунин истилоҳоти таркибӣ ниҳоят авҷ мегирад ва забони тоҷикӣ ҳам бори нахуст дар таърихи худ ба ин масъала рӯ ба рӯ мешавад.

Савол ва супоришот

1. *Рӯиду гузариши забони тоҷикӣ дар давраи мазкур*
2. *Чаро ва таъсири забон ба ҳаёти ҷамъият*
3. *Дохил шудани калимаҳои ҷиҳодӣ аз дигар забонҳо*

Рӯйхати адабиётҳо

1. *Назарзода Сайфиддин. Пажӯҳише дар таърихи забони тоҷикӣ. Дониш, Душанбе, 2021.*

МАШҒУЛОТИ АМАЛӢ

МАВЗӢИ 14

САДРИДДИН АЙНӢ ВА ЗАБОНИ МАТБӢОТИ ТОҶИК

Нақшаи мавзӯ:

1. *Маълумоти мухтасар оиди таърихи матбуоти тоҷик*
2. *Саҳми устод Айнӣ дар рушди матбуоти тоҷик*
3. *Навириши "Бухорои Шариф"*

Аз ғаёлияти маорифпарварӣ ва ҷадидии Садриддин Айнӣ – яке аз муборизони номвари ин давра низ метавон дарёфт, ки ӯ ҳамеша ва дар ҳар мавриди соғори навсозии шуур ва тафаккури насли нави тоҷик ба рӯйдодҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангӣ адабии кишварҳои дигар, аз ҷумла Туркия рӯй оварда, ҳар маводи лозим ва муфиди туркиро дар роҳи банду бастии тафаккури илмӣ эҷодӣ худ ва насли замон ба кор гирифтааст. Аз ин рӯ, барои устод Айнӣ ва равшангарони замон яке аз роҳи василаҳои расидан ба ормонҳои рушди адабиёти матбуот ва мактабу маориф «намунаи туркӣ»-и рушди ин шохаҳои аклониву зеҳнӣ ба шумор мерафтааст. Асарҳои арзишманди «Таърихи Инкилоби фикрӣ дар Бухоро» (1918), «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926) ва асарҳои дигари адабиётшиносӣ таърихшиносӣ, адабӣ, мақолаҳои илмӣ публитсистӣ ва, дар баъзе маврид, номаҳои устод Айнӣ маълуми дасати аввалро дар бар доранд. Ба веза, китоби «Таърихи Инкилоби фикрӣ дар Бухоро» таърихи гӯёву равшангарони тоҷик дар роҳи расидан муборизаҳои шадиди зиддӣ равшангарони тоҷик дар роҳи расидан ба Инкилоби фикрӣ дар Бухоро мебошад, ки асос ва бунёми он бо

бунёди мактаби усули савтия ва зуҳури матбуоти миллий дар ин каламрав иртиботи амиқ дорад.

Дар ин асар масъалаи ҳаёту мамоти миллати тоҷик бо сабки иҷтимоӣ тавъам бо таҳқиқи ҳолу аҳволи замон баррасӣ шудааст, ки Аҳмад-маҳдуми Дониш, Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё, Абдурауфи Фитрати Бухорӣ ва ҷанде дигарон ба кор гирифта буданд. Дар ин ки муаллиф дар усули нигориш ҷанбаи таҳқиқи илмӣ ба таври ҳосило кардааст, чунин менависад: «...ҳар ҷизе ки дар боби таърихи усули савтия дар Бухоро дар ин дафтар сабт ёфт, аксарашро таҳқиқ карда, иттилоъ пайдо кардам, вагарна то ин таърих худам биззот аз ин олам хабаре надоштам. Ҳар воқеае, ки баъд аз ин таърих дар сари ин масъала рӯй дод, дар аксараш биззот мубошир будам» [2, с. 35].

Ин аст, ки ҷанбаи сиҳхатии қавлу нақл ва бовардошт ба аснод ва натиҷагирӣ китоб моро бо муҳимтарин равиш ва сифатҳои тарҳрезии усули онзамонии бардошт аз адабиёт ва мактабу маориф ошно мегардонад. «Таърихи инкилоби фикрӣ дар Бухоро» бехтарин намунаи таҳқиқи иҷтимоӣ таърих аст, ки бо сабқҳои ҳосило мумтози таърихӣ ба миён омада, дар контексташ назарияҳои умдаи миллии бунёди адабиёту матбуоти тоҷик бо назардошти арзишҳои камназири исломи модернии нуҳуфта аст. Замоне, ки ин асар ба майдон омад, алҳол равиши таҳқиқи марксистӣ-ленинӣ дар баррасии адабиёти таърихӣ коим нашуда ва, аз ин лиҳоз, устод Айнӣ қушиш ба ҳарч надодааст, ки тарх ва бунёди назари ин асарро аз зовияи диди таълимоти мазкур устувор гардонад. Бад-ин тартиб, табиист, ки дар асар имконият, фикр, таъб, рӯх равони вежаи баррасии маорифпарварӣ ва ҷадидӣ бо назардошти арзишҳои суннатӣ ва модернии ҷойҳои мушаххас дарёфтаанд.

Саҳми устод Айнӣ дар рушди матбуоти тоҷик. Симои устод Айнӣ дар паси ҳар сатр ба сифати муаррихи огоҳ ва рамзшоно аз равандро ва ҷараёнҳои шадиди иҷтимоӣ ибтидои садаи бист, муҳаққиқ ва мунаққиди заррабини иҷтимоӣ, адаби мўшикоф ба ҷашм мерасад, ки бо дониши фарогир ва ҳамачиҳагаи сиёсӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ, адабӣ ва матбуотӣ масъалаҳои мубрами вақтро ба аҳли замон гўшад мекунад, уқдаи замонро бо дарки ҳамачонибаи амонати таърих боз мекунад, ба дасати наслҳои ҷорачўии дардҳои ба назар бедавои замонро меदिҳад. Аз ин ҷиҳат, ин асар имрўз чехраи воқеии муаллифро нишон медиҳад.

Бо назардошти асли мақсад – дар бунёди нави адабиёту матбуот ва мактабу маорифи тоҷик дар ибтидои садаи бист ба баррасии ин ва

дигар таълифоти илмиву публитсистию устод Айни пардохтан аини муддаост. Дар аини замон нақду тахлили ин осор зарурати рӯйоварӣ ба дигар маънаҳои ин давраро пеш меоварад. Аз ҷониби дигар, ҳудуди мавзӯ дар бисёр маврид таваҷҷуҳ ба ҷуғрофияҳои дигари рӯйоварии зиёиёни замони дар пай дорад. Ҳароина ҷуғрофияи густурдаи тахлилу нақди мавзӯ, имкони васеъ медиҳад, ки дар таъйини махсусияти рӯхиву равонии ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии ибтидоӣ садаи бист ба натиҷа ва бардоштҳои ҷолиб расем ва моҳияти рӯйдодҳои он давраро бо тарозуи биниши густурда муайян намоем.

Аввалин мубтақир ва созмондиҳандаи мактаби нав дар байни зиёиёни мусалмони Русия маорифпарвари маъруфи тотор Исмоилбеки Гаспаровичи Қримӣ будааст, ки «фикри лузуми ислоҳи макотиб ва мадорисро ба воситаи ҷаридаи «Тарҷумон» дар байни муслимин интишор дода, вучуби ислохро ба далоили ақлия ва нақлия исбот намуда, пешаи афкори омма арзу баён кардан гирифт» [2, с. 29].

Аз ишораҳои устод Айни нуктаи муҳим он аст, ки дар фосилаи замони байни таъсиси мактаби Боғчасарой – 1883 то падид омадани аввалин мактаби воқеии усули савтия дар Бухоро – 1909 вуруди рӯзномаву маҷаллаҳои туркӣ, тоторӣ ва форсӣ аз кишварҳои Туркия, Тотористон, Ҳиндустон, Миср – «Тарҷумон», «Ҳаблу-л-матин», «Парварип», «Вакт» ва мутолиаи онҳо омилҳои асосии шиносоии аҳли Бухоро бо рӯйдодҳо ва зухуроти сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабӣ фарҳангии ҷаҳон ва олами ислом маҳсуб мешуданд. Ин ҳол барои падид овардани макотиби нав ба унвони маркази омӯзиш ва парвариши завқу саликаи насли тоҷик дар рӯхияи замонавӣ бетаъсир набудааст. Бино ба ишораи устод Айни бо мутолиаи ҷаридаи «Тарҷумон» имкони ошноӣ бо «муҳассаноти усули савтия» пайдо мешуд.

Ин матлаб – яъне «муҳассаноти усули савтия» дар «Тарҷумон» чунин маънӣ дорад, ки асосҳои илмиву иҷтимоӣ, заминаҳои маънаӣ ва назарияи таъсиси мактаби усули савтия дар он ба таври густурда ҷой дорад, ки паҳнҷиши ҷудогона аз ин боб ба муҳаққиқи таърихи адабиёт ва матбуоти тоҷик дар роҳи таҳқиқи амиқу усулии ин давраи таърихи адабиёт ва нақди адабии тоҷик ҳеле муфид хоҳад буд.

Ҳамин тавр, ишораҳои ҳоси устод Айни ба сифати шахсияти огоҳи матбуоти туркиву тотории ибтидоӣ садаи бист ба таҳқиқи ҷиддӣ ва дарки ҳақиқати муборизаҳои зиёиёни тоҷик нисбат дорад: – «навҷавонони Бухоро... муҳассаноти мактабро дар рӯзномаҳо хондаанд» [2, с. 61];

– «матбуот ва ҷароиди исломӣ ба иқтисоди мақсаду маслак дар ин боб (баста шудани аввалин мактаби усули савтия – Айни) мақолаҳо навишта, уламои Бухоро танқидоти сахти муҳиккона карданд» [2, с. 73];

– «ҷароиди исломӣ (дар бораи интибоҳ – С. А.) зиёда хидмат карданд, ба танвири афкори мардум ва ба рафъи асоби ин гуна ғачосъ кӯшиданд»;

– «дар ҷаридаи «Вакт» ба имзои «Бухорӣ» ҳеле мақолаҳои ҷонсӯз нашр шуда, ба хонандагон хуб таъсир кард» [2, с. 91].

– «ҷаридаҳои русиву мусалмонӣ маънаии ислохоти Бухороро васила карда, мақолаҳо менавиштанд, роҳҳо нишон медоданд ва ташвиқҳо мекарданд» [2, с. 181].

Ин ишораҳои арзишманд моро ба ҷустуҷӯи ин маънаҳои муҳими матбуотӣ водор мекунанд ва ба натиҷаи мерасонанд, ки барои ошкор кардани асл ва ҳақиқати муборизаҳои ибтидоӣ садаи бист ба ҷуз аз нерӯҳои дохилӣ ба нерӯҳои қорвари берунӣ ё лоақал нерӯҳои худии забондон бо фарогирии забонҳои туркиву тоторӣ ва арабӣ нисбатан дорем, ки имкон, ҳавсала ва саликаи қор бо манобеъро дошта бошанд. Имрӯз мутахассисоне заруранд, ки маводи мазкурро аз матбуоти туркиву тоторӣ ва форсизабони кишварҳои исломӣ ва ғайриисломӣ фароҳам оваранд, ба забони асл мутолиа кунанд ва мағзу моҳияти онро барои офаридани таърихи мукаммали ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ миллати тоҷик дар ин давраи пурҷӯш ба қор гиранд...

Дар ҳақиқат аз ин гуна арзёбҳои саликаи нақодии устод С. Айни дар мавриди мақолати маҷаллаи озари «Мулло Насриддин» ҳеле ҷолиб ба ҷашми аҳли мутолиа мерасад: «Маҷмӯаи «Мулло Насриддин», ки дар мазҳақанависӣ ҳамто надошт, заҳри танқидро ба ҳуллаи ҳазл муҳалло карда меҳӯронд, дар ин воқеа (баста шудани мактаби Мунзим – Айни) расмҳои маънидор кашада, дар як саҳфа сад китоби танқидро ба назари бинандагонӣ босавод ва бесавод ҷилва дод» [2, с. 73].

Ба ин тарик, матолиби маҷалла ва дигар намунаҳои матбуоти туркиву озарӣ ва тоторӣ дар муайян кардани роҳу василаҳои рӯйоварии аҳли зиёи тоҷик ба мазмуну мӯҳтавои туркӣ, мундариҷаи рӯйдодҳо, намунаҳои матбуот, шахсиятҳои намоёни ин миллат қобили зикр ва таваҷҷуҳ буда, ба таҳқиқи густурда нисбат дорад. Алҳол мутолиаи намунаҳои ин маҷалла дар забони асл ба ҳар оин ғайримон аст, аммо дар зимни баррасии иртиботи зиёиёни тоҷикии ибтидоӣ садаи бист ба мавзӯи туркӣ ҳатман ин нуқтаро бояд дар назар дошт. Ин вазифаи муҳаққиқони таърихи матбуоти тоҷик ва равобити адабии

халқҳои тоҷику турк аст. Гарчанде муҳаққиқи кӯшои таърихи равоҷи адабии халқҳои тоҷику озарӣ, адабиётшинос Валӣ Самад дар бозгӯи нақши маҷаллаи «Мулло Насриддин» дар худшиносии миллии тоҷикон маъна ба миён гузошта ва мақолае низ таълиф кардааст, таҳқиқи муфассали он аз умдатарин вазифаҳои маҳсуб мешавад.

Аз таълифоти В. Самад ин нукта равшан мешавад, ки устод Айнӣ дар саҳифаҳои ин маҷалла бевосита ширкат карда, «дардҳои дар Бухоро дармон наёфташро ба «Мулло Насриддин» мебарад ва аз пайи дармони он мешавад». Муҳаққиқ дар бозгӯи ин матлаб диққати аҳли таҳқиқро ба мақолаи устод Айнӣ «Аҳбори Бухорои қадим» дар маҷаллаи «Мулло Насриддин» (1910, №23, 14 июн) ҷалб кардааст, ки дар он бо ҳасрати сӯзон «аз хусуси баста шудани мактабҳои усули ҷадид дар Бухоро ва роли уламои иртиҷой дар он» сухан рафтааст [3, с. 70].

Сабаби умдаву асосии хусни тавачҷуҳ ва ихлоси навоарони таълим ва тарбияи замонавии (модернии) бухорӣ дар ибтидои садаи бист зуҳури вақоеи инқилобӣ ва навсозиҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ кишварҳои бузурги шарқӣ, аз ҷумла Туркия мебошад, ки ин аз ин хусус дар мақолаи «Устод Айнӣ – роздони сиёсати Шарқ» ихзори андеша кардем.

Дар асл тавачҷуҳи ҷадидони тоҷикро ба кишвари Туркия ормонҳои инқилоб ба миён овард. Нуктаи таъияи ҷавонбухоронён ҷавонтуркон ва инқилоби туркӣ буд, ки ба маҳдуд кардани ҳокимияти мул्लाки султони турк имкон ёфт. Устод Айнӣ зимни нақду таҳлили амиқи воқеаҳои фароҳам омадани заминаҳои ҷиддиву усулии «Инқилоби фикрӣ» ҳарчи бештар ба моҳият ва зуҳури рӯйдодҳои навини инқилобии олам тавачҷуҳ кардааст, ки дар ин роҳ яке аз манбаъҳои муҳим кишвари Туркия ва рӯйдодҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ он мебошад. Аз бахшҳои аввали китоби устод Айнӣ дар заминаи мактабҳои аввал ба усули савтия дар Бухоро бо далелҳои ҷолибе метавон бархӯрд. Муаллиф қабл аз ҳама диққати алоқамандонро маҳсусан ба «аҳволи санаи 1326», яъне соли 1908 ҷалб карда, хушдор медиҳад, ки «инро бояд аз хотир набарорем». Матлаб ин аст, ки «ҳамаи сол дар мамлақати Туркия инқилоб воқеъ шуда, дар маркази Хилофати Исломии машрутият ва хуррият эълон ёфт. Ба ин муносибат ҷарида ва маҷмӯаҳои илмӣ, динӣ ва иҷтимоӣ хурри афкор дар Истанбул нашр ёфта, ба танвири афкори олами Исломи хидмат мекарданд» [2, с. 42].

Ин аст, ки аҳли маърифат ба хурдтарин рӯйдодҳои ин кишвар, наشري намунаҳои матбуот, адабиёт ва осори нақливу ақли он

таваҷҷуҳ карда, дар фаъолияти равшангарияшон ба манфиати миллат ба кор бурданд. Ҳар маводи муҳимми илмӣ, адабӣ ва матбуотӣ, ки аз Истанбул расида, бо нигоҳи сара ва хайр мутолиа шудааст. Чунончи, устод Айнӣ аз василаи дастрасии зиёиёни тоҷик ба маҷмӯаи илмиву динии «Сироти мустақим» (Истанбул) хеле равшан дарак медиҳад: «Нусхаҳои аввали ин маҷмӯаҳо ба воситаи Абдурахмони Саъидӣ аз Мирзо Абдулқодир писари Мирзо Мухйиддин (Абдулқодир Мухиддинов – С. А.) гирифта, ба мутолиааш мушарраф шудам» [2, с. 42-43].

Диди пурвусъат ва густурдаи устод Айнӣ имкон додааст, ки дар арзёбии ҷойгоҳи ҳамаи ғуна осори сара ва дараҷаи аввали илмӣ, адабӣ ва матбуотӣ сифати мумтози ноқидӣ зоҳир карда, бо бориқсанҷии вежа ба таъин ва арзёбии фазилати онҳо пардозад. Ин ғуна хусусияти интиқодӣ дар ҷусторҳои маорифпарварӣ ва ҷадидии ӯ арзиши баланде дорад. Дар мавриди «Сироти мустақим» чунин доварии ноқидонаи устод Айнӣ ҷолиб аст: «Ин маҷмӯа чунон мукамал ва чунон мутобиқи Куръон ва ҳадис буд, ки як бор мутолиа карданап ба танвири афкори мисли мо – парешонрӯзгорон кифоя мекард» [2, с. 43].

Табиист, ки маънаҳои мактабу маориф дар Бухорои ибтидои садаи бист ҳамвор ва бидуни бахсу мунозираи шадиду ғарсонаи уламо ва машоихи мутаассиб анҷом напозирфта, ҷанҷолу парҳоши даҳшатангез ва фоҷиаборе дар пай доштааст. Дар ин бора имкони қалами қиёсу муқобала ва радду бадали устод Айнӣ бо назардошти ин ки «таърих иборат аз тақаррури вуқӯт аст», оид ба умумият, айният ва шабоҳати воқеаҳои «ғавғои мактаб» дар Бухоро ва кишвари Русия ва шабаҳати табиқии қазияро чанд маротиба меафзояд. Аз ин рӯ, аз диди мусаннифи рӯйдод «барои ба хубӣ эзоҳ ёфтани ғавғои мактаб дар Бухоро, ба тариқи иҷмол ғавғоҳои ҷадид ва қадими мусалмонони Русия ва асбоби он»-ро баён кардан хеле муҳим ва усулӣ аст.

Аз муҳтавои бахсу мунозираи тараққишарварон ва муллоёни мутаассиби Русия низ фаҳмидан душвор нест, ки тараққиҳоҳои рус дар амри расидан ба ормон ва нияташон кишвари Туркияро намунаи ибрат, таъия ва шоистаи пайравӣ дониста буданд. Аз он ки дар Русия ҳукумат риштаи корро ба даст гирифта, дар пайи танбеҳи гунаҳкорони сиёсӣ гардид, мутаассибон аз ин истифода карда, тараққиҳоҳои сиёсӣ ва гунаҳкори сиёсӣ ба шумор меоварданд. Ҷамъиятҳои хайрия ва илмӣ-ро ҷамъиятҳои сиёсӣ медонистанд ва меғуфтанд: «Инҳо ҷаридаҳои туркӣ меҳонанд ва ба аҳли сиёсати Туркия робита доранд» [2, с. 45].

Маҳз ҳамин таваччухи равшангарони рус ба Туркия ба нуктаи тақияи зиёиёни тоҷикӣ низ табдил ёфтааст. Устод Айнӣ аҳаммиёт ва ҷойгоҳи ҷаридаи «Тӯрон»-ро дар таърихи интибоҳи фикрии тоҷикон дар назар дошта, онро «аввалин асари хомаи Ғиёсиддин Маҳдум ва наводи аҳли шабоби таҳририаш» доништааст, ки ба фавгу фанои он тоб наовард ва Бухоро ро тарк кард. Яке аз арзиши муҳимми «Бухорои шариф» ва «Тӯрон» ин буд, ки «чун ин ду ҷарида дар вақти муҳорибаи Итолиё ва Балкан бо Туркия мунташир шуданд, аҳолии аз сиёсат ва ҷуғрофияи олам беҳабари Бухоро дорои маълумоти муҳима гардиданд....».

Аз ин иқтибос ин натиҷае низ метавонад ба даст меояд, ки маводи рӯзномаи «Бухорои шариф» низ барои дарки аслу моҳияти таваччухи равшангарони тоҷикии ибтидои садаи бист ба Туркия ва масъалаҳои туркӣ манбаи муҳиммест.

Чойи шақку шубҳа нест, ки Абдурауфи Фитрати Бухороӣ, Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ, Садриддин Айнӣ ва дигарон аз мунтакидонии барҷастаи иҷтимоии замон буданд, ки салиқаи нақҳонии иҷтимоиро барои бозгӯи ҷанбаҳои мухталифи зиндагии мардуми Бухоро ба кор гирифтанд ва дар ин роҳ аз матбуоти кишварҳои туркӣ низ ба кор гирифтанд. Матбуоти туркӣ ҷаҳиши кишварҳои дигари шарқӣ барои равшангарони тоҷик чун манбаи муҳимми фикрӣ хидмат кард ва дар бунёди матбуоти миллии тоҷик нақши арзанда гузошт.

Наширияи «Бухорои Шариф». «Бухорои Шариф» аввалин наشريёе мебошад, ки дар қаламрави Осиёи Миёнаи тоинқиллобӣ пурра бо забони тоҷикӣ ба таъби мерасид. Ин рӯзнома як соли пурра ҳам ғайриҷаҳиши нақҳид. Баъди наشري шумораи 153-юмаш, 2-юми январӣ соли 1913 баста шуд. Вале дар ин муддати кӯтоҳ, тавре муҳаққиқон зикр кардаанд, тавонист, ки дар фазои торики Аморати Бухоро афқору андешаҳои тозаи маорифпарваронаро миёни мардум шарҳу тавзеҳ диҳад ва ҳадафҳои таъсису ғайриҷаҳиштаро, ки босаводу соҳибмаърифат, забондонӣ адабиётдӯст ва худшиносӣ ояндабин кардани мардум буд, амалӣ гардонад.

Тавре ба ҳамагон маълум аст, ҳамаҷола дар ҷумҳурии соҳибистиклоли мо 11-уми март ҳамчун «Рӯзи матбуоти тоҷик» таҷлил мегардад.

Таҷлили «Рӯзи матбуоти тоҷик» аз рӯзи наشري аввалин рӯзномаи тоҷикӣ- «Бухорои шариф», ки нахустшуморааш 11-уми март соли 1912, бо ташаббуси Мирзо Муҳиддин Мансурзода ва Мирзо Сирочи Ҳаким ба таъби расид, сарчашма мегардад. Ин рӯйдоди таърихиву

фарҳангӣ сарғоз ва нахустин қадамҳои устувори матбуоти тоҷик буд. Яъне, 107 сол қабл «Бухорои Шариф» сарчашмаи асосии матбуоти миллии гардида, то ба имрӯз матбуоти миллии рушду нумӯ карда, дар ғайриҷаҳиши маърифату ҳақонбинӣ, худшиносӣ миллии мардум ва ободии пешрафти давлату миллатамон саҳми босазое гузоштааст.

«Бухорои Шариф» аввалин наشريёе мебошад, ки дар қаламрави Осиёи Миёнаи тоинқиллобӣ пурра бо забони тоҷикӣ ба таъби мерасид. Ин рӯзнома як соли пурра ҳам ғайриҷаҳиштаро, ки босаводу соҳибмаърифат, забондонӣ адабиётдӯст ва худшиносӣ ояндабин кардани мардум буд, амалӣ гардонад. Ба қавли устод Садриддин Айнӣ: «Бухорои Шариф» дар торикистони таърих ҷароге буд, ки мардумро дар рӯшноӣ ба роҳи саводу маърифат ва оғахиро худшиносӣ бурд» ва барои вориди майдони матбуот шудани ғайриҷаҳиштаро намунаи наشريҳои баъдии тоҷикии «Шуълаи инқилоб», «Овози тоҷик» ва дигар рӯзномаву маҷаллаҳо замина гузошт. «Бухорои Шариф» чун нахустин рӯзномаи тоҷикӣ бо ғайриҷаҳиштаро, вале пурсамараш таъсису тоҷикон бузурге ба сиёсату иҷтимоии замон ва афқору ҳақонбинии мардум бахшид.

Имрӯз мероси гаронбаҳои матбуоти даврӣ бо шумори беш аз як миллион нусха рӯзномаву маҷаллаҳо, ки солҳои гуногун бо хуруфи тоҷикӣ, форсӣ, русӣ-кириллӣ ва лотинӣ наشر шудаанд, дар Шуъбаи матбуоти даврии Китобхонаи миллии Тоҷикистон ҳифзу нигоҳдорӣ мешаванд. Ин бойгонии мероси маънавии миллат аз соли 1935 то имрӯз барои ҷамъоварӣ кардани ҳифзу нигоҳдорӣ намунаи матбуоти даврӣ ва иттилоотонӣ ташаққул додани маърифату маънавиёти мардум саҳми арзанда гузошта, имрӯз боз дар фазои соҳибистиклолии кишвар ба ғайр аз мутолиаи ҳамаҷаҳиши ҳақонбаҳо як маҳзани бузурге барои устодону донишҷӯён, олимону наҷҳишгарон ва муҳаққиқони соҳаҳои гуногун мебошад.

Маврид ба зикр аст, ки аз 153 шумораи нахустшумораи сирф тоҷикӣ «Бухорои шариф» имрӯз 110 шумораи электронии он дар Шуъбаи матбуоти даврии Китобхонаи миллии Тоҷикистон мавҷуд аст, ки аз он донишҷӯён, муҳаққиқону таърихшигрон ва олимони соҳаи журналистика дар таҳқиқотҳои худ истифода менамоянд.

Устод Садриддин Айни дар солҳои ташаққули матбуоти тоҷик навишта буд, ки: «Рӯзномаи ҳар қавм ва миллат забони эшон аст. Ҳар қавме, ки рӯзнома надорад, гӯё забон надорад. Қавми берӯзнома мисли одами бесабон дарду ранҷ ва орзуву амоли худро гуфтаву барон муттаҳидиву якдилӣ саъю талон карда наметавонад. Ақнун, ки қавми мо забон баровардааст, метавонад ҳамаи дардхояшро ба рӯзномаи худ нависад, аз аҳволи олам боҳабар шавад ва дари дилашро ба воситаи рӯзномааш, ки бо забони тоҷикист, ба ҳар кас во намояд».

Савол ва супоришот

1. *Маънумоти мухтасар оиди таъқилёбии матбуоти тоҷик*
 2. *Саҳми устод Айнӣ дар руғиди матбуоти тоҷик*
 3. *Нафрияи “Бухорои Шариф”*
- Рӯйхати адабиётҳо**
1. *Айнӣ, Садрриддин. Таърихи инқилоби Бухоро / С. Айнӣ / *Аз ўзбекӣ тарҷумав Р. Ҳошим. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.**
 2. *Айнӣ, Садрриддин. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро / С. Айнӣ / *Таҳиякунадаи Таҳти нзар, бо қўиши ва муҳаррири масъул М. Умаров. – Матн, мураттиби вожанома ва муҳаррири масъул М. Умаров. – Қўлӣёт. Ҷилди 14. – Душанбе: Матбуот, 2005. – 272 с.**
 3. *Самад, Валӣ. «Мулло Насриддин» ва ҳудудиносии тоҷикон / В. Самад. – Дарси ҳеҷтаниносии. – Душанбе: Ирфон, 1991. – С. 93-108.*

МАВЗҶҲОИ МАШҒУЛОТИ СЕМИНАРӢ

МАВЗЎИ СЕМИНАРҲИ 1
МАВЗЎИ БАҲСИ ФАҲМИ ТАҒРИХИ ЗАБОН МАҚСАД ВА
ВАЗИФАИ ОН

Магериалҳо. Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дар бораи забони инсон, ки чун воситаи беш аз ҳама муҳими муносиботи ҷамъиятӣ ва мушаххасан воситаи табодули андешаи одамон аст, то имрӯз осори фаровон навишта шудааст. Вале то ҳанӯз бисёр масоили ғуноғун марбут ба забон таҳқиқтаб менамояд. Пӯшида нест, ки забони инсон аз ғозии офариниш буда, то ба имрӯз рушд мекунад ва ҳамарӯза масъалаҳои навро барои муҳаққиқон пеш меорад. Махсусан дар ҷомеаи башарӣ

шонаккул ёфтан, таҳаввул, тавсия ва таъодули забон чун унсури
билигии иҷтимоӣ то имрӯз дар доираи мубоҳисаҳои илмӣ олимони
аст.

Фанни таърихи забон масоили ташакул ва рушди забони ҷудогона ва ё гуруҳи забонҳои хеш ва ҳамчунин забонҳои дар як минтақа густаришёфтаи гуногунро аз рӯи мавҷудияти манбаъ ва сарчашмаҳои хаттӣ ва таърихӣ меомӯзад. Маҳз омӯзиши мукаммали таърихи забон имкон медиҳад, ки гузашта, ҳолати имрӯза ва рушди минбаъдаи забон муайян карда шавад. Забони башар чун узви зиндаи биологӣ иҷтимоӣ ба ҳар лаҳза тағйир меёбад, ӯнсуҳои гуногуни овозӣ, луғавӣ сарфӣ ва нахвӣ хурд мунтазам дар мубодилаи ҳамешагӣ тағйир медиҳад, пайваста инкишоф меёбад. Азбаски инсон ҳамчун як ҷузъи хурди протсессии куллии рушди ҷомеа ва аз ҷумлаи забон чун рукни ҷомеа дарути ҳаёти худ тағйироти куллиро дар забон кам мушоҳида мекунад. Тағйироти забон дар тӯли садсолаҳо боз ҳам бештар, равшантар ва дақиқтар ба назар мерасад. Дар баробари ин забон оинаи тахту тамомнамо аст, ки дар он тамоми ҳодисаҳо, тағйироти ҳаёти ҷомеа бапуррагӣ инъикос меёбад.

Забоншиносои шинохта Р.Х.Додихудоев дар бораи муносибати забон бо ҳаводиси иҷтимоӣ ва давлат чунин қайд мекунад: «Ҳодисаҳои муҳими таърихӣ ба тақдирӣ забон ва инкишофи он таъсiri калон мерасонад. Аксаран дар Натиҷаи аз байн рафтани /одамӣ/ ин ё он давлат забони расмӣи он аз Доираи истеъмоли берун мебарояд ва дар асоси забони халқӣ ё забони ғолибон (аҷнабиён) забони дигари расмӣ - давлатӣ пайдо шуда метавонад» (Додихудоев, 1988, 3). Дар ҳақиқат имрӯз дар улуми муосир масоили иҷтимоиёти забон чунин баррасӣ мешавад, ки ташаққули ҳар гуна забони Давлатӣ ва гузашта аз он забони миллиро ба «элитаҳо»-и давлатсоз марбут медонанд. Яъне доир ба сарнавишти таърихӣ ҳар як халқу кишвар қабл аз ҳама омӯзиши мукаммали ҷанбаҳои таърихӣ забон басо муҳим аст, ки дар ин маҳриди мавқеи ҷанми таърихӣ забон назаррас мебошад.

Инкишофи забонҳои эронӣ аз ҷумла забони тоҷикӣ имтидоди тӯлонии таърихиро фаро гирифтааст. Аз оғози асри ХУШ то имрӯз чи дар Ғарб ва чи дар Шарқ омӯзиши таърихи забонҳои эронӣ ба таври бояду шояд густариш ёфтааст. Зимни омӯзиши таърихи забонҳои эронӣ муҳаққиқонро имконоти басо мувофиқ даст додааст, ки маҳз дар забонҳои эронӣ асолати пешнаи дигар забонҳои хеши оилаи забонҳои хиндуеуропиро дарёфтаанд.

Мавриди зикр аст, ки ҳамагуна мавод ва манбаи асили таърихӣ тавассути таҳқиқи илми забон омӯхта шуда, пасон барои улуми дигар муаррифӣ мешавад. Дар ин миён илми забоншиносӣ бо кулли улуми дунявӣ робитаи қавӣ дошта, муносибати он бо илми таърих дар шакли муқаррарӣ ҷудогона гузориш меёбад. Зеро ҳамагуна бозёфти таърихӣ аз ҷарфлиди илми забон мегузарад ва дар таҳқиқи забон низ манобеъ ва далоили таърихӣ руқни муҳими муҳокимаронику хулосабарорихост. Бехуда нест, ки худ рушди забон, пешрафту бозмондагӣ, радду бадал, коҳишу афзоиш пайваста бо ҳаводиси таърихӣ мутаносиб омӯхта мешавад. Яъне худ воқеияти ҳаёти иҷтимоӣ ҳамнавишӣ таърих ва забонро муқаррар кардааст. Бад-ин минвол омӯзиши таърихи забон аз муҳимтарин баҳши таҳқиқиву тадрисӣ ва таълимӣ даврони муосир аст, ки дар маърифати комили гузаштаи худ, дар ташаккули худшиносӣ андешаи мардумонро борвар хоҳад кард.

Агар ба гузашта аз оинаи ҷарфлини забон назар андӯзем таърихи башар басо пурбуранг, мураккаб ва пургирех аст.

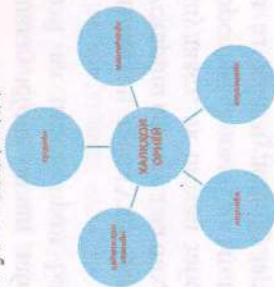
Забонҳои эронӣ ба оилаи забонҳои ҳиндууроӣ чун гуруҳи ҷудогонаи забонҳои хеш шомил аст. Таърихи дар сарчашмаҳои хаттӣ сабтшудаи забонҳои эронӣ хеле тӯлонӣ аст. Қадимтарин забонҳои ин гуруҳ забони авестой ва порсии қадим, миёдӣ ва скифӣ сарматӣ аст, ки дуҷоним ҳазор сол пеш аз ин эрзи вучуд доштанд.

Гуруҳи забонҳои эронӣ дар оилаи забонҳои ҳиндууроӣ аз ҷиҳати минтақаи густариш паҳншудатарин гуруҳи забонҳост. Чун суҳан аз-оилаи забонҳои ҳиндууроӣ ва гуруҳҳои таркибии ин оила рафт дар ин маврид зикр кардан мезазад, ки ин оилаи забонҳо бо минтақаи густариши таърихӣ, ташаккулу таҳаввул ва сохтори таркибӣ аз тамоми дигар оилаҳои забонҳои дунё фарқи кулӣ дорад.

Ҳамчунин аз манбаъҳо ва осори таърихиву сарчашмаҳои илмӣ муосир собит аст, ки сарзамини Осиёи Марказӣ қухандиёри мардуми ориёнтабор будааст. Ҳанӯз сарчашмаҳои хаттӣ қўхнатарини то ба имрӯз дастрасшуда дар бораи дар Осиёи Марказӣ сукунат доштани

халқияти ориёӣ - сугдиён, маргиён, хоразмиён, портиён ва қабилҳои сақоӣ маълумот медиҳад.

Дар зери мафҳуми ориёӣ мардумони эронинажод, ки ҳанӯз 2.5-3 ҳазор сол пештар ва шояд зиёдтар аз ин дар сарзамини Осиёи Марказӣ сукунат дошта, асосати ягонаи таърихиву фарҳангӣ ва умумияти нажодӣ доранд, доништа мешавад.

Чунон ки дар қадвал омадааст, дар оилаи забонҳои ҳиндууроӣ қабл аз ҳама гуруҳи забонҳои ҳиндӣ (ҳиндӣ, урду, банголӣ) ва гуруҳи забонҳои эронӣ наздикии бештаре доранд. Дар бораи сарзамини таърихӣ ориёӣ ханӯз дар илми муосир гуногунандешӣ ҷой дорад. Дар бораи сарзамини таърихӣ эронӣ фикру андешаҳои гуногун мавҷуданд. Гуруҳи олимони Аврупои Шарқӣ ба Моварои Қافқоз, Осиёи Марказӣ ва Ҳинд густариш ёфтани қавмҳои ҳиндуориёиро шубҳанок доништа, бар он ақидаанд, ки чунин раванд басо мураккаб ва ҳатто номумкин аст. Баръакс онҳо чунин ақида доранд, ки забонҳои эронӣ аз Осиёи Миёна ба манотиқи дигар густариш ёфтаанд.

Аммо қовиш ва қушпишҳои нав ба нави таърихӣ пайваста онро собит карда истодааст, ки ханӯз дар қарнҳои VII-VI то милод Осиёи Миёна сарзамини халқиятҳои эронӣ - сугдиён, бохтариён, хоразмиён, парфиёнон, маргиёнон, қавмҳои гуногуни сақоӣ будааст (ниг.: Гафуров, 1989, 33). Забоншиноси маъруф В.И. Абаев ба он мӯътақид аст, ки забонҳои ҳиндууроӣ аз Аврупои Шарқӣ ба тарафи Ғарби Аврупо ва Осиёи Марказӣ густариш ёфтаанд. Бо нишондоди муҳаққиқ аз ҳам ҷудошавии сақонон ва скифҳо 2500 сол пештар сар задааст, ки асосати забони онҳо имрӯз дар забонҳои шарқии эронии Осиёи Миёна - забонҳои помирӣ ва дар Моварои Қافқоз - забони осетинӣ нигоҳдорӣ шудаанд. Аксари дигар забонҳои эронӣ унсурҳои таърихӣ худро устувор нигоҳ дошта натавонистанд. Бинобар ин бисёр унсурҳои забонӣ дар гуруҳи забонҳои дигари эронӣ, махсусан ғарбӣ ба тағйирот бештар дучор шудаанд (ниг.: Абаев, 1965, 127).

Академик Б. Гафуров низ дар китоби худ андешаи олимноро доир ба сарзамини пахшавии забонҳои хиндувролой оварда қайд мекунад, ки минтақаи қадимаи таппаккулёбии оилаи забонҳои хиндувролой тақрибан Аврупои Марказӣ ва нимқазираи Балкан будааст (ниг: Гафуров, 1989, 34).

Ҳамин тавр, дар минтақаҳои гуногуни Осиё гуруҳи забонҳои эронӣ ва забонҳои хиндӣ густариш ёфтаанд ва онҳо дар якҷоягӣ, чунон ки дар қадвал низ оварда шудааст, як шохай забонҳои хиндуэриёро ташкил медиҳанд. То ҳазорсолаи 2-юми то милод гуруҳи забонҳои эронӣ ва хиндӣ як шохай аз ҳам ҷудонашударо бо унвони ориёӣ (хиндуэронӣ) ташкил мекарданд. Ҳазорсолаи 3-юми то миллодро ҳазорсолаи ориёӣ номидан мумкин аст, зеро ақвоми ориёӣ маҳз дар ҳамин даврон дорои фарҳанг ва арзишҳои ашрофиву иҷтимоӣ гардиданд. Дар бораи аз кадом сарзамин густариш ёфтани шохай забонҳои ориёӣ андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Шохай забонҳои ориёӣ ба Осиёи Марказӣ аз Аврупои Шарқӣ тавассути Шарқи Наздик ва Моварои Қافқоз густариш ёфтанд. Ҳазорсолаи 2-юми то миллод даврони ба ду гуруҳ ҷудо шудани забонҳои эронӣ ва хиндӣ мебошад. Гуруҳи забонҳои Хиндӣ аз пастихои Хиндукуш ба ҳавзаи Хинд густариш ёфтанд ва ин раванд боиси таппаккули як фарҳанги бузургӣ ориёӣ дар тамоми Осиё буд. Сарзамини аз ғайриҷаҳонии табиӣ борвар аз маънавияти бузург, аз андешаҳои асили орифона низ обурани бештаре гирифт ва он ду кутб дошт - фарҳанги эронӣ ва хиндӣ. Фарҳанги эронӣ чун идомаи тамаддуни ориёӣ дар сарзамини имрӯзаи Осиёи Марказӣ ва аниқтараш дар Оғурипаткан, Порс, Суғд, Бохтар, Хоразм, Мод, Суз бештар инкишоф ёфт. Ҳамзамон қаробат ва ягонагии тамаддуни ориёӣ. Дар фарҳанги эронӣ ва хиндӣ дар замонҳои минбаъда низ амиқ мушоҳида мешуд. Ин қабл аз ҳама дар наздикии мазмун ва мундариҷаи кутуби мақаддаси эронӣ ва хиндӣ «Авесто» ва «Ригведа» ва ҳатто мавзунӣ ва микдори ҳиҷоҳои онҳо (8 ҳиҷогӣ) мушоҳида мешавад. Гузашта аз ин осори Қадимтарини хиндуэриёӣ - «Ригведа», дар миёнаи ҳазорсолаи 2-юм таҳия гардидааст. Аз ин метавон ба ҳулосае омад, ки интиҳои ҳазорсолаи 3-юм ва оғози ҳазорсолаи 2-юми то миллод даврони таҳаввули умумии шохай забонҳои хиндуэриёӣ будааст, ки дар даврони минбаъда як қисми онҳо аз пастихои Хиндукуш ба пахноҳои Хинд густариш ёфта, гуруҳи дигари забонҳои эронӣ дар Осиёи Миёна паҳн гардиданд. Яъне дар илми муосир дар бораи ба ду гуруҳ ҷудо шудани шохай забонҳои хиндуэриёӣ «Ригведа» муттақои асосӣ доништа мешавад. Зеро дар ин

китоб аллақай табиат, суннату расму русуми дар ҳавзаи Хинд таппаккулёфтаи хиндӣён сабт шудааст.

Хулоса, дар ин ҷои шакл нест, ки тамаддуни ягонаи ориёӣ дар аҳди қадимтарин ва дар даврони қадим бо ду кутби бузургӣ худ - фарҳанги эронӣ ва хиндӣ, дар таърихи тамаддуни башар назир надорад ва саҳми ориёӣён дар пешрафти ҳаёти ҷомеаи инсонӣ қиёснопазир аст. Танҳо Эълумияи Куруш, ки шабеҳи Эълумияи ҳукуки башар буд, далели қотеъ бар ин ҳукм аст.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисми таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо кор кардан.

Тарғиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсияи хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. *Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтаед?*
2. *Бо кадом матн таърихи шиносӣ пайдо намудед?*
3. *Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?*

Мавзӯи семинар 2

«КАТИБАИ БЕСУТУН» ЯКЕ АЗ МАНБАҲОИ ХАТТИИ

ҚАДИМТАРИН

Нақшаи мавзӯ:

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳои хониш.

Маълумоти умумӣ: Катибаи Бесутун ё катибаҳои Дорои Бузург — катибаҳои Бесутун ё «катибаҳои Бесутун» (кӯҳе дар шаҳристони Қирмоншоҳ), маҷмаи бостонӣ дар шаҳристони Қирмоншоҳи Эрон воқеъ аст. Катиба дар баландии як садӯ панҷ метр аз замин дар кӯҳи Бесутун бо хати меҳӣ ва ба се забон - форсии қадим, бобулӣ ва аламӣ ҳаққоқӣ гардидааст. Ин маҷмаи бостонӣ ёдмонҳое аз Ҳахоманишиёнро дар худ ҷой додааст ва аз ҳудуди соли 523—521 пеш аз миллод ҳамвора мавриди таваҷҷуҳ будааст. Катиба бо фармони шоҳи Ҳахоманишиён Дориуши Бузург (Дорои I) бунёд гардидааст. Солҳои 30—40-уми асри XIX аз ҷониби муҳақиқи англис Г. К.

Роулинсон, катиба хонда шудааст ва бо ҳамин амал ба шуруи хондани хати мей дар хатҳои қадимаи халқҳои Шарқи Қадим тақон додааст. [1]

Хат яке аз дастовардҳои бузургу ғурағузиши инсоният мебошад, ки дар арзи ҳазорсолаҳо эҳтиёҷи ӯро амалӣ намудааст. Он ғайр аз он, ки талаботи мардумро дар замони макони муайян бароварда бошад, боз барои наслҳои оянда кулли бозёфти ақлонии ғулаштагонро чун мерос ҳадя намудааст. Бешак, онро ба сони ноқиле тавсиф намудан мумкин аст, ки наслҳоро замонҳоро ба ҳам пайвастааст.

Муҳаққиқони таърихи хат бар ин ақидаанд, ки пайдоиши хат ба пайдоиши санъати тасвирӣ ва таъсири аввалин давлатҳо марбут мебошад. Ғумон меравад, ки унсурҳои аввалини хат 10-15 ҳазор сол пеш аз мелод ба вуҷуд омадаанд. Мардумони форсизабон ҳамчун яке аз халқҳои мутамаддин дорон хат ва алифбоҳои ғуноғуни расмин давлатӣ буданд. Қадимтарини онҳо хати мей буд, ки хати расмин давлатии Ҳахоманишиҳои ба шумор мерафт. Ин расм дар асри 5 - 11 пеш аз мелод ҷорӣ шуда, то истилоҳи Искандари Мақдунӣ давом кардааст.

Ҳахоманишиҳои дар асоси хатҳои бобулӣ ва ошурӣ барои худ ин хатро мураттаб намудаанд, ки аз хатҳои зикршуда тавофути зиёд дошт. Дар он 36 аломат мавҷуд буда, аз ҷап ба рост навишта мешуд. Хати мей ҳичӣ буд, яъне як ҳарф (аломат) 2 овоз - ҳамсадо ва садонокро ифода мекард.

Намунаи аввалини ин хатти қадимиро дар кӯҳи Бесутуни Эрон пайдо намудаанд, ки он бо номи «Катибаи Бесутун» машҳур аст. Матни он аз номи шох Дорон 1 бозгӯ шудааст ва аз қорномаҳои шохони ҳахоманишӣ ҳикоят мекунад. Бо омадани юнониҳо ва барҳам хӯрдани давлати Ҳахоманишиҳои хатти мей низ аз байн рафт.

Хати авестӣ барои сабти шакли барқароршудаи китоби муқаддаси зардуштиён «Авесто» дар асрҳои 3-4 дар асоси хати оромӣ тартиб дода шудааст. Дар алифбои авестӣ 48 аломат мавҷуд буд, ки аз он 14 - тояшро садонокҳо ва 34-тояшро ҳамсадоҳо ва сонандҳо (ҳамсадоҳои бе шавшув) ташкил медоданд. Овози «г» бо ду аломат ифода карда

мешуд. Ин хат то имрӯз дар Ҳиндустон аз ҷониби порсий - парадорони дини зардуштӣ истифода мешавад. Хати авестӣ мисли хатҳои дигари оромиасос аз рост ба ҷап навишта мешавад.

Хати паҳлавӣ - хати расмин давлатии Сосониён буд, ки дар асоси хатти оромӣ дар асрҳои 2-3 миллодӣ ба вуҷуд омадааст. Ин хат дар амалҳо аз 14 ҳарф иборат буд ва аксари қалимаҳо бо идеограмаҳои ифода карда мешуданд. Азбаски дар давлати Сосониҳо ба масъалаҳои китобӣ ва қорҳои идоракунии давлатӣ аҳамияти зиёд медоданд, дар қар як соҳаи халти иқтимоӣ як навъи хат истифода мешуд. Бо хати паҳлавӣ осори мансуру манзуми таърихӣ, фалсафӣ ва адабӣ, ба монанди «Қорномаи Ардашери Бобакон», «Дарахти Асурик», «Бадории Зарирон», «Шатранҷнома», «Достони Ёуишти Фрилн», «Бадории Бузургмехр», «Достони Менуи хирад» бо забони форсии мейна таълиф шудааст, ки то замони мо омада расидаанд ва ба забонҳои ғуноғуни дунё, аз ҷумла ба забони тоҷикӣ бо хати кириллӣ баргардонда шуда, дастраси умуманд. Намунаҳои дигари ин хат аз мавзӯҳои ғуноғуни Эрон ва Миср дар шакли катибаи қабр, навиштаҳои болои сиккаҳо, мӯҳро ва ашӣ дигар, санадҳои муомилот дарёфт шудаанд. Баъд аз истилоҳи араб ва сукути давлати Сосониҳо хатти паҳлавӣ ҳам мансух гашт.

Хати сугдӣ яке аз қадимтарин хатҳои мардуми Осиёи Марказӣ ба шумор рафта, бино ба қавли муҳаққиқин аз хати форсии оромӣ ибтидо гирифтааст. Ин хат ҳам аз ҷап ба рост навишта шуда, дорон 23 ҳарф ва барои истифодаи садонокҳои дарозу кӯтоҳ аломаҳои алиф, ёо ва вов истифода мекарданд. Мардуми сугд якҷанд аср баъд аз истилоҳи арабҳо ҳам ин хатро ба қор мебуриданд.

Хати монавӣ дар асри 3 мелодӣ аз ҷониби Монӣ (номи аслиаш Крику) дар асоси хатти оромӣ мураттаб карда шудааст. Он аз 22 аломат иборат буд ва аз рост ба ҷап навишта мешуд.

Монӣ ғайр аз донишманди бузург буданаш инчунин расмони беҳамтое низ буд. Назар ба маълумоти аҳли таҳқиқ, дар соли 923- и мелодӣ, мутобик ба соли 311 хичрӣ, дар назди дарвозаи Бағдод тасвири ҷеҳраи Монӣ ва қордах ҷувол китобҳои «аҳли бидъат» -ро, ки аксари онҳо осори ӯ буданд, оташ заданд.

Хати арабӣ шохҳои наватарини хатти оромӣ ба шумор меравад, ки аз хати набатӣ ба вуҷуд омадааст. Ҳамчун аксари хатҳои оромиасос аз рост ба ҷап навишта мешавад ва аз 28 аломат иборат аст. Дар ин хат садонокҳои кӯтоҳ навишта намешавад. Барои истифодаи онҳо

аломатҳои махсус ба монанди фатҳа ё забар, зер ё касра, пеш ё замма ба қор меравад.

Баъд аз истилоҳи араб ва пойдор ғалтани дини мубини ислом мардуми форсиноҳад хатти арабиро пазируфтанд ва ба он 4 ҳарфи ифодакунандаи овозҳои махсуси забони форӣ - п, ч, ж, г - ро зам намуданд. То имрӯз хатти арабӣ дар Покистон, Эрон, Афғонистон ва тамоми мамлаки араб хатти расмӣ давлатӣ ҳисоб мешавад.

Мардуми мо ин хатро дар тӯли ҳазор сол дар ҳаёти иҷтимоӣ истифода намуд ва тамоми дастовардҳои илмиву фарҳангии худро бо он интишор кард. Соли 1929 бо Қарори махсуси КИМ ва Совети Комисарони халқи СССР «Дар бораи ба алифбои нави лотинӣ гузаштани халқҳои алифбои арабишона Иттиҳоди Шӯравӣ» баромад ва моҳи августи соли 1930 дар сьезди якуми забоншиносон масъалаи ба алифбои лотинӣ гузаштан ғурра ҳал гардид. Ин алифбо дорои 31 ҳарф буд ва дар Ўзбекистону Тоҷикистон то соли 1940 пойдор монд.

Хатти русӣ - кириллӣ хатти расмӣи давлати Руссия, ки аз асри 10 ҷорӣ карда шуда буд ба ҳисоб меравад. Забони порсии қадим аз қадимтарин забони эронии соҳибхат ба шумор меравад. Забони порсии қадим забони давлатии салтанати Ҳоҳоманишиён буда баъд аз суқунати ин давлатдорӣ бузург ба маҳдудиятҳо дучор гардида алифбои он аз байн рафт. Баръакси забони авестой забони порсии қадим забони дину мазҳаб набуд. Ин забон дар аҳди Ҳоҳоманишиён дар қалаиравӣ ин империяи бузург забони маъмулу мустаъмал ва мавриди қорғузурӣ қарор гирифта буд.

Манобеи хаттии забони авестой ва забони порсии қадимро мавриди иҷоиса қардан, ҳамонро хусусияти фарқкунандаи онҳо дар он зоҳир мешавад, ки катобаҳои хатгӣ дар нусхаи асл ба мо расидааст ва маҳз ҳамин хусусият арзишмандии онро нишон медиҳад. Баргариин осори авестой нисбат ба катобаҳои забони порсии қадим дар он зоҳир мешавад, ки ҳаҷми он бештар аст. Аз оини меҳнавишти забони порсии қадим ягон суннате намонда, ва баъди шикасти Ҳоҳоманишиҳо ғурра аз байн рафт. Дар давраҳои минбаъда қариб ҳеҷ кас он матнҳоро ҳонда наметавонист. Хушбахтона, қисматҳои муҳиму арзишманди хаттии забони порсии қадим то ба мо омада расидаанд. Ба манбаҳои хаттии забони порсии қадим сарчашмаҳои зерин шомиланд:

Катибаи Дорошох (Катибаи Бесутун) -»Катибаи Бесутун» ёдгории хаттии хатти меҳӣ буда ба се забон: порсии қадим, аккодӣ, эламӣ дар

ниш чутун нақшғузурӣ қарда шудааст. Теъдоди сатрҳо дар чутунҳо чунин аст:

сутуни якум 96 сатр
сутуни дуюм 98 сатр
сутуни сеюм 92 сатр
сутуни чорум 92 сатр
сутуни панҷум 36 сатр

Дар нигоштаҳои тадқиқоти хориҷӣ - Русӣ, Англия, Катибаи Доро бо ихтисораи «ДВh» ифода мешавад.

Катибаи Нақши Рустам аз ду чутун иборат аст. Сутуни якум (ДIIa) аз 60 сатр ва сутуни дуюм (ДIIb) низ аз 60 сатр иборатанд. Катиба аз Шӯш ёфт шудааст, ки мазмуни он дар бораи сохтмон аст (DSf) ва аз 58 сатр иборат аст.

Катибаи Куруш аз Персиполис аст (навиштаҳо бар зидди девҳо), ки дар ду банд буда банди якум (XPh) - 60 сатр, банди дуюм (XPr) - 48 сатр мешавад.

Манбаҳои хаттии мутаалиқ ба забонҳои аккодӣ, эламӣ ва юнонии қадиму оромӣ низ дар бораи баъзе хусусиятҳои забони порсии қадим маълумоти нисбӣ дода мешаванд.

Дар бораи катобаҳои даврони Ҳоҳоманиши дар Аврупо аввалин бор аз навиштаҳои Шарден (соли 1711) огоҳӣ пайдо кардаанд. Баъди чандин сол яъне соли 1778 шарқшиноси аврупоӣ Карстен Нибури муайян намуд, ки катибаи Ҳоҳоманиши (Бесутун) бо се системаи хатгӣ навишта шудааст. Аммо Карстен Нибури дақиқ муайян қарда наметавонист, ки он системаҳои хатгӣ ба қадом забонҳо мутаалиқанд. Пас аз 20 сол О. Тисхен чунин ақида баён намуд, ки се системаи хат дар катобаи Ҳоҳоманиши ба се забони тамоми ғуноғун мутаалиқ аст. Аксарияти муҳаққиқон бар он андеша буданд, ки яке аз ғуноғунҳо яъне аз забонҳои эронии қадим, ё худ порсии қадим аст. Мутаассифона, рамзкушоии хуруфии (дешифровка) катобаҳо дастрас набуд, зеро аз он се системаи хатгӣ мансуб ба се забони ғуноғун ҳамашон матрук буданд ва дар мавриди маълум будани яке аз забонҳо дар рамзкушоии хуруфии катобаҳо имконияти бештаре даст мешавад.

МУҲОКИМА ВА ТАҲЛИЛИ МАТНИ “ХРЕСТОМАТИЯИ ЗАБОНИ ПАҲЛАВӢ”-И АРДАШЕР КАРИМОВ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Хрестоматияи забони паҳлавӣ аввалин дастурест барои омӯхтани матнҳои форсии миёна дар мактабҳои олии Тоҷикистон. Ин хрестоматия барои донишҷӯёну аспирантони факултетҳои филологияи тоҷик ва шарқшиносӣ пешбинӣ шудааст.

Дар китоби “Хрестоматияи забони паҳлавӣ”-и Ардашер Каримов оилаи забонҳои ҳиндааврупоиро ба 13 ғуруҳ тақсим мекунад. Умуман, оилаи забонҳои ҳиндууроӣ ҳам аз ҷиҳати макон ва ҳам аз ҷиҳати замон ғазо ва имтидоди басо фароҳу ғустурда доранд. Оилаи забонҳои ҳиндууроӣ ба 13 ғуруҳи забонӣ ҷудо мешаванд:

1. Ғуруҳи аввалро ғуруҳи забонҳои ҳиндӣ ташкил медиҳад, ки ин ғуруҳи забонҳо давраҳои ғуноғуни таърихиро тай карда, ба онҳо ҳам забонҳои матрук (санскрит, пракрит, забони Веда ва пали) ва ҳам забонҳои зиндаи то даврони муосир омада расида (ҳиндӣ, урду, панҷобӣ, синхалезӣ, банголӣ, маратҳӣ) шомиланд. Ғуруҳи забонҳои эронӣ, ғурчи нисбатан инкишофёфта, паҳншуда ва дорои таърихи амиқтаре аст, ки ба ин ғуруҳ низ забонҳои матрук ва зинда шомиланд, ки дар вақти зарурӣ ба таври муфассаҷ сарӣ ин масъала бармегардем.

2. Забони арманӣ бо хусусиятҳои лугавӣ ва сарфиву нахвӣ ғуруҳи ҷудогонаро ташкил медиҳад. Мавриди қайд аст, ки забони арманӣ ба радду нисбат ва қовишу қоҳишҳо нигоҳ накарда, асосати таърихӣ худро нисбат ба дигар забонҳо устувор нигоҳ доштааст.

3. Ғуруҳи славянӣ низ аз ғуруҳи забонҳои басо ғустурда ва рӯшдкардаи оилаи забонҳои ҳиндууроӣ аст, ки ин ғуруҳ, низ бо ғузашти давраҳои таърихӣ тағйиротҳои назаррасро аз сар ғузaronидааст.

4. Ғуруҳи забонҳои славянӣ ба се ғуруҳ ҷудо мешавад. Ба ғуруҳи аввал забонҳои славянӣи Шарқӣ, яъне забонҳои украинӣ, белорусӣ, Русӣ шомил буда, ба ғуруҳи забонҳои славянӣи ғарбӣ забонҳои поляний, чехӣ, словакӣ шомиланд ва ба ғуруҳи сеюм бошад ғуруҳи забонҳои славянӣи ҷанубӣ, яъне забонҳои сербӣ, хорватӣ, словенӣ, македонӣ ва булғорӣ мансубанд.

5. Ғуруҳи дардӣ низ дар Ҳиндустон ғустариши бештаре доранд ва ба онҳо забонҳои кати, ашқунӣ, войгелӣ, прасун, ҷатрорӣ ва кашмирӣ шомиланд.

6. Ғуруҳи балтӣ забонҳои литвагӣ, латинӣ ва забони қадимаи прусиро дар бар мегирад.

7. Ғуруҳи забонҳои итолянии романи забони муосири франсавӣ, португалӣ, испанӣ, итолявӣ, румонӣ, молдавӣ ва испаниро дар бар мегирад, ки онҳоро имрӯз маъмулан забонҳои романи меноманд. Забони қадимаи ин ғуруҳи забонҳо латинии қадим аст, ки ҳоло матрук аст.

8. Забони юнонӣ ба ягон ғуруҳи дигари забонҳои оилаи ҳиндааврупоӣ шомил нест ва он забони матрук буда, дар баробари ғуруҳҳои забонӣ мустақилона мавҷудият дошт. Хусусиятҳои сарфиву нахви забони юнонӣ тавассути осори хаттӣ то ба замони мо омада расида таҳқиқу баррасӣ шудааст.

9. Забони албанӣ низ ҷун забонҳои арманӣ ва юнонӣ ба ягон ғуруҳи муайяни оилаи забонҳои ҳиндууроӣ шомил нест. Забони албанӣ хусусиятҳои ду забони матрукӣ даврони ғузашта - иллерӣ ва фракиро таҷассум мекунад.

10. Ғуруҳи забонҳои германӣ ба се шоха - Шарқӣ, ғарбӣ ва шимолӣ ҷудо мешавад. Ба шоҳаи Шарқӣ забони хат шомил аст, ки он матрук аст. Ба шоҳаи шимолӣ ин ғуруҳи забонҳо забони даниягӣ скандинавӣ ва ғӣшҳои он шомил мешаванд. Забонҳои Англисӣ, нидерландӣ, немисӣ шоҳаи забонҳои ғарбиро ташкил медиҳанд.

11. Дар даврони пешин ғуруҳи бештар дар Урупо ғустурдаи забонҳои ҳиндууроӣ ғуруҳи забонҳои келтӣ будааст. Ҳоло аз ин ғуруҳи забонҳо дар сарзамини Британиёи Кабир забонҳои гелӣ ва валлӣ, дар истеъмоланд. Як забони дигар дар территорияи Франция паҳн шудааст, ки он ғуруҳи забони британи аст. Забони ирландӣ низ ба ҳамин ғуруҳ шомил аст.

12. Ғуруҳи забонҳои тохарӣ, ки дар Туркистони Чин ғустариш ёфта буданд, ҳоло ин забонҳо мустаъмал нестанд ва матруканд.

13. Ғуруҳи дигари забонҳои оилаи ҳиндууроӣ ин ғуруҳи забонҳои анатолӣ аст, ки онҳо дар даврони қадим дар сарзамини Осиёи Хурд ғустарш ёфта буданд. Ба ин ғуруҳ забонҳои ликӣ ва лидӣ шомил буданд, ки имрӯз ин забонҳо матруканд.

Ҳамин тавр, оилаи забонҳои ҳиндууроӣ аз паҳншударин оилаи забонҳои дунё мебошад. Шоҳаи забонҳои ҳиндуориёӣ ва ғуруҳи забонҳои эронӣ дар ин миён мавқеи махсус доранд ва дар ҳифз

ва идомаги асолати сарфиву нахви забонҳои хеш накли ин гурӯҳи забонҳо махусан назаррас аст.

Дар таҳқиқ ва баррасии оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ саҳми олимони даврони муосир басо бузург аст. Имрӯз дар асоси муқоиса ва таҳқиқи асолати таърихӣ забонҳои гуногуни хиндувропоӣ сарчашмаҳои фаровони илмӣ мавҷуд аст. Дар асоси манбаҳои мавҷуда ва дастовардҳои илмӣ даврони ҳозира тарҳи нисбатан мукаммалӣ тавсифоти таърихӣ ва ҳолати имрӯзаи онро низ мегардонем рӯи қор оварем. Аз рӯи ҷадвали калимаҳо низ муайян шуд, ки дар бисёр вохидҳои луғавӣ асил ва бо иқтибос ивазнашаванда асоси сохториву овозии калимаҳо бо тағйироти муайян рушд карда, унсурҳои асосиро дар вохидҳои забонӣ нигоҳдорӣ кардаанд.

Мавзӯи семинарӣ 4. “Авесто” китоби муқаддаси дини зардуштӣ.

Алифбои авестой дар аҳли Сосониён

Авесто – Авесто, Абасто, қадимтарин асари адабиёти форс-тоҷик, китоби муқаддаси зардуштия – оини халқҳои эронинажоди қадим. Авесто – яке аз қадимтарин ёдгориҳои адабиёти бостонии халқи тоҷик китоби муқаддаси Авесто мебошад. Аввал он ба тарзи шифоҳӣ аз ҷониби мубадони зардуштӣ аз даҳон ба даҳон мегузафт. Забони авестой аз қадимтарин ва муҳимтарин забонҳои қадими эронӣ ба шумор меравад. Аз сабаби ба ин забон эҷод гардидани Авесто онро забони авестой меноманд. Нахустин бор Авесто дар замони Дорой I (522-486 пеш аз милод) тахрир гардида, ба қайди китобат дароварда шуда буд. Аммо аз он тахрир то замони мо осоре намондааст. Бинобар маълумоти китоби паҳлави Шохристонҳои Эрон бо фармони шох Виштос Зардушт Авесторо дар 12000 нусти гов бо хати тилло навишта, онро дар ҳазинаи оташкадаи шоханшоҳӣ ҷой дода буд. Онвақт Авесто ба 1200 ғрағард, яъне 1200 боб ҷудо мешуд. Искандари Мақдунӣ соли 331-и қабл аз мелод хангоми истилои Форс он нусхаро сузонида, хокистарашро ба об партофт нусхаи дигари Авесто дар тахтачаҳои тилло навишта шуда буд. Онро Искандар ба ватани худ бурда, матнашро ба юнони тарҷума кунонд.

Нихоят, дар охирҳои аҳди Хусрави Парвиз (590-628) тахрири тозаи Авесто ба майдон омад, ки он Занд, яъне шарҳу тафсир номида шуд. Пеш аз ин дар асри IV барои сабти Авесто дар асоси хати ороми хати махсус ихтироъ гардида буд, ки хати авестой номида мешуд. Он 44 харф ва 3 шакли ду харфи ҷуфтовоз ва монанди хати араби аз рост

ба чап навишта мешуд. Ба ҳамин тарик, Авесто дар тури қариб як ҳазору дусад сол чандин бор тахрир хурда, суфта гардида, тағйирпазируфта, шакли мавҷудаи ҳозираро гирифтааст. Тарзи навишту талаффузи Авесто дар асли паҳлави он Апастак буда, маънояш асос ва матн мебошад. Ин китоби муқаддас маҷмуаи асотир, матнҳои дини мазаҳабӣ ва маъсалаҳои илму ахлоқ ва фалсафа буда, ба арзиши бузургӣ динӣ, адабӣ ва фалсафӣ молик аст. Авесто бар замми усули дин ва аҳкоми ойини зардуштӣ, русуму вочиботи он дуову ниёишҳо рӯйдодҳои таърихиро низ фаро мегирад. Аз ин ҷиҳат он ба қурби беҳамтоӣ таърихӣ низ соҳиб аст. Тамоми Авесто бо шеърӣ хичой эҷод гардида, ҳар мисраъ аз панҷ то понздаҳ хичо буда, аглаби фикраҳо аз бандҳои 3-5 сатри таркиб ёфтаанд, ки аксари ин сатрҳо аз 10-11 хичо иборатанд. Унсурҳои қофия низ дар он шеърҳо ба назар мерасанд. Аммо санъатҳои шoirони бадеӣ, хусусан, тазод он ҷо зияд аст.

Қисматҳои Авесто. Тахрири яқум дар замони Сосониён муназам гардида, ба 348-боб тақсим шуда, дар 21-китоб гирд оварда шуда будааст. Ин 21 китобро наск мегуфтанд, ки аз 350 000 калима иборат будаанд. Ин тахрир то ба замони мо омада нарасидааст. Нусхаи қадимтарини тахрири дувуҷуми Авесто, ки соли 1278 рунавис шуда, то замони мо боқи мондааст, чоряки тахрири сосонӣ онро фаро гирифта, тамоми илми авестошиносӣ ва дониши инсоният дар хусуси ин ойин дар пояи ҳамин тахрири Авесто қарор гирифтааст. Ин тахрир ба панҷ бахши мустақил ҷудо шуда, тақрибан ҳовии 83 ҳазор калима аст. Ин бахшҳо ҷунин ном доранд:

1. Ясно;
2. Яштҳо;
3. Вандидод;
4. Виспарад;
5. Хурдак-Авесто.

Ясно, ки маънояш гиромӣ доштан, ситоиш ва парастии буда, вожаи ҷашни имрӯзаи тоҷикӣ низ аз он реша ба вучуд омадааст. Қисми муҳими Ясно аз Готҳо, яъне сурудҳо ва гимнҳои иборат аст, ки дар Авестои мавҷуда қисмати аз ҳама қадимтарин мебошад. Зардушт эҷодгари Готҳо доништа мешавад. Готро аввал готса мегуфтанд. Готса маънои сурудро дорад. Гот-гос-готх-суруду оханг буда, он дар таркибҳои Дутох, Сегох ва ғайра имрӯз ҳам зинда аст. Дар готҳои дигар ба пайдоиши неки ва бадӣ, ҳамчунин муборизаи доимии онҳо бо якдигар, дарбонистӣ асосии дини зардуштӣ дар бораи «пиндори нек,

гуфтори як ва кирдори нек», Равони Ғов ва Офаридагони Ғов. зиндаги он Дунё, офариниши инсонии нахустин, ситоиши об, кӯҳҳо, дархости мағлубияти девҳо ва дигар масъалаҳои оёину ахлоқ Суҳан менавад.

Ғотҳо баробари дуоҳо вази иҷтимоии ҷомеаи оғузаро низ хабар медиҳад. Таркиби иҷтимоии зардуштиро ба се ғуруҳи зайл ҷудо мекунад; 1) Рӯҳониён ба сардори пешвоёншон мубадон. 2) Авлод, ки дар ҷомеа ва дар ноҳияе қабиларо ташкил мекунад. 3) Иттиҳоди қабилҳо, ки ҷун қавм бо сардори пешвоёншон ва сипахсолорно дар сарзамини ӯ кишваре сукунат доранд. Бехтарин тартиботе, ки ба васлия Ясно тағиб мегардад, арта ваҳишта ном дошта барои нерумант гардидани ҷомеаи базгарону чорводорони муқими, ободии кишвар, ривочи кишт, тарикки, додани чорводори бар гардонанд. ҳуҷумҳои бодия нишони роҳзан ва зидди дурӯғ нигаронда шудааст. Шӯҳи одил аз ибтидои ҷамъияти синфи орзуи халқ буд. Ҳамаи нерӯҳои ки барои он офарида шудаанд, ки бо ҳидояти мубадони покниҳол ва сипахсолорони қавмҳо ба парастии Ахурамаздо, малад ҷустан аз фариштагони некукор ва манфиати барзгарону чорводорон машғул бошанд, бо Ахриман, Ажи Даҳок (Заххок), мубадони дурӯғу, ки қарападҳо ном доштанд, ба муқобили зулм мубориза баранд, барои инсонии пок роҳи расидан бо орзуро наздик намоянд.

Яштҳо аз ҷиҳати мазмун ва сабқ ба Ясно рақобат доранд. Аммо Фарқи асоси он аст, ки ҳар як яшт ба як йазат (Яздон, Эзиг) мансуб буда, ба Ахура Маздо, Ардвисура Анахито, Мехр (Хуршед), Баҳром ва амсоли инҳо хос аст. Яшт қалмаи ҳоси авестои буда, маънои ситоиш ва ниёиро дошта, ҳамагӣ 21 яшт то ба замони мо омада расидаанд. Дар ин қисми Авесто низ аз осотиру ривоятҳои қавмҳои эрони зӣёд карда мешавад. Дар он зикр мегардад: «Худои бузург Урмузд (яъне Хурмуз.-А.А.) ин ҷаҳонро офаридааст.»

Вандидод аз қалмаи форси миёнаи видедад, ки аслан шакли вайроншудаи «ви даево дате» мебошад, ба вучуд омада, маънои қонуни зидди девонро дорад. Он аз 22 боб ибарат буда, ин бобҳо фарғард номида шуда, ба тариқи муқолама иншо гардидаанд. Ин қисмати Авесто пурсишҳои Зардушт ва посухҳои Ахура Маздоро фаро мегирад. Дар вандидод роҷеъ ба Ахриман, бод, борон, сармо, гармо, кишварҳои офаридаи Ахура Маздо, асотир дар бораи Ҷамшед, Каюмарс ва ғайраҳо нақл карда мешавад. Ба фармудаи Ахура Маздо «Кассе, ки гандум мекорад, тухми неки мекорад, вақте ки гандумро барои қўтан омода месозад, девонро арақ пахш мекунад, вақте ки онро ба осӣб мебарад, девон безобита

мешавад, вақте ки ҳамирро барои пухтан тайёр мекунад, девон аз тарс ба доду фиғон меояд».

Виспарад аз қалмаи авестои висператаво гирифта шудааст, ки маънояшро бо тоҷики имруза «ҳамаи доварон» гуфтан мумкин аст. Аз ҷиҳати мазмун ин қисман ба Ясно қаробат дорад. Он дуоҳоеро фаро мегард, ки дар ситоиши Яздон ва ниёиш ба даргоҳи он хос буда, ҳангоми тоғу ибодати зардуштиён тиловат мегардид. Виспарад аз 24 боб таркиб ёфта, он бобҳо қарда номида мешавад. Ин қисмати Авесто нисбат ба Ясно ва Яштҳо ҳеле баътар танзим гардидааст. Дар виспарад Ғотҳо ҷун сурудҳои муқаддас ситоиш ёфта, ҳар ҷо-ҳар ҷо мисраҳо ва бандҳои алоҳидаи Ғотҳо иқтибос оварда мешавад.

Хурдак – Авесто аз Ду қалмаи Авестои хвартак (хурдак) ва апастанк (Авесто) таркиб ёфта, баргузидаи тамоми авесто мебошад. Онро дар замони Шолури II Сосони (309-379) мубади мубадон Озарбади Махраспандонт дар 21 наск тартиб дода буд. Он ба ҳашт бахш ҷудо мешавад. Хурдак – Авесто дуоҳоеро фаро мегирад, ки ҳар як пайрави дини зардушти онҳоро бояд бидонад ва ҳангоми ибодат ба забон ронад. Ҳамчунин, доир ба тақвим, ҷаннҳо, одоби пушидани сару либос ҳабар медиҳад. Хурдак – Авесто фушурдаи донишҳои аҷлоди Моро аз таърих, ҷуғрофия, ҳуқуқ, тиб ва монанди инҳо фаро мегирад. Метавон Хурдак-Авесторо қонуни оини зардушти номид.

Авесто боқимондаи сурудҳо, достонҳо, ривоятҳо ва гуфтаҳои бузургони гузаштаи мо мебошад, ки таърихи бисёрҳазорсолаи ориёӣҳоро таҷассум менамояд. Авесто маҷмуаи маълумотҳои дини, фолклори, ҷуғрофи, астраномии, биологӣ, ботаникӣ, табиатшиносии тиббӣ, фалсафии, адаби, шеърӣ ва таърихист. Маънои қалмаи Авесто, ҷандон равшан нест. Дар адабиёти таърихи номи китоб Авасто, Асто, Усто, Апастанк, Вистак ва ғайра навишта шуда ва авастошиносон онро китоб, илм, дониш маъни қарданд. Авасто барои мо, тоҷикону эронӣён, муқаддас аст, на барои он ки китоби динист, балки барои он ки осори қадимтарини ҳаттии гузаштагони мо ба ҳисоб менавад. Агар муаллифи наски (китоби) аввали он Зардушт бошад, пас муаллифони китобҳои боқимонда дигар бузургони мо буданд. Ҳеч миллате дар ҷаҳон ҷунин асри гаронбаҳои таърихи надорад. Мо аз ин мефаҳрем, меболем ва бояд пайваста аз панду андарҳои он баҳравар бошем, зеро маънавиёти миллати мо аз он сарчашма гирифтааст. Матни пурраи Авасторо дар замони забтқориҳо Искандари Мақдунӣ сухтанд. Мувофиқи ахбори таърихи Авасто дар ду нусха дар 12 ҳазор пусти гов бо оби тилло навишта шуда буд ва яке дар ҳазинаи шӯҳи дар

Персеполис ва дигаре дар маъбад нигоҳ дошта мешуд. Макдониҳо касри шохро гораг карда, баъд оташ заданд ва Авесто ҳамроҳи дигар китобҳои хазина суخت. Нухаи дуҷомро ба Юнон бурданд ва онҳо нобуд гашт. Мувофиқи гуфтаи муаррихи йонони Плини, Авестои Зардушт китоби бузургтарин дар ҷаҳон ва аз 2 миллион байт иборат буд. Таҳмин меравад, ки Плини ин маълумотро аз ҳамаи нухаи ба Юнон бурда гирифта аст. Баъди йонониҳо аз Ориёнахрондан Португо ба гирд овардани Авесто пардохтанд ва ин кор ба анҷом расида буд ё не, мо намедонем. Ба ҳар ҳол Авесто дар замони Сосониён аз нав мурағтаб мешавад. Аммо ба Сосониён аз 1200 боб 347 бобро барқарор кардан мумкин гардида. Азбаски Авесто бо лаҳҷаи мардуми Бохтар навишта шуда буд, барои фаҳмидани вай лугати тафсирии тартиб дода шуд, ки он «Занд» ном дошт.

Дар замони Сосониён мубаддон Авесторо мувофиқи шарҳи Занд мефаҳмиданд. Тафсири нахлавии Занд аз 2094200 вожа иборат буд. Авесторо дубора арабҳо сузониданд. Дар асрҳои VII-IX арабҳо тоҷиконро ба бефарҳангии таъна мезаданд ва ба иззати нафси онҳо мерасиданд. Дар муқобил гурӯҳи миллии онҳо бедор шуд ва номи миллати худро тоҷик-тоҷдор аз наҷоди пок муаррифи сохтанд ва ба тарҷимаи осори хатти худ ба араби шурӯъ намуданд. Дар замони халифа Маъмун, ки модараш аз тоҷикони бахш буд мувоҳисае байни диндорони мусулмон, насронӣ ва ибронӣ таъкил карда шуд, ки дар он мубодилаи зардуштиро Номи Озарфаранбаг ширкат дошт.

Дар ин мувоҳиса Озарфаранбаг нисбат ба ҳамаи намоёндогони динҳои дигар дастболо шуд ва халифа ба у иҷозат дод, ки дар бораи Авесто ва оӣини Зардушт китобе мурағтаб кунад. Озарфаранбаг ба навиштани китобе ба номи «Динкард» Сар мекунад, лекин онро тамоми карда наметавонад, зеро уро диндорони исломи куштанд. Навиштани «Динкард»-ро мубад Озарбод давом дода, ба охир мерасонад «Динкард» мухтасаран дарбораи бахшҳои Авесто, аз ҷумлаи 21 китоби замони Сосониён маълумот медиҳад. Дар ҳамаи давра яқинд китобҳои дигар монанди «Ардовирафнома», «Минуи хирад», «Бундаҳишн» ва дигар адабиёти зардушти навишта шуданд, ки мо аз онҳо дар бораи оӣини Маздаясно маълумот мегирем. Авесто» ҳамчун сарчашмаи таърихи Алифбои авестои зоҳиран дар асри VI – аниқтараш дар замони Хусрави I (531-579) ба вучуд оварда шудааст. Матнҳои бозмондаи «Авесто», ки қадимтарини онҳо ба асрҳои III ва IV таалук доранд, ба ҳамаи китобати давраи охири сосонӣ мансуб мебошанд.

Китобати «Авесто» ба алифбои тоҷамони мо расидааш аслан дар асоси нақш лағзи он сурат ёфтааст. Худи номи «Авесто» аз қалимаи форсии миёнаи – *avastak-*, баъдан – *avastav-* ба маънии «асос» (ва ё мувофиқи тафсири дигар «гузариш», «дастур», «қисси») ва гайра аст, ки бевоҳита ба матни махфуз мондаи «Авесто» дар зарфи мавҷудияти ҷандин асраи худ борҳо кодификация шудааст.

Дар асри XIX ба сабаби инкишофи забоншиносии муқосавии наздики забони «Авесто» бо забони қадими ҳуб омехта шуда ва аз рӯи бисёр ёдгориҳои маълуми Ҳиндӣ – ведоӣ (бо ин забон) «Ригведа» ва санскрит исбот гардид. Ҳамчунин пайдо шудани мифтоҷи дувумии забони машҳури эронии қадим, форси қадим, мутоила ва барасии минбаъдаи адабиёти зардуштии пас аз авестоӣ ва истифодаи васеи маълумотҳои забоншиносии муқосавии Ҳиндуаврупоиро қайд кардан зарур аст.

Омезиши забонҳои Эронии миёна, аз он ҷумла забонҳои мурда (хоразмӣ, сугдӣ, хутану сакоӣ) ва забонҳои зиндаи Эронии Шарқӣ низ аҳамияти бисёр калон дошт. Ҳамаи ин кори тарҷумаи илмӣ «Авесто»-ро Ҳанӯз мушқилоти зиёде дорад ва мутағабтарин мутахассисон ҳам баъзе ҷойҳои муҳими «Авесто»-ро ба таври муғталиф тарҷума мекунад.

«Авесто», ки аз маҳмси матнҳои пайравони оини зардуштии иборат аст, муҳимтарин маъҳази оид ба таърихи қадимтарини Осиёи Миёна мебошад. Ҳоло гайр аз теъдоди андаке дар Эрон, зиёда аз 100 ҳазор Зардуштии зиндагӣ менамоянд, ки ононро одатан порсийён меноманд. Порсийён на танҳо дини қадима, балки матнҳои қадимии диниро махфуз медоранд.

Дар миёнаҳои асри XVIII – Анкетил Дюреррони Франсаӣ, ки нисбат ба омезиши дину маъҳаҳои қадим шавку рағбати маҳсусе дошт, ба Ҳиндустон сафар намуд. Ӯ назди мубадони порсий маросими дини ва хондани матнҳои қадмиро (ба дараҷаи мубадони баланд буданд) омехт ва яқинд дастхатро харида гирифт. Ба ватан баргашта, баъдан у тарҷумаи Франсаӣ «Авесто»-ро бо мулҳақоти ҷанде аз матнҳои марбут ба он интишор дод. Ба воҳитаи ин қорнамоии илмӣ у маълумот дар бораи «Авесто» дастраси аҳли илми Европа гардид.

Муддатҳои зиёде «Авесто» мисли дигар ёдгориҳои динӣ ва ҳамоосии Ҳиндӣ ва эронӣ, ба таври шифоӣ, ки ягона нақш дақиқан махфуз мондан буд, нақл карда мешуд. То ба вучуд овардани алифбои авестоӣ ҳозиразамон матнҳои авестоие вучуд доштанд, ки бо алифбои дар асрҳои VI – V пеш аз милод дар Эрон у Осиёи Миёна муҳтамоли

Ороми таълиф ёфта буданд. Олимони имрӯза чунин маълумотро, яъне Аслан вучуд доштани «Авесто»-и замони хахоманишиёро беасос мешуморанд ва баъзеҳо, ҳатто ба мавҷудияти матни ашқони «Авесто» ҳам шубҳадоранд. Вале, зоҳиран «Авесто»-и ҳаттӣ дар нимаи дуввуми давраи Гюрт (Парфия) ва яқинан оғози давраи сосонӣ вучуд дошт.

Бадгтар «Авесто» бо алифбо, ки махсус барои навишти он ихтироъ шуда буд, китобат гардид. Ин алифбо дар заминаи ҳаттӣ-пахлавӣ (яъне, хуруфи китобҳои зардуштии форсии миёна), ки инкишофи яке аз намуҳои ҳаттӣ орошасос ба ҳисоб меравад, ба вучуд омадааст. Вале алифбои авестой ҳеле зиёдтар (бештар аз ду баробар) хуруф, аз ҷумла 14 ҳарфи садонок дорад. Ин алифбо бо тамоми ҷузъиёташ қоркардашуда имкон медод, ки матнҳои «Авесто» ба нигоҳ доштани тарзи талаффузи ағъанавии ҷўяндагони он аз давраи пайдоиши ин ёдгори ҳеле дақиқ ва саҳеҳ сабт гардад. «Авесто»-и имрӯза аз китобҳои «Ясно» – «Наэр» – «Ниёз», махмеси матнҳои маросимӣ; «Яштҳо» («Яшт» – «Ниёш» – «Ситоиш»), сурудҳо дар васфи худоёни дини Зардуштӣ; «Видевдат» – «Қонун» ба муқобили «Девон» (шакли баъдинаи нодуруст ҳоли «Вандидод»). Ғайр аз ин ба «Авесто» як чанд қисматҳои ҳахман хурд ва қамаҳамият дохил мешаванд. Ҳамин тавр «Авесто» на танҳо доир ба дини зардуштӣ, балки доир ба баъзе оину маъбаҳои эронии қадим ва русумоти қабилавию, ки ба замони умумияти Ҳинду-аврупоӣ дахлдоранд, маълумот медиҳад. Ба ҳамаи ин маҳдудиятҳо нигоҳ накарда, «Авесто» муҳимтарин ва ягона маъҳазест барои равшан намудани таърихи қадимтарини эронии шарқӣ, яъне мардуми Осиёи Миёна, Афғонистон ва он қисмати Эрон, ки дар шафати Осиёи Миёна воқеъ гардида аст.

Чамъияти Осиёи Миёна мувофиқи маълумоти «Авесто» Мачмуи нисбатан қомилтари маълумоти «Авесто» дар масъалаи тавсифи чамъият асари В. Гейгер «Маданияти Эрони Шарқи дар аҳди бостон» иебошад. 25. дар мӯддати пас аз соли 1882 и асар аз бисёр ҷиҳат кўҳна шудааст, вале, мутаасифона, асаре ҳаммонанди он аз ҷиҳати дарбаргирии материал ҳоло ба миён наомадааст. Ба ғайр аз диди нави филологӣ – лингвистӣ дар ҷунин асар маълумоти «Авесто»-ро мумкин аст аз назари қомёбҳои нави археологи тадқиқ кард. Умед аст, ки эроншиносон ва бостоншиносони мо дар солҳои наздик ҷунин асари заруриро ба вучуд меоранд. Муҳаккикон хусусияти чамъияти авестоиро тадқиқ намуда,

ҷаҳорзина будани онро қайд намудаанд. Дар «Яшт»-и X, 115 оварда шудааст: «Сарвари динии ҳонадон «нманйа»: сарвари динии авлод – «висйа»; сарвари динии қабила – «зантума»; сарвари динии мамлакат – «дахйума»; сарвари олии дин – «заратуштротэма» номида мешавад. Ба ҳамин тариқ, оила «нмана» ном дошт. Сарвари ҷунин оилаи патриархали қадуро – «нманопати», яъне «худованди ҳона» буд, заи қалони дар оила «нманопати» – «қадбону» омида мешавад. Мавқеи зиёдро ишғол кардани зани қалони дар оилаи тоҷикон, махсусан сокинони маҳалҳои назди Помир, бо ҳукмронии ҳазорсолаи ислом нигоҳ ақарда то замони мо боки мондааст. Материалҳои этнографияе, ки дар мавзёҳои гуногуни Помир чамъовари шудаанд ба ин шаҳодат медиҳад.

Як датељи дигар, вале ғайримустақиме оид ба роли баланди занон дар Осиёи Миёнаи қадим мавҷуд аст ҷунон ки маълумот аст, дар замонҳои қадим ҳукмронии ноҳияҳои Осиёи Миёна – Уструшон ва Сугд қабилаи «афшин» доштаанд.

МАЗЪИ СЕМИНАР 5 БАРМАД ОИДИ ЗАБОНИ СУГДӢ. МУҲОКИМА ВА ТАҲЛИЛИ ПОВЕСТИ “ДЕВАШТИЧ”

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Забонҳои эронии шарқӣ як зергурӯҳи забонҳои эронӣ мебошанд, ки дар замони Эрони Миёна (аз асри 4 пеш аз милод) ба вучуд омадаанд. Забони авестойӣ аксар вақт ба эронии аввали шарқӣ тасниф мешавад. Дар муқоиса бо лаҳҷаҳои Эронӣ Ғарби Миёна, Эрони Ховари Миёна ҳиҷоҳои ниҳоии вожаҳо нигоҳ медорад.

Бузургтарин забони зиндаи эронии шарқӣ забони пашту аст, ки бо он дар байни рӯдхонаи Ому дар Афғонистон ва дарёи Ҳинди Покистон ҳудуди 40-60 миллион нафар ҳарф мезананд. Забони дуввуми қалонтарин осетинӣ бо тақрибан 600 000 нафар суҳангӯн мебошад. Ҳама забонҳои дигар дар маҷмӯъ қамтар аз 200 000 суҳангӯ доранд.

Аксари забонҳои эронии шарқӣ дар як минтақаи ҳамсоя, дар ҷануб ва шарқи Афғонистон ва инчунин дар манотиқи ҳамшафати ғарби Покистон, Вилояти Мухтори Қўҳистони Бадахшон дар шарқи Тоҷикистон ва ғарби дури вилояти Шинҷони Чин гуфту

мешаванд. Дар минтақаҳои аз ҳам ҷудошуда низ ду узви зинда мавҷуданд: забони ягнобии шимолу ғарби Тоҷикистон (аз забони сугдӣ) ва забони осетинии Қафқоз (аз скифӣ-сарматӣ). Инҳо боқимондаҳои як континууми азами этнологӣ мебошанд, ки дар ҳазораи I пеш аз милод дар аксари Осиёи Марказӣ, Аврупои Шарқӣ ва қисматҳои Қафқоз ва Осиёи Ғарб паҳн шудаанд, ки ба таври дигар бо номи Скифия маъруфанд. Давомнокии бузурги 3. эронии шарқӣ дар Аврупои Шарқӣ то асри 4-и мелодӣ бо ворисони скифҳо, яъне сарматҳо идома хоҳад дошт.[1]

Гумон меравад, ки забони эронии шарқӣ аз Эрони ғарбӣ дар охири ҳазораи 2 пеш аз милод ҷудо шуда, эҳтимолан дар фарҳанги Яз зоҳир шудааст.

Бо хузури ҷунонӣ дар Осиёи Марказӣ, баъзе аз шарқтарин забонҳои ин забонҳо дар марҳилаи эронии миёнаи онҳо сабт шуда буданд (аз ин рӯ таснифи «шарқӣ»), дар ҳоле ки тақрибан ҳеҷ сабти континууми скифҳо-сарматӣ, ки аз Қазоқистон дар ғарби дашти Понтикий то Украина тӯл мекашад зинда намонданд. Баъзе муаллифон чунин мешуморанд, ки мардуми Эрони Шарқӣ ба маданияти халқии рус таъсир расондаанд.[2]

Скифия ва дигар сарзаминҳои эронизабони шарқӣ (бо ранги афлесун нишон дода шудааст) тақрибан дар соли 170 пеш аз милод Эрони шарқӣ дар қисмате як идомаи лаҳҷае боқӣ мемонад, ки таъхи навобарихони умумӣ қарор дорад.[3][4]
Забонҳои мӯҳоянд.[5]

Давраи Эрони қадим

Шимолу шарқӣ: Скифӣ, Сакои қадимӣ.

Ирони марказӣ: Авестойӣ † (тақрибан 1000 – асри 7 пеш аз милод)

«Авестойӣ»-ро баъзан ба унвони эронии шарқӣ тасниф мекунанд, аммо дар таснифоти ахир ба ин шӯҳа шомил нашудааст.

Давраи Эрони Миёна

Бохтарӣ †, с. Асри IV пеш аз милод – асри 9 мелодӣ

Хоразмӣ † (Хварезмӣ) 6. Асри 4-уми пеш аз милод – асри 13-и мелодӣ

сугдӣ †, аз асри 4 милод

Скифӣ- хотанӣ (сакоӣ) † (тақрибан асри 5 – асри 10 мелоди) ва тумишукӣ † (собиқ Маралбоши, асри 7 мелодӣ)

Скифу сарматӣ †, аз с. асри 8 пеш аз милод

Забонҳои мӯсир (нав-эронӣ)

пашту (лаҳҷаҳо: шимолӣ, ҷанубӣ, марказӣ ва ғайра)

Ванетсӣ

забонҳои помирӣ

Помирӣ шимолӣ

Язғулумӣ, Ванҷии кӯҳна (Ванҷӣ) †

Шугенӣ, Рошорвӣ,

Барвозӣ, Рӯшонӣ, Хуфӣ, Бартангӣ, Сарикӯлӣ

Сангелчи-Иинкошмӣ (лаҳҷаҳо: Сангелчи, Иинкошмӣ, Зебақӣ)

Вахӣ

Мунҷӣ-Йида

Мунҷӣ

Йида

Ормурий-Парачӣ

Ормурий

Парачӣ

Шимолӣ

Ягнобӣ

осетинӣ (лаҳҷаҳо: Иронӣ, Дигорӣ, Яссӣ †)

Девашгич (суг. ðuw'stuc, ? — 722) — яке аз шоҳони (ихшиди) охирини Сугди Самарқанд, ҳокими Панҷакент, қаҳрамони муборизаи озодихоҳии сугдиён зидди истилогарони араб. Девашгич соли 720 ҳамроҳи шоҳи Сугд Ғурак дар шӯриши озодихоҳии сугдиён зидди истилогарони араб иштирок кардааст.

Девашгич баъди ихшиди Сугд шуданаш ба вилоятҳои гуногуни Мовароуннахр — Хатлон, Чоч, Уструшана, Фарғона ва Ҳокони Турк мактубҳои имдодӣ навишта, онҳоро барои муборизаи муттаҳидона ба муқобили арабҳо ба ҷанг даъват намуд. Дар натиҷа дар солҳои 719—720 дар Сугд ду лагери зидди арабӣ: яке бо сардории ихшид Ғурак, ки аз назари арабҳо ҳокимияташ ғайриқонуний буд ва дигаре бо сарвари Девашгич ташкил ёфт. Ғурак аслан дар ноҳияҳои марказии Сугди Самарқанд ва Девашгич бошад, дар кӯҳистони Сугд, асосан дар водии Зарафшон ба ҷанги зидди арабҳо омодагӣ меиданд. Соли 720 аҳолии минтақаҳои марказии Сугд бо якҷоягии нерӯи ҷангандан туркҳо арабҳоро аз Самарқанд ронданд. Дар ин миён ихшиди Сугд — Ғурак аз тарси эътибори рӯзафзунӣ Девашгич хийнаткорона ба тарафи арабҳо гузашта, ҳамроҳи онҳо бар зидди раияти худ ҷангид.

Соли 722 пайравони Девашгич ба арабҳо муқобилияти сахт карда, ба тарафи қалъаи кӯҳи Муғ ақибнишинӣ карданд. Онҳо дар дохили девори қалъа ҷойгир шуда, муборизаро давом доданд, вале арабҳо роҳи даромади қалъаро гирифтанд. Мухосираи қалъа ва муқовимати сугдиён се — чор моҳ давом кард. Ҳамчунин фасли сармо фаро расид ва онҳо маҷбуран бо арабҳо сулҳ бастанд. Мувофиқи муоҳада сугдиён розӣ шуданд, ки дар сурати ба ҳаёти сад нафар исёнгарон ва аҳли оилаи онҳо аз ҷумла, худ Девашгич қафолати амният додан, ба арабҳо таслим мешаванд. Ин шарт табиист, ки аз ҷониби арабҳо риоя нашуд, ба он далел, ки сарвари мудофиёни сугдӣ Девашгичро арабҳо тирамоҳи соли 723 дар Рабинҷон ваҳшиёна ба қатл расонида, сарашро ба Ироку дасти ҷанашро ба амири Хуросон Сулаймон ибни Абусурий, ки дар Тахористон иқомат дошт, фиристоданд.

Девашгич ва сарнавишти ӯ. Таърихи ҳар қавм бидуни баёни ҳоли ашқоси бузургаш мафҳуме нахоҳад дошт. Агар касе фикр мекунад, ки ағлаби муборизони роҳи озодихоҳӣ саранҷом ноком шудаанд, фикраш хатост. Чун дар зиндагӣ ин муҳим нест, ки ҳар касе, ки талош биварзад, ҳатман пирӯз бояд шавад, балки ин муҳим аст, ки барои зиндагии ҷаҳон талош бояд намуд.

Бисёре аз афроди таърих ба хотири он бузургу маъруф шудаанд, ки дар зиндагии ҳеш мубориз будаанд. Девашгич, тақрибан 1300 сол қабл аз тарафи душманонаш ваҳшиёна ба қатл расид, ба гунаи бисёр возеҳ нишон медиҳад, ки муборизони роҳи озодӣ ҳеҷ гоҳ зиндагии осудае надонштаанд...

Сарнавишти Девашгич дарси омӯзандаест барои таърих. Онро бояд ба шакли дostonҳои ҳақиқӣ навишт, то наслҳо фаромӯш накунанд, ки таърих фақат баёни воқеоти гузашта нест, балки он масирест барои мардум. Вазифаи мардум аст, то ҳаққи худро бишносад ва аз роҳи имон масирашро иваз кунад.

Асл ва насabi Девашгич: Манобеъи таърихӣ дар мавриди асл ва насabi Девашгич сукут ихтиёр карда ва аз ҷумла, дар асноди сугдӣ, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омаданд, ишораи мустақим ба зодгоҳ ва аслу насabi Девашгич нашудааст...

Иттиҳоди ноқоми Сугд, Чоч, Фарғона ва Туркон. Дар осор илмӣ даврони шӯравӣ таъкидоти муқаррар ба ҷойгоҳи «иттиҳоди Сугд, Чоч, Фарғона ва Туркон» дар солҳои 712-713 шудааст. Мақсади ин иттиҳод созмон додани муқовимат алайҳи арабҳо будааст... Ба пояи додаҳои асноди Қалъаи Муғ, мставон изъон дошт, ки муҳимтарин ҳадафи сиёсии Девашгич эҷоди иттиҳоди тамомии сугдиён дар Вароруд буд...

Заминаҳои нахзати озодихоҳии сугдиён дар солҳои 720-722. Соли 720 дар тамомии Сугд оташи муборизаҳои озодихоҳӣ дубора афрӯхта шуд. Сугдиён, ки ҷанде пеш парбати хийнати ҷиниёро нӯшида буданд, ин бор баҳри созмон додани иттиҳоди нав бо фарғониёну туркҳо иқдом намуданд...

Муқовимати сугдиён дар кӯшкӣ Абаргар. Таърихи муборизаи сугдиён ба василаи барандагон навишта шудааст. Аз ин рӯ, ҷузъиёти муқовимати Девашгич дар баробари аъроб маълум нест. Иттилооте, ки дар ин хусус омадааст бисёр ва бисёр мухтасар аст... Тибқи додаҳои таърихӣ, аъроб кӯшкӣ Абаргарро ба муҳосира гирифтанд. Аъроб диҷро ба муҳосира гирифтанд ва он ба муддати беш аз се моҳ тӯл кашид. Девашгич саранҷом бар асари сардии сахти фасли зимистон ва тамои шудани ҳамаи заҳоири хӯроквориву силоҳи ҷангӣ аз идомаи мубориза даст кашида, бо арабҳо гуфтушунид намуд. Қатли Девашгич. Ба қавли муаррих Табарӣ, ёрони Девашгич бар ивази ҷону моли худ қалъаи Абаргарро ба арабҳо таслим карда ва ҳамагӣ берун аз диҷ омаданд. Тамоми ғанҷ ва ашёи гаронбаҳои деҳқонон барои аъроб ба харроҷ гузошта ва бахши зиёде ҳам мусодира шуданд.... Сипаҳсолори араб Мусайяб ибни Бишри Риёҳӣ шоҳи Панҷкат Девашгичро, тибқи

хохишаш ба назди Саъид ал-Харашӣ фиристод. Тирамоҳи соли 104 х. / 722-23 м. Саъид ибн Амр ал-Харашӣ дастури катли Деваштичро содир намуд ва тибқи фармон дар Рабинҷон сари ӯро аз танаш ҷудо карда ва барои халиф ба Ироқ ва дасти ростиро ба Сулаймон ибни Абуссарӣ, ки дар Тахористон қарор дошт, фиристоданд.

Хуллас, шӯришҳо озодиҳононаи сугдиён бераҳмона сарқӯб шуданд. Деваштич низ бо он ҳама саъй ва талошҳои ва ҷонфидоҳои сарбозони фидоқораш, натавонист душманро шикаст бидиҳад. Дар натиҷа, тӯдодӣ зиёди деҳқонон ва сарватмандони мўътаризӣ сарзамини Сугд нобуд гардида ва молу мулки онон аз тарафи истилогарони араб ғасб шуданд. Арабҳо тавонистанд ҳаёти муборизонро салб кунанд, вале на эътиқод ба озодиро. Пас аз катли Деваштич ва раҳбарони дигари шӯришиён, руасои тоифаҳо ва ва раҳбарони гурӯҳҳо ва табақоте, ки қаблан даст ба аъроб дода буданд, худ парамбардорони муқовимат алайҳи аъроб шуданд... Даре нагашт, сугдиёни Самарқанд ва навоҳии дигар низ хуруҷ карданд. Ҷангҳои черикӣ (партизанӣ) баядҳо дар саросари Хуросону Вароруд авҷ гирифт ва агар шӯрише дар ҷое сарқӯб гардад, дар ҷойи дигаре сар мезад...

Тарғиби қор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. *Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифед?*
2. *Бо кадом матни таърихи шиносой пайдо намудед?*
3. *Дар бораи қаҳрамони Деваштич нақл намоед?*

Рӯйхати адабиётҳо

1. *Бойматов Л. Д. Деваштич ва сарнавишти ӯ. // Деваштич. Зери назари доктори илми таърих, профессор Нуъмонҷон Гаффорӣ. Фароҳамгез ва муҳаррири масъул Бузургмехри Баҳодур. – Душанбе: «ЭР-граф», 2020, С. 60-74.*

МАВЗӯИ СЕМИНАРӢ 6 ФОНЕТИКАИ ФОРСИИ МИЁНА

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Порсии миёна ё Паҳлавӣ як забони Эронӣ аст ки дар замони Сосониён забони Эрони бузург будааст. Ин

забон фарзанди забони порсии бостон ва модари забони Форсии дарӣ (ки акнун ба номҳои Форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ гуфта мешаванд) ба шумор меравад. Порсии миёна бештар ба хатти Паҳлавӣ навишта мешудааст. Порсиғӯёни Монавӣ ин забонро бо хатти монавӣ ҳам менавиштаанд. Дар радабандии забонҳои Эронӣ, даврони миёнаи садаи сеюми пеш аз милод (замони инқирози сулолаи Ҳахоманишиён) то садаи ҳафтуми милодӣ (замони инқирози сулолаи Сосониён) ба шумор меравад. Яке аз забонҳои ин даврон Порсии миёна аст, ки идомаи Порсии бостон ба шумор меравад.

Фарзанди имрӯзӣи Порсии миёна Форсӣ аст. тағйироти забони Порсии миёна аз авоҳири даврони миёна то авойили даврони Форсӣ дарӣ басиёр тадриҷӣ будааст, ба гунаи, ки дар садаҳои даҳум ва ёздаҳум матнҳои Порсии миёна барои гӯйишварони забони Форсӣ қобили фаҳм будааст. Ҳарчанд ки тағйироти равшане то он замон байни ин ду забон рух дод.

Давраи аввал – забони форсии бостон аз оғози нигориш то садаҳои чорум ва сеюми пеш аз мелод мавҷуд буд, ки матни сабтшудаи “Авесто” ва навиштаҳои Дориш дар Бесутун дар солҳои 521-520 пеш аз мелод ба хатти меҳӣ нахустин шохиди мактубии ин забон мебошанд. Форсии бостон гунае аз забони ба хатти меҳӣ дар сангнавиштаҳои шохони Ҳахоманишӣ (садаҳои 6-4 п.м.) аст, ки аз забонҳои ҷануби ғарбии Эрон маҳсуб мешавад. Дар сарзамини ҳукумати Ҳахоманишиҳо забони идорӣ ва давлатӣ забони оромӣ будааст. Ин забонро, ки осоре аз он дар қатбаҳо бар ҷой мондаанд, «забони подшоҳ» ва хатти меҳиро «хатти салтанатӣ» мегӯянд, зеро ин забон қорбурди рӯзмарра надоштааст. Осори бозмонда аз замони шохони Ҳахоманишӣ ғолибан якзабона (забони форсии бостон), баязан дузабона (забони форсии бостон ва эломӣ ё бобули), бештар сезабона (форсии бостон-эломӣ-бобули) ва ба нудрат ҷаҳорзабона (бо иловаи забони мисрии бостон ба хатти иероглифӣ) мебошанд. Ин осори нигоришфта марбут ба Порс (тахти Ҷамшед, нақши Рустам, Посоргод), Элом (Кохи Шуш) ва Мод (Бесутун, кохи Ҳигматона) ҳастанд. Муҳимтарин ва муфасссалтарин аз манобеи форсии бостон сангнавиштаҳои меҳии замони шохони Ҳахоманишӣ аз давраи Доришӣ аввал ба баъд аст.

Осори форсии бостон дар лавҳҳои заррин, симин, сангӣ ва гилӣ, дар танаи қуҳҳо, деворҳои сангӣ, сутунҳо ва пояҳои он, зинаҳои сарпанҷараҳои қохҳо, муҳрҳо ва дигар зарфҳо боқӣ мондаанд. Мутаассифона, пайкараи қомиле, ки тамоми навиштаи форсии

бостонро дар бар бигирад, мавҷуд нест. Охири намунаи осори форсии бостон ба дараи шохони Ҳахоманишӣ ба миёнаҳои қарни чаҳоруми пеш аз мелод рост меояд ва то аввали намунаи осори форсии миёнаи нимаи дувуми қарни аввали пеш аз мелод аз ин сохтори қадима ҷизе боқӣ намондааст. Давраи тасаллути юнониён бар Эрон ва дар ӯли ҳукумати Сулукиён то замони рӯи қор омадани Апхониён, забони форсӣ чӣ дигаргунӣ ва таҳаввулотро аз сар гузаронид, ба ӯинаи норӯшани таърих мондааст. Аз ин рӯ, дигаргунӣ ва таҳаввули забон дар ин марҳала, қариб дар ду асри фосилаи замонӣ, дар ӯинаи торикӣ мондааст ва ин ду асрро муҳаққикон «ҳалкаи гумшуда» ва «давраи торик номидаанд». Мусаллам аст, ки намунаҳои охири осори забони форсии бостон сохтори флективӣ (таркибӣ) ва аввалин осори форсии миёна ба сохтори аналитикӣ (таҳлилӣ) мансуб буд. Давраи дувум – форсии миёна пас аз фурупошии шоханшоҳии Ҳахоманишӣ шурӯъ шуда, бо марҳилаи куҳантарин шавоҳиди форсии нав аҷом мебад.

Аз асри сеюми пеш аз мелод то садаҳои ҳаштум ва нуҳуми мелодӣ форсии миёна ҳамчун забони зинда дар истифода буда, забони расмӣ сулолаи Сосониён ва забони динии зардуштиён маҳсуб меёфт. Аммо ба сифати забони матруқ дар истифодаи мазабӣ то асрҳои IX-X-и мелодӣ аз ҷониби манаиёни воҳаи Турфони Чин низ онро ба қор садаи XIII-и мелодӣ манаиёни воҳаи Турфони Чин низ онро ба қор мебардаанд. Ба қавли муаллифони китоби «Забони паҳлавӣ»: «Порсиёи Ҳинд низ бо мероси адабии форсии миёнаи худ то ҳаде ошнӣ доштаанд, то ин ки дар садаи XVIII мелодӣ донишмандони авропоӣ ба баррасӣ ва шинохти илмӣ ин забон ноил шуданд». Ин нуктаро Маликушваро Баҳор ҷонибдорӣ намуда, меғӯяд: «...То қарни шашум ва ҳафтум (XII-XIII м.) ханӯз зардуштиён дар Эрон ба қорҳои диниву илмӣ ва адабӣ машғул буданд. Ва дар ҳамон авқот ҳам аз Ҳиндустону Гучарот толибони илми маздоасноӣ барои ба даст овардани нусхаҳои кутуб ва фаро гирифтани суннат ва ривоиҳои маздоасноӣ ба Эрон меомаданд.

Хулоса, аз мугул ба баъд адабиёти маздоасно дар Эрон тавре нобуд шуд, ки мебоистӣ барои фаро гирифтани одоб ва таҳсилоти илм ба Ҳиндустон рафта, аз бародарони муҳоҷири худ касби маълумот намоянд». Забони форсии миёна дар осори гуногуни адабӣ ва илмиву пажӯҳишӣ зери унвони «паҳлавӣ», «пахлавии сосонӣ», «порсӣ», «фаҳлавӣ», «адаби паҳлавонӣ», «форсии миёна» ёд шудааст ва бе шакку тардид пешинаи забони порсии дарӣ мебошад. Муаррихони исломӣ ҳафт нави хатти форсии миёнаро зикр кардаанд: рамдафара,

гаштадафара, нимгаштадафара, фарвардадафара, диндафара, васфдафара. Осори форсии миёна, паҳлавии зардуштӣ ва масеҳӣ ҳаҷми бузургтарини матнҳои он замонро ташкил додаанд. Муҳаққикон осори бозмондаи форсии миёнаро ба чаҳор даста тақсим кардаанд: форсии миёнаи қатӣбай, форсии миёнаи зардуштӣ, форсии миёнаи масеҳӣ ва форсии миёнаи манаиёи ӯ турфонӣ.

Осори мазкур ба чаҳор нави хат навишта шудаанд: хатти қатӣбай, хатти қитобӣ (муттасил ё шикаста), хатти забурӣ ва хатти манаиё. Аз осори форсии миёна то ба имрӯз фулузнавиштаҳо, нӯстнавиштаҳо, муҳрҳои сосонӣ, сиккаҳои муфассал ва маъруфи ин мондаанд. Ин ҷо ёддошти чанде аз қитобҳои муфассал ва маъруфи ин давраро зарур донистем: «Фарҳанги Оғм-свāk», «Фарҳанги Pahlawīg», «Динқарт», «Бундаҳишн», «Додистони диниг», «Зотспарам», «Шоист (Ардовиронома)», «Шиканд гумоник визор», «Зотспарам», «Шоист нишоист», «Шатристонҳои Эрон», «Модигони қатранг ё қатрангнома», «Модигони гучастаг аболиш», «Андаржи Огур Потимор Спандон» ва ғ. Осори бозмондаи форсии миёна мутаалиқ ба замони сулолаи Сосониён Ардашер (224-241), Шопури I (241-272), Нарсе (293-303), Шопури II (309-379), Шопури III (383-388) аст. Нуктаи муҳим ва назаррас дар таърихи таҳаввули забони форсӣ дигаргунҳои падидаи дад дар дастгоҳи сарфиву нахӣ мебошад.

Забони форсии бостон аз рӯи осори маҳфуз дорои яке аз печидатарин дастроҳҳо буда, гуногунии сохтори сарфиву нахӣ онро қомилан ба сурати забони таркибӣ (флективӣ) ва ҳеле душвор овардааст. Ҳоло он ки забони форсии нав яке аз содатарин ва таҳлилитарин (аналитикӣ) забони ҳонаводаи забонҳои хиндавропоӣ мебошад. Гузаштани дастгоҳи флективии забони форсии бостон ба дастгоҳи аналитикии забони форсии миёна аз таҳаввулоти ҷиддии сохтори забони форсӣ дар ин давра дарак медиҳад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисми таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақли, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо қор қардан.

Тарғиби қор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсияи хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтаед?
2. Бо қадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед?

3. Дар бораи забони порсии миёна чиҳоро медонед?

МАВЗӮИ СЕМИНАРӢ 7 МУҲОКИМА ВА ФИКРУ МУЛОҲИЗАҶО ДАР АТРОФИ КИТОБИ МУКАРРАМА ҚОСИМОВА «ТАЪРИХИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК АСРҲОИ IX-XII»

Магериалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Мукаррама Қосимова 16 январи соли 1933 дар шаҳри Конибодом дар хонаводаи яке аз поягузори рӯзноманигории тоҷик Набӣ Фаҳрӣ ба дунё омадааст [3]. Баъд аз хатми Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин дар аспирантура (1955—1959) таҳсил кардааст. Солҳои 1956—1986 ба ҳайси муаллима, муаллимаи калон, дотсент, профессори факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон қору фаъолият кардааст. Солҳои 1966—1968 ва 1974—1977 декани факултети филологияи ДМТ. Солҳои 1971—1973 дар вазифаи ходими калони илмӣ буд. Солҳои 1986—1995 мудирӣ кафедраи забони тоҷикии ДДТ ва солҳои 1995—2003 мудирӣ кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон буд. Мукаррама Қосимова аз соли 1982 аввал ба ҳайси котиби илмӣ, сипас раиси Шӯрои диссертатсионӣ барои дифои рисолаҳои номзадӣ ва докторӣ дар назди ДМТ то соли 2012 ва ўзви Шӯрои диссертатсионӣ дар назди Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон буд. Аз соли 2004 профессор, мушовири илмӣ кафедраи таърихи забон ва типологияи ДМТ буд. Бо ибтиқори Мукаррама Қосимова Маркази омӯзиши забонҳои назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ташкил шуд, ки дар ин марказ асосан шаҳрвандони хориҷӣ забонҳои тоҷикӣ, русӣ, арабиرو меомӯзанд ва аз соли 2001 то 2009 роҳбарии ин марказро ба уҳда дошт. Ҷамакнун ў ўзви Комиссияи аттестатсионии назди Ҳукумати Тоҷикистон аст. Мукаррама Қосимова дар тарғибу омӯзиши алифбои ниёгон ба воситаи телевизиони марказӣ ва ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» кӯшиши зиёде ба харҷ додааст.

Соли 1962 диссертатсияи номзади ро дар мавзӯи «Чумлаҳои пайраи шартӣ дар забони адабии тоҷик» Ҷимоя намуд. Соли 1982 рисолаи докториро дифоъ кардааст.

Зери роҳбарии Мукаррама Қосимова 42 нафар рисолаҳои докторӣ ва номзадӣ дифоъ кардаанд [4]. Мукаррама Қосимова барои мактаби

олӣ ва миёна китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ таълиф карда, ба калами ў беш аз 190 номгӯи асар ва интишороти илмӣ тааллуқ дорад. «Таърихи забони адабии тоҷик» китоби дарсиест барои донишҷӯёни факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. Ин китоб қисми аввал буда, маводи асрҳои IX - X-ро дарбар мегирад ва онд ба давраҳои инкишофи забони адабӣ, услубҳо ва сабкҳои он, онд ба вожашиносӣ, ономастика, калимасозӣ, хусусиятҳои грамматикӣ осори асрҳои IX - X маълумот медиҳад. Дар баробари ин дар бораи хусусиятҳои забони баъзе асарҳо, ба монанди «Худуд-ул-олам», «Таърихи Табарӣ» ва осори Абуабдуллоҳи Рудақӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ маълумоти мухтасар оварда шудааст.

Ташаққулу густариши забони адабӣ ва тағйирот махсусан дар таркиби луғавии он ба ҳаёти иҷтимоӣ, моддӣ, сиёсӣ ва таърихӣ хар як миллиату халқият вобастагии ноғусастанӣ дорад. Аз ин рӯ, тадиқу таҳлил ва омӯзиши забони адабӣ дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ барои муайян намудани хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубии забони адабии асрҳои гуногун ёрии калон мерасонад. Ба инкишофи забони адабӣ омилҳои ҷамъиятиву таърихӣ, ба мисли пайдоиши хат, адабиёт, сиёсат, ҳунармандӣ, савдо, муносибатҳои байни Ҷамсоҳҳо, таърихи халқ таъсири басо бузург мерасонанд, Ҷане инкишофу густариши забони адабӣ бо ҷомеа ва таърихи халқ робитаи мустаққа му ноғусастанӣ дорад. Таърихи забони адабӣ ташаққул, устуворшавӣ, инкишофу густариш ва таҳаввули забони хаттиро дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ меомӯзад. Ҷане таърихи забони адабӣ забони осори хаттӣ, таърихи қорбурди забон дар услубҳои гуногун ва намунаҳои мухталифи осори хаттӣ аст. Манбае, ки муҳаққикони забон аз он дар бораи таърихи забони адабӣ маводу маълумот пайдо мекунанд, осори хаттӣ давраҳои мухталиф ба шумор меравад. Бояд гуфт, ки таърихи забони адабӣ шакли гуфтугӯи забонро низ дарбар мегирад, зеро ақсари хусусиятҳои забони хаттӣ ба забони гуфтугӯи меғузарад ва дар он маҳфуз ҳам мемонад ва баръақс, Ҷане хусусиятҳои забони гуфтугӯро дар забони хаттӣ низ пайдо қардан мумкин аст.

Забони гуфтугӯӣ ва шеваҳо ҳоло ниғаҳдорандаи қанде аз хусусиятҳои забони осори хаттӣ асрҳои миёнаванд. Масалан, дар шеваҳои забони тоҷикӣ таркибҳои пешояндӣнасояндиё, ки дар забони сарчашмаҳои асрҳои миёна вучуд доштанд, ҳоло низ қорбаст меғарданд: қонанда (дар қонаандар), қӯҳба (бар қӯҳ-бар), то пағоха (то пағоҳро), аз тарра (аз тарсро); ё ки истифодаи қалимаи фуруд: Фу олом дан (ФУРУД омадан), фу парвардан (фуруд овардан) дар шеваи

тоҷикони Конибодом/. Ин гуна мисолхоро зиёд овардан мумкин аст. 3 Ба сифати манбаъу маводи омӯзиш, тадқику тақлиди таърихи забони адабӣ муҳаққиқон ҳамаи осори хаттии асрҳои гуногун - бадеӣ (назму наср), илмӣ, муқотибот, қорғузурӣ ва амсоли инро истифода мебаранд. Забони адабӣ забонест, ки аз тарафи мардум эътироф гаштааст, барои тамоми ҷомеа умумӣ аст, суфта шудаасту сайқал ёфтааст, услуби муайян дорад, ҳамчун меъёр (норма) доништа шудааст, бо он забон ҳама суҳан меронандуменависанд. Ба маънии дигар забони адабӣ соҳиби ҷунин хусусиятҳо^а аз тарафи ҷамъият эътирофшуда; б) барои ҷамъият умумибуда (ягона); в) суф гаву сайқалёфта; г) услуби муайян дошта; г) меъери ягона дошта (дар талаффуз, қорбурди қалима, қалимасозӣ, ибораорӣ, ҷумлабандӣ).

Танҳо ҳамаи таълифот осори хаттии забони адабӣ доништа мешавад, ки ҷавобгӯии шартҳои зикршуда бошад. Забони адабӣ забони ба норма (меъёр) даровардашуда мебошад. Хусусияти забони адабӣ аз он иборат аст, ки ҳам таркиби лугавӣ, ҳам сохти грамматикӣ он меъери муайяне дорад. Забони адабӣ вазифадор аст, ки меъёрҳои лексикӣ-семантикӣ (лугавӣ-маъноӣ), грамматикӣ (сарфиву нахвӣ) ва услубиро муайян намуда, қонуний гардонад ва ба талаффузи ягонаву яққела пиз риоя кунад. Аз ин сабаб забони адабиро бе меъёрҳои таърихан тапаққулёфта ва инкишофёфта тасаввур наметавон кард. Лекин бояд дар назар дошт, ки меъери забони адабӣ як чизи шахшуда-мондас нест, он вобаста ба инкишофу густариш ва таҳаввули забони адабӣ метавонад тағйир ёбад. Масалан, дар давраҳои гуногуни густариши забони адабӣ чи дар таркиби лугавӣ, чи дар семантика, чи дар грамматика, чи дар услуб ва чи дар талаффуз (дар меъёр) метавон тағйиротро мушоҳида кард (таваҷҷӯҳ намоед: равоэ//равод - равад, марав-нарав, баз//бад-ин - ба ин, дар хона-андар - дар хона, мар ўро - ўро; Поки бех ки палидӣ - Поки аз палидӣ бех аст; Нигоҳ мекарданд то сари ҳафт рӯзро - Қафт рӯз интизор шуданд И нигоҳ карданд; васеъ ё танг шудани маъноҳои қалима: Худо/X уло вайд (номи Эзид), худо//худованд (ба маънои 4 соҳиб). хунук, хондан, шудан, шунидан дар осора забони адабии асрҳои миена на дар осори забони муосир (имрӯза). Меъёрҳои забони адабӣ бояд ҷаноб гӯи ақли ҷомеа бошад, ҳамзамон он бояд густариши қамарӯзаи забонро инъикос карда тавонад.

Бинобар ин, меъери забони адабӣ вобаста ба инкишоф, таҳаввулу тақомули забон тағйир меёбад. Масалан, дар забони муосир тоҷик вобаста ба инкишофи илму техника қалимаву ибораҳои нав, ба мисли

автомобил, троллейбус, техника, манорачаи, сӯзандору, Мачлиси Олӣ, Имиқодӣ дивлатқои мустақил, мактаби оли бомбаи атомӣ. Шӯрои олимон. Шӯрои диссертатсионӣ, яроқи хастай, компютер, принтер, ки ба меъери забони адабии имрӯза ҷавобгӯянд, мавҷуданд. Ин гуна қалимаву ибора ва ифодаву таркиб ҳой нав дар натиҷаи тағйири маъно, қалмасозиву ибораорӣ (аз худӣ захираи лут авни забон) им ибос аз забонқои ди¹ ар на қалнахо пайдо ме¹ ар да ид Яъне вазифаи асосии меъери забони адабӣ дар он аст, ки сари нам забон хар он чизе, ки дар натиҷаи инкишофу [устари]ни им меоди, сиёсӣ, иҷтимоӣ, илмӣ ва фарҳаша дар ҷамъияз пайдо мешақад, инъикос мекунад. Аз ин сабаб меъери забони адабӣ бояд ум>миҳалқӣ ва хо зира замон бошад, инкишофу тақомули беш аз пеш забонро нишон дода тавонад. Ҷабои адабӣ бо мустаҳқами¹ пойдоориин унсурҳои асосӣ ва зарурим лугат, фразеология, қалимасозӣ, морфология (сарф), синтаксис (нахв), услуб ва воситаҳои ифодаи бадеи фарқ мекунад. Ҷабони адабӣ, ҷунон ки зикр шуд, ҳам забони адабии китоби ва ҳам забони адабии гуфту¹уиро дарбар мегирад, аз ин рӯ масъалаҳои меъёр ва ҳусни суҳан ба хар ду шохҳои забони адабӣ (забони адабии китобӣ ва забони адабии гуфту¹уӣ) мансубанд, ки барои муоширати оммаи васеъ хизмат мерасонад ва маҳз дар асоси забони адабӣ меъёрҳои миллии он тапаққул меёбад.

Бояд (уфт, ки барои забони адабии инкишофёфта, ки доираи васеи одамон бо он суҳан меронанд ва меъёрҳои забони адабиро дар забони адабии гуфту¹уӣ ҳам риоя мекунанд, ҷудо намулдани ҳодисаҳои ҳоси забони китобии 5 адабӣ ҳеле душвор аст. Ин мушқилӣ маҳсусан ҳангоми мурочиат шудан ба забони осори хаттии қадима бештар эҳсос метардад. Маводи аз осори хаттӣ гирдовардашуда ҳамаи вақт ҳолати забони адабии давраи муайяноро инъикос карда метавонад, ки он аз нуқтаи назари илмӣ ҳамчун забони адабӣ омӯхта ва маънидод карда шавад. Барои омӯхтан, таҳлилу тадқиқи забони адабӣ ва хаттиристикӣ он номбар кардани фактҳои забонии ба давраи муайян ҳос (ба мисли системаи овозҳо, лугат, шаклҳои грамматикӣ, воситаҳои алоқаи синтаксисӣ, воҳидҳои синтаксисӣ ва амсоли ин) қифоя нест, балки лозим аст, ки муносибати ин гуна фактҳои забонӣ нисбат ба забони гуфту¹уӣи давраи тадқиқшаванда ва нисбат ба равияҳои гуногуни китобӣ ва услубии он нишон дода шавад. Дар хотир нигоҳ бояд дошт, ки қалимаву ибора, шаклу конструксияҳои грамматикӣи забони адабӣ дар забони зиндаи гуфту¹уӣ низ иштирок мекунанд ва онҳо бевосита аз забони зиндаи гирифта шудаанд; қалимаву ибора,

таркибу таъбирҳо, конструксияҳои низ мавҷуданд, ки онҳо фақат ҳоси забони адабии китобанд. Аз ин сабаб забони гуфтугӯӣ ва адабӣ аз ҳам фарқ мекунад. Масалан: рӯй, рух, чехра, талъат ҳоси забони адабии китобӣ ва рӯй мансуб ба забони гуфтугӯӣ аст.

Чунон ки маълум аст, таърихи забон бо таърихи халқсоҳиби он забон вобастагии зичу нугустасанӣ дорад. Бинобар ин таърихи забонро бе донишони таърих омӯхтан ғайримумкин ва номумкин аст. Он ҳолатро қайд накардан мумкин нест, ки хеле пеш аз истилои араб дар Осиёи Марказӣ чараёни ба ҳам наздикшавии қабилаву халқиятҳои сокини ин ҷо - сугдиҳо, хоразмиҳо, фарғонӣҳо, тахориҳо, ҳайтолиҳо ба назар мерасид. Дар дараи истилои араб дар Осиёи Марказӣ забонҳои эронии шарқӣ (сугдӣ, фарғонӣ, хоразмӣ, ҳайтоли) амал мекарданд. Забони ғажлавӣ, ки ба қатори забонҳои эронии ғарбӣ дохил мешуд, аллакай дар асрҳои V-VI дар ҳудуди Туркменистони ҷанубӣ ва Хуросон барҳам хӯрда буд. 6 Чунон ки маълум аст, забони тоники ба гуруҳи *забоиҳои фониӣ ғарбӣ дохил мешавад. Забоншиносон исбот кардаанд, ки ба забони адабии тоҷикӣ захчаҳои хуросониву «сисимёнаг» асос шуданд. Аллакай дар асрҳои X-XI баъзе хусуси тг ҳой забоние пайдо гардида буданд, ки ҳоси забони имрӯзаи тоҷикӣ Хестанд ва маҳз бо он ви/кигиҳои он (забони тоҷикӣ) аз забони форсӣ фарқ мекунад. Ин фарқҳо дар асрҳои X'-XV1 бештар зокир ме'арданл ва як шакли муайянеро мегиранд. «Дар аср ҳой IX-X дар Мовароуннахру Хуросон умумияти азами этномаданисе ташақкул ёфт, ки он таърибан пурра ба хайъати давлати Тоҳирисн, С'аффорнен ва, алалхусус, Сомониен дохил мешуданд. Ин умумияти «тнийкӣ фака1 дар миснаҳои асрҳои X-X1 ва е худ дар нимаи аввали асри XI соҳиби ном шуд. Хуллас, дар нимаи аввали асри XI исти локи «тоҷик» номи он халқе гардид ки дар (Киен Миени ки Хуросон ташақкул еф?)» (Б Гафуров Вазифаи таърихи «авони адабӣ а» ҷуд*1 кардани хусусиятҳои мукими) ҷолиби забони давраи муайяни таърихӣ, ҷой ва мақоми забони адабӣ дар марди тақон муайяни таърихӣ, пахншанию вусъати «авони адабӣ дар ин ё он давра, гирд овардан, омӯхтан, тахти гу тадқиқ кардану муқоиса намудани ҳолиса ҷой «авони, муайян кардани меъерҳо на услубҳои мухталиф дар марки та ҳой гуногуни 1аърий1 иборат аст.

Яъне вазифаи фанни таърихи забони адабӣ тахтиву тадқиқи чараёни инкишофу густариш, 1ачанвулу тақомули «авони адабиёти бадеӣ, илмӣ, номанд оӣ, кор! у зорӣ дидорӣ аст. Вазифаи фанни таърихи забони адабӣ дараҷа ба дараҷа, марчила ба марчила омӯхтани

ва таҳлилу тадқиқ кардани таркиби луғавӣ, хусусиятҳои маъноӣ, фразеологӣ, катимасоӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва метсрҳои забон дар дара ҳой гуногун аст. Забони умумихалқии 1'уфтугӯӣ дар услубҳои гуногуни осори ҳатгӣ бадеӣ, илмӣ, муқотибот, идорӣ, коргузорӣ - мустаҳкам шуда, ривочу раванқ ёфта, ба метсери муайян даромада, забони адабро ташкил меди ҷад. Пайдоиши давлату давлатдорӣ сиёсат, ҳаг, раванқу ривочӣ адабиёту фарқам!, саноат, х> нармаи дӣ ва амсоли* ин 7 гуногуни жанри адабро талаб мекунад, ки дар натиҷа забони адабӣ таниву бой мегаддад, густариш меёбад, услубҳои гуногун пайдо мешаванд ва забони адабӣ қодир мегаддад, ки талаботи ақли ҷомеаро ҷи дар нутқи китобӣ ва ҷи дар нутқи шифоҳӣ қонеъ гардонад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Аҳамияти тадқиқотҳои илмии Мукаррама Қосимова.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. *Аз мавзӯи мазкур ҷи натиҷа гирифтаед?*
2. *Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед?*
3. *Аҳамияти тадқиқотҳои илмии Мукаррама Қосимова дар илми забоншиносӣ ва таърихи забон ҷи гуна роли муҳиро мебозад?*

МАВЗӯИ СЕМИНАРӢ 8

ХУСУСИЯТИ МОРФОЛОГӢ ВА СИНТАКСИИ ЗАБОНИ ДАРӢ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Забони форсии дарӣ — забони адабӣ ва давлатӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Ҳофизӣ Шерозӣ, таърихшиносону ҷуғрофидонҳои араб ва бисёр дигарон забони адабии асрҳои IX-XV тоҷикиро порсӣ, форсӣ, порсии дарӣ, форсии дарӣ ва дарӣ гуфтаанд. Сабаби ҷунин номҳо гирифтани он ҳанӯз маълум нест. Вале ҳамин қадараш аниқ аст, ки порсӣ ва форсӣ айнан як ҷиз буда, форсии дарӣ, ки дарӣ шакли кӯтоҳи он аст, дар байни забонҳо, лаҳҷаҳо ва шеваҳои зиёди забони эронӣ маҳз забони адабӣ будани онро таъкид менамояд. Пайдоишу ташақкул ва тақомули забони адабӣ таърихан ба

хат вобаста аст. Ба воситаи хат ба забони адабӣ, ки шакли мукаммали забони умумихалқӣ мебошад, асарҳои адабӣ, илмӣ, мазҳабӣ ва фалсафӣ таълиф меёбанд. Забон дар баробари умумияти таърихӣ ва ягонагии сарзамин омилҳои асосии мавҷудияти халқ ва ҷиҳати асосии миллат аст.

Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои ҳеле қадими дунё буда, таърихи ташаккул ва тақомули он беш аз 1500 солро фаро мегирад. Инкишофи он дар асрҳои IX-X ба раванди ташаккулияти халқияти тоҷик вобаста аст. Таҳқиқоти олимони гуногуни дунё муайян кард, ки маҳалли пайдоиши забони форсии дарӣ Мовароуннаҳр Хуросон ва ибтидои пайдоиши он асри V будааст. Ин забон дар баробари забонҳои паҳлавӣ, портӣ, суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ ва амсоли инҳо ба гуруҳи забонҳои эронӣ дохил шуда, дар асрҳои IV-VIII бо ин забон қавмҳо, қабилаҳо ва халқиятҳои эронинажодӣ зиед, ки ба ҳам муттаҳид шуда буданд, гуфтугӯ мекарданд. Албатта ин забонҳо ба ҳам ҳеле наздик буданд. Вагарна барои Баҳроми Ғур (420-438) ҳеч зарурате набуд, ки бо аҳли диёри худ ба ҷандин забон харф занад: «Баҳроми Ғур ба хар забоне суҳан гуфтӣ: ба вақти ҷавгон задан паҳлавӣ гуфтӣ ва андар ҳарбгоҳ туркӣ гуфтӣ ва андар маҷлис бо омма дарӣ гуфтӣ ва бо мӯъбадон ва аҳли илм порсӣ гуфтӣ».

Бо истилои забони дину давлат ва илму адабиёт қарор гирифта, дар байни халқҳои тобешшуда ҷорӣ гардид. Дар сарзамини мо низ қариб 200 сол ин сиёсат давом ёфт. Вале ба бехукукии худ нигоҳ накарда забони форсии дарӣ, ки забонаи оммаи мардуми муқими маҳаллӣ буд, ба сайри тақомули тадриҷии худ давом дода, пойдор монд. Ташаккули халқият, барқарор гардидани давлати мустақили тоҷикон, пешрафтҳои кишоварзӣ, зироаткорӣ, боғдорӣ, чорвопарварӣ, ҳунармандӣ, маишати хос ва муваффақиятҳои илму маданият ба он оварда расонд, ки забони форсии дарӣ аз ибтидои ислом (асри VII) инкишоф ёфта, дар аҳди Сомониён ба дараҷаи забони адабӣ ва расмӣ давлатӣ бардошта шавад. Асоси ин забони адабиро лаҳҷаю шеваҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Балх, Бадахшон ва Нишопур ташкил мекард. Дар натиҷаи тақомули табиӣ ва ба он омезиш ёфтани забонҳои суғдӣ ва бохтарӣ забони форсии дарӣ бисёр калимаҳо ва таъбирҳои юнонӣ, Ҳиндӣ, яҳудӣ ва арабӣ низ бисёр калимаҳо ва таъбирҳои гирифт. Дар натиҷаи ҳаман ин забони форсии дарӣ бо пухтагӣ, захираи ғании луғавӣ, сохти сарфу наҳви устувор, нормаҳои муайяншуда, истилоҳот ва воситаҳои гуногуни услубӣ содир шуд, ки эҳтиёҷоти маънавии халқро қонеъ гардонанд. Аз ин ҷиҳат он чун забони расмӣ

давлатӣ дар доираҳои расмӣ, дастгоҳи давлатӣ, муқотибаҳои расмӣ, корғузории девонҳо (вазиратҳо) ва маросимҳои мазҳабӣ ба қор бурда мешуд. Ба ин забон асарҳои илмӣ, адабӣ, мазҳабӣ, таърихӣ ва фалсафӣ таълиф ва тарҷума мешуданд. Табиӣ ҷиҳати Сомониён Майсарӣ дар илми тиб асари худ Донишнома ба назм офарид, ки онҳо аз панҷ ҳазор байт иборат аст.

Забони асарҳои улуми дақиқ ҳамоно асосан арабӣ боқӣ монд. Вале оид ба илмҳои дақиқ низ асарҳо ба забони форсии дарӣ навишта мешуданд. Яке аз онҳо, ки то замони мо омада расидааст, Шуморномаи Айюби Табарист. Ин китоб оид ба илми ҳисоб (арифметика ва алгебраи илми ибтидоӣ) баҳс мекунад. Дар замони Мансур ибни ҳӯх (961-977) Абумансури Муваффақ бини Алии Ҳаравӣ оид ба тиб китоби Ал-абния ан ҳақоик-ил-адвияро тартиб дод, ки нусхаи соли 1056 китобат кардаи шоир-муаллифи Гаршоснома Асадии Тӯсӣ то ба замони мо омада расидааст. Ин нусхаи пурарзиш дар китобхонаи Вена нигоҳ дошта мешавад.

Аз асри VIII сар карда барои ифодаи забони форсии дарӣ хат ва алифбои форсии арабӣ истифода мешавад. Ин ҳол барои тоҷикони Мовароуннаҳр то соли 1928 давом кард. Эронӣҳо, афғонҳо ва тоҷику форсизабонҳои кишварҳои дигар ҳанӯз аз хату алифбои арабӣ истифода мебаранд. Дар асрҳои IX-X пояи адабиёти оламшумули тоҷику форс ба ҳамин забон гузашта шуд. Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Абӯали ибни Сино, Балғамӣ, Фирдавӣ, Берунӣ ва бисёр бузургони дигар доди суҳанро дар ин забон дода, онро боз ҳам суфтаю пухта карданд. Сомониён ба ин забон навишта гуздани асарҳои илмӣ ва адабиро ташвиқ ва ҷимоят мекарданд.

Ба дараҷаи забони расмӣ давлатӣ ва адабӣ бардошта шудани забони дарӣ, аввалан, барои султони шудани забони ба мардуми маҳаллӣ бегонаи арабӣ роли муҳим бозид, ба ин восита умуман таъсири хилофатро дар ҳаёти иқтисодӣ сиёсии мамлакат кам мекард. Сониян, муттаҳид гардонидан ва пуркуват шудани истиқлоли халқҳои ҳамнажоди маҳаллӣ, масалан, бохтарӣҳо, суғдӣҳо, омили тавоное буд. Бинобар ҳамин тарғибу ташвиқ ва пуштибонии забони дарӣ барои мустақкам шудани мавқеъ ва нуфузи давлати сомонӣ аз вазифаҳои муҳимтарини сиёсӣ ба шумор мерафт.

Минбаъд, забони форсии дарӣ дар Эрон, шимоли Ҳиндустон, Ироқ, Кавказ, Туркия, Туркистон, Қошғар ва ғайра паҳн гардида, ба ин забон мероси муштарак илмию адабии ин халқҳо офарида шуд, ки ифтихори ҷаҳонӣ мебошад. Сабқиносии (Забони порсӣ дарӣ)

Баззе Сабшинсон мегъянд забони дарӣ боқимондаи лаҳҷаи “сугдӣ” аст, ки дар Самарқанд ва моварои Ҷайхун аз қадим бад-он забон суҳан мегуфтаанд ва осори Мониӣ маъруф (Монӣ Номаш Курпаку писари Фотик, ки дар 215 ё 216 милодӣ мутаваллид шуд ва дар аҳли Шопури аввал даъшон Нубувват кард ва дар санаи 277 қулга шуд), ки аз Турфон (Турфон шаҳре будааст, дар Туркистони Чин, ки маркази монавиёни шарқӣ буда ва баъд аз ҳуҷуми муғул вайрон шуда ва бағадрич рег рӯи онро пӯшондааст) кашф шудааст, намунаи кӯҳнаи он аст ва гуруҳе аз қавме Ибни Мукаффаъ мегӯянд, ки забони дарӣ, яъне “забони пойтахт” ва ин забон фасехтарин лаҳҷаҳои мутадовили асри Сосониён буд ва луғоти шарқӣ, хоса Балх дар он зиёд будааст. Ва вачҳи тасмия он аст, ки пойтахтро ба забони паҳлавӣ “дар” мегуфтаанд.

Паҳлавии шимолӣ ва шарқиро ховаршиносон паҳлавии қалдонӣ низ хондаанд. Ин лаҳҷа, ки аз ҳайси луғот андаке бо паҳлавии ҷанубӣ ихтилоф шудааст, дар кишвари Хуросони ғарбӣ (Парсва) ва Озарбойҷон ва Ҷибол (модӣ) дар асри ашқонӣ мутадовия буда ва паҳлавии ҷанубӣ, ки кутуби паҳлавии мавҷуд бад-он лаҳҷа аст, дар асл хоси кишвари Форс буда ва баъд аз ғалабаи Сосониён дар мамлақати Эрон шувъ ба ҳам расонид.

Чун баъд аз ислом мардуми Бухоро ва Самарқанд китобҳои назму насрро ба забони дарӣ навиштаанд ва шуарои Хуросон ҳам бад-он забон шеър гуфтаанд ва ба тадриҷ ин забон аз Хуросон ба соири Эрон сироят кардааст, метавонем ақидаи ахирро бо ду ақидаи қабл аз он яке шумурда ва муқин шавем, ки забони дарӣ ҳамон забони мардуми Балх ва Бухоро аст ва дар воқеъ забони сугдӣ ва забони аҳолии Балх ва Бухоро ва Хуросон ва забони Монӣ ҳама якест ва он асли забони дарӣ аст.

Дарзамони Сосониён кутуби адабӣ ва ахлоқӣ ва диниро ба забони паҳлавии ҷанубӣ менавиштаанд ва ин забон то қарни панҷум ва шашум ҳам дар Эрон назди мӯбадон ва донишмандони Эронӣ ривоч дошта ва китобҳои бо он забон навишта мешудааст ва катибаҳои ба сикҳаҳои низ ба забони паҳлавӣ навишта мешуда ва роиҷ будааст. Аммо чун эронӣҳои мусалмон хати исломиро интихоб карданд ва забони дариро баргузиданд, рафта-рафта хат ва забони паҳлавӣ дар Эрон мансӯх гардид ва хати исломӣ, ки кӯфӣ ва насх ва сулс ва ғайра бошад, ҷои онро гирифт ва лаҳҷаи дарӣ бар лаҳҷаи паҳлавӣ ғалаба кард (- баъд аз ислом ҳар лаҳҷаи маҳаллиро сивои лаҳҷаҳои машриқии Эрон паҳлавӣ ва ашғоре, ки бо он забон гуфта мешуд паҳлавӣёт меномиданд -) ва аз машриқи Эрон ба мағриб ва шимол ва ҷануби кишвар сироят намуд.

Забони дарӣ мисли ҳама забонҳои дастхуши татаввур (дигар гаштан) шуд ва аз огози напир то имрӯз ба чанд сабуку шева мутабаддил гардид ва аз лаҳҷаҳои дигари Эрон ҳам луғот ва истилоҳҳои ба худ гирифт ва аз ин пас ҳам дар ин сайри татаввур гардиши худро давом хоҳад дод.

Табақабандии насри дарӣ: Насри форсии дарӣ баъд аз ислом аз лиҳози сабк ва шеваи иншо ба таври қуллӣ ба шаш табақа мунқасим мешавад ва акнун феҳрасти онро зикр мекунем:

1. *Давраи Сомонӣ*
2. *Давраи ғазнавӣ ва салҷуқӣ*
3. *Давраи салҷуқии дуввум ва хоразмишӯхӣ*
4. *Давраи сабкӣ ҷироқӣ ва насри санъатӣ*
5. *Давраи бозгашти адабӣ*
6. *Давраи соданависӣ*

Акнун ҳулосаи ихтисосоти ҳар давра ва намунаи кутуби ҳар асره зикр мешавад:

1. Дар давраи Сомонӣ насри форсӣ сода ва мӯҷаз ва бе санъат ва мурсил буда ва луғоти форсӣ бар луғоти арабӣ мечарбидааст ва намунаи комили он “Таърихи Балғамӣ” ва “Худудуллола” аст.
2. Дар давраи Ғазнавӣ ва салҷуқии аввал насри арабӣ дар насри форсӣ асар карда, ҷумлаҳои тӯлонӣ шуд ва луғоти арабӣ рӯ ба зиёдӣ гузошт. Намунаи он “Таърихи Байҳақӣ” ва “Калила ва Димна” аст.
3. Дар давраи салҷуқии дуввум ва хоразмиён мувзина ва сачъ ва такаллуфот ва саноси бадеия дар Наср зиёд шудааст. Намунаи он “Мақомоти Ҳамидӣ” ва “Марзбоннома” аст.
4. Дар давраи санъатӣ такаллуфоти бадеӣ зиёдтар гардид ва луғоти арабии мушқил ва истилоҳоти илмӣ низ афзунӣ гирифт ва насрро мушқил ва фаҳми онро душвор сохт. Намунаи Насри “Дубобул-албоб” ва “Ҷомеулхикмоёт”-и Авфӣ ва “Таърихи Яминӣ” тарҷумаи Ҷурфодиконӣ ва “Ҷаҳонқушо”-и Ҷувайнӣ ва “Таърихи вассоф” таълифи Адиб Абдуллоҳ аст.
5. Дар давраи бозгашти адабӣ тақлид аз Насри зебои “Тулистон”-и Саъдӣ ва Насри Хоразмӣ ва Насри “Таърихи Байҳақӣ” ривоч гирифт ва намунаи он “Муншаот”-и Қониммақом ва “Нишот” ва “Носихуттаворих”-и Сипехр ва муаллифоти Ҳидоят ва “Номаи донишварон” аст.
6. Дар давраи соданависӣ Насри сода ва фасех ривоч гирифт ва намунаи он рисолаҳои Малқум ... ва соири кутуби ин давра аст, ки мақолооти ҷароиди муҳими форсӣ аз он ҷумла аст...

Мухтасоти сабки давраи сомонӣ. Равиши масоиле, ки баъд аз мухтасоти ин сабк (сабки насри давраи аввал) зикр шаванд, ба қарори зайл аст:

Эҷод ва ихтисор: Ва ин ҳамон шевае аст, ки дар насри паҳлавӣ низ дида мешавад — Ба ҳаде, ки агар як калима аз иборат ҳазф шавад мӯҷиби фасоди ҷумла ва ихлоли матлаб хоҳад буд ва нависандагони қадими араб низ ин шеваро риоят мекарданд...

Исхоб: Ва мутаваҷҷеҳ набудан ба сачъ ва мувозана ва ҷунон ки ишора шуд ҷуз дар хутбаҳои китоб, дигар дар ҳеҷ маврид ба сачъ ва мувозана..., ки аз ҳоси насри фанӣ аст, бар намеҳӯрем. Ва иттифоқан дар кутуби қадими тоӣ, яъне кутубе, ки то авоҳири қарни саввуми ҳиҷрӣ таълиф гардида, низ аз сачъ ва тақаллуфоти дигар худдорӣ мешудааст. Нависандагони форсӣ дар ин шева низ муқаллиди нависандагони паҳлавӣ ва араб будаанд.

Такрор: Хоҳ такрори як лафз, хоҳ такрори як ҷумла ва хоҳ такрори як феъл дар ҷумлаҳои мутастифа айб шуморида намешуд — ба хилофи адвори баъд, ки мисли ин аст, ки такрорро навъе аз аҷзи нависанда мешумурданд ва то мумкин буд як лугат ё як маъниро айнан дар ҷумлаҳо такрор намекарданд ва онро гоҳ ба табилии лафз ва гоҳ бо овардани маҷоз ва гоҳ ба ҳазф аз рӯи қарина ҷуброн мекарданд. Ва пайдо шудани феълҳои муайян: “шуд” ва “намуд” ва “ташт” ва “тардид” ва “омад” ва “афтод” ва ғайра ба маъниҳои маҷозӣ барои гурез аз такрор будааст. Ин қоида, яъне такрор дар насри қадими форсӣ аз аҳди “Авасто” то аҳди Сосониён ва насри адабиёти паҳлавӣ ба хубӣ машхуд аст ва нависандагони дарӣ ба суннати қадим амал мекардаанд. Бехтарин намунаи такрор, чӣ такрори феъл ва чӣ такрори ҷумла, дар “Қасидаи шиквоия”-и Рӯдакӣ аст:

Маро бисуду фуру рехт, ҳар чӣ дандон буд,

Набӯд дандон, ло бал, ҷароғи тобон буд...

Кӯтоҳии ҷумлаҳо: Дигар аз мухтасоти ин давра кӯтоҳ будани ҷумлаҳост ва ин ҳосияти лозимаи “эҷоз” аст ва дар насри паҳлавӣ ҳам ин қоида марсум буд...

Қамаи лугати тоӣ: Дар насри ин давра лугати тоӣ хеле кам ба қор гирифта шудааст.

Истеъмоли қайди зарф: Мутлақан дар ин давра ба ҷои “дар” калимаи “андар”, ки дар паҳлавӣ ҳам бад-ин тарик мутадовил будааст, ба қор меравад ва дар истеъмоли ин қайд гоҳе ифрат мешавад... ва “андарун” ҳам баъд аз асомии монанд дар маъмул будааст. Фирдавӣ гӯяд:

Ба базм андарун офтоби вафост,

Ба разм андарун тезчанг аждаҳост...

Овардани афъол бо пешовандҳои қадим: Монанди “фаро-фароз-боз-фуру-бар-андар-ҳаме-ав-ҳо-а” ва ғайра ва сиғаҳои иншоии ҷамъ ба тариқи хос, ки баъдҳо аз байн меравад, мисли “кардамонӣ” ба ҷои “мекардем” дар ҷумлаҳои шартӣ ва истеъмоли феълҳои мураккаб ба ҷои феълҳои ҷамъӣ, ки баъдҳо пайдо шуд — ҷунон ки ба ҷои “ҷангидан” ва “рақсидан” ва “талабидан” — “ҳарб қардан” ё “ҷанг қардан” ва “рақс қардан” ва “талаб қардан” ва “фаҳм қардан” меоваранд. Ва истеъмоли феълҳои қиёсии қадим ивази самой, монанди “оваридан” ва “гудозидан” ба ҷои “овардан” ва “гудохтан” ва ғайра. Ҳамчунин феълҳои иншоии шартӣ ва таманной бо “ё”-и маҷхул ва афъоли нишопурӣ, мисли “кардастӣ” ва “рафтастанд” ё истеъмоли “асту нест” ба сиғаи феъли иншой бо “ё”-и маҷхул, мисли ҳамрияи Рӯдакӣ:

Биёр он май ки ниндорӣ равон ёкути ноб асти,

Ва ё ҷун барқасида тег неши офтоб асти...

Ба қор доштани луготи форсӣ кӯҳна: аз исму феъл, кимарбут ба замони эрон будааст, аз қабилӣ “тирсат” мухаффафи “срисат=ссад” ва феъли “нишостан” мутааддии “нишастан”... ва амсоли ин лугатҳо, ки баъдҳо аз миён рафт...

Овардани ҷамъҳои арабӣ ба сиғаи форсӣ: монанди “маликон” ва “олимон” ва “қоҳинон” ва ғайра ва афзудани ҷамъи форсӣ бар ҷамъҳои арабӣ, монанди “мулукон” ва “аҷоибҳо” ва ғайра.

Дар ҷамъ бастанӣ калимоти арабӣ ё форсӣ, агар охири онҳо “алиф” бошад танҳо “алиф ва нун” ҷамъ мерояд ва агар калимоти махтум ба “алиф” ва “ё” бошад, “ё ва алиф ва нун” — мурод ин аст, ки ба хилофи ақидаи мутааххирин калимоти махтум ба “алиф” дар мавқеи ҷамъ бастан ба (ён) ҷамъ баства намешудааст, балки аломати ҷамъ танҳо (он) будааст ва қоидаи ҳосе ҷуз қоидаи марсум дар миён набудааст. Ҷунон ки луготе монанди “бано” ва “фано” ва “тарсо” ва “носазо” ва “доно” ва “қоно” ва “бино”, ки баъд аз онҳо ҳарфи “ё” набудааст. Ҳама вақт дар кутуби дастнахӯрдаи қадим ба “баноон” ва “фаноон” ва “тарсоон” ва “носазоон” ва “доноон” ва “қоноон” ва “биноон” ҷамъ баства мешуда, ба хилофи калимоти “Худой” ва “гадой” ва “бесарупой” ва “сарой” ва ғайраҳо, ки дар асли паҳлавӣ ва дарӣ “ё” ҷузъи қалима буда ба “худоеён” ва “гадоеён” ва “бесарупоеён” ва “нағмасароеён” ҷамъ мебастанд.

Мардумро голибон муфрад мешумурданд. Қалимаи “низ”-ро ба маънии “дигар” ба қор мебуриданд. Мисол аз “Таърихи Сиистон”:

“Гуфт: ӯ гулом ҳаф динори дигар фаро ӯ дех... Гулом гуфт: динор низ намонд андар хазина” (с.146).

Пешованди “фаро”-ро бар сари асомӣ ва замоир мисли ҳарфи қайди маконӣ мсаварданд, монанди “фарораси ӯ рафт” ва “фарогӯши ӯ суҳан гуфт” ва “фаро ӯ дех” ва “Таърихи Сиистон” ва “Таърихи Байҳақӣ” ин пешовандро зиёд истеъмоли мекунамд. Низомӣ гӯяд:

Шаҳнаи маст омад дар кӯи ман,

Зад лагаде чанд фаро рӯи ман...

Калимасозии дарӣСохти морфологии забони адабии хозираи тоҷик идомаи сарфиёти дарӣ аст, ки дар давоми зиёда аз ҳазор сол хеле кам тағир ёфтааст. Бо вучуди ин лозим меояд баъзе дигаргуниҳои сарфии забонро, ки дар адабиёти хаттии ниёгон роиҷ буда осори он дар баъзе лаҳҷаҳо боқӣ мондааст мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Чамъбандии дарӣ. Пайдо шудани суффикси чамъбандии хозираи тоҷикӣ (-он) аз анҷомаи падежи Genitiv-и чамъи эронии қадим -ānap пайдо шудааст. Дар баъзе калимаҳо анҷома ба реша дохил шудааст: ēgān - ʾان, jahān - ʾجہان. Зеро дар эронии қадим калимаи gai ʾа буд ва он дар падежи Genitiv-и чамъ gai ānap → gehān ва рафта-рафта ғ ба j мубаддал гашта jehān - ʾجہان шуд. Яъне дар давраи миёна ва нав анҷомаи ифодакунандаи падежи Genitiv-и чамъ ба суффикси чамъбандии -он мубаддал гашт. Ин пасванд вобаста ба овози охири калима вариантҳои гуногун дорад: -gān, -yān, -wān, -hān.

Варианти -gān дар он сураат пайдо мешавад, ки агар калима дар давраи миёна бо суффикси -ag (дар давраи қадим -aga) ба охир мерасид. Дар шакли танҳо овози ғ дар охири калима аз байн рафта, дар дар шакли чамъ пеш аз садоноки а маҳфуз мемонд:

танҳо: banda - пқ. banda - пм. чамъ: banda-gān

танҳо: piyā - пқ. piyāg - пм. чамъ: piyā-gān

Варианти -yān ҳангоме пайдо мешавад, ки дар порсии миёна калима бо ҳамсадои -у тамои шавад: rāy+ān.

Варианти -wān ҳангоме пайдо мешавад, ки дар порсии миёна калима бо ҳамсадои -w тамои шавад: abru+w+ān.

Варианти -hān шояд аз омезиши -hā ва -ān пайдо шуда бошад: je/ah+hā+ān = jehān ʾe jahān.

Суффикси -hā-ро, ки дар порсии миёна шакли - ʾhā дошт, эроншиносон ба суффикси ҳиссаҳои номии абстракт -i wa мансуб медонанд. Дар давраи аввали дарӣ ин суффикс дар шакли - ʾhā низ истеъмоли мешуд:

korʾhā - korʾhā, raumānʾhā - raumānʾhā

Дар давраи аввали инкишофи дарӣ бештар варианти -ān истеъмоли мешуд: savgand-ān, gupoh-ān, ʾam-ān, pazdīk-ān...

Гӯҳо дар ибораҳои номӣ ҳар ду чузъ аломати чамъбандӣ қабул мекард: mardum-on-i piyāy/da-g-ān; mury-ān-i šabrarag- ān;

hur-ān-i siyāhčašm-ān; zan-ān-i giraviv/da-g-ān-i hijrat kard-a-g-ān;

piṛ-ān-i kārāzmūda-g-ān; dēbā-hā-yi nekō rōšy/da-g-ān (дебоҳои неку пӯшидашуда).

Мухтасари нахви дарӣ

Синтаксиси дарӣ аз сохти нахвин забони имрӯзаи тоҷикӣ фарқи ҷиддие надорад. Вале аз порсии қадим фарқи зиёде дорад. Аввал ин ки забони порсии миёна ҳангоми гузариш сохти забониашро тамоман дигаргун намуд. Яъне забони аналитикии давраи қадим дар давраҳои миёна ва нав ба забони синтетикӣ мубаддал шуд. Дигар ин ки дарӣ дар асоси яке аз лаҳҷаҳои гуруҳи ғарбии эронӣ ташаккул ёфта, дар таъсири забонҳои Шарқӣ инкишоф ёфтааст. Саввум ин ки қарнҳои IX-X ва садаҳои баъдина дарӣ ӯ порсии дарӣ на танҳо забони илму адаб ва иқтисоду сиёсати Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон, балки дар давраҳои муайяни таърихӣ худуди аз он бештареро монанди Озарбойҷону Курдистон, Ироқ ва то ба Ҳиндустон фарогир буд.

Ва дар ин давраҳо қавму қабили гуногуни гуруҳи эронӣ ва ғайризронӣ, хоса туркон ба забони дарӣ муошират ва эҷод мекарданд. Ва албатта дар як давраи тулонии зиёда аз 1200 сол дар баробари сохти савтиву сарфӣ ва таркиби лугавӣ ба сохти нахвин забони дарӣ низ таъсири забонҳои ғайр, аз қабили туркиву арабӣ ба мушоҳида мерасад. Бесабаб нест, ки Қатрон аз Носири Хисрав шарҳи баъзе аз каламоти дарио пурсиду шевотарин ғазалҳои тоҷикӣ аз забони Бадриддин Ҳилоли турк ба риштаи назм қашида шуд ва Шайх Одина Муҳаммади Х(в)оразмӣ китоби “Мифтоҳ-ул-асрор”-ро дар шарҳи Маснавии Мавлавӣ таълиф намуд.

Дар ин ҷо лозим донистем ташаккули сохти нахвӣ ва чанде аз хусусияти фарқкунандаи давраи ибтидои дарио аз давраи хозира ёдрас шавем. Чунон ки маълум аст, асоси замони гузаштаи феъл ба сифати феълии замони гузаштаи махтум ба -ta алоқаманд аст. Ин морфема дар давраҳои қадим ва миёна низ дар шакли -ta истеъмоли мешуд.

Дар мавриди истеъмоли феълҳои гузаранда мубтадо тавассути бандакҷонишинҳои -am, -at, -as ва ғ. ифода гашта, ҷои онҳо пойдор набуд. Аз феълҳои замони гузаштаи таркибии давраи миёна, ки аз

фёъли асёӣ ва фёъли ёридихандаи хастан таркиб меёфт, дар забони дарӣ шакли замони гузаштаи мутлак пайдо шуд: āmadam, amadī... Вале дар даврҳои аввали пайдоиши дарӣ шаклҳои бисёри замони гузашта бо бандакҷонишинҳо вучуд доштанд, ки ба порсии миёна монанд буданд:

ān ki am šunūd, diriftāš senān u kamān u kamar, Zakarīgā ba šab andar xwāb dīd-āš, ki... in dāstān-am zi mādar šunūd.

Дар ин мисолҳо бандакҷонишинҳо ба вазифаи мубтадои ҷумла омаданд. Хусусияти дигар он аст, ки як бандакӣ фёълӣ бо гуруҳи фёълҳо истеъмоли мешавад:

Бандак бо фёъли аввал:

ājiz šudēm va az hama bāz mād; mutahayyir šudand va nadānist.

Бандак бо фёъли охир:

az bahri tu az sayd bāz gardīd va raftam; čun mardmān ān hāl bidīd, guftand.

Фёъли бе бандак дар байни ду фёъли бандакдор:

šikam i ō bišikāftand va dil u jigar i ō bērūn āvardand va dar ān tašt nihāb va ān āb bar ō rēxtand.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ ҷисмҳои асосии мавзӯзаромуаӣ намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як ҷисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо вор кардан.

Тарғиби қор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. *Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтаед?*
2. *Бо кадом матни таърихӣ шиносӣ пайдо намудед?*
3. *Тафровути забони имрӯзаи дарӣ ва забони тоҷикӣ дар чи кадом ҷисмҳои грамматика мебинед?*

МАВЗӢИ СЕМИНАРӢ 9 «ШОҲНОМА»И ФИРДАВСӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ ОН

Мағриалҳо. Мавқеи Фирдавсӣ дар таърихи забони адабии тоҷик. Шоҳнома намунаи дурахшони ёдгории ҳаттии асри X. Хусусиятҳои лексикаӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Хусусиятҳои грамматикӣ забони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Ба донишҷӯён

расонидани он ки «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ганҷинаи бузурги суҳан буда, ин асар дар саҳифаҳои таърих захираи фаровони суҳани тоҷикӣ-забони дариро баланд бардоштааст. Аз замони таълифи «Шоҳнома» то замони мо дар таркиби лугавӣ ва сохти грамматикӣ тағиротҳоро пай бурдан.

Мавлӯмоти умумӣ. Шоҳасари лозаволи Ҳаким Абулқосим Фирдавсии Тӯсӣ на танҳо бузургтарин асари назмӣи шеърӣ адабии форсӣ-тоҷикӣ, балки яке аз аввалин сарчашмаи ҳаттии забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Ва забони ин асари нотакрорӣ оламшумул бехтарин намунаи ташаккул ва рушди забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X ба ҳисоб меравад.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ танҳо як асари назмӣи дарбаргири қорнамоиҳои шохони ориёӣи дудмони пешдодӣ, қаёнӣ ва ҳахоманишию сосонӣ ва дигар тоифаҳои эронинажод набуда, балки бузургҷомус ва укёуси нопайдоканори забони ноби форсӣ-тоҷикӣ аст, ки дар ниҳонхонаи худ бехтарин дурӯи марворидҳои забон, яъне қалимаву иборот ва номвожаҳои суфтаву рехта ва намакнӯи пуробурангро маҳфуз доштааст.

Аз нигоҳи номшиносӣ (ономастика) «Шоҳнома»-и устод Фирдавсӣ нахустин ва қомилтарин сарчашмааст, ки дар он номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо), яъне номҳои қуҳани шаҳру ноҳияҳо, давлату кишварҳо ва маҳалҳо, номи деҳаҳо ва нуқоти маскунӣ (ойконимҳо) номи қуҳу ҷуғрофӣ (оронимҳо), талу тешаҳои қуҳҳо ва гору қамарҳо, яъне мавзёҳои сатҳизаминӣ (спелеонимҳо), номи дарёҳо ва рӯдӯи наҳрҳои чашмаҳо (гидронимҳо), номи диҷҳо (қалъаҳо) ва дидбонгоҳҳо, номи мавзёҳо ва маҳалҳои муҳталифи ҷуғрофӣ (топонимҳо), номҳои вобаста ба номи растаниҳо, гулу гиёҳҳо ва дарахтон (фитонимҳо), номҳои вобаста ба ҳайвоноту ҷонварон (зоонимҳо-зоотопонимҳо), номҳои тоифаҳо ва гуруҳҳои қабिलाҳо ва ҳалқиятҳо (этнонимҳо - этнотопонимҳо), номи ашҳос ва номҳои ҷуғрофӣи вобаста ба номи ашҳос (антропонимҳо) ва дигар қабатҳои ономастикӣ гирд оварда шудаанд, ки ҳар яке аз ин номҳо дорои хусусиятҳои хеле ҳубу нотакрорӣ забонӣ мебошанд ва тавассути «Шоҳнома»-и лозавол то ба мо омада расидаанд.

Муҳаққиқи бузургу шинохтани рус ва яке аз саромадони риштаи илми номшиносӣ В.А. Никонов дуруст қайд кардааст, ки: «- Шаҳрҳо ҳароб гардиданд, давлатҳо барҳам хӯрданд, забонҳо ва ҳудуди ҳалқҳо аз байн рафтанд, аммо номҳо боқӣ монданд...» (Никонов, 1965, 179 с.) Тавассути «Шоҳнома»-и бузургҷомус ва зарчашмаи нодиру нотакрорӣ

забон ва адаби форсӣ-тоҷикӣ номи тамоми номҳои ҷуғрофии дунёи қадим (аз замони Пеллодиён то замони Сомониён) то ба имрӯз бо газанд омада расидаанд. Ва дар байни номҳои маҳфуз дар «Шоҳнома» номҳои ашхос (антропонимҳо), номи дарёҳо, рӯду наҳрҳо ва ҷашмаҳо (гидронимҳо), номи мавзёҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо), номи кӯҳҳо (оронимҳо), комонимҳо ва ойконимҳо (номҳои нуқоти маскунӣ, шаҳру навоҳӣ ва вилоёту кишварҳо) мавқеи хоса доранд. Ба вижа ба назари мо дар «Шоҳнома» ойконимҳо мавқеи ниҳоят хоса ва муҳим дошта, дар ин бахш тавзеҳ ва таҳлилу маънидоли баъзе аз онҳо аз ҷиҳати ҳоли нахоҳад буд. Чунки донишмандони маъноӣ ҳар як аз нуқоти маскунӣ, ба вижа номи шаҳрҳо ва вилоёту кишварҳо ва манотиқи нопадидоканори ниёгон, ки мо имрӯз дар яке аз ғӯшаҳои хурду бихиштосои он сукунат дорем, воқеъ мебошад. Бо таъки ба сарчашмаҳои мӯътамади забонишносӣ аз рӯи имкон тавонистем то андозае ҷанде аз номҳои ҷуғрофии «Шоҳнома» ба вижа ойконимҳои зеринро мавриди таҳлил ва тавзеҳу баърасӣ қарор бидиҳем. Аз ҷумла: Ховар [xāvar] 192

Зи Ховар биёрост то Бохтар,

Падид омад аз фарри ӯ кони зар (Шоҳнома, ҷ.1, сах. 41).

Вожаи «Ховар» [xāvar] вожаи паҳлавӣ (форси миёна) буда, маъноӣ яъне макони тулӯи офтоб, кутби замин ва дар бисёр фарҳангоҳам ба ҳамин маъно паҳлӯ дода шудааст. Аз ҷумла дар «Нахустин фарҳанги алифбоии киёсии забони форсӣ»-и доктор Махшиди Маширӣ ҳам вожаи мазкур чунин паҳлӯ дода шудааст:

Ховар [xāvar] (вожаи паҳлавӣ) 1. маҳалли тулӯи Хуршед; Маширик; Хусрави Ховар – Хуршед:

«Саҳар чун Хусрави Ховар алам бар кӯҳсорон зад,
Ба дасти марҳамат ёрам дари уммедворон зад.»

Шарқ, кураи замин, мутаозоди (антоним) Бохтар (Махшиди Маширӣ, 1992 (1371), 390).

Бохтар [Īāxtar] – номи яке аз кишварҳои воқеъ дар ғарбии паҳнои Ориёно – Эронзамин (воқеъ дар Афғонистон ва қисмати ҷанубии Тоҷикистони имрӯза), ба маънои Магриб, яъне кутби ғарбӣ.

Дар катибаҳои (сангнавиштаҳо) хати меҳии аҳди Ҳахоманишии ин вожа ба тариқи зайл аст:

Īāxtī – «Бохтар, Балх» – яке аз кишварҳои мутеи шоҳаншоҳии Ҳахоманишии, форс. бост. Īāxtī, ав. Īāxδī, паҳлавӣ Īāx>Īāx ф.н. (аз роҳи табдили x-l-x), юнонӣ βάκτρο; дар ҳолатҳо (падежҳо): βάκτρις Nom. занона, Īāxtriya Instr., Īāxtriya All (Саймиддинов, 2007, 164).

Вожаи мазкур дар «Нахустин фарҳанги алифбоии киёсии забони форсӣ» бошад ба сурати зайл паҳлӯ ба маънидоли карда шудааст; Бохтар [Īāxtar] (вожаи паҳлавӣ) – 1. Магриб:

«Чу Хуршед дар Бохтар ғанг зард,

Шаб тира гуфтам, ки аз роҳ ғард» .Фирдавсӣ

Мутаозоди (антоним) Ховар (М. Маширӣ, 1371 (1992), 110).

Ҳамчунин дар «Фарҳанги мухтасари Шоҳнома» омадааст: Бохтар 1. магриб, ғарб:

Чу аз Бохтар тира шуд рӯи меҳр,

Бипӯшид дабои мушкін сипехр. (Фирдавсӣ)

Топоними Порс [Pārs]:

605 Сипахбад сӯи Порс бинҳод рӯй,

Ҳама рафт пурхашму дил киначӯй. (Шоҳнома, ҷ.1., с.446)

Дар мисраи аввали байти боло вожаи «Порс» ба маънои кишвари Порс (макони порсизабонон) омадааст. Вожаи мазкур аз нигоҳи соҳт вожаи сода аст. Он ҷое, ки порсизабонон сукунат доштанд (Эрони имрӯза) Порс номидаанд.

Дар форсии бостон ин номвожа дар чунин шакл омада аст: Pārsa// Pārsaiy – 1. Порс – номи кишвар (маркази шоҳаншоҳии Ҳахоманишии), юнонӣ Περσία; Persia; Pārsa Nom. мардона, Pārsam Acc., Pārsahyā Gen., Pārsā Inst., Pārsaiy Loc.; 2. «порсӣ» (сифати нисбӣ) (Саймиддинов, 2007, 174).

Эҳтимол мсравад, шояд вожаи «порс» ба маънои «озода», «шарафманд», «асилзода», «донову порсо ва сипо» бошад. Чунки дар шеваи марказии забони тоҷикӣ (ғуӣишҳои фалғарӣ ва мастҷоҳӣ) вожаи «порсо» маъноӣ «поқдоман», «доно», «озода», «асилзода» ва «сипо», яъне донои камгап ва ботамкинро дорад. Зеро порсоҳо дар қатори модҳо асоси ақвомии ориёӣ, яъне эронинажодро ташкил медиҳанд. Ҳамчунин «порсо» [pārsā] – поқдоман, диндор ... (Маширӣ, 1371 (1992), 167).

Дар «Нахустин фарҳанги алифбоии киёсии забони форсӣ» вожаи «Порс» ба ду маънӣ омадааст:

Pārs – аз форсии бостон ба маънои кишвари Порс//Форс

Садойи сағ (зӯза кашидан) ... (Маширӣ 1371, 166-167)

Топоними Эрон [Īrān]:

Манучеҳр аз Эрон ғар кам шудааст,

Сипоҳро саре Сомӣ Найрам шудааст (Шоҳнома, ҷ.1, с. 402).

Дар байти боло (мисраи аввал) вожаи «Эрон» ба маънои кишвари Эрон, паҳнои Эронзамин омадааст ва вожаи мазкур аз нигоҳи соҳт вожаи сода аст. Худи мафҳуми Эрон ва ё топоними «Эрон» шакли

тағйирёғтаи «ориён» ва «Эронзамин» дар сарчашмаҳои хаттии қадим ба хусус «... дар Авасто «Aryānam vaŋjah» (Паҳнои Ориёно - Эронзамин) дар матнҳои ҳахоманишии форсии қадим «ariya», дар навиштаҳои тонониён, аз ҷумла Ҳеродот - «Ariazatoj» (ariya+zanti-қабилии ориён), Птоломей (Батлимус) «Araikai» (ariya+ka-ориён), дар Страбон «Ariazus» (ariyaп-ориёиён) сабт гардида, ин калима ба мардуми таърихиву покнажоди шаҳришани эронитабор далолат мекунад ва онро бештари олимон сарзамини озодагон, порсоён, мутамаддин ва кишвари озод гуфтаанд.

Ҳамин тавр, истилоҳи «эронӣ», «Эрон», «ориён», «Ориён» муштак аз «ariya» буда, ба маънии «озод», «озода», «асилзода» ва «порсо» - ву «шариф» аст ва ба ақвоми соҳибфарҳанг ва созанда далолат мекунад. Мафҳуми «Эрон» (Ориён) таърихан фарогирӣ сарзамини бузургу пахновари мардуми эронитабор будааст, ки маъмулаи қисмати асосии Осиёи Марказӣ ба он шомил будааст. (Мухторов, 2003, 14).

Топоними «Эрон» дар сангнавиштаҳои хати меҳии аҳли ҳахоманишиӣ ба тариқи зайл аст: Дар форсии бостон Aṛyā - «ориён», дар санскрит aṛyā - «начиб, шариф», ав. ariya ҳамчунин ariya - «ба ориён, ба забони ориён». Ин вожа дар таркиби чанде аз номҳои форсии бостон низ ба кор рафтааст (Саймидинов, 2007, с.160). Дар «Фарҳанги мухтасари Шохнома» низ вожаи «Эрон» ба маънои «номи кишвари маъруф» омадааст (Иброҳим Ализода, 1992, 460). Бағлод [Baḡdād] - номи шаҳри ҳеле қадима ва пойтахти давлати имрӯзаи Ироқ. Вожаи мазкур аслан вожаи эронӣ буда, мансуби забони форсии бостон аст ва калимаи мураккаб буда, аз ду ҷузъ (Бағ+до) иборат аст. Дар аҳли қадим Бағлод ва ҳудудҳои агрофу акнофи он сарзамини ориёиён, яъне тобеи шоканшоҳии Ҳахоманишиӣ буд. Дар «Шохнома» омадааст:

*Сипахро зи Бағдод берун кашид,
Саропардаи нав ба ҳомун кашид (Шохнома, ҷ.9, с.16).*

Вожаи Бағлод ҷуноне зикр шуд аз ду ҷузъ шакл гирифтааст, ҷузъи якуми вожа бағ - буда, дар форсии бостон йаға - «Худо», ав. йаға // йаға - «бахш, бахт, бахти нек», х.б. йаға «бахшандаи бахти нек»; дар таркиби номҳои форсии бостон: Йағаййғна-, Йағайхша-, Йағайади-, (суг. Йаға); ф.м. йағ/йау 1. «Худо»; 2. = šahrag, xvaḏay; дар ҳолатҳо: йаға-Nom. муфрази мардона, йағāha Nom. ҷамъ, йағānām Gen. ҷамъ, йағаййиš Inst. ҷамъ (Саймидинов 2007, 166).

Ҷузъи дуюми вожа «до» [dāta] буда, ин ҷузъи вожа ҳам аслан калимаи забони форсии бостон аст ва ҳамчунин ин вожа дар тамоми

забонҳои дигари эронӣ мустақмал будааст. Дар матнҳои хати меҳӣ ба сурати зайл аст: dāta - «конун», ав. dāta -, ф.м. dāt/ dād = ф.н.; аз решаи dā «офаридан; додан», ав. dā-; dātā Nom. ҷамъи миёна, яъне «қавонин».

Дар маҷмӯъ вожа ва ё топоними Бағлод маънои «бахшандаи адлу дод», «Худои бахшандаи бахти нек», «Худованди адлу дод», «ҷойгоҳи дод», «Худои бахшандаи бахт ва адлу дод» - ро дорад. Маъниидоди мардумии ин вожа, ки садсолаҳо боз аз даҳон ба даҳон ва аз авроке ба авроке омадааст «боғи дод», «боғ - ҷаманистони адлу дод», «фаршта ё муаккали адлу дод» (шаҳри пурфайз ва ҷайгоҳи адлу дод) аст. Леҳ ҷамано, ки дар боло зикр шуд вожаи ё ҷузъи Бағ (дар забонҳои шарқи эронӣ, ба вижа авастой ва сугдӣ йау ва йаға аст, аммо дар забонҳои эронии ғарбӣ - ф.б., ф.м. йағ) маънои «Худо», «Худованд» - ро дорад. Калимаи «Бағлод» (дар асл йаға+dāta) шакли талаффузи арабии он аст. Дар забони арабӣ, ки ҳарфи «г» (гоф) вучуд надорад Йағадāta// Йағдāt - ро «бағлод» навишта ва талаффуз мекардагӣ шуданд.

Ҷузъи «йағ», «йау» - ро муаллифи «Нахустин фарҳанги алифбони қиёсии забони форсӣ» низ ҷунин шарҳ медиҳад: [йағ] йау (авастой) 1. Худо, 2. Эзад; фаршта (Маширӣ 1371 (1992), 141). Номҳои ҷуғрофии фавқуззикр дар қатори даҳҳо номҳои дигари ҷуғрофӣ аз оғоз то анҷоми «Шохнома» ба назар мерасанд.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуаиян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмиро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тарғиби қор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустақкамкуни:

1. Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтаед?
2. Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед?
3. Забони «Шохнома»-и Фирдавсӣ чи гуна аст?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Ализода Иброҳим. Фарҳанги мухтасари Шохнома / Иброҳим Ализода. - Душанбе: Адиб, 1992. - 492 с.
2. Алимӣ Ҷ. Тононимика / Ҷ. Алимӣ. - Душанбе, 1995, 63 с.
3. Фирдавсӣ Абулқосим. Шохнома. Ҷ.1. / Абулқосим Фирдавсӣ - Душанбе: Адиб, 1987. - 480 с.

ЗАБОНИ «БӢСТОН» ВА «ТУЛИСТОН»-И САӢДИИ ШЕРОЗӢ

СаӢдӣ пас аз сафари тӯлонӣ, пас аз лидану пундиданҳо ба диёр омад ва ба иншои «Бӯстон» оғоз кард. Ҳамин тавр ӯ «Бӯстон»-ро дар тӯли як сол (соли 1257) ба анҷом расонд. Дар ин бора дар оғози «Бӯстон» Шайх СаӢдӣ чунин мегӯяд:

Ба рӯзи ҳуҷуҷу соли саид,

Ба татриқи фарруҳ миёни ду ид.

Зи шайхад фузун буд панҷоҳу панҷ,

Ки гур ғашт ин номбарДор ганҷ.

Соли 655-и хичрӣ баробар аст ба 1257 мелодӣ. «Бӯстон» ба вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар баҳри мутақорибӣ мусамма-ни маҳзуф ва мақсур иншо шудааст. Хар байти он аз ҳашт рукни фаълун, фаълун, фаълун, фаълун, фаъл таркиб ёфтааст.

Раят чубеханду сӯлтон дарахт,

Дарахт, зӣ писар, бошад аз бех сахт.

Фаълун, фаълун, фаълун фаъл

Асар аз ҷаҳор ҳазор байт иборат буда, аз даҳ фасл таркиб ёфтааст. СаӢдӣ дар оғози асар бобҳои асарашро ба тариқи назм ёд кардааст:

Чу ин коҳи давлат бинардохтам,

Бар ӯ Даҳ Дар аз маърифат сохтам.

Яке боби адл асту тадбири роӣ,

Нигаҳбонии ҳақу тарси Худой.

Дуғум боби эқсон ниқоДам асос,

Ки муқсис кунад фазли Ҳақро сипос.

Сеғум боби шиқ асту мастию шӯр,

На шиқе, ки банданд бар худ ба зӯр.

Ҷақорум-тавозуъ, ризо – панҷумин,

Шашум – зикри марди қаноатгузин.

Ба қаштум Дар аз олами тарбият,

Ба қаштум Дар аз иҷр бар офият.

Нӯғум боби тавба-ст боби савоб,

Дақум Дар муноҷоту хатми китоб.

Баъд аз ин СаӢдӣ ба хонандагон мурочиат намуда, дар бораи моҳияти «Бӯстон», аҳамияти асар байтҳои пуркиमत мёрад:

Ҳамоно, ки Дар Порс иншои ман

Чу мушк аст беқимат андар Хутан.

Гул оварД СаӢдӣ суи бӯстон,

Ба шӯҳӣ чу филфил ба Ҳиндустон.

Шоир дар байти аввал камоли хоксориҳо ба ҷо оварда, таъ-кид менамояд, ки асари ман дар диёри Порс, диёри фозилону до-ноён чандон арзишу қимат надорад. Ин монанди он аст, ки дар Ху-тан, дар сарзамине, ки мушқу анбар меҷӯяд, мушк беқадр аст. Дар байти дигар боз ҳамин маъниро ёд мекунад, ки ман гул ба бӯстон овардам, яъне киноя аз гул фикру андешаҳои тоза, аҳамиятнок, панду андарзҳои оқилона аст. Пас, ҳамин маънии болоро дар мисраи охир боз ҳам қудрат баҳшида, гӯшзад менамояд, ки ин мисли он аст, ки филфил, яъне мурч ба Ҳиндустон баранд. Мурч дар кишвари Ҳинд маъмул аст ва қимату арзиши зиёд надорад.

Ниҳоят, пас аз ин гуфтор СаӢдӣ ба асли мақсад гузашта, ба шохони замони худ рӯ меорад ва оноро панду насиҳат медиҳад. Баҳусус Абубакр ибни СаӢди Зангӣ (1231 – 1260)-ро ки «Бӯстон»-ро ба ӯ баҳшида буд, ситиш мекунад. Зеро дар замони ҳукмронии ӯ Шероз аз қуштору хунрезҳои чингизӣ раҳо ёфта буд. Дигар, дар замони ҳукмронии ӯ ҳалқ осуда ва кишвар ҳеле обод гардид. СаӢдӣ ба Абубакр мурочиат намуда чунин мегӯяд:

Ҳама вақт мардум зи ҷаври замон

Биноланду аз гардиши осмон.

Дар айёми адли ту, зӣ шаҳрёр!

Надорад шиқоят кас аз рӯзгор.

Ҳам аз баҳти фарҳунДафрҷоми туст,

Ки татриқи СаӢдӣ дар айёми туст,

Ки то дар фалак Моҳу Хушед ҳаст,

Дар ин Дафтарат зикри ҷовид ҳаст...

Баъд аз ин ситишҳо СаӢдӣ мамдӯҳи худро панди судманд медиҳад. Ҳамаи ин бо боби нахусти «Бӯстон», ки дар «Адли ҷаҳондорӣи шохон» аст пайванди ноғусастанӣ дорад. Шайх СаӢдӣ дар ин боб подшоҳро сӯтуни давлат гуфта, вучуд асоси кишварро дар раият дида, мақоми оноро равшан намудааст. Адиб дар ин маврид шохро ба ҷӯпону раияти кишварро ба рама, подшоҳро ба дарахт раиятро ба решаи дарахт ташбеҳ намуда, оқилонаву фозилону аз номи подшоҳони одилу адолатпарвари гузашта фикрашро тақвият медиҳад:

Шунидам, ки дар вақти назъи равон

Ба Хурмуз чунин гуфт Нӯшерсон,

Ки хотир нигаҳ дори дарвеш бош!

На дар банди ошоши хеш бош!

Наёсояд андар диёри ту кас,
Ки осоиши хеш хоҳио бас.

Наёяд ба наздики доно писанд,
Шубон хуфтаву гург дар ғуфанд.

Бирав, поси дарवेशи муҳтоҷ дор,
Ки шох аз раиҷат бувад тоҷдор!

Раиҷат чу беханду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз бех сахт.

Мақун, то тавонӣ, дили халқ реш!
Агар мекунӣ, меканӣ беҳи хеш.

Саъдӣ пас аз баёни масъалаи адолатпарварӣ ё масоиلى дига- ре барои тасдики фикраш аз ҳаёти шохони пешин ва дигар мар- думи табақоти ҷомеа хикоеъи воқеӣ ва хикоеъи тамсилӣ мео- рад. Ин тарзу усул, ин устуҳонбандӣ ба тамоми бобҳои «Бӯстон» мутааллиқанд. Ба ин восита шоир ҳадафи хешро бехтару хубтар ифода мекунад ва тир ба нишон амиқтар мерасад.

Саъдӣ дар ҳамин боб ҳамчун марди сиёсатдор ва ҷомеашинос бисёр масъалаҳои сиёсиро ба миён мегузорад ва дар либоси бадеият ин масоилро ҳаллу фасл менамояд. Ин андешаҳо имрӯз ҳам дар миқёси байналхалқӣ аҳамияти бузург доранд. Масъалаи давлатдорӣ, муносибат бо кишварҳои хориҷӣ, масъа- лаи ҷангу сулҳ аз назари Саъдӣ баҳо равшану возеҳ дар ин фасли «Бӯстон» матраҳ шудаанд.

Саъдӣ таъкид менамояд, ки то тавонӣ кушиш ба ҳарч деҳу пеш- роҳи ҷангу хунрезиро бигир. Он вақт оромию тинҷии мулк- ро метавон нигоҳ дошт ва мардум босаодат хоянд зист. Хулоса, аз қуштору хунрезӣ сулҳ бехтар:

Агар тилғурино гар шерчанг,

Ба наздики ман сулҳ бехтар, ки ҷанг.

Ҳамоно тавре ки дар боло ишорат кардем, «Бӯстон» аз даҳ боб иборат аст ва мо дар ин ҷо танҳо як боби аввалро то андо- зае таҳлил кардем. Аз таҳлили ин боб мусаллам гардид, ки Шайх Саъдии Шерозӣ марди ҷаҳондида ва сиёсатмадорест, ки бисёр андешаҳои қобили қабул ва муфид дар бораи ҷангу сулҳ, химояти ватан аз бегонагон, нигоҳ доштани лашкар, таъйин кардани шах- сони лоиқу арзанда ба лашкар ва дигар иасъалаҳои марбути онро бисёр саҳеҳ ва бо овардани далелу бурҳон нишон додаст, ки дар замони ҳозира аҳамияти бузург доранд ва роҳнамои ҳар як роҳбару сарвари кишвар шуда метавонанд.

Саъдии Шерозӣ яке аз шоирони ғазалсарои адабиёти классикии форсу тоҷик ба шумор меравад. Ӯ дар таърихи адабиёт ҳамчун устои

ғазал эътироф гардидааст. Падар ва гузаштагони шоир аз ахли форс буда, аз амалдорони хурди дарбори Саъд бини Зангӣ ҳисоб меёфтанд. Таҳсили ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, баъдан барои идомаи таҳсил ба марказҳои илмии ҳамоно давра ба шаҳри Бағлод меравад. Бо сабаби он ки ватани шоир осудаву ором набуд, ӯ дар ҷавонӣ зодгоҳи худро тарк менамояд. Вале меҳру муҳаббати ватани азизаш ӯро ранҷу азоб меоданд:

Саъдӣ, хуби ватан гарчӣ ҳадисест шариф,

Натавон мурд ба хорӣ, ки ман ин ҷо зодам.

Баъди таҳсили илм дар мадрасаҳо, сайру саёҳат ва сафари мамлакатҳо ва дар байни халқҳо буданро ба худ ихтиёр мекунад. Сайру сафарҳои Саъдӣ ба кишварҳои Араб, Эрон, Туркия ва Рум ба қавле 30 сол тӯл кашидааст. Ӯ баъди сафарҳои дуру дароз хулосаи худро дар асари «Гулистон» ва «Бӯстон» ҷамъбаст менамояд. Бештари хикояҳои «Гулистон»-ро хангоми сафарҳои худ ҷамъоварӣ намулдааст. Шоир ин асари худро соли 1258 эҷод намулдааст. Саъдӣ сабаби навиштани асари хешро таъкид намуда, дар бораи бехуда гузаштани вақт ва фоиданок истифода намудани онро барои насли ҷавон таъкид менамояд. Дар бораи бевафои дунё мулоҳиза ронда, метӯяд, ки инсон бояд фурсатро ганимат шуморад ва вақтро барои кори муфид сарф намояд. Маснавии «Гулистон»-и Саъдӣ саршори хикояҳои пандуахлоқӣ буда, мардумонро ба некиву наққорӣ, ростиву росткорӣ, дустиву рафоқат даъват менамояд. Ғояи асосии асар панду андарз маҳсуб мешавад. «Гулистон» ба таври насл эҷод карда шудааст, ки аз хикоятҳои хурд- хурд иборат аст. Яке аз бобҳои «Гулистон» дар бораи хурмагу эҳтироми устод-муаллим хикоят мекунад. Саъди эҳтироми устодро аз ҳама боло мегузорад:

Подшоҳе писар ба мактаб дод,

Лавҳи симин-и бар қанор ниҳод.

Бар сари лавҳи ӯ навишта ба зар:

»Қабри устод бех зи меҳри падар!»

Ҷумри одам бебақост. Аз ин хотир, инсонро лозим аст, ки бо амали худ ва корҳои шоиста номи нек ба даст орад. Ин номи нек барои ӯ умри ҷовидон аст:

Зиндаву ҷовид монд, ҳар кӣ нақўном зист,

К-аз ақибаш зикри ҳайр зинда қунад номро.

Саъдӣ баробари инсонро ҷун меҳвари коинот, офаридаи олии табиат эътироф намудан, аз ӯ рафтору кирдори ба ҷунон рутбаи олии сазоворро талаб менамояд. Ба фикри ӯ, нишонаи одамият на дар сураги

зохирӣ, балки дар ботини ўст. Агар инсон танҳо зоҳиран зебо бошад, ў нақшро меконад, ки дар девор қапида шудааст:

Чу инсонро набошад ғазлу эҳсон,

Чӣ фарқ аз одамі то нақши девор?!...

Ба даст овардани дунё ҳунар нест.

Якero гар тавонӣ, дил ба даст ор!

Шоир Ҷаҳат шахсро чун инсон эътироф мекунад, ки замири ў аз одамият холи набошад. Вале одамият дар замири одам худ аз худ пайдо намешавад. Барои онро дарёфт кардан илму ҳунар омӯхтан даркор, ки онҳо олами маънавии касро ғанӣ мегардонанд:

Хирадманд мардум ҳунар парваранд,

Ки танпарварон аз ҳунар лоғаранд!

Саъдӣ барои беҳбудии халқу мамлакат шохону давлатмандонро ба тараххуму адолатпарварӣ даъват мекард. Инро махсусан дар боби аввали «Ғулистон», ки «Дар сирояти подшоҳон» ном дорад, баръало дида метавонем. Саъдӣ дар ин ҷода аз гузаштагони худ як қадам пеш рафтааст, яъне ў халқро ба решақан кардани зулму золимӣ, мубориза бар зидди золимон даъват мекунад. Аз ин ҷо шоир бадиرو ба некӣ ва бадириро ба сабури иваз менамояд. Шоир мефармояд, ки сазои некӣ – некӣ ва сазои бад – бадӣ аст:

Бо бадон бад бому бо некон наку!

Чон гул-ул бошу чо хор-хор!

Шоир ба подшоҳони золим нафрат дошт ва мудом онҳоро зери тозиёнаи танкид мегирift. Саъдӣ хоб рафтани подшоҳро дар рӯз ҳам беҳтар медонад, то ки ба озурдани халқ машғул нашавад.

Яке аз подшоҳони беинсоф пурсид: Аз ибодатҳо кадом фозилтар аст?

Гуфт: Туро хоби нимрӯз, то дар он як нафас халқро наёзорӣ.

Мавзӯи сулҳу ҷанг бо мавзӯи ватандӯстӣ дар «Ғулистон» пайванди нугустани доранд. Барои шоир ҷанги беадолат тачовузу ғоратпарона ва ҷанги боадолат, ки барои хифзи Ватан ва истиклоли ҳамватанон бурда мешавад, баробар нест. Бинобар ин, дар «Ғулистон» симои муҳофизи содики Ватан ҳамеша чун шахси шучоъ, далеру сарбаланд таҷассум ёфтааст:

Хулоса, ақидаҳои инсондӯстӣ, адолатхоҳӣ ва ватандӯстӣ, ки онҳоро Саъдӣ дар «Ғулистон» баён кардааст, аҳамияти ҳудро то имрӯз гӯм накардаанд. Қиммати ғоявӣю бадеии асарҳои ў инсондӯстиву инсониятпарварии онҳост, тараннуми ҳаёт, озодфикрӣ, тасдиқи озодии

шахсӣ, боварӣ ба ғалабаи ақлу хирад ва тантанави ҳақиқат аст, ки ин ҳама талаботи муҳими имрӯзгирӣ мебошад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯи қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмиро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсияи хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. *Аз мавзӯи мазкур чӣ натиҷа гирифтаед?*

2. *Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед?*

3. *Аҳамият “Ғулистон” ва “Бӯстон” Саъдӣ Шерозӣ дар ривочи забони адабии тоҷикӣ чӣ гуна аст?*

МАВЗӢИ СЕМИНАРӢ 11

МАХСУСИЯТИ БА ХУД ХОСИ ЗАБОНИ “БАДОЕЪ-УЛ-ВАҚОЕЪ”И ВОСИФИ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш.

Маълумоти умумӣ: Зайниддин Маҳмуди Восифӣ нависандаи барҷаста, шоири намоён ва иншонигори беҳамтои нимаи аввали асри XVI буда, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и ў аз бехтарин ёдгориҳои насри содаи бадеӣ дар адабиёти мумтози форсу тоҷик ба шумор меравад. Дар ин асар ҳаёти маданияи адабӣ ва одоби зиндагии мардуми миёнаҳои Хурсону Мовароуннахри замони муаллиф ба хубӣ дарҷ ёфтааст.

Маълум аст, ки адиб дар ҷараёни баёни андешаҳои хеш вобаста ба вижагии ҳодисаву воқеаи тасвиркардаш метавонад аз санаду далелҳои мушаххас истифода намояд, ё ба хотири дар заминаи таҳайюли баланди эҷодӣ инъикос гардидани ин гуна ҳаводис воситаҳои мухталифи хушобуранги баёнро ба кор барад. Ин аст, ки дар осори адибони гузаштаву имрӯзаи тоҷик аз байни қуллии сарвати луғавии забон ва қолабҳои баён ҳамонхосе мавриди истифода қарор мегиранд, ки матлаби муаллифи асарро мушаххасу нишонрас ифода менамоянд.

Чунин вижагии корбурди аносири луғавӣ ва тарзҳои баёни андешаро метавон дар мисоли осоре, чун “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ба таври возеҳ мушоҳида кард. “Бадоеъ-

ул-вақоеъ” асарест, ки муаллиф зимни мулоҳизаронӣ ду услуби баёиро пеша кардааст: хангоми таърифу тавсифи ҳокимон, тарзи зисти онҳо, ҷаласаҳои барпокардашон нависанда бештар аз аносири лугавии дувшори арабӣ истифода карда, силсилаи ташбеҳу истиораҳои печдарпечи мураккабро ба кор мебарад, вале вақте ки ба тасвири ҳақиқати зиндагии мардуми одӣ мепардозад, ё ҳикоятхоро дар бораи ҳаёту ғазолияти аҳли адаби гузашта, мисли Ибни Сино, Анӯшервон, Улуғбек, Маҳмуди Ғазнавӣ меорад, тарзи баёнаш содаву раван ва басо оммафаҳми мешавад, ҳатто “ба забони гуфтугӯӣ монанд мегардад” [21, с. 178; ниг. инч. с. 191]. Дар натиҷаи ҳисоби оморӣ забони асари номбурдаи Восифӣ ошкор карда шудааст, ки дар он услуби дувшори баён ҳамагӣ 12, 7 дар садро ташкил дода, боқӣ 87, 3 дар садаш бо тарзи содаву раванӣ ифодаи андеша ба қалам омадааст [19, с. 22].

Як ҳиссаи таркиби лугавии асарро аносири лугавие дар бар мегиранд, ки хусусияти гӯишӣ дошта, онҳо имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ истифода намешаванд ё маҳдудистеъмоланд, вале дар лафзи мардуми манотиқи мухталифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ё мавзеъҳои тоҷикнишини кишварҳои дигар ҳамчун вожаҳои серистеъмол маҳфуз мондаанд. Дар робита ба мавзӯи баҳс бояд таъкид намуд, ки ошкорнамоеи қаламрави дақиқи пойдормонии унсурҳои лугавии дар осори ниёгон, ба хусус “Бадоеъ-улвақоеъ” мавҷуда дар гӯишҳои муосири тоҷикӣ бо сабаби ба таври комил омӯхта Ҳасанзода А. Вижагиҳои пойдормонии аносири лугавии “Бадоеъ-ул-вақоеъ” дар гӯишҳои муосири тоҷикӣ 111 нашудани вижагиҳои лексикаи кулли маҳаллотӣ тоҷикнишин ва то ҳол таълиф нагардидаи лугатномаҳои комили гӯишҳои тоҷикӣ аз имкон берун аст.

Аз ин рӯ, мо дар ин мақола аносири лугавии асари фавқуззикрро бо гӯишҳои шимолӣ, ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ киёс хоҳем кард, вале бояд ба назар гирифт, ки ин гуна калимаву таркибу ибораҳо дар гӯишҳои дигар, амсоли марказӣ ё лафзи тоҷикони бурунмарзӣ низ шояд гардиши ғайри дошта бошанд. Таҳлили хусусиятҳои корбурди ин гуна калимаву таркибу ибороти “Бадоеъ-ул-вақоеъ” ва киёсу муқобалаи онҳо бо осори дигари қабл аз Восифӣ ё пас аз ӯ таълифгардида нишон медиҳад, ки иддае аз онҳо ҳоси забони асари мазкур аст. Ба ҳайси намуна ин ҷо метавон таркиби шаклу шамойилро зикр кард, ки маънои “афту башара, сурату симо; хислатҳои зоҳирӣ ва маънавӣ”-ро дорад.

Восифӣ дар чанд маврид таркиби мазкурро ба кор бурдааст: Бинобар он ки Мир илми киёфатро хуб медонист ва дар саҳифаи шаклу

шамойил ва авроку атвор ва хасоили ҷаноби Мир Домод далоили балодат ва аломоти ҳамоқат мутолаа карда буд [с.274]. Хурӣ ту ё фариншта, 3-он рӯ, ки дар латофат Ҳадди башар набошад ин шаклу шамойил [с.12]. Аз рӯи маводи дар ихтиёрамон мавҷуда метавон ба ҷунин бардошт расид, ки таркиби мазкурро қабл аз муаллифи “Бадоеъ-ул-вақоеъ” шоири асри XV Ҳоча Исматӣ Бухорӣ ва пас аз Восифӣ адиби садаи XVII Нозими Ҳиравӣ истифода намудаанд [9, ҷ.2, с. 562], вале то Восифӣ дар ифодаи маъноҳои: 1.хислатҳои нек; 2.киёфа, намуди беруни аҳли адабе, ҷун Манучехрӣ, Ҳоконӣ, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон танҳо ҷузъи дуюми таркиби фавқуззикр-шамойилро ба кор бурдаанд [4, ҷ.9, с. 1275]. Шамойил гунаи ҷамъи вожаи шамила аст [11, ҷ.2, с.623]. Маълум мешавад, ки корбурди таркиби шаклу шамойил баъдтар бо сабаби камистеъмол гардидаи вожаи шамойил (мисли шакли танҳои он-шамила) ба гардиш ворид гардидааст. Инро метавон ҷунин собит намуд, ки мо аз аксари фарҳангномаҳо, ҳатто “Лугатнома”-и А.

Деххудо шарҳи вожаи шамойларо пайдо накардем. Дар давраи ҳозира ин таркиб агарчи ҳам дар забони адабӣ, ҳам гӯишҳои дучор меояд, вале бо як хусусияташ аз ҳамдигар тафовут дорад. Ин фарқ дар он зоҳир мегардад, ки дар забони адабӣ [12, с. 737] ва гӯишҳои шимолӣ корбурди таркиби шаклу шамойил то имрӯз идома дорад, вале дар бархе гӯишҳои дигар вожаҳои таркиби номбурда ҳамчун калимаҳои алоҳида дар ифодаи маъноҳои гуногун меоянд. Ҷунончи, ҳоло дар Бадахшон шакл маънои “тӯмори пешгирикунандаи бемориҳои музминӣ пӯст” ва шамойил маънои “афту андом, намуди зоҳирӣ” (шамойил-гӯш манда нафорида) истифода мешавад [8, с. 901,904]. Дар гӯиши Хучанд ва атрофи он ба ҷуз таркиби зикргардида инчунин вожаи шакл дар ифодаи маънои “афт, киёфа” дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ шакл-ат хушк шавад, шакл-ат-а бод хӯрад, шакл-ат-а бодӣ сийо хӯрад, шакл-атон-ба гуфтан гирам ҳамчун аносири лугавии ифодакунандаи таҳқир зиёд ба кор меравад [5, с. 369]. Аз таҳлил ва киёси корбурди бархе аз вожаву ифодаҳои асар ва гӯишҳои муосири тоҷикӣ метавон ба бардоште расид, ки, ба ғумони наздик ба яқин, онҳо дар айнаи ҳол танҳо дар гӯишҳои алоҳидаи шимолӣ маҳфуз мондаанд. Яке аз ҷунин аносири лугавӣ таркиби рафта-рафта аст, ки маънои “бо мурури замон, тадриҷан, андак-андак, охишта-охишта, оқибат”-ро дорад [11, ҷ.2, с. 154; 13, ҷ.1, с. 886]: Рафта-рафта кор ба ҷое кашид, ки ҳарчанд он ҷуволро мебурданду мегузоштанд ва он ба китфу сару рӯю гардани ӯ мерасид, аз ҷой намеҷунбид [с.359]. Рафта-рафта гузарам ба Мафрах афтод, ки

он доруллуғи Хуросон ва Hasanzoda A. Preservation of the Peculiarities of Lexical Elements of "Badoe-al-Vahoe" in Contemporary Lexical Vepasculars 112 хароботи шаҳри Ҳирот аст ва дар томоми рубӣ маскун мисли он ишратхона ҳеҷ раванда ёд намедихад [с.507]. Аллома Деххудо таркиби фавқро киноя аз "тадриҷан" шарҳ дода, танҳо як байтро аз "Фарҳанги Онандроч" овардааст [4, қ.7, с. 10721]. Дар "Фарҳанги забони тоҷикӣ" рафта-рафта ба ҳамон маънои зикргардида шарҳ ёфта, байте аз Мирзо Бедил зикр гардидааст [9, қ.2, с. 126].

Таркиби мазкур ба ҳамин маънои тазаккурёфта дар лафзи тоҷикони шимоли Тоҷикистон яке аз унсурҳои фаёли лугавист: Агар ҳозир пеши ин касалӣ-йа нагирид, рафта-рафта шумо-йа сахт азоб митияд (Конибодом). Бархе аз ҷунин унсурҳои лугавиро мо аз фарҳангномаҳои тафсирии гузаштаву имрӯза ва ғушӣ пайдо накардем. Ҳокпалла ва шатра аз ҷумлаи ҷунин вожаҳои, ки Восифӣ мавриди истифода қарор додааст: Ва он ду лафз ин аст, ки рӯзе ба ҷамъе толибилмон ба сайри Хоча Кафшер рафта будем; ҷамъе аз ҷавонон ангези бозии хокпалла қарданд [с.33]. Дар пиқам ту гар шатрае дорӣ Даст аз худ гузору бар вай рӣ [с.277]. Ба назари мо, калимаи нахуст ҳоло дар байни мардуми ғушӣҳои алоҳидаи тазаккурёфта дар шакли хокпалма ба маънои "мавзеи ҳоқаш мисли орд майдгардида" ва вожаи дуҷум ба ғунаи шатарок дар ифодаи маънои "ҳар ҷизи мулоимгардида ё обшудаи гандида" гардиш дорад.

Иддае аз ҷунин вожаҳои Восифӣ ба чанд ғуна истифода намудааст. Масалан, дар "Бадоеъ-ул-вақоеъ" мафҳуми "вожгун, ҷанпа" ба се мувозии айни як воҳиди лугавӣ бозгӯна \ бозгӯна \ бозгун ифода шудааст: Як рӯз Мавлоно Хофӣ пӯстин бозгӯна [дар бар] дошта, дар миёни тӯдаҳои хист нишаста буда [с.31]. Бозгӯна хонае, девору дар монанди ҳам, Сақфӣ ӯ дар зерӣ пой асту сутунаш бар забар [с.26]. Қулоҳи хеш ҷаро бозгун ниҳод бар сар, Сари тамасхуру бозӣ надорад ар лола ? [с.116]. Аз таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ қорбурди вожаи номбурда метавон ба бардоште расид, ки дар гузашта он ба ҷуз ғунаҳои зикргардида инҷунин дар шаклҳои воҷуна, вожгӯна, божгӯна, бошқуна, пошгӯна, постгӯна, бозгун, вожгун низ ба қор рафта, аз байни онҳо ғунаҳои бозгӯна \ бозгӯна \ бозгун ханӯз дар садаи Х ба таври фаровон гардиш доштааст. Ба ҷуз ин, Фирдавӣ дар "Шохнома"-и безаволаш як шакли дигар-ворунаро низ мавриди истифода қарор додааст. Лозим ба таъкид аст, ки аз байни шаклҳои ёдшуда ғунаи қуҳани оя ворун маҳсуб мешавад, зеро ҷунин шакл ханӯз дар матнҳои порсии миёна ба мушоҳида мерасад [17, с.154-155]. Ҳоло дар ғушӣҳои

шимоли бар ивази ғунаҳои тазаккурёфта шаклҳои нави поскуно \ посгона ба ҳамон маънои зикршуда маъмул аст.

Баъзан дар эҷодиёти шоирони муосире, ҷун Лоиқ дар радиои ғунаҳои вожгун, ворун ба қор рафтани шаклҳои посгона, поскуно низ дучор меоянд [17, с. 155]. Аз таҳлили чанд вожа маълум гардид, ки онҳо дар асари мавриди таҳлил ва ғушӣҳои муосири тоҷикӣ дар шакли ягона маҳфуз намондаанд: барҳеро мардуми тоҷик ба як ғунаи мушаххас, дигареро дар ду ё беш аз он шакл истифода менамоянд. Ҷунончи, дар ҷумлаҳои зайли "Бадоеъ-ул-вақоеъ" мафҳуми "молидан, судан" бо вожаи сойидан ифода ёфтааст, вале дар ғушӣҳои шимоли, ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ дар шаклҳои совидан, совида шудан, суда шудан пайдор мондааст: Ва агар сайёҳи ҳаёл Ҳасанзода А. Вижатҳои пайдормонии аносирӣ лугавии "Бадоеъ-ул-вақоеъ" дар ғушӣҳои муосири тоҷикӣ 113 ба дастёрии андеша қадам бар фарози қунгураи вай монад, сараш бар сақфи гунбади ломакон сояд, даҳ мударрис таъйин ёфта буд [с.31]. Ғунаи совида шидан, суда шидан ба маънои "хӯрда шудани по" дар ғушӣҳои Дараи Мазор, Нӯлпори гуруҳи ваҳий-рашгӣ; ба маънои "монда \ хаста \ шалпар шудан" дар ғушӣҳои Қўлдара, Наврӯҳо, Сари Хосор ва Ховалинги шимоли Қўлоб мавриди истифода қарор дорад [8, с.624, 630], аммо дар ғушӣи Хучанд шакли совидан дар баёни маъноҳои: 1) молидан; 2) ифлос қардан истифода мегардад [17, с.147]. Шумори ҷунин вожаҳои дар асар ба як шакли мушаххас, вале дар ғушӣҳои муосир ба чанд ғуна истифодашаванда бо унсури лугавии фавқ маҳдуд намешавад. Мо ин ҷо аз зикри маводи фаровон худдорӣ намуда, танҳо бо ёдовар шудани ду-се далели дигар маҳдуд хоҳем шуд.

Ҳавл аз ҷумлаи калимаҳоест, ки маънои "ҳавф, тарс, ваҳшат"; ҳавлу ҳарос тарсу бим"-ро дорад [11, қ.2, с. 475]: Ҳамди беҳадду сипоси беадад ҳазрати қаҳҳореро сазад, ки...заҳраи Зухра аз бими вай об гардида буд ва Баҳроми ҳуношом бар ҷарҳи забарҷадфом аз ҳавли вай тарки ҷанговарӣ карда, аз баҳри байи теги хунрези худ Мушгарӣ талаб менамуд [с.670]. Дар "Фарҳанги забони тоҷикӣ" ҷаҳор вожаи ҳавл зикр шуда, сеи аввал бо ҳарфи ҳои ҳуттӣ ва охирӣ бо ҳои ҳавваз зикр гардидааст ва маънои "тарс, бим, ваҳшат, воҳима"-ро доштанаш ба қайд омадааст. Аз қиёси замони қорбурди ин калима ба маънои фавқ бармеояд, ки онро чанд муддат қабл шоироне, ҷун Низомии Ганҷавӣ истифода кардаанд [9, қ.2, с. 712]. Имрӯз вожаи мазкур ҳавл \ ҳавл дар ғушӣи Яҳҷи гуруҳи рашгӣ дар шакли ҳавл \ ҳавл ба маънои "тарс, бим" ба қор меравад [8, с. 783], аммо дар ғушӣҳои шимоли агарчи гардиш

дорад, вале аз нигоҳи маъно аз якдигар фарқ дорад: дар ғишши Бухоро хавл ба маънои “саросемағӣ, шитоб” истифода мегардад [7, с. 264], дар бархе ғишҳои дигар, амсоли Конибодом ба ҳамон маънои фавк маъмул аст. Иддае аз ин гуна аносири лугавӣ дар “Бадосъ-ул-вақосъ” ва ғишҳои муосири шимолӣ танҳо дар як шакли мушаххас, аммо дар ғишҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ ба панҷ гуна ва маъноҳои мутафовит мавриди истифода қарор дорад. Ҳадафи мо ин ҷо қорбурди вожаи ҳолӣ аст, ки он, ба назари мо, гунаи имолаи ҳоло аст: Фақир гуфтам, ки: «Агар ҳолӣ аз хавилӣ [берун] меравем, мумкин нест, ки ба шаҳр дарун тавонем рафт [с.572]. Тахлили гузаштаи дури ин вожа нишон медиҳад, ки ба гунаи ҳолӣ мустаъмал гардидани ҳоло ҳанӯз аз даврони Сомониён шурӯъ шуда, то замони муосир идома дорад [17, с.181-182].

Имрӯз калимаи номбурда дар ғуруҳҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии ғишҳои тоҷикӣ ба гунаҳои ҳоле, ҳоли, ҳоли, оли, оле дучор меояд: дар ғишҳои Лангар ва Саракенҷаи ғуруҳи ваҳийӣ-рашгӣ ба маънои “ҳоло, ҳозир”, аммо дар ғишҳои Ёзғанди ғуруҳи ваҳийӣ-рашгӣ ва Даштиҷуми шимолӣи Кӯлоб ба маънои “баъдтар, дертар” истифода мешавад [8, с. 805], дар ғишҳои шимолӣи фақат гунаи ҳолӣ ба маънои “ҳозир” маъмул аст [17, с. 182]. Сурати асли ва сарчашмаи бархе аз ҷунин унсуриҳои лугавиро муайян намудан басо душвор аст.

Ин мо сарнавишти вожаи лингаро дар назар дорем, ки маънояшро соҳибони баъзе лугатномаҳо “ҳалта” шарҳ додаанд [11, қ.1, с. 722; қ.2, 422]: Рӯзе дар сари Пули Моҳон, ки дар якфарсангии шаҳри Ҳирот аст [ва он маъбарест], ки муштмил аст бар бисту халт тоқ, ки умрхост, ки Меъмори фалак аз барои рӯди Мачарра намунаи қолаби як тоқи ҳаёл мекунад ва аз моҳи нав лингаи як паҳлӯи рӯст месозад ва паҳлӯи дигараш муяссар намешавад [с.165]. Hasanzoda A.Preservation of the Peculiarities of Lexical Elements of “Badoe-al-Vahoye” in Contemporary Lexical Vernaculars 114 Аллома Деххудо лингаро “яке аз ду қисмати бор...; нима аз бор ва он бештар дар ҳиндувона ва харбуза ва ҷугундар ва биринҷу гандум ва амсоли он ба қор аст” шарҳ дода, онро муродифи лунг ҳисобидааст [4, қ.12, с. 17466], лунг, бино ба шарҳи ӯ, “фўта; эзор; бастанӣ; ҷомаи ҳаммом; ...ҷомае, ки дар рафтан ба гармоба бар камар банданд; порчаи муштатилшакл, ки дар гармоба ба камар банданд пӯшидани суфалои баданро” аст [4, қ.12, с. 17461]. М.Ҳасандӯст марбут будани лунгро ба вожаҳои ланг ё линг таъкид мекунад [15, қ. 4, с. 2536]. Лунг, зоҳиран, асли хиндӣ дошта, ба он калимаи дигари наздикталафузи лунгута (“лунгии хурде, ки онро дарвешону фуқаро ва мардуми бесарупо банданд”) робита дорад.

Ба пиндори инҷониб, сарчашмаи линга ҳамон лунг ё лўнгӣ буда, баъдан на танҳо дар шакл, балки дар маънои ин вожа таҳаввулот ба вуқӯъ омадааст. Ин аст, ки дар бархе ғишҳои тоҷикӣ, монанди Ҳирманҷои ҷанубии Кӯлоб ва Ҳичбораки ғуруҳи ваҳийӣ-рашгӣ он дар шаклҳои лўнгӣ \ лунги ба маънои “рўймоли сари занон”, дар иддаи дигар, амсоли ғишши Ялдамичи ғуруҳи рашгӣ ба ҳамон гунаҳои тазаккурёфта дар ифодаи маънои “дастурхон, ҷодар” [8, с. 425], дар ғишши Бухоро ба гунаи линча [7, с. 47] ва дар ғишҳои дигари шимолӣ дар шакли линга ҳамчун муродифи вожаи ҳалта дар истифода қарор дорад [6, с. 46]. Баръакси ҷанд вожаи фавк, ки имрӯз дар ғишҳои ҷанубӣ ё ҷанубӣ-шарқӣ ба таҳаввулотӣ шаклӣ дучор шудаанд, аммо дар ғишҳои шимолӣ бидуни дигаргунӣ ба қор мераванд, боз унсурҳои лугавие низ ба ҷашм мерасанд, ки дар лафзи мардуми шимолӣ Тоҷикистон бо тағйироти овозӣ маҳфуз монда, дар ғишҳои ҷанубӣ ё ҷанубӣ-шарқӣ бо ҳамон гунаи куҳан нобарҷо мондаанд.

Чун намуна ин ҷо метавон аз вожаи бехтан “аз ғалбер (парвезан) гузаронида тоза кардан, элак кардан” [11, с. 194] ёдовар шуд: Аммо баъд...аҳли рўзгор[ро] монанди суроҳӣ хуни ноб аз дидаи хунбор мерехт ва бахти нагунсор ба гирболи фалак бар сари он хоксорон гарду гаму андух ба даст идбор мебехт...[с. 7]. Имрӯз бехтанро соҳибони ғишҳои ғуруҳи рашгӣ, монанди Каҳдара, Марғзори Сир дар ифодаи ду маъно: 1. бехтан; 2. маҷ. афтондан (аз имтиҳон) истифода менамоянд [8, с.105], вале соҳибони ғишҳои шимолӣ вожаи мазкурро ба гунаҳои гийехтан /гуйехтан ба маънои “аз гирбол, элак гузаронидан” ба қор мебаранд [17, с.66]. Лозим ба таъкид аст, ки таъдиди ҳамсадои “б” ба “г” дар оғози калима ва гузариши садоноки “е” ба “и” дар байни вожа тибқи қонуни овоии забонҳои эронӣ, ба хусус тоҷикӣ рӯй додааст. Ҷунин таҳаввулотро метавон дар мисоли унсурҳои лугавии дигар, амсоли бустох > густох, бунҷишк > гунҷишк, бибаравад > бигаравад, баравидан > гаравидан; фарешта > фаришта, зештӣ > зиштӣ ва м. инҳо дучор омад [14, с.29, 39].

Аз истифодаи феъли ҳорӣ додан \ кардан ба маънои “дашном додан, ҳақорат кардан” маълум мегардад, ки ҳанӯз барвақт иддае аз вожаҳои арабиасос ба таркиби лугавии забони тоҷикӣ на танҳо роҳ ёфтаанд, балки дар каллимасозиву таркибсозӣ феълӣ гардидаанд ва онҳо пас аз гузаштаи ҷанд сада ба ҳамон гунаи бостонияшон дар лафзи мардуми тоҷик пойдор мондаанд. Масалан, дар порчаи зайли асар шакли ҳорӣ додан, аммо дар байти мансуб ба К. Биноӣ гунаи ҳорӣ кардан истифода шудааст: Дарҳол ўро аз гирбонаш гирифта ба пеш

масҷид, ё ба пешии вакили муллоҳо кашола карда мебаранд, ўро хорӣ медиҳанд, расво мекунад.

Мекунад хорӣ маро, азбаски кунаш бардарам, То ба кай хорӣ кунад, мемонаму мебардарам [с.34]. Маълум мешавад, ки шакли хорӣ карданро ниёгонамон барвақт ба ду маъно: 1. касеро хор доштан, озор додан; 2. дашном додан истифода кардаанд [9, ҷ.2, с. 495; 11, Хасанзода А. Викагиҳои пайдормонии аносири лугавии “Бадоеъ-ул-вақоеъ” дар ғушҳои муосири тоҷикӣ 115 ҷ.2, с. 451] ва ба чунин маъно ин таркибро баъдан низ илде аз адибон, мисли С.Айнӣ ба кор бурдаанд [13, ҷ.2, с. 300]. Аз байни ғушҳои муосири тоҷикӣ мувозини хорӣ додан ба маънои “дашном \ ҳақорат додан; таҳқир кардан” дар бархе ғушҳои ҷанубӣ, мисли Кўлдараи шимоли Кўлоб ва лафзи мардуми Бухоро ба кор меравад [8, с. 764; 7, с. 232], дар илде аз ғушҳои шимоли ғунаи хорӣ кардан истифода мешавад. Аз таҳлили ҷанд унсуре лугавӣ аён аст, ки онҳо аз лиҳози мансубияти забонӣ ягона нестанд, дар радиҳои калимаҳои аслии тоҷикӣ шумори вохидҳои лугавии арабиасл низ дар аксар маврид ба мушохида мерасанд. Ҷанд калимаи зер низ аз забони арабӣ ба забони ниёғони тоҷикон ворид шуда, бо соҳиб шудан ба вижагиҳои нави овоиву маъноӣ аз дер инҷониб дар осори аҳли илму адаб мавриди истифода қарор доранд. Ҷунончи, ниёғони тоҷикон калимаи арабиаслӣ усулро ба ҳафт маъно истифода кардаанд, ки дар байни онҳо дар ифодаи маъно “ҳаракати мавзунӣ хушоянда, рақс” истифода гардидани он низ ба мушохида мерасад [11, ҷ.2, с. 397]. Ин Бобо Ҷамол ҳаёе дошт, ки ўро “Ҷамандар” ном карда буд ва аз барои вай савте баста буд ва ҳар узве аз аъзои [вайро] ба чизе ташбеҳ карда, ки аҳли фазлу арбоби фасоҳату балоғат ўро таҳсин менамуданд ва онро мусаччаъ ва мусаннаъ сохта, дар оҳанги ҷоргоҳ ба ғиччак ба навъе соз мекард ва он Ҷамандар усуле менамуд, ки акли укало хайрон мешуд... [с.662].

Ҷуломи масҳарае буд дар дувоздаҳ мақому бисут чаҳор шутба ва шаш овозаву ҳафдах [бахр] усул, ки куллиёти мусиқӣ аст, амале баставу сози ғичакро бисёр хуб менавохт... [с.663]. Аз ҷониби аҳли таҳқиқ маълум карда шудааст, ки усул чунин маъноро баъди ба забони тоҷикӣ роҳ ёфтаниаш касб кардааст ва он муроди “рақси баратағ”-и ҳиндист. Ба чунин маъно мустаъмал шудани онро дар осори пешиниёни Восифӣ, мисли Мавлавӣ, Саъдӣ ва дигарон метавон дучор омад [17, с. 112]. Ҳоло усул бидуни тағири шакл ё бо таҳаввулотӣ ҷузъии овой дар як силсила ғушҳои тоҷикӣ, ҷун ҷанубӣ-шарқӣ, мисли ғуфтори мардуми Ҷаҳш ва Майдонгераки гурӯҳи ғушҳои ваҳиёӣ-

раштӣ [ба ғунаи усл2 ба ҳамон маъно-8, с. 720], ғуиши Фалгар (феъли усулидан “рақсидан”) ва ҷанде аз ғушҳои шимоли, мисли Хучанд, Истаравшан, Ғонҷӣ гардиши фаёл дорад [17, с. 113]. Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” дар ҷанд маврид калимаи дигари арабиаслӣ тамом, ки ниёғон онро дар ифодаи маъноҳои: 1. хама, ҳамагӣ, пурра, комил, саросар; 2. пурра, комил (баъд аз тамом сар шудани шикамаш); 3. басанда, кофӣ; 4. ба поён расидани чизе, оқибат, анҷом, интиҳо мавриди истифода қарор додаанд [11, ҷ.2, с. 303], ҳамчун муроди вожаҳои комилан, тамоман ба кор рафтааст: Паҳлавон пеш давиду ғуфт: «Шоҳо, ин ҷонвар маро тамом ҳалок сохта буд [с.357].

Баъд аз берун рафтан ба ғуломи худ фармудааст, [ки] ба куштаниш киём намуда, сари ўро бар бом бароварда, дар чохи хонаи ман андохт ва ман аз ин амр тамом беҳабар ва доноӣ кулли ҳол Холиқи хайру шар(р) [с.397]. Имрӯз низ дар лафзи мардуми манотиқи мухталифи ҷумҳурият тамом маҳз ба ҳамин маъно пайдор мондааст: дар бархе ғушҳои гурӯҳи раштӣ, мисли Яхч дар шакли тамомӣ [8, с. 658], дар ғуиши Бухоро ба ғунаи батамом, дар Исфара-битамом истифода мешавад [6, с. 47; 7, с. 42]. Маърака низ дар радиҳои калимаҳои арабиаслӣ қарор дорад, ки имрӯз мардуми тоҷик онро асосан ба маънои баъдан зухуркардаш истифода менамоянд. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” се маънои ин вожа: 1. майдони ҷанг; қорзор, муҳориба; 2. ҷамъомади мардум барои гузаронидани мусобиқа ё иҷрои коре; 3. Hasanzoda A. Preservation of the Peculiarities of Lexical Elements of “Badoe-al-Vahoe” in Contemporary Lexical Vernaculars 116 маросими тўй ё азо [11, ҷ.1, с. 787] қайд гардида, наваҷо будани он ба маънои охир таъкид шудааст. Аллома Деххудо маъноҳои: 1. ҷангтоҳ, ҷойи қорзор; 2. ҷойи тамошо ва ҷойи хангомаву ғавғоро, доштаниширо ишора намуда, барои маънои аввал дувоздах байти шохидро аз Н.Хурамов, Муиззӣ, Хоқонӣ, Низомӣ, Аттот ва дигаронро ёдовар шудааст, аммо барои маънои дуюм далеле зикр накардааст [4, ҷ.13, с. 18674]. Дар ҷумлаи зери Восифӣ маърака маҳз ба ҳамин маънои дуюм ба кор рафтааст: Амир Мухаммадамири Юсуф, ки халифаи Шох Исмоил ва Қозӣ Али Бағдодӣ, ки қозии урдуи Шох Исмоил буданд, расиданду ин маърақаро диданд. Қозӣ Алӣ аз Амир Мухаммад пурсид, ки: “Хонгор, ин ҷӣ наъв маҷмае ва ин ҷӣ ғуна маърақаест?” [с.166]. Ҳоло ин вожа дар ғушҳои гурӯҳҳои ваҳиёӣ-раштӣ, шимоли Кўлоб, гурӯҳи кўлобии Ҳисор ва Бадахшон дар шакли маърака дар ифодаи се маъно: 1. ҷамъомад; 2. базми хосса; 3. маросими дафни азодорӣ, сўғ (Бадахшон) [8, с. 439], дар ғуиши

Бухоро ба гунаи марака [7, с. 147], дар ғуишҳои дигари шимолӣ дар мувозии иарака танҳо ба маънои “маросими тӯй ва азо” гардиш дорад. Вобаста ба тасдиқи қорбурди вожаҳои навъи мазкур дар “Бадоеъ-ул-вақоъ” бояд гуфт, ки ҳадафи аслии Восифӣ ҳадди имкон ба фаҳму заъқи мардум наздик кардани забони асараш будааст, аз ин рӯ, ӯ кӯшидааст, ки дар аксар маврид ба забони зиндаи халқ, ҳатто ба лаҳҷаи маҳаллӣ рӯ оварда, аз байни анбӯҳи аносири лугавӣ дурдонаҳои про интиҳоб намууда, ба василаи онҳо мақсади хешро ба самъи хонандааш ба таври осон расонад.

Ин аст, ки гоҳо дар радифи шакли адабии вожаҳо гунаи ба истилоҳ ғуишиашонро низ ба гардиш ворид сохтааст. Ба ҳайси далел ин ҷо метавон аз ду шакли як вожа: гурунч \ биринч ёдовар шуд. Гоҳе ки ин фақирро орзуи гурунчи музаффар мешавад, донҳои сими сиришк бар рухсори заъфаронӣ мерезад ва чун шавқи мошу биринчаш ба ранҷ медорад, панҷаи хасрат дар маҳосини сиёҳу сафед мезанад ва дар пеши меҳмон ҷуз шармандагӣю инфил намеканад ва бар хони танҳой ҷуз гӯъмаи гуссаву малол намечанад [с.61]. Аз барои фил мошу гурунч пухтанду дар баркаше пеши фил ниҳоланд [с.357]. Сарчашмаи ҳар ду шакл *vīnīji-и эронии бостон аст. Гузариши ҳамсадон v-ро ба g- дар мисоли вожаи *vītakā > gītak > gīrta “гурда” метавон нишон дод [15, ҷ.4, с. 2384]. Ҳамин v- боз бо роҳи дигари инкишофи овой ба b- низ мубаддал шудааст.

Ин гуна дигаргунӣю овориро метавон ба ҷуз биринч боз дар мисоли калимаҳое, чун варзгарон > барзгарон, весомон > бесомон ва м. инҳо нишон дод [14, с. 33]. Шакли ба биринч наздики ин вожа дар аксари забонҳои оилаҳои хиндуаврупоӣ, туркӣ, сомию ҳомӣ ва м. инҳо то ҳол ба назар мерасад [15, ҷ.1, с. 460]. Аҳли адаби асримиёнагӣ, амсоли Рӯдакиву Фирдавсӣ ба ҷуз ду шакли тазаққурёфта инчунин гунаҳои гуранч, гуринчро низ мавриди истифода қарор додаанд [17, с. 161-162]. Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки имрӯз гӯё ҳар ду шакл байни ғуишҳои тоҷикӣ тақсим шудааст: гунаи бъринч дар ғуишҳои ҷанубӣ [8, с. 127], шакли биринч дар ҷанде аз ғуишҳои шимолӣ, амсоли Бухоро, Истаравшан [7, с. 47; 17, с. 162], гунаи гурунч дар гуфтори мардуми Хуҷанд, Конибодом ва м. инҳо гардиш дорад [17, с. 162]. Дар гуфтори исфарагӣ ин вожа дар таркиби бархе аз воҳидҳои фразеологӣ дар ҳар ду шакл биринч ва гурунч ба қор меравад: биринч\гурунч об набардоштан [6, с. 182]. Дастаи дигари аносири лугавии “Бадоеъ-ул-вақоъ”-ро вожаҳои фаро мегиранд, ки онҳо ҳам дар шакли меъёрӣ, ҳам ғуиши забони тоҷикӣ ба таври фаъол мустаъмал ҳастанд, фарқи

онҳо танҳо дар ин ҷост, ки иддае аз маъноҳои қуҳанашон аз доираи забони адаби хориҷ шудаанд, аммо ҳамин маънояшон дар лафзи ғуишӣ маҳфуз Ҳасанзода А. Викагиҳои пойдормонии аносири лугавии “Бадоеъ-ул-вақоъ” дар ғуишҳои муосири тоҷикӣ 117 мондаанд [6, с. 32]. Чунин унсурҳои лугавӣ аз рӯйи қаламрави истифода ягона нестанд.

Бархе аз онҳо ба маънои вижаи худ танҳо дар ғуишҳои шимолӣ гардиши фаъол доранд. Баровардан аз ҷумлаи афъолест, ки дар осори ниёгон дорои шаш маъно, аз ҷумла “сохтан, бино кардан; таъмир кардан” буд [9, ҷ.1, с. 149] ва дар ҷумлаи зайли “Бадоеъ-ул-вақоъ” ин феъл маҳз ба ҳамин маъно ба қор рафтааст: Рӯзе бо ҷамъе аз фузалову зурафо бар рӯйи курсии иморта нишаста буданд ва меъморону муҳандисону банноён бароварди он иморат менамуданд [с.297]. Ҳоло мардуми Конибодому Истаравшан дар радифи маонии дигар бароварданро ба маънои “сохтан, бунёд кардан” бисёр истифода менамоянд [17, с.34-35]. Задан ба маънои “сохтан, бино кардан” низ дар қатори ҷунин аносири лугавӣ қарор дорад. Барои шакли меъёрии забони тоҷикӣ бегона будани ин маъноро бо ҳамин далел метавон собит намуд, ки дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бисту ду маънои он тазаққур ёфтааст, аммо қорбурди он ба маънои “сохтан” ишора нашудааст [11, ҷ.1, с. 503].

Дар осори адабии асримиёнагӣ маънои фавқро ифода намудани ин феълро соҳибони фарҳангномаҳо ишора кардаанд [4, ҷ.8, с. 11265]. Чунончи, дар асари зикргардидаи Восифӣ: Рӯзе ҳамин шахс девор мезад ва хуросонири муздур гирифта буд [с.531]. Ҳоло задан агарчи яке аз вожаҳои сермаънои ғуишҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ маҳсуб гардида, мураттибони лугатномаҳои ғуишӣ ба бисту панҷ маъно гардиш доштани онро зикр намуудаанд [8, с. 263-264], аммо ба маънои тазаққурёфта омадани он кайд нагардидааст; дар ғуиши Бухоро аз байни шонздаҳ маънои он яке ҳамин “бардоштан, рост кардан” аст [7, с. 98]; дар ғуиши Исфара ин вожа ба маънои фавқ ҳамчун ҷузъи номи маросими хонапӯшӣ дар таркиби ибори сардевол задан боқӣ мондааст [6, с. 38]. Бархе аз аносири лугавии мазкур дар ғуишҳои ҷанубӣ дар мувозиҳои мухталиф, аммо дар лафзи шимолӣ танҳо дар як шакли мушаххас маҳфуз мондаанд.

Восифӣ дар як маврид феъли даромаданро, ки дар осори ниёгон ба се маъно, аз ҷумла “сар кардан, шуруф кардан; ба қор ё иқдом кардан” мустаъмал аст [9, ҷ.1, с. 334; 11, ҷ.1, с. 418], маҳз ба ҳамин маънои охир истифода намуудааст: Мақсудалии Раққос ҷавоне буд, ки

хар гоҳ ба ракс даромадӣ, хуршеди ховарӣ ва маҳи анварӣ ба гарав рафтӣ ва чун аз ракс бозистодӣ, хуззори маҷлисро ба гирди сари худ дар гирд ёфтӣ [с.20]. Ҳоло агарчи ин вожа дар ғушҳои ҷанубӣ дар панҷ шакл: дърумадан \ дърумадан \ дърмадан \ дурмадан \ дърумаан ба кор меравад [8, с. 254], аммо корбурдаш ба маънои мавриди таҳлил дучор нагардид. Дар лафзи сокинони бархе навоҳии шимоли Тоҷикистон феъли тазаккурёфта ба маънои ишорагардида фаровон мавриди истифода қарор дорад.

Илде аз чунин афъол, ки дар “Бадоеъ-ул-вақоъ” ба як гуна ба кор рафтаанд, имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо шакли таҳаввулёфта, вале ба ҳамон маънои мавриди назари мо побарҷо мондаанд, дар ҳоле ки дар ғушҳои шимоли қорбурдашон дар ду мувозӣ ба мушохиди мерасад. Ҳадафи мо ин ҷо феъли андохтан аст, ки дорои панҷ маъно буда, яке аз онҳо “сохтан, бино кардан (хона ва иморатро)” аст: иморат андохтан, хона андохтан [11, ҷ.1, с. 69]. Дар “Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ” ҷаҳордах маънои ин феъл ишора гардида, маънои панҷумаш “сохтан, бино кардан (хона, иморатро)” қайд шудааст ва барои мушаххас шудани мағлаб ибораҳои иморат андохтан, хона андохтан зикр шудааст, аммо аз осори ниёгон шоҳиде барои ин маъно дарҷ наёфтааст [10, с. 460- 465]. Дар “Бадоеъ-ул-вақоъ” дар ҷанд маврид андохтан ба маънои “сохтан, бунёд ниҳодан” ба кор рафтааст: *Тарҳи боге андохтаам ва ба ниҳоли мева ва гайра Hasan-zoda A.Preservation of the Peculiarities of Lexical Elements of “Badoe-al-Vahoye” in Contemporary Lexical Vernaculars 118* эҳтиёҷе афтода [с.65]. Баъда ҳозо инҳои ройи мунир он ки ин мухлиси дуоғӯй тарҳи боге андохта ва муддати мадид аст, ки ба воситаи касрати машоғил, ба таъмири он напардохта [с.65].

Ҳазрати Амир Алишер дар сари хиёбони Хирот, қариб ба тахти Аллоху Акбар тарҳи иморати рабате андохта буд [ва] дар [итмоми] он эҳтимом [у] саъйи тамом менамуд [с.297]. Дар ғушҳои ҷанубӣ феъли мазкур дар шакли муҳаффафи дохтан истифода мешавад. Дар ғуши номбурда се вожаи ҳамшакли дохтан: дохтан1, дохтан2, дохтан3 ба кор мераванд, ки аз байни онҳо калимаи нахуст дорои дуvozдах маъно, вожаи дуюм танҳо ба маънои “сохтан, бино кардан” ва унсури луғавии сеюм ғакат ба як маъно гардиш дорад. Дохтан2 ба маънои тазаккурёфта дар аксари ғушҳои ҷанубӣ (гурӯҳи шимолии Кӯлоб) ва ҷанубӣ-шарқӣ (гурӯҳи раштӣ), мисли Самсолик, Обигарм, Ховалинг, Яхҷ, Бадахшон мавҷуд аст [8, с. 241-242]. Дар ғуши Бухоро ин вожа дар ду шакл: андохтан \ аннохтан ба панҷ маъно ба кор рафта, дар байни

онҳо ба маънои зикрёфта гардиш доштани он қайд шудааст [7, с. 33]. Дар ғушҳои дигари шимоли низ ин маънои андохтан то ҳол маҳфуз мондааст [6, с. 133]. Як бахши ин гуна аносири луғавиро онҳое фаро мегиранд, ки бо вучуди сирф эрониясл буданашон имрӯз дар байни мардуми тоҷик ба гунаи туркӣ гардиш доранд.

Маҳз ҳамин “ҷеҳра”-и туркигунаи онҳо ба илде аз аҳли қалам асос ғаштааст, ки онҳоро ҳамчун воmвожаи туркӣ ба шумор оранд. Лозим ба таъкид аст, ки муаллифи ин сатрҳо дар як мақолаи хеш доир ба ҷанде аз чунин унсурҳои луғавии “Бадоеъ-ул-вақоъ”, амсоли яйлоқ, қок, пачах, бугча ё бўҳча, қанор, қашидан мулоҳизаронӣ карда буд [16, с. 395-407]. Аммо маълум мешавад, ки шумори чунин калимаҳо афзун аз пиндори мост. Тазаккур бояд дод, ки ин нави аносири луғавӣ аз лиҳози вижагиҳои пайдормонияшон дар ғушҳои мазкур ягона нестанд: баъзеяшон бо шакли ба асл наздик пайдор мондаанд, бархе дигар бо таҳаввулотии овоии муайян побарҷоянд, баъзе агарчи дар алоҳидагӣ ба кор намеравад, вале дар таркиби калимаҳои алоҳида маҳфуз мондаанд.

Муҳаққиқ В. И. Абасв дар як мақолаи хеш таъкид кардааст, ки бархе аз вожаҳои қуҳан дар даврони баъдии инкишофи забон дар таркиби калимаҳои алоҳидаи мураккаб ҳамчун ҷузъи муқаррарии онҳо метавонанд боқӣ монанд [2, с. 75-85]. Ба чунин андешаи муҳаққиқ ин нуктаро метавон илова кард, ки чунин вожаҳо на танҳо дар доираи вожаҳои мураккаб, балки дар таркиби калимаҳои сохта низ метавонанд маҳфуз монанд [6, с.31, 32]. Дар “Бадоеъ-ул-вақоъ” дар ду маврид вожаи соҷик \ соҷук мавриди истифода қарор гирифтааст: Мир онҷунон ки така бар асое зада ситода ва ба расми соҷик табакҳои пури зар дар пеш ниҳода [с.474]. Янка қай чун қард Зухра Муштарӣ аз баҳри соҷук як табақ, Қард пурдур аз қавокиб аз сипехраш ҷодари ӯ аз сатар [с.632]. Аз таҳлилу муқоиса инҷониб ба бардоште расид, ки ин вожа бо феъли шопидан робита дошта, аз решаи унсури луғавии мазкур бо афзудашавии бархе аносири ёвар, инҷунин тахти таъсири таҳаввулотии овоӣ калимаи соҷик \ соҷук зухур кардааст, ки тариқи тағйири онро метавон ба таври зайл нишон дод: шошак > чошак > чоҷак > чоҷик > чоҷик > соҷик \ соҷук. Аз маводи таъриҳи забон маълум аст, ки ҳамсадои “ш” дар мавқеҳои муҳталифи вожа, ба хусус оғози он метавонад ба “ҷ” иваз гардад. Чунин диғаргуниро дар мисоли шанбар > чанбар, паҳш > паҳч [14, с. 35, 38], шубон > ҷубон ва м.инҳо метавон нишон дод.

Зухури гунаи сочик \ сочуқ тахти таъсири забони арабӣ ва шакли муарраб гирифтани шошак ба вуқӯъ Ҳасанзода А. Вижагиҳои пойдормонии аносири лугавии “Бадоеъ-ул-вақоеъ” дар ғӯишҳои муносири тоҷикӣ 119 омадааст. Бархе муаррабшиносон собит намудаанд, ки гунаи муарраби вожаҳои дар оғоз ҳамсадои “ш” дошта (мисли пакар) бо “с” ибтидо метарланд [20, с. 135, 138, 161...]. Феъли шошидан танҳо маънои “бавл кардан, пешоб кардан” [11, қ.2, с. 656]-ро надишта, нигеон онро дар ифодаи маъноҳои: “гоит афкандан, ридан”; “фурӯ рехтани обу шароб ва амсоли он...”; “заҳида баромадан”; “чакидан”; “об задан, пошидан”; “тар шудан ба об” мавриди истифода қарор додаанд. Маънои аслии шошидан, ки дар эронии бостон гунаи *xšāga- (аз решаи *xša- “қорӣ шудан, рехтан”)ро дошт [15, қ.3, с. 1829], “рехтани об ва ҳар моеъ” аст [4, қ. 8, с. 12353]. Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” феъли мазкур дар ду қолаби ифода: шошидан ва шоша кардан истифода шудааст: Ҳосил, [ки]...пуштае ба мушобеҳи гунбади сабзест, маро ба боли он бармеорад ва меғӯяд, ки: “Биё, ки мову ту бишошем ва бибинем, ки шошаи кадом дуртар меравад” [с.276]. Импаб дар ин андешаву ҳаёл бош, чун он пир пайдо шавад ва туро талаб намояд, бо вай гӯй, ки то кай равам, шоша кунем, ҷомаҳоҳои мо зоеъ шуд, поре зар бидех, то асоби ҷомаи хоб рост кунем [с.276]. Ҳоло ин вожа ба ҳамон шакли таҳаввулфто дар ғӯишҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ дар таркиби унсурҳои лугавии ҷоч кардан “ба ҷароғох сар долан”, ҷочак1 “анат. сари пистон, нӯги сина”, ҷочак2 “пистонак, маккак”, ҷочак3 “бора” (ҷочаки данлун “ворай дандон”), ҷочак4 “анат. забонак, забонча (тағояки гулӯ)”, ҷочала “пахну парешон”, ҷочилик \ ҷочиқи \ ҷошак \ ҷошалак (“танга, ҷормағзу ғўлингу кандалоте, ки шаби ақди никоҳ аз сари наварӯсу навромод ношида мешавад”) маҳфуз мондааст [8, с.850]. Дар бархе ғӯишҳои шимолӣ низ вожаи ҷочуқ ба маънои “пошидани қанд ё ширинҳои дигар” гардиши ғайбдор.

Афзун бар ин мардуми ин минтақа нисбат ба олати кӯдаки нарина калимаи ҷуҷок < шошакро ба қор мебаранд. Бархе аз ҷунин аносири лугавӣ, ки Восифӣ онро танҳо ба як шакли мушаххас мавриди истифода қарор додааст, дар ғӯишҳои тоҷикӣ дар ду мувозӣ ба қор мераванд. Намунаи ҷунин вожаҳо букрӣ аст, ки маънои “пуштхамида, кӯзапушт”-ро дорад [11, қ.1, 244]: Мирзо Шохғариб, ки яке аз фарзандони Султон Ҳусайн Мирзо буд, дар хини хурдӣ аз бақши хиргоҳ афтода, устухони пушту синаи ӯ аз ҷо рафта, букрӣ шуда буд [ва] бағоят хуштабъ буд ва шеърро бисёр ҳуб мегуфту ҳуб мешинохт

[с.645]. Аз барбасии гузаштаи дури вожаи тазаккурфто метавон ба бардоште расид, ки асли онро калимаи ориёии bhauga тапшил дода, он, дар навбати худ, аз унеури лугавии bheug-и забон-асоси хиндуаврупоӣ сарчашма гирифтааст.

Ин шакли ориёӣ минбаъд дар забонҳои мухталифи эронӣ ба гунаҳои bau-g ва bau-k идома ёфт ва имрӯз бо роҳи табдили овозҳои алоҳидаи таркибаш ба шаклҳои туркии бук (мунҷонӣ), бук / бак (шугнонӣ), бӯча (аксари лаҳҷаҳои шимолӣ), бӯҳча (ғӯишҳои дигари тоҷикӣ), буккак, букка, буккок, бугӯз ва бугма гардиш дорад [16, с. 401]. Ҳоло ин вожа дар бархе ғӯишҳои шимолӣ Кӯлоб, мисли Ёхсу, Сари Ҳосор ва Ховалинг дар ду шакл: бькри \ бькьри [8, с. 125], дар ғӯиши Бухоро ба гунаи букра “қонушакл, махрутшакл” [7, с. 241], дар дигар ғӯишҳои шимолӣ дар мувозии букрӣ мустаъмал аст. Ба ин тарик, ғӯишҳои тоҷикӣ дар ҳифозати дастаи калони унсурҳои лугавӣ нақши шоиста дошта, ағлаби онҳо ба гунаи ба асл наздик, ҳиссаи дигар бо таҳаввулоти ҷузъӣ ё ҷиддӣ мавриди истифода қарор доранд. Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Восифӣ теъдоди ин навъи аносири лугавӣ фаровон буда, аз таваҷҷӯҳи муаллифи асар ба забони зиндаи халқ шаҳодат медиҳад. Hasanzoda A. Preservation of the Peculiarities of Lexical Elements of “Badoe-al-Vahoe” in Contemporary Lexical Vernaculars 120 Ҷунин калимаву таркибҳо аз лиҳози мансубияти забонӣ асосан тоҷикӣ буда, дар радиҳои онҳо иқтибосҳои арабӣ низ ба мушоҳида мерасанд.

Маълум мешавад, ки бархе аз ҷунин вомавожаҳо аллакай дар замони Восифӣ аз ҷиҳати овоиву маъноӣ ба қавоиди забони тоҷикӣ мутобикат пайдо кардаанд. Пайнавишт 1. Айнӣ С. Восифӣ ва хулосаи “Бадоеъ-ул-вақоеъ”. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 335 с. 2. Абзев В.И. Сложные слова-хранители древней лексики // Вопросы языкознания. М.: Наука, 1983. № 4. – С. 75-85. 3. Восифӣ Зайнуллоҳин Маҳмуд. Бадоеъ-ул-вақоеъ. Веросторон М. Диловаров, Содикова М. – Душанбе: Сарредаксияи илмий Энциклопедияи Миллии Тоҷик. 2014. – 730 с. Ҳамаи мисолҳо аз ҷамин нашр аст. 4. Деххудо А. Лугатнома. Ҷилди 6, 9274 с.; ҷилди 7, 10826 с.; ҷилди 8, 12378 с.; ҷилди 9, 13930 с.; ҷилди 12, 18586 с.; ҷилди 13, 20138 с. / А. Деххудо. – Техрон: Муассисаи интишорот ва ҷопи Донишгоҳи Техрон, 1373. 5. Зоҳидов А. Осимова Б. Фарҳанги воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаи Хучанд-Хучанд: Нури маърифат, 2013. – 391 с. 6. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. – Хучанд: Нури маърифат, 2018. – 207 с. 7. Маҳмудов М., Бердиев Б. Лугати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. – Душанбе: Дониш, 1989, – 278 с. 8. Маҳмудов М., Ғ. Ҷураев, Б. Бердиев.

Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2012. -946 с. 9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1, -949 с.; ҷилди 2, -951 с. / Зери таҳрири М.Ш.Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, А.Маъсумӣ. -М.: Советская энциклопедия, 1969. 10. Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. А. Зери таҳрири С. Назарзода ва дигарон. -Душанбе: Шарқи озад, 2011. -829 с. 11. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Ҷилди 1, 949с.; ҷилди 2 -944с. / Зери таҳрири Назарзода С., А. Сангинов, С.Каримов, М.Х.Султон. -Душанбе, 2008; 12. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. Нашири дувум бо илова, тақмил ва ислоҳ. Зери таҳрири Д.Саймиддинов ва дигарон. -Душанбе: Матбааи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2006. -784 с. 13. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 1, - 952 с.; ҷилди 2, -802 с. / М. Фозилов. -Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон. 1963-1964. 14. Хонларӣ. П.Н. Дастури таърихи забони форсӣ. Ба кӯшиши дуктур И. Мусташориниё. Техрон, 1372. -279 с. 15. Ҳасандӯст М. Фарҳанги решанинохтии забони форсӣ. Ҷилди 1, 585 с.; ҷилди 3, 2080 с.; ҷилди 4, 2955 с. -Техрон, 1384. 16. Ҳасанзода А. Чанд вожаи туркигунаи эроннасл дар «Бадоеъ-у-ул-вақоъ»-и Восифӣ//Асолати забон ва маҳорати баён. -Хучанд: Ношир, 2018. - С.395-407. 17. Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвию осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). Монография / А. Ҳасанов. -Хучанд: Нури маърифат, 2003. -253 с. 18. Ҳодизода Р. Самарқандиён чӣ меғӯянд. Луғатномаи мухтасари ғӯиши форсии Самарқанд. -Машҳад, 1382. -192 с.

Тарғибӣ қор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсияи хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. *Аз маълумоти мазкур чӣ натиҷа гирифтаед?*
2. *Бо кадом матни таърихи ҷинойсоӣ пайдо нагӯед?*
3. *“Бадоеъ ул-вақоъ” аз ҷиҳати забониносии чӣ гуна асар аст?*

МАВЗӢИ СЕМИНАРӢ 12

ЗАБОНИ АСАРҲОИ АҲМАДИ ДОНИШ

Мағриалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Калимасозӣ чун яке аз рукнҳои асосии грамматикаи забони тоҷикӣ муддатҳои мадид аст, ки дар маркази диққати омӯзиши аҳли ишғиёқманд қарор дорад. Вале то ҳанӯз дар бахши грамматикаи ономастика дастовардҳои ҷашмгир ба назар

намерасад, зеро то ҳол моҳият, мақсаду вазифа, тарзу усул ва дигар хусусиятҳои калимасозӣ ба як қорҷубаи муайян танзим напудаст. Илова бар ин, дар ин ҷабҳа махлут сохтани мабҳасҳои омӯзиши калимасозӣ ва морфология, мафҳуми вохидҳои онҳо ва ҳағто баъзан усулҳои таҳлили калимасозии морфологӣ ба мушоҳида мерасад.

Зери истилоҳи «калимасозӣ» дар забониносии роҳу равиш, тарзу усул ва қавонини сохта шудани калимаҳо дар назар дошта шуда, ҳамзамон ин истилоҳ соҳаи томи забониносири ифода мекунад [1, с. 58]. Ҳама гуна ҳиссаҳои нутқ, инчунин ҳар ду асоси феълӣ низ бо як осонӣ бо ҳам як шуда исмҳои мураккаб сохтан мегиранд. Профессор Ш. Рустамов дар ин бобат чунин менависад: «Бисёр калимаҳои наве, ки дар натиҷаи дигаргунҳои иҷтимоӣ, ҳоҷагӣ, инкишофи илму маданият ва ғайраҳо пайдо мешаванд, бо роҳи калимасозӣ ба амал меоянд, ки онҳо бо сохти грамматика ва қонунҳои дохилии забон пурра мувофиқат мекунанд. Бо роҳи калимасозӣ бойшавии таркиби луғавӣ бар ҳилофи бевосита гирифтани калимаҳо аз дигар забонҳо ҳамеша инкишоф меёбад, чунки вай аҳволи забонро пурра инъикос мекунад» [2, с. 11]. Дар ҳамин замина бояд қайд намуд, ки антропонимҳо, ки ифодакунандаи исми хос мебошанд, аз рӯи сохт сода, мураккаб ва таркибӣ мешаванд.

Воқеан, дар инкишофи номҳои бештари чизҳо номуайн монанд ҳам, ҳамаи ин ба ҳаводиси таърихӣ саҳт марбут аст. Ҳарчанд ба таҳқиқи антропонимҳо таваҷҷуҳ намоём, ҳамон қадар маълум қардан мумкин аст, ки номҳои ашхос ин ёдгориҳои хоси фарҳангӣ ва таъсирпазирии фарҳангҳои бегона ба шумор меравад. Ба ин маънӣ, таркиби номҳои ашхоси насли Аҳмади Дониш аз нигоҳи сохт сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ мебошанд. Дар мақолаи ғавқ антропонимҳои таркибӣ ва мураккаб мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст: 1. Антропонимҳои мураккаб Ш. Рустамов калимасозии исмиро маҳсус ба таҳқиқ гирифта, дар асари худ бо номи «Калимасозии исми дар забони адабии ҳозираи тоҷик» таъкид менамояд, ки «Исми яке аз ҳиссаҳои қалонтарини нутқ буда, дар он тарзҳои зерини калимасозӣ мушоҳида мешавад: морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, луғавӣ-синтаксисӣ, луғавӣ-семантикӣ» [2, с. 12]. Аз ин гурӯҳбандӣ маълум меғардад, ки калимасозӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар асоси қолабҳои гуногун ба амал меояд ва дар бобати мукаммал сохтани таркиби луғавии забон аз омилҳои асосӣ ҳисоб меёбад. Калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ вобаста ба ҳелҳои алоқа ва муносибати

чӯзҳои таркибашон одатан ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1. Калимаҳои мураккаби пайваст.

Ин навъи калимаҳо аз асосҳои баробархукук таркиб меёбанд: галладона, каллапача, ширбиринҷ, саломалек, даводав. 2. Калимаҳои мураккаби тобё. Дар ин гурӯҳи калимаҳо як ҷузъ ба ҷузъи дигар тобё буда, онро аз ягон ҷиҳат эзоҳ медиҳад. Ҷузъҳои ин навъи калимаҳои мураккаб бештар аз исму исм, исму сифат, исму шумора, исму асосҳои феъл ва сифату исм иборат мебошанд: модарарӯс, аждаҳопайкар, ҷавонмард, сайругашт, нигоҳубин. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои мураккаб чандин омилӣ зухурот доранд.

Аммо «Замини асоси калимаҳои мураккаб вохидҳои синтаксисӣ, пеш аз ҳама, ибораҳо мебошанд» [3, с. 119]. Бояд гуфт, ки аз ибораҳо ва дигар таркибҳои синтаксисӣ сар задани калимаҳои мураккаб дар забон қонуно қоидаҳои махсуси худро дорад. Бинобар ин, риоя накардани ин қоидаҳо ба вайрон гардидани низомии калимасозӣ оварда мерасонад. Назарияи аз калимаҳои сода ва таркибу ибораҳо ба вучуд омадани калимаҳои мураккаб дар забоншиносии тоҷик нав набуда, балки таърихи пешин дорад. Ин ҳодисаи забонӣ водор сохт, ки олимони соҳаи забоншиносӣ дар хусуси роҳҳои пайдоиши калимаҳои мураккаб ва тарзу тариқи ташаккулу таҳаввули онҳо ба андеша равад. То замони Шӯравӣ ба таҳқиқи ин мавзӯ асосан лугатнигорон машғул шуданд. Масалан, дар «Ғиё-ул-лугот», ки соли 1827 тартиб дода шудааст, мураттиби он Ғиёсиддини Ромпурӣ дар хусуси ҳодисаи «факки изофат», ки яке аз омилҳои асосии ба зухур омадани калимаҳои мураккаб мебошад, муфассал маълумот додааст [4, с. 58]. Калимаҳои мураккаб дар забон барои мухтасар ва рехта баён намудани фикр имконият фароҳам меоранд. Онҳо ҳатто ибораҳо ва ҷумлаҳои низ метавонанд иваз созанд.

Аз ин рӯ, вақте ки оид ба калимаҳои мураккаб сухан ба миён меояд, бояд муносибати онҳоро бо ибораҳо ба ҳисоб гирем: 39 1. Ҷузъҳои калимаҳои мураккаб зимни васлшавӣ бо ҳамдигар ба асос табиқ ёфта, ҳамчун морфема мавқеъ пайдо мекунанд. Ҳиссаҳои калимаҳои мураккаб аломати грамматикӣ хиссаҳои нутқеро, ки аслан ба онҳо тааллуқ доранд, қабул намеkunанд. 2. Калимаҳои мураккаб як зада доранд, вале дар таркиби ибора чанд калимае, ки бошад, ҳар кадоми он задаи худро дорад. 3. Ибораҳо муносибатҳои гуногуни грамматикиро ифода мекунанд, ки ин гуна хусусиятро дар калимаҳои мураккаб дучор омадан мумкин нест. 4. Сабаби ба калимаи мураккаб

табиқ ёфтан дар он аст, ки вай мафҳуми предметӣ пайдо карда, хусусияти номинативӣ зоҳир менамояд.

Дар мавриди антропонимҳои мураккаб ва роҳҳои сохта шудани он хангоми омӯзиши антропонимҳои «Самаки айёр» Шоев Р. тазакур медиҳад, ки «Ҷузъҳои антропонимҳои мураккаби асар калимаҳои комил буда наметавонанд. Онҳо дар асари васлшавӣ ба асос мубаддал гардида ва чун морфема шинохта мешаванд. Яъне ҷузъҳои антропонимҳои мураккаб аз пазириши аломатҳои грамматикӣ хиссаҳои нутқе, ки аслан ба онҳо тааллуқ доранд, дар қанор мемонанд. Ҷунин антропонимҳо маъмулан як задаи асосӣ доранд, вале дар ибора теъдоди задаҳо ба шумораи калимаҳо вобастагӣ дорад.

Ибора ҳамон вақте ба калимаи мураккаб табиқ мешавад, ки агар он манбаи ашёӣ пайдо карда, вазифаи ифодакунандаи номхоро ба уҳда дошта бошад» [1, с. 166]. Ҳамзамон, муаллиф бар он андеша аст, ки «Антропонимҳои мураккаби асарро вобаста ба таркиби ҷузъҳои он ба ду қисм ҷудо кардан мумкин аст: а) Антропонимҳои мураккаби пайваст. б) Антропонимҳои мураккаби тобё» [1, с. 166]. Дар ҳамин замина бояд зикр намуд, ки дар насри Аҳмади Дониш антропонимияи мураккаби зерин ба ҷанм мерасанд, ки ҳоси забони форсӣ-тоҷикӣ мебошанд: Исфандиёр < ав. Spantaiāta, Spanduyāt > Spanduyād > ф.м. Esfandiyyār, ф.н. Esfandiyyog> офаридаи муқаддас». Нӯпервон- // Нӯпервон // Анушер // Шервон < ф.м. Anu šakrvān // Anuširvān // Noširvān // Nuširvān, ф.н. Anuširvān // Nušervon // Anušer // Šervon > равони ҷовидон», «рӯҳи ҷовидон». Рустам < ав. Raostaxma, ф.м. ва ф.н. Rustam (аз гаоӣ «болидан», «рустан» ва тахма «кавӣ», «пахлавон»), айн. «кавичуссаи баланд». Фаридун // Фрайдун < ав. Fraētaona, ф.м. ва ф.н. Faridun // Fraydun (аз vr(i) «се» ва aētaona «айдун», «чунин») «се айдун» Ҷамшед - Ҷамшед < ав. Yima xšaeta, ф.к. Yama xša, ф.м. ва ф.н. Jamšed (аз Yima «ҳамзод», «ҷамъ» ва xšaeta «нур») айн. «ҳамзоди нур», «ҷамъи нур». Бузарҷимеҳр // Абубарҷимеҳр // Бузургимеҳр - аз ҷузъҳои мустақили «бузург» ва меҳр» сохта шудааст. Зардушт // Зартушт // Зардушт // - аз решаҳои зард ва ушт (уштур), яъне дорандаи уштури зард сохта шудааст. Кайкубод - аз ҷузъи «Кай» (ба маънои фарзанд) ва Кубод - исми хос иборат мебошад. Кайхусрав аз ҷузъи «Кай» (ба маънои фарзанд) ва Хусрав - исми хос иборат мебошад. Дар умум аз авлуди Каёнро мефаҳмонад. Номҳои мураккаб дар асоси моделҳои зерин сохта шудаанд: Абд+(ал/ул)+ ном: ном +(ул/ид)+дин; ном +(ул/ил)+оллох; ном +(ал)+ном; 3. ном+(ул) + ном. артикл (ал, ул) дар мобайн барои пайваст кардани ҷузъҳо истифода карда мешаванд.

Аҳмади Дониш шакли мазкурро на ҳама вақт истифода намулдааст: Абду(л)қарим [Abdulkarim], Абду(л)азиз [Abdulaziz], Абдуносир [Abdunisi], Абдусамъ [Abdusame], Абдусаттор [Abdussattar], Абдурахмон [Abdurahman]. 1. Бо артикли -ал-, -ул-, Абдулфаттохтӯра, Абдулазиз, Иноятуллох, Абдурахмон, Абдулмачид, Абдуллох, Абулмаонӣ, Низомулмулк. 2. Бо артикли -ул-, Насрулдиншоҳ, Сайфулдин, Исомуддин. 3. Дар асарҳои Аҳмади Дониш номҳои аз ҳиссаҳои куниясоз танҳо аб (падар ба қайд гирифта шуда, дар таркиби қолаби Аб + (ул/ӯл) + ном омада, номи мураккаб месозад ва инҳо ашхоси бӯзурги тамаддуни тоҷик пас аз ислом мебошанд: Абӯханифа - Абӯ+ханиф+а. Абулбашар -: Аб+ул+башар Абулмаонӣ - Аб+ул+маон+ӣ. Дар «Наводир-ул-вақоъ» номҳои ашхоси таърихӣ низ ба ҷашм иерасанд, ки ҳар ду ҷузъи он исм мебошад: Уқтуриёмалика - Уқтуриё (Виктория)+малика. Хорунарашид Хорун+рашид, Холмуҳамад - аз ду исм сохта шудааст: Хол+Муҳаммад. Мирзокаландар - аз ду ҷузъ, ки ҳар дуи он исм мебошад: «Мирзо» ва «Қаландар» таркиб ёфтааст.

Ҷузъҳои устувори номсози -бек, мир-, -шох, -кул ва -хон дар номи персонажҳои осори Аҳмади Дониш ба назар мерасанд, ки онҳо ашхоси воқеӣ буда, ин аз он даллат мекунад, ки дар замони Аллома Аҳмади Дониш чунин номгузорӣ маъмул будааст: 40 Шукрбек - шакли дурустаи Шукрбек - аз вожаи арабии шукр ва туркии бек сохта шудааст. Ҷузъи бек ба маънои соҳиб меояд. Насрулдиншоҳ-Антропоними Насрулдиншоҳ вожаи арабӣ буда, ба он ҷузъи форсии шох низ ворид гардидааст: Наср+уд+дин+шох. Ҷузъи шох асосан дар таркиби антропонимҳои сохти тоҷикӣ меоянд. Ҷаъфархон - антропоними Ҷаъфар арабӣ буда, ба он ҷузъи туркии хон ҳамроҳ шудааст. Аз сечуъ: Абдулаҳадхон - Абду+Аҳад+хон. Ду ҷузъи аввал аз забони арабӣ буда, ҷузъи охир мансуб ба забони туркӣ мубошад. Остонкул - Остон вожаи тоҷикӣ буда кул ҷузъи туркӣ мебошад ва маънои нуломо дорад. Туробек - Ҷузъи Тӯра ба хотири эҳтиром истифода мегардад. Чунин сохт дорад: Турро+бек. Козимбек (Козиммутаҷрим)- мутаҷрим ва аз зумраи масулон оид ба робита бо кишварҳои Осиё дар Русияи подшоҳӣ. Козимбек дар матн дар шакли Козим ва Козиммутаҷрим низ омадааст.

Чунин сохт дорад: Козим+бек. Антропонимҳои мураккаби дорои се ҷузъ низ дар осори Аҳмади Дониш ба назар мерасанд: Шералихон - Шер+али +хон. Бароткулибеки Додхох - Ҳамасри Аҳмади Дониш ва яке аз сафирон. Чунин сохт дорад: Барот+кул+и+бек. Мирдодхох -

чунин сохт дорад: Мир+дод+хох. Ду ҷузъи охири он аз асосҳои феълӣ сохта шуда, вазифа ва касбии хоси аморати Бухороро мефаҳмонад. 2. Антропонимҳои таркибӣ Дар осори мансури Аҳмади Дониш антропонимҳои таркибии хоси сохти забони тоҷикӣ ва забони арабӣ ба назар мерасанд: 1. Номҳос, ки таъкиди насаби арабӣ доранд ва тавассути ибн (بن) писар, фарзанди мардина) сохта мешаванд: Ибни Аббос, ибни Масъуд, ибни Умар, Ибни Ямин, Ибн-ил-Хусайн, Марвон ибн-ал-Ҳакам, Мустаб ибни Зубайр, Муҳаммад ибни Каъб, Муҳаммад ибни Қаъби Қуртубӣ, ибни Урваро, Муборак бинни Фазола, Амр ибни Лайс, Аҳмад ибн-ан-Носир ас-Сиддиқӣ алхифо ал-Бухорӣ. 2. Аз исми абд (عبد) банда, гулом) мансубияти инсонро ба бандагии Худованд мефаҳмонад: Абдулқодирбеки Додхох, Абдулло бинни Ҷаъфари Тайёр, Абдуллох ибни Масъуд, Абдулмачиди Қайсар, Абдурахмон ибни Авф. 3. Номҳои дигар бо тартиби номсозии тоҷикӣ ва бо иловаи бандаки изофии «-и» омадааст: Мулло Хол, Мулло Хол-муҳаммад, Муҳаммад Исҳоки Чилла, Нӯшервони Одил, Сайид Абдулфаттохтӯра, Сайфиддини Бохарзиро, Сиддиқи Акбар, Умари Абдулазиз, Фузайли Аъз, Халифа Ниёзулӣ, Хотам Хоча Муҳаммади Искор, Хоча Муҳаммади Паррон, Хушони Абдулмалик, Яҳёи Аксам, Яъқуби Лайс, Яъқуби Саффор, Аббоси Надим, Абӯмӯсои Ашъарӣ. 4. Антропонимҳос, ки муносибат ба гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва табақаҳои ҷамъиятӣ доранд. Ин гурӯҳи антропонимҳо аслан шомили лақабҳои ифтихорӣ мебошанд: Амир (امير) шох; соҳибхитиёр, амрдиҳанда, фармондиҳанда, фармонраво, ҳукмраво, ҳоким) [5]: Амир Абдурахмонхон, Амир Насрулло, Амри Лайс, Амир Абдулаҳад. Шайх شېخ вожаи арабӣ буда, маъноҳои марди пир; шайху шоб пиру ҷавон; маҷ. ҳама, ҳама кас, муршид, пешвои рӯхонӣ, эшон; лақаби табақаи обид, ҷозхиро мефаҳмонад: Шайх Абдулазизи Дехлавӣ, Шайх Наҷмиддини Кубро, Шайх Хусайни Мансур. Имом (امام) пешво, пешрав, роҳбар, касе, ки дар вақти намоз намозхонҳо ба вай пайравӣ мекунанд; пешвои дин, имоми ҷамоат мулло, ки дар пешгоҳи намозгоҳ меистад ва дар вақти намоз дигарон ба вай иқтидо мекунанд [6]: Имом Ғазолӣ, Имом Маҳдӣ, Имом Муҳаммад, Қозӣ Яҳёи валади Бақоҳоча, Мавлавӣ Иноятуллох, Мавлавии Ҷомӣ, Мавлоно Яъқуб, Маъмун халифа, Муқтадир-маҳдум, Ҳазрати Абдулло, Ҳазрати Масех. 5. Антропонимҳои ифодакунандаи номҳои паёмбарон, саҳҳобгон ва наздиқони онҳо пас аз марг бо вожаи алайҳисалом (байхониши гуноҳ, афв, омуриши аз тарафи Худо алайҳи (عليه) бар вай, бар ухдаи ӯ), алайҳиссалом (عليه السلام) осудагӣ бод бар вай, дуруди Худо бар ӯ бод)

омадаанд: Исо алайҳиссалом, Мӯсо алайҳиссалом, Набӣ алайҳиссалом, Сулаймон алайҳиссалом, Ҷабраил алайҳиссалом, Юсуф алайҳиссалом, Яҳё алайҳиссалом, Довуд алайҳиссалом, Яҳё алайҳиссалом, Сиддиқи Акбар. Ҳамин тариқ, антропонимҳои осори Аҳмад Дониш бо усули калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ сохта шудааст. Яъне, бидуни ҳар навъ морфемаҳои калимасоз сифат, феъл ва зарфҳо ба исм гузашта, номи ҳоси шахро ифода кардаанд. Антропонимҳои осори Аҳмади Дониш аз лиҳози таркиб тавассути бандҳои изофӣ сохта мешаванд. Ҷузъҳои таркиби ин навъ антропонимҳо аз рӯи муносибат ба ҳиссаҳои нутқ яқраг нест. Онҳо метавонанд аз исму исм, исму сифат, сифату сифат иборат шаванд. Таркиби антропонимҳои осори Дониш дар омехтагӣ бо ному насаб, куният ва мавзеи ҷуғрофӣ ҷузъҳои зиёдеро дар бар мегиранд. Дигар антропонимҳои асар баъзан дар шакли таркибӣ ва дар баъзе ҳолатҳо қисман (қисми аввали таркиб) мустаъмал гаштаанд, ки ҳоси номгузории мардуми Шарқ мебошад. 41 АДАБИЁТ: 1. Шоев Р. Ономастика. Самаки айёр. – Душанбе, 2012. – 193 с. 2. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1972. 3. Никонов В.А., Репетов А.М. Предисловия к книге «Ономастике Средней Азии». – М., 1978. 4. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-лугот. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 490 с. 5. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. – 708 с. 6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. – 708 с. 7. Этимологический словарь иранских языков. Том 2. – М.: Восточная литература РАН, 2002. – 327 с. 8. Этимологический словарь иранских языков. Том 3. – М.: Восточная литература РАН, 2005. – 327 с.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо ғуруҳҳо юр кардан.

Тарғиби қор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсияи хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. *Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед?*
2. *Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед?*
3. *Оё забони осори Аҳмади Дониш мураккаб аст ёки содда?*

МАВЗӢИ СЕМИНАРӢ 13 САДРИДДИН АЙНӢ ВА ЗАБОНИ АДАБИИ ИМӢӢЗАИ ТОЧИК

Устод Садриддин Айнӣ ба тӯфайли осори гаронбаҳои илмиву адабӣ ва хидматҳои бузурги таърихшиносӣ дар бисёр кишварҳои Шарқу Ғарб, аз ҷумла Эрон ҳам шӯҳрати босазое пайдо кардааст.

Ҳарчанд дар бораи шӯҳрати С. Айнӣ дар Эрон ва дигар кишварҳои олам дар асарҳои Д. Комиссаров, К. Айнӣ, А. Сайфуллоев, Ф. Наҷмонов суҳан рафтааст, бо вучуди ин мавзӯи мазкур то ҳол мавриди таҳқиқи ҳарчониба қарор нагирифтааст ва ҳатто ҳуди асарҳое, ки роҷеъ ба устод Айнӣ дар матбуоти Эрон ба таъб расидаанд, ҳанӯз пурра ҷамъоварӣ нашудааст.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки устод Айнӣ ба Эрон ва мардуми он, ки бо ҳалқи тоҷик ҳамзавону дар мероси маданияи ҷаҳоннараса муштарақанд, таваҷҷӯҳи зиёде дошт. Махсусан, баъди ғалабаи инқилоби Октябр, ки бо таъсири он Эрон ба арсаи ҳаракатҳои шадиди озодихоҳиву муборизаҳои инқилобӣ табдил ёфта буд, диққати устод Айнӣ ба вазъи ин кишвар ҷалб гардид ва ӯ дар як силсила мақолаҳои пуршӯри публицистии худ, ки солҳои бист дар маҷаллаи «Шӯълаи инқилоб» ва рӯномаи «Овози тоҷик» ба таъб расонида буд, муборизаҳои озодихоҳонаи мардуми Эронро дастгирӣ намуда, хонандагони тоҷикро бо вазъияти пуршӯби он кишвар, аҳволи тоқатфарсои мардум, рафти муборизаву ҳаракатҳои инқилобии онҳо шинос мекард. Дар наҷвати худ асарҳои С. Айнӣ ба хонандагони сершумори эронӣ мақбул гардида, ҳудӣ ӯ аз тарафи аҳли илму адаб ҳамчун нависандаву донишманди барҷастаи Шарқ эътироф шудааст. Шиносии эронӣён бо асарҳои бадеиву илмӣи устод Айнӣ ҳанӯз аз солҳои 20-ум шурӯъ мешавад. Повести «Одина», ки соли 1924 дар шакли китоби ҷудогона бо хуруфи арабӣ ба ҷоп расида буд, ҳамчун нахустин повест дар адабиёти советии тоҷик таваҷҷӯҳи хонандагону адибонро ба худ ҷалб намуд ва дар маҷаллаву рӯзномаҳо дар бораи он тақризу шиносномаҳо дарҷ ёфтанд. Яке аз ҳамин гуна тақриҳо, ки дар маҷаллаи «Роҳбари дониш» нашр шуда буд, ба қалами адабиётшинос Раҳим Ҳошим тааллуқ дошт. Ба воситаи ин тақриз як зани эронӣ, ки Шукӯҳи Ховариён ном дошт, ба повест иштиёқу дилбастагии зиёд пайдо мекунад ва барои ба даст овардани мутолиаи ин китоб, ки ба қавли худӣ ӯ «яке аз муассиртарин китобҳо барои

меҳнаткашони Шарқ, хусусан, занони ситамдида мебошад», ба унвони идораи маҷаллаи мазкур нома менависад.

Дар ин нома, ки хеле самимӣ навишта шудааст, ин зани маърифатдӯсти эронӣ иштиёқу шавқи беандозаашро ба мутолиаи китоби С. Айнӣ баён намуда, ҳарчи зудтар фиришодани он китоби муқаддасро хоҳиш карда аст. «Ман ҳанӯз ин китоби муқаддасро, ки, менависад ӯ, намуна аз нолаҳо ва фарёдҳои бадбахтону гирифторони Шарқ аст, надидаам ва ҳамон навиштаи шумо ба ман ҳам собит мекунад, ки тамоми омулу орзуҳои меҳнаткашони Шарқ, хусусан, форсизабонон дар он ҷамъ ҳоҳанд буд... Барои ман ба даст овардани ин китоб дар Эрон хеле душвор аст, ночор ба шумо, оре шумо, ки барои бедории афкори захматкашони Шарқ ҷиддияту фидокорӣ мекунед, интизордорам, ки як нусхаи он ҷиҳати ман ба Эрон ирсол доред. Зеро ман ҳам хоҳари захматкаши шумо ҳастам ва бо умедвории аз ҳад берун дар интизори расидани ин китоб ҷашм ба роҳи Тоҷикистони озоду инкилобӣ мебошам ва орзу дорам, ки ҳар чи зудтар муваффақ ба дарёфти он гардам...»

Яке аз аввалин асарҳои тадқиқоти адабиётшиносии шӯравии тоҷик «Намунаи адабиёти тоҷик» ҳам дар Эрон зуд шӯҳрати босазо ёфт. Соли 1927 дар рӯзномаи «Шафақи сурх» тақризи нависанда ва донишманди маъруфи Эрон Саид Нафисӣ ба таъб расид, ки дар он муаллиф ба ин китоб баҳои хеле баланд дода, «барои ҳар касе, ки дар адаби порсӣ кор мекунад», бо худ доштан ва ё лоақал хондани «ин китоби нафисро» фарз ва зарур мешуморад. Саид Нафисӣ аз ҳамин оғоз бо устод Айнӣ ғойбона ошноӣ дерину қарин гардида, орзуи дидори ӯро дар дил мепарварид. Нихоят ин ду донишманди бузург бори аввал дар Тошканд хангоми ҷашни 20-солагии Ўзбекистон бо ҳамдигар вомерӯанд. Ин вохӯрӣ ва вохӯриҳои баъдинаи онҳо ба Саид Нафисӣ таассуроти амиқ мебахшанд. ӯ эҳтироми беандозаашро ба устод Айнӣ дар хотироти худ «Мусохабат бо шахси бузург» баён намуда, зимнан қайд мекунад, ки хангоми навиштани асарҳои илмӣ аз тадқиқотҳои пурарзиши Садриддин Айнӣ дар бораи устод Рудакӣ, Ибни Сино, Саъдии Шерозӣ ва амсоли инҳо хеле зиёд истифода кардааст.

Таваҷҷуҳ ба эҷодиёти устод Айнӣ дар Эрон дар солҳои ҷилум боз ҳам бештар гардид. Соли 1944 дар шумораи 4 маҷаллаи «Паёми нав», ки нашрияи Ҷамъияти равобити фарҳангии Эрон ва Шӯравӣ буд, мақолаи донишманди эронӣ Парвиз Нотили Хонларӣ таҳти унвони

«Садриддин Айнӣ» ҷоп шуд, ки он хонандагонро бо саҳифаҳои ҳаёт ва эҷодиёти нависандаи тоҷик шиносо менамуд.

Пас аз як сол маҷаллаи «Сухан» дар шумораи хаштумаш мақолаеро бо номи «Як нависандаи тоҷик» интишор дода, порасро аз повести «Одина» пешкаши хонандагон кард.

Ҷашни 75-солагии зодрӯзи устод С. Айнӣ, ки соли 1953 дар мамлакатӣ мо васеъ ва ботантана қайд карда шуд, дар ҳаёти маданияи халқи тоҷик ҳодисаи муҳиме буд. Ба ин муносибат дар маҷаллаи «Паёми нав» мақолаи Муҳаммад Шаҳиди Нуруӣ «Садриддин Айнӣ» нашр гардид, ки дар он ба асарҳои устод ва хидматҳои шоистаи ӯ баҳои баланд дода шуда буд.

Охири асари барҷастаи С. Айнӣ «Ёддоштҳо»-и беэволи ӯ мебошад, ки бешубҳа аз шохкорҳои насри тоҷик ба шумор меравад. Аз ин ҷост, ки ин асар таваҷҷуҳи эронӣро ҳам бештар ба худ ҷалб менамояд. Бо ин асари устод Айнӣ хонандагони эронӣ бори аввал ба воситаи маҷаллаи «Паёми нав» шинос шуданд. Соли 1954 маҷалла дар яке аз шумораҳои порасро аз «Ёддоштҳо» дарҷ намуда буд, ки он ба хонандагони маҷалла хеле писанд омад ва онҳо ба идораи маҷалла нома навишта, ҷоп кардани пораҳои дигари он асарро талаб намуданд. Ҳамин тавр маҷаллаи «Паёми нав» соли 1955 дар ҷанд шумора «Зани мардгардида», «Духтари ноком» барин пораҳои «Ёддоштҳо»-ро бо хоҳишу тақозои хонандагон ҷоп намуд. «Ёддоштҳо» таваҷҷуҳи донишманди эронӣ Ҳабиби Яғмоиро ҳам ба худ ҷалбид. ӯ дар саввумин конгресси тадқиқоти эронӣ дар мавзӯи «Садриддин Айнӣ-шоир ва нависандаи Тоҷикистони шӯравӣ» суҳанронӣ намуда, мулоҳизаҳои доир ба ин шохасари устод баён кардааст. Суҳанронӣ дар шакли мақола соли 1973 дар маҷаллаи «Яғмо» ба таъб расидааст.

Мақолаи эронӣшиноси маъруфи рус Д. Комиссаров, ки таҳти унвони «Мутолиаи мероси адабии Айнӣ» дар шумораи нухуми соли 1974 маҷаллаи «Паёми нав» нашр шуда буд, хонандагони эрониро бо мазмуну мундариҷаи снханронӣҳои илмие, ки дар конференсияи 16-уми солони устод Айнӣ соли 1974 дар Душанбе хонда шудаанд ва умуман бо тадқиқоти умдаи роҷеъ ба С. Айнӣ анҷом ёфта шиносо намуд. Маҷаллаи «Паёми нав», ки дар шиносо кардани хонандагони эронӣ бо намунаҳои осори устод Айнӣ хидмати калоне ба ҷо овардааст, на танҳо аз асарҳои насрӣ, балки намунаи ашъори ӯро ҳам интишор додааст. Масалан, соли 1947 дар маҷаллаи шеъри устод Айнӣ «Дили Лохутӣ» ба таъб расида буд. Пораҳои ҷудогонаи асарҳои С. Айнӣ дар маҷмӯаи гулчинҳои гуногуни дар Эрон ҷопшуда низ ҷой

гирифтаанд. Дар маҷмӯаи панҷилдаи «Ҳазор соли насри форсӣ», ки онро доишманд ва мутарҷими эронӣ Карими Каповарз тартиб додааст, дар баробари бузургтарин адибони форсизабони асрҳои IX–XX намунае аз осори устод Айнӣ ҳам оварда шудааст. Дар ҷилди панҷуми ин китоб мураттиб шарҳи ҳоли мухтасари С.Айниро зикр намуда, ҳикоятро аз «Ёддоштҳо», ки «Кафшпешмонии ҳазрати ҳоча Убон», ном дорад, намуна меорад ва дар охир лугатномае илова карда, калимаву таъбир ва ислоҳотро, ки барои хонандагони имрӯзаи эронӣ номафҳуманд, шарҳ медиҳад.

Соли 1976 мақолаи устоди донишгоҳи Техрон Хусайни Лисон «Форсии дарӣ дар он сӯи марзҳо» дар «Маҷаллаи донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ» дарҷ гардид. Муаллиф таассурот ва мулоҳизаҳои амиқи худро аз мутолиаи «Ёддоштҳо»-и устод С.Айнӣ баён намуда, дар бораи гузаштаву имрӯзаи шаҳри Бухоро, расму оин, урфу одатҳои миллии тоҷикон, ки дар асар инъикос ёфтааст ва хусусиятҳои ҷолиби забони асар, ки лағзаву нафосат, шириниву маллоҳати забони тоҷикиро нишон медиҳад ва ба қавли муаллиф барои бойшавии забони имрӯзаи форсӣ метавонад таъсир расонад, суҳан меронад.

Хусайни Лисон аз «Ёддоштҳо» бисёр санаду маводи аҷиби забонӣ, аз қабилӣ зарбулмасалу мақолҳо, калимаву ибора ва таъбирҳои халқиву гуфтугӯӣ, навъҳои гуногуни калимасозӣ ва амсоли инҳоро ҷамъ оварда, бештари онҳоро шарҳ додааст ва ё муроди форсиашро зикр кардааст, ки минбаъд барои ба таври муқоисавӣ омӯхтани забонҳои тоҷикиву форсӣ хеле судманд аст.

Соли 1358\1979 донишманди маъруфи эронӣ Эраҷи Афшор дар маҷаллаи «Оянда» китоби «Корномаи устод Садриддин Айнӣ»-ро, ки дар Душанбе Камол Айнӣ ба таъбӣ расонда буд, муаррифи намуда, муҳаммасеро аз устод Айнӣ ҳамчун намуна оварда буд. Таваҷҷуҳ ба рӯзгору осори С. Айнӣ пас аз Инқилоби исломии Эрон ва дар давраи Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон боз ҳам бештар шуд.

Мухимтарин қорё, ки дар Айнишиносии Эрон сурат гирифт, наشري комили «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ буд, ки бо кӯшиш ва мукаддимаву тавзеҳоти муфассали Саидии Сирҷонӣ соли 1362 двр интишороти «Оғох» сурат гирифт. Китоб аз 5 бахш иборат буда, илова бар ҷаҳор бахши «Ёддоштҳо», «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам»-ро низ дар бар мегирад. Бар мукаддимаи китоб, ки ба як рисола монанд аст, арзишҳои таърихиву адабӣ ва забони шохасари устод Айнӣ нишон дода шудааст. Дар охири китоб «Фарҳанги вожаҳои тоҷикӣ» оварда шудааст, ки он

хонандагони эрониро бо калимаву таъбирҳои забони тоҷикӣ ошно менамояд. Тавре ки Айнишиносии шинохтани эронӣ Мустафо Бобоҳонӣ иттилоъ медиҳад, то имрӯз дар Эрон 6 китоби зерини устод Айнӣ ҷоп шудааст: «Ёддоштҳо», ки зикр шуд, «Таърихи инқилоби фикирӣ дар Бухоро» (Техрон, интишороти Сурӯш, 1381 ш); «Мирзо Абдулқодири Бедил» (Техрон, интишороти Сураи меҳр, 1384 ш); «Намунаи адабиёти тоҷик» (Техрон, Созмони мероси фарҳангӣ, гардишгарӣ ва саноси дастӣ, 1385 ш); «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» (Техрон, интишороти Ориён, 1395 ш); «Мунтахаби осори адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ»-и Садриддин Айнӣ (Техрон, интишороти Ориён, 1396 ш). Соли 1386/2007 дар Донишгоҳи Техрон хонум Озито Ҳамадонӣ ба роҳнамони доктор Манучеҳр Акбарӣ ва мушовирии доктор Иброҳим Худоев ва профессор Раҳим Мусулмонёни Кубодӣ тахти унвони бо «Сохтори ҷомеашинохӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ» рисолаи илмӣ дифоъ намудааст, ки ин иқдоми муҳим аст бар таҳқиқи амиқи осори устод Айнӣ ба шумор меравад. Ҳодисаи дигари муҳим баргузори «Маросими бузургдошти ҳадамоти илмӣ ва фарҳангии устод Садриддин Айнӣ» мебошад, ки Анҷумани осор ва мафҳури фарҳангии Эрон 28 даймоҳи 1395\2016 дар Техрон баргузор гардид. Бар баргузори ин маросим раиси пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ Ҳасани Карибӣ кӯшиши зиёд ба харҷ додааст.

Ба муносибати ин маросим маҷмӯаи мақолате дар бораи Садриддин Айнӣ тахти унвони «Зиндагинома ва ҳадамоти илмӣ ва фарҳангии марҳум устод Садриддин Айнӣ» интишор ёфт. Дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти устод С. Айнӣ ва асарҳои беэволи ӯ ҳамчунин, дар «Яғмо», «Хӯша» ва дигар маҷаллаву рӯзномаҳои Эрон як қатор мақолаҳо дарҷ ёфтаанд, ки ҳамаи онҳо дар интишори шӯҳрати устод дар ин сарзамин мадад расондаанд. Ниҳоят бояд гуфт, ки устод С. Айнӣ бо бисёр адибону донишмандони барҷастаи Эрон дӯстии мустаҳкам дошт, ки муносибатҳои самимона бо Саид Нафисӣ ва Алиасғари Ҳикмат, ки бо ӯ бевосита вохӯрда аз сӯҳбатҳои файзбеш шудаанд, далели равшани он мебошад. Шоир ва донишманди маъруф Алиасғари Ҳикмат пас аз вохӯрӣ бо С.Айнӣ дар Тошканд соли 1948 «Риштаи пайванди миллат /як зарбулмасали тоҷикӣ/ шеъре навишта, онро ба устод С.Айнӣ тақдим менамояд. ӯ дар ин шеър, ки бо зарбулмасали тоҷикии «Ҳамсоя зи Ҳамсоя басте панд мегирад, ангур зи ангур ҳаме банд мегирад» оғоз меёбад, эҳтироми бузург ва эҳсосоти самимии худро ба «марди хирадманд», шоири шаҳри тоҷик» ифода намуда, дар охир менависад:

Сафари адабу айни хунари Айни доно,
К-аш даҳр наёрад, ки ҳамононд бигирад.
Хурсанд шавад хотири ғамгин агар устод
Аз ин суҳанон хотири хурсанд бигирад.
Хандон шаведу шод шавад Ҳикмати маҳзун,
Аз ӯст агар як-ду-се лабханд бигирад.

Хусни тавачҷуҳи мардуми Эронро ба устод Айни рӯзноманигор А. Кучулӣ дар «Садриддин Айни бонии адабиёти классикии тоҷик» ном мақолаи худ ифода намуда монанди нависандаи чех Юлиус Фучик навиштааст: «Айни танҳо моли тоҷикҳо нест, ӯ мутааллиқ ба ҳамаи башарият аст».

Ҳамин тавр, аксари мақолаву тақризҳои дар матбуоти Эрон дар бораи С. Айни ҷолшуда, хусусияти ташвиқотӣ дошта барои ба хонандагони эронӣ шинос намудани эҷодиёти устод ба аҳамияти калон соҳибанд Навиштаҳои дигари донишмандони эронӣ аз қабилӣ тақризи С. Нафисӣ, мақолаи Ҳ. Лисон, мукаддимаи Сандии Сирҷонӣ, рисолаи Озито Ҳамадонӣ дорои ҷанбаи тадқиқӣ буда, дар баррасии осори устод С. Айни ва омӯзиши муқоисавии забонҳои тоҷикило форсӣ шоистаи тақдир мебошанд.

Миллати тоҷик дар таърихи чандазорсолаи хеш бо фарзонагон ва бузургони илму фарҳанги худ, ки барои ҳудогоҳии миллӣ ва худшиносиву тарбияи ахлоқии ҳамзамонон ва наслҳои оянда нақши боризе доранд, ифтихор менамояд. Устод Садриддин Айни яке аз ин гуна абармардон мебошад, ки дар як лаҳзаи сарнавиштгози таърихи миллати тоҷик ба майдон омада, дар пешрафту густариши илму фарҳанг ва таъриху тамаддуни он нақши ҳалқунанда бозидоаст. Аз ин ҷост, ки ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун сардафтар ва поягузори давраи навини адабиёти мо шинохта шудааст. Ҳукумати Ҷумҳурии соҳибистиклоли Тоҷикистон заҳмату фидокориҳои ин фарзанди баруманди миллатро дар таҳкими ваҳдат ва ҳудогоҳии миллӣ, таблиғу тарвиҷи ақидаҳои ватанпарастона ва бунёдгузори адабиёти навини тоҷик ба назар гирифта, ӯро ба унвони «Қаҳрамони Тоҷикистон» сарфароз гардонид.

Садриддин Айни на танҳо ҳамчун адиб ва нависандаи забардаст, муаллифи асарҳои дар ҷаҳон машҳури «Одина», «Дохунда», «Ғуломов», «Марги судхур», «Ёддоштҳо», балки чун донишманд ва олими забардасти риштаҳои мактабу маориф, таърих, адабиётшиносӣ, забоншиносӣ ва фарҳангшиносӣ маълуму машҳур аст. Устод Айни дар баробари таҳия ва эҷоди асарҳои адабӣ ва таърихӣ дар бораи забони

адабӣ, лаҳҷа ва шеваҳои он, масъалаҳои имло, сабк ва услуби забони адибону нависандагон, фарҳангшиносӣ ва истилоҳшиносӣ як силсила мақолаҳову асарҳо офаридааст. Гуфтан ба маврид аст, ки дар ин бахш ҳам ӯ ба ҳайси яке аз поягузори илми забоншиносӣ дар асарҳои худ барои асосат ва покизагии забон, сода ва оммафаҳм намудани забони адабӣ, дастраси оммаи васеъ кардани захираҳои лугавии забон хеле заҳмат кашидааст. Ӯ яке аз аввалин муаллифони китобҳои дарсӣ барои мактабҳои нав, мурағғиб ва муҳаррири нахустин «Лугати русӣ-тоҷикӣ» (1933-1934), «Лугати тоҷикӣ – русӣ» (1940) ва муаллифи нахустин фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ мебошад. (1938). Гуфтан ба маврид аст, ки асарҳои илмиву адабии устод Айни дар риштаи забоншиносӣ барои инкишофи забони адабӣ, истифода аз таҷрибаҳои пешгузаштагон, ба таври интиқодӣ назар кардан ба осори адибону нависандагон аҳамияти калоне доштааст.

Мулоҳизаҳои ӯ оид ба забон дар як қатор мақолаҳояш, ба монанди «Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ», «Забони тоҷикӣ», «Ҷавоби ман (дар бораи забони адабии тоҷик)», «Мактуби кушод ба рафиқ Толис», «Забони Шохнома», «Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик», «Дар бораи китобҳои мактабии тоҷикон» имрӯз ҳам аҳамияти илмӣ ҳудро гум накарда, барои рушди минбаъдаи забони адабӣ ҳамчун як роҳнамо хидмат мекунанд. Барои равшантар кардани ин масъалаҳо ва аз нав ба ёд овардани фикру пешниҳодҳои устод Айни дар бораи забони адабӣ, ҳамагунӣ ва фарқиатҳои тоҷикиву форсӣ, навсозӣ ва муайян намудани меъёрҳои забони адабӣ, проблемаҳои имло, фарқи байни забони адабӣ ва лаҳҷа, кор фармудани лугатҳои маҳаллӣ месазад, ки ба таври хеле мухтасар ин мақолаҳои устод Айниро баррасӣ намоем.

Навсозӣ ва меъёрбандии забони адабӣ. Яке аз масъалаҳои асосии забоншиносии тоҷик дар ибтидои асри XX ва махсусан дар аввали солҳои сиом масъалаҳои навсозии забони адабӣ, интиҳоби меъёрҳо ва нормаҳои грамматикӣ забон, таҳияи имло ва интиҳоби истилоҳоти қорбурдӣ буд. Забони тоҷикӣ дар масири умри тӯлонии хеш, зери таъсири авомили иҷтимоиву сиёсии замонаҳои гуногун бисёр сифатҳои ноби ҳудро ҷун содагиву расоӣ, таровати табиӣ ва зояндагиву боландагиро аз даст дода буд. Ва ба он шаклу сурате, ки ба ворисони оғози асри бистумаш расид, дар нигоришоти расмӣ забоне шуда буд муншиёна, пуртақаллӯф, маҳлут ва дур аз дарки мардуми оддӣ. Тавре ки Абдуқодир Мухиддинов, Садрӣ Шӯрои комиссарони Ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон ё Сарвазирӣ онвақтаи Тоҷикистон дар

мақолаи худ бо номи «Фикрҳои мо дар бораи забони адабии тоҷик» (9-январӣ 1929) менигорат: «Агар саргузашти ҳафтад, ҳаштсод солаи «забони адабӣ», «забони китобӣ»-и порсиро бо дидаи санҷиш нигаред, мебинед, ки дар ин муддат забони адабӣ, забони китобӣ мо пеш нарафта аст, балки пасттар рафтааст, охиста-охиста дар адабиёти мо ҷои калимаҳо ва ҳатто ҷойи ҷумлаҳои порсиро калимаҳо ва ҷумлаҳои арабӣ гирифтааст.

Кор ба ҷое расидааст, ки имрӯз ба забони покизаи порсӣ навиштан барои мо душворӣ мекунад. Барои ифода кардан, навиштан ва гуфтани фикрҳо ва андешаҳои худ, доираи забони порсиро танг мешиндорем, ночор ба кор фармудани суҳанҳои арабӣ маҷбур мешавем. [1] Пеш аз он ки баҳси худро дар бораи забони адабии тоҷикӣ идома диҳем, бояд ба ин савол ҷавоб пайдо кунем, ки чаро дар даврони ҷунин дигаргунсозии азияи сиёсӣ иқтисодӣ масъалаи забон ба ин андоза мавриди таваҷҷуҳи давлат ва ҷомеа қарор гирифт? Ҳукумати шӯравӣ тасмим дошт, ки илму фарҳангро насби омма гардонад. Бинобар ин забони адабӣ бояд ҷунон содда бошад, ки омма онро фаҳмад ва аз ҷониби дигар ҷунон бошад, ки бо он навиштани осори илмӣ фанӣ ва матолиби сиёсӣ иқтисодӣ имконӣ бошад. Табиист, ки муқаррар ва муайян кардани ҷунин забон кори сода набуд.

Аз ин рӯ дар баҳсо ва мақолот забонро ба «нав»-у «қўҳна» ҷудо карда, барои баёни он истилоҳоти гуногун сохтанд ва гоҳо мутобиқи руҳи замон рангу бори сиёӣ ҳам ба он илова карданд, аз қабилӣ: «забони адабии қўҳна», «забони китобии мавҷуда», «забони китобӣ», «забони адабии омма», «забони зинда» [2] ва ғайра. Дар ин давра, яъне дар аввали солҳои бистӣ садаи гузашта, як гурӯҳи нав бадавлатрасидагони мутаассиби туркпараст қўшиш карданд, ки тоҷиконро «халқи омад», «бозмондагони эронӣ» ва забони онҳоро «забони форсӣ», яъне забони аз берун ба Осиёи Миёна омада, эълон кунанд.

Аз мансабу мақомоти ишғолкардаи хеш дар Ҳукумати Бухоро сўистиғода карда, меҳостанд ин «ақида»-ро расмӣ созанд ва муваффақ ҳам шуданд, ки тоҷиконро то муддате аз маорифу маданият ва рўзномаву маҷаллот маҳрум созанд. Вале пас аз ташкили ҷумҳурии худмухтор ва синас таъсиси ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон ва пас аз он (1925-1930) фарҳангиёни тоҷик бо ҳамроҳии забоншиносон ва шарқшиносони машҳури рус (Семёнов А.А., Дяков, Е.Э. Бертелс, Фрейман А.А., Виноградов ва дигарон) имконият ва ҳуқуқ пайдо карданд, ки бевосита дар таъини сарнавишти забони тоҷики иштирок

ва иброи ақида кунанд. Соли 1930 барои забони адабии муосири тоҷик, таъини меъёру марзҳо ва ҷигунагии он соли бисёр муҳим буд. Дар таърихи 10-15 феврал дар шаҳри Самарқанд «Кенгош»-и илмӣ тоҷикони Ўзбекистон баргузор гардид.

Ҳадафи ин конференсия омодагӣ ба Анҷумани забоншиносони Тоҷикистон буд. Масъалаҳо, ки дар ин Анҷуман баррасӣ мешуд, бояд қаблан ҳамаҷониба муҳокима ва музокира мешуданд. Асоситарин масъалаи рўзномаи ин маҷлис масъалаи забони адабии тоҷикӣ буд. Бояд гуфт, ки тамоми баҳсҳо, ки дар тӯли солҳои охир дар ин мавзӯ ҷараён дошт, ҳама дар атрофи «асос»-и забони адабии тоҷикӣ буд, яъне кадом манбаъро бояд ба ҳайси зербиное, ки забони адабии тоҷикӣ бар пояи он бояд устувор бошад, қабул кард. Андешаҳо мухталиф ва гоҳо муттазод, мубоҳисаҳо бисёр ғарм ва гоҳо тезу тунд буд. Аз ҷумла чанд ақида буд, ки музокира ва баҳсҳо дар атрофи онҳо бештар авҷ гирифт.

Гурӯҳи маҳлуде мегуфтанд, ки забони адабии тоҷикӣ вучуд надорад ва онро бояд эҷод кард, бояд сохт. Устод С. Айни, ки қавлаш барои мо муътабар аст ҷунин менависад: «Вақте ки ман «Намунаи адабиёт»-ро (мурод «Намунаи адабиёти тоҷик», ҷопи соли 1926 дар Маскав аст С.Н.) навишта баровардам, ҳамаи шарқшиносҳо ба ман муқобил баромаданд ва онҳо «забони адабӣ» доштани халқи тоҷикро инкор карданд... Аз ин ҳағои шарқшиносон пантуркистон истифода бурда, будани тоҷиконро дар Осиёи Миёна инкор карданд... Ин ҷанҷол то солҳои 1928-1930 рӯз то рӯз шиддат карда давом намуд. Дар соли 1926 дар Тошканд, вақте конференсия ба алифбои лотинӣ гузаштани тоҷикон барпо шуд, як қисми шарқшиносон гуфтанд, ки «тоҷикон ҳастанд, аммо забони адабӣ надоранд. Ин забони адабие, ки дар вай шoirони гузашта ва ҳозираи Осиёи Миёна шеър меъёнд, аз онӣ Эрон аст.

Бояд дар асоси забони кўчагӣ барои тоҷикон забони адабӣ аз нав сохта шавад» [3] ва ғайра. Пас аз баҳсу мунозираҳои шадид тақрибан соли 1930 масъалаи забони адабӣ доштани тоҷикон эътироф шуд ва аксарият тарафдори он шуда буданд, ки «тоҷикон забони адаби доранд». Забони адаби ва лаҳҷа. Баъд аз он, ки вучуд доштани забони адабӣ эътироф гардид, масъалаи муносибати забони адабӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба миён омад. Аслан масъалаи мавриди баҳс он буд, ки кадом лаҳҷа ба ҳайси асоси забони адабӣ пазируфта мешавад. Як гурӯҳ бар он буданд, ки «забони қўҳистон» ба сифати асос қабул карда шавад.

Мунаққидон ва мувоҳисон ҳама «софӣ» ва «локизагии забони кӯҳистон»-ро эътироф доштанд, вале дар айни замон муҳолифи асоси забони адабӣ қарор додани он гардиданд ва далалҳое пеш оварданд, ки вай аз сабаби сустии робитаҳо бо марказҳои калони сиёсӣ ва фарҳангӣ маҳдуд мондааст ва ё ин ки дар кӯҳистон лаҳҷаҳо бисёр аст ва қадомӣ онро бояд асос қабул кард ва чанд фониҳои аҳолии Тоҷикистон он лаҳҷаро иефаҳмад? Баъзеҳо тарафдори он буданд, ки ҳамин «забони оммаро ислоҳ карда» ба ҳайси забони адабӣ қабул намоём. Чанде дигар тарафдори он буданд, ки забони яке аз маҳалҳои Бухоро ва ё Самарқанд асос қарор дода шавад. Аммо «забони Самарқанд» ҳам рад шуд, зеро ки вай «бо овозҳои ўзбекӣ маҳлут шуда, ширинии худро аз даст додааст». Ҳатто яке аз иштирокчиён Ҷалолзода пешниҳод кард, ки «мо забони Бухороро намефаҳмем, забони Душанбеи Тоҷикистонро асос гирифта, аз забони Фарғона низ истифода кунем»[4]. Дар ин Кенгош устод С. Айни ҳам баромад карда, тарафдори «забони Бухороро» асоси забони адабӣ қабул кардан шуд.

Ба ақидаи ӯ «забони Бухоро аҳамияти тарихӣ ҳам дорад» зеро «ин забони адабии мо ба меҳнаткашони эронӣён бегона бошад ҳам, аммо онро нисбат ба забони матбуоташон хубтар мефаҳманд. Байни мо ва онон дар ҷумлабандӣ ва лугат фарқ мавҷуд аст». Аз ҷониби дигар ба фикри ӯ «Бухоро хазинаи лугатҳои тоҷикӣ аст, фақат ҳамин ки ҳанӯз тафтиш нашудааст»[5]. Азбаски ҳадафи маҷлиси мазкур қабул кардани қарори «таъй» набуд, бинобар ин фикри ақсариятро ба назар гирифта ин ҷамъомад ба ҷунун хулоса омад: «Азбаски шеваи шаҳри Бухоро шеваи ҳама маҳалро дар бар гирифта, шакли умумӣ пайдо кардааст, онро дар забони адабии тоҷик асос қарор дода, баъзе хусусиятҳои майда ҷӯйдаш бароварда шавад ва ба ҳамин асос шеваҳои софи дигар маҳалҳо ҳам дар назар дошта шавад»[6]. Дар ин мавзӯ устод Айни дар мақолаи дигари худ бо номи «Забони тоҷикӣ» муфассалтар суҳан рондааст: «Лекин масъалаи хуш карда гирифтани лаҳҷа ва қабул карда гирифтани лаҳҷаҳои умумитар як масъалаест, ки ба андак-мандак кӯшиш ҳал намешавад. Нависандагони маҳаллӣ, ки дар гирди наشريёти тоҷик гун шудаанд, донотарини инҳо танҳо лаҳҷаи Бухоро, Самарқанд, агар бисёр донанд, Хучандро медонанд. Ва ҳол он ки ин масъала ба ин қадарҳо қушода намешавад. Барои оммафаҳм кардани забони адабиёти тоҷик тафтиш кардан ва донишмандони лаҳҷаҳои кӯҳистон низ зарур аст, ки ба ин вазифа то ҳол даст расонида нашудааст. Инро ҳам аз ёд набаровардан даркор аст, ки барои ба кор андохтани забони авомфаҳми тоҷик лаҳҷаи ҷоеро асос карда гирифтани

лозим аст, лекин ба шартӣ пурра кардан ва дуруст кардани он бо лаҳҷаҳои ҷойҳои дигар. Масалан, агар мо гӯем, ки лаҳҷаи Бухороро асос карда мегирем, маънии ин он нест, ки сад фоиз бо риояи лаҳҷаи Бухоро менависем.

Балки мақсад он аст, ки лаҳҷаи Бухороро асос карда мегирем, ҷойҳои дигарро тафтиш мекунем, ҳар қадар ки аз ҷойҳои дигар чизҳои муносиб ёбем, ба ин ҳамроҳ мекунем ва чизҳои нобоби лаҳҷаҳои Бухороро бароварда мепартоем.»[7] Аҷаб он аст, ки дар ин марҳилаи ҳалли масъалаи забони адабии тоҷикӣ ҳам андеша ва мулоҳизоти илмӣ муаллифи мақолаи «Фикрҳои мо дар бораи забони адабии тоҷик» А. Муҳиддинов, ки болотар аз он иқтибос шуда буд, ба эътибор гирифта нашуд. Ҳол он ки ӯ муҳолифи лаҳҷаи ягон маҳалро асоси забони адабии тоҷик қарор додан буд ва ақида дошт, ки пеш аз ҳама бояд асосҳои илмӣ ва назарии мавзӯ ҳал карда шавад. Ӯ ҷунун навишта буд: «Ба ақидаи мо, барои ба вучуд овардани забони адабӣ лаҳҷаи як ҷоеро чун асос шинохтан даркор нест, бехтар аст, ки мо асосҳои назарӣ ва амалиро муайян кунем.

Лаҳҷаи қадом ҷой, ки ба асосҳои мо мувофиқ ва наздик бошад, забони адабии мо низ ба он лаҳҷа наздик мешавад. Ё он ки он лаҳҷа ба забони адабии мо наздик мешавад. Мақсади мо ба вучуд овардани забони адабии маҳаллӣ (таъкиди мо-С.Н.) нест, бояд мо як забони адабӣ ба вучуд орем, ки фаҳмиданаш барои ҳамаи тоҷикзабонони шӯроӣ осон бошад. Забоне ки барои оммаи мо фаҳмиданаш осон бошад, он забон барои мардуми порсигӯи Эрону Афғонистон ва Ҳиндустон ҳамчун забони адабии умумӣ пазируфта хоҳад шуд»[8]. Баъдтар дар соли 1948 дар «Мақтуби кушода ба рафиқ Толис» (12 – декабри с. 1948) устод Айни боз ба масъалаи забони адабӣ ва лаҳҷа баргашта, ҷунун ақидаҳоро изҳор медорад: «Фарқи забони адабии тоҷик аз забони гуфтугӯ аз ҳад зиёд бисёр аст. Ҳатто онҳое ҳам, ки дар мактаб ва мадрасаҳои куҳна нисбат ба забони худ бо муваффақият хондаанд, дар байни худ бо ҳамон забони омма гуфтугӯ мекунанд.

Ба фаҳми ман, дар қор фармудани лугатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт кардан, аммо чизҳои нағзи онро аз назар нагузареондан лозим аст. Дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ, монанди «ибӣ»-и бухороӣён (бухорогӣён не!) калимаҳое ҳастанд, ки қобилияти умумӣ шудан надоранд ва ингуна калимаҳоро танҳо дар порчаҳои ҳаҷвӣ қор фармудан мумкин аст. Аммо дар забонҳои маҳаллӣ баъзе калимаҳо ҳастанд, ки баъзе қасони беҳабар онҳоро «забони қадимии мурда» менгиндоранд ва дар архаизм медардоранд. Ҷунончи «гусел» дар Ленинобод дар байни авомӣ

бесавод кор фармуда мешавад. Аммо бухороён дар ҷои ин калима «узо»-ро кор мефармоянд. Вазифаи нависандагон ингуна калимаҳоро умумӣ кардан аст. Хулоса дар забони зиндаи халқи тоҷик чунон хазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо нависандагон ана ҳамон дурдонаҳоро ёфта ба омма тӯҳфа кардан аст, на ин ки дар бораи умумӣ кардани баъзе лугатҳои хона ё маҳаллаи худ бикӯшем!»[9] Забони адабӣ ва имло. Имлои забон ва ба шакли дуруст навиштани калимаҳо дар асарҳои онд ба забон ва забоншиносӣ навиштаи устод Айнӣ мавқеи асосӣ дорад. Ақида ва пешниҳодҳои устод имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накарда, он масъалагузориҳо дар забони адабии имрӯз вучуд доранд.

Устод Айни дар мақолаи ҳеш тахти унвони «Забони тоҷикӣ» таъкид мекунад, ки «душвортарин масъалаи мо масъалаи имло аст.»[10] Садрӣдин Айнӣ замоне, ки президенти Академияи фанҳо имрӯза Академияи илмҳо буд, дар бораи масъалаҳои забоншиносӣ ва махсусан имлои забони адабӣ чунин ибрози назар кардааст: «...ин забон дар муддати ин сайри таърихӣ кӯтоҳи баъдазреволотсиягии худ бисёр мочароҳо ва мунозираҳо аз сар гузаронид. Гуруҳе ба майдон баромада кӯшиш мекарданд, ки забони адабии тоҷикро дар кӯчаи пилбастаи забони мағбуоти Эрон дароварда фиристонанд; гуруҳи дигар забони адабии ҳазорсолаи тоҷикро бо ҳамаи меросҳои адабиаш тамоман инкор карда меҳостанд дар асоси забони кӯчаӣ забони «нави адабӣ» созанд ва ба он «забони нав» грамматикаи аҷибу ғарибе ҳам тартиб диҳанд. Яке аз ин ҳуҷумҳои «чап» ки вайро режими аракчеевӣ номидан мумкин аст, дар соли 1937, 1938, 1939 ташкил ёфта буд. Лоиханависони ин ҳуҷум дар зери пардаи «забонро ба халқ наздик кардан» иехостанд, ки бо грамматикаи қисман нав як «забони нави адабӣ» созанд. Онҳо нависандагон ва соҳибқаламонро маҷбур мекарданд, ки «ин Аҳмада китобаш» барин ҷумлаҳоро ҳам ҷумлаи тоҷикӣ доништа кор фармоянд ва дуруст шуморанд.

Ва ҳол он ки ин ҷумла тарҷимаи ҳарф ба ҳарфи вайрони як ҷумлаи ўзбекӣ буд. Дар имло ҳам дар мағбуоти тоҷикӣ ба асоси он лоиха вайронкориҳо ҳанӯз ҳукмрон аст. Дар ягон забони маданӣ ва аз ин ҷумла дар забони русӣ дар навиштаи талаффуз асос гирифта нагуфта бошад ҳам, дар забони тоҷикӣ талаффузро асос гирифта масалан ба ҷои калимаҳои «анбор, занбар, ҷунбидан» — «амбор, замбар, ҷумбидан» менависанд. Ва ҳол он ки дар забони тоҷикӣ аз талаффуз то навиштаи фарқ доштани монанди суҳанҳои дар боло қайдшуда тасодуфӣ ва галати омма набуда, балки ба як асоси илмӣ таъя мекунад, ки ин аз

хусусияти забони тоҷикӣ омадааст: Дар забони тоҷикӣ хароҳ баъд аз нуни сокин (ан, зан, чан, кан ва монанди инҳо) ҳарфи «б» ояд дар талаффуз он «б» ба «м» табдил меёбад. Имлочиёни мо, ки аз ин хусусияти забони тоҷикӣ хабар надоранд, дар навиштаи ҳам ҳарфи «б» — и монанди калимаҳои мазкурро ба «м» табдил дода менавиштад, бо ин қорашон аз як тараф хусусияти забони тоҷикро поймол кунанд, аз тарафи дигар лугатҳои бисёре ро вайрон карда ба халқ тақдир менамоянд. Қатъи назар аз ин хусусияти забони тоҷик, агар дар имло талаффуз асос гирифта шавад, дар забон анархия пайдо мешавад, чунки талаффуз дар ҳар замон ва дар ҳар район дигаргуншавандааст, ҳатто басо дида шудааст, ки талаффузи шахҳои ҷудогона ҳам аз якдигар фарқ мекунад.

Сабаб ҳамин аст, ки то ҳол дар имлои забони тоҷикӣ анархия ҳукмфармост.»[11] Дар охир якҷанд фикру ақидаи устод Айниро дар бораи роҳҳои пажӯҳиши забоншиносӣ ва таҳқиқи калимаҳои лаҳҷавӣ ва муқоисаи онҳо бо матнҳои адабиёти классикиро, ки имрӯз ҳам барои илми забоншиносӣ тоҷик аҳамияти хеле калон дорад, ба таври мухтасар баррасӣ менамоем. Ин фикру ақидаҳо барои тарзу усулҳои амалии ҷамъовари маводи забоншиносӣ хеле муҳиманд. Дар мақбӯби худ ба Абдусалом Дехотӣ аз 24-июли соли 1940 устод Айнӣ дарача ва марҳлаҳои таҳқиқи забоншиносии забони зиндаи халқ ва калимаҳои лаҳҷавиро ба се давра тақсим менамояд: Марҳилаи аввал аз он иборат аст, ки барои омӯختан ва ҷамъовари калимаҳо аз забони зиндаи халқ ба минтақаҳои гуногун сафар карда, маводди забониро ҷамъоварӣ карда, дар хотир ва зеҳни худ нигоҳ доштан лозим аст. Ин кор бояд ба таври амалӣ ва самарабахш анҷом ёбад. Дар ин бора худ устод Айнӣ чунин меғӯяд: «Барои ин кор ба мардумҳои районҳои гуногун мусоҳиба кардан ва ба районҳо сайр кардан даркор аст. Лекин ин сайру гашт бояд бо усули экспедицияҳои «забоншиносон» нашавад. Одатан, онҳо дар районҳо мебарданд, як лугати тозаро, ки шунданд, аз ғўяндаи он такрор мебаранд ва ба дафтарчаи худ (ғалат аст, ё рост) қайд мекунанду меоянд. Дар натиҷа «забоншинос» мешаванд, ин қорро таҷриба тамоман рад мекунад. Бояд дар даруни мардуми гуногун гардед, ҳар чи шунавед, дар хотираи худ нигоҳ доред ва кӯшиш кунед, ки ин кор ба шумо одат шавад.»[12] Дар марҳилаи дуюм маводди ҷамъкардаи забони як минтақаро бо маводи минтақаи дигар муқоиса карда, умумият ва фарқиҳои онҳоро ташхис ва калимаҳои умумии онҳоро барои истифода дар забони адабӣ ва тадқиқотҳои забоншиносии баъдӣ ҷамъоварӣ намоем. Дар давраи сеюм ин

калимаву вожаҳои умумиро бо вожаву таркибҳои матнҳои классикӣ муқоиса бояд кард.

Ҷаҳат дар ҳамин сурат ва иҷрои пайгиронаи ин амалҳо ба муваффақият ва натиҷаҳои дилхоҳ ноил шудан мумкин аст. Тавре ки худӣ устод мефармояд: «Албатта, ҳамаи инҳо як бора намешаванд, агар ин усул пеш гирифта шавад, дар рафти кор худ ба худ натиҷа ба даст медеврояд.» [13] Хулоса, устод Садриддин Айнӣ дар як давраи пурфоидаи таърих барои ҳудодоҳии миллий, бедории мардуми тоҷик инкишофи минбаъдаи давлатдорӣ тоҷикон мубориза бурда, барои заминагузории давлатдорӣ миллии хидматҳои босазое кардааст.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо кор кардан.

Тарғиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед?
2. Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед?
3. Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Рӯйхати адабиётҳо

1. Қарими Қашоварз. Ҳазор соли насри порсӣ, китоби панҷум, Техрон, 1968.
2. Алиасгари Ҳикमत. Рӯшани пайванди милаи (як зарбулмасали тоҷикӣ), маҷаллаи «Паёми нав», 1949, № 4.
3. А. Саёфуллоев. Мактаби Айнӣ, саҳ. 337.

САВОЛНОМАҲОИ ТЕСТӢ АЗ ФАНИИ

«ТАЪРИХИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ»

САВОЛНОМАҲОИ ТЕСТ БАРОИ НАЗОРАТИ МАРРАВИИ I

1. Барои чӣ «Шоҳнома»-ро намунаи дурахшони ёдгории хатии асри X меноманд?

- А) ҷунки «Шоҳнома»-ро А.Фирдавӣ дар асри X эҷод кардааст
- Б) ҷунки «Шоҳнома» маданияти милӣ тоҷиконро дар бар мегирад
- В) ҷунки ин асар барои омӯхтани таърихи забони адабии мо, таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ ва инкишофи он сарчашмаи бебаҳост
- Г) ҷунки «Шоҳнома»-и Фирдавӣ муҳимтарин ва беҳтарин асари асри X ба шумор меравад.

2. Зиндагӣ ва фаъолияти А.Фирдавӣ ба кадом давра рост меояд?

- А) Аҳмади Сомонӣ
- Б) Султон Маҳмуд Ғазнавӣ
- В) Наср Сомонӣ
- Г) Шайбонихон

3. Таърихи забони адабии тоҷик чиро меомӯзад:

- А) таърихи ташаккул ва таҳаввули забони адабии тоҷик хусусиятҳои асосии давраҳои тараққиётро
- Б) пайдоиши забонро
- В) пайдоиши адабиёти бадсиро
- Г) пайдоиши адабиёти ҳаттиро

4. Таърихи забони адабӣ.... маълумот медиҳад.

- А) дар бораи вазифаи иҷтимоии забон
- Б) дар бораи услубҳои забон
- В) дар бораи тағйиротҳои ки дар таркиби овози, таркиби луғавӣ ва системаи грамматика воқеъ мешавад
- Г) дар бораи лексика

5. Сарчашма ва манбаъҳои таърихи забони адабӣ.

- А) китобҳои дарсӣ
- Б) адабиётҳои илмӣ
- В) ёдгориҳои ҳаттӣ
- Г) шеваҳо

6. Дар бораи термини «дарӣ» кӣ фикр баён кардааст.

- А) Садриддин Айнӣ
- Б) Абуабдулло Рӯдакӣ
- В) Бобочон Ғафуров
- Г) Абдурахмон Чомӣ

7. Забони адабии тоҷик дар асоси кадом лаҳҷаҳо шакл ёфтааст.

А) дар асоси лаҳҷаҳои Хуросон
Мовароуннахру Хуросон
В) дар асоси лаҳҷаҳои чануб
Г) дар асоси лаҳҷаҳои шимол

8. Таърихи забони адабии тоҷикро ба чанд давра ҷудо мекунанд.

А ба ду давра Б ба се давра В ба чор давра Г ба панҷ давра

9. Забони арабӣ дар Хуросону Мовароуннахр ба таври расмӣ кай ҷорӣ шуд.

А. аз соли 700 Б. аз соли 715 В. аз соли 750 Г. аз соли 743

10. Халқияти мардуми тоҷик дар кадом аср ташкил ёфт.

А) дар асри VIII Б) дар асри IX
В) дар асри XII Г) аз соли 743

11. Забони адабии тоҷик дар кадом замон ташаккул ёфтааст.

А) дар замони Сомониён Б) дар замони хукмронии арабҳо
В) дар замони Тоҳирӣён Г) дар замони Темириён

12. «Донишнома»-и Майсарӣ онди чӣ баҳс мекунад.

А) дар бораи таърих Б) дар бораи адабиёт
В) дар бораи забон Г) дар бораи тиб

13. Синоними калимаи «чанг» кадомҳоянд.

А) подшех, тоҷкор, худованд Б) салом, дуруд
В) разм, набард, корзор, пайкар, харб Г) шоди, гам, андӯх

14. «Муқаддимаи «Шохнома»-и Абумансурӣ» кадом сол навишта шудааст.

А) дар соли 958 Б) дар соли 808 В) дар соли 900 Г) дар соли 978

15. Калимаҳои «манфиат», «мазаррат», «аввал», «баъзе» ба кадом забон мутааллиқанд.

А) ба забони паҳлавӣ Б) ба забони арабӣ

В) ба забони сугдӣ

Г) ба забони хоразмӣ

16. «Худуд-ул-олам мин – ал-маширик илал-мағриб» кай навишта шудааст.

А) дар соли 983 Б) дар соли 900
В) дар соли 920 Г) дар соли 925

17. «Таърихи Табарӣ»-ро аз арабӣ ба порсии дарӣ кӣ тарҷума кардааст.

А) Шаҳиди Балхӣ Б) Муҳаммад Балъамӣ
В) Мансур бинни Нӯҳ Г) Абдумансур Муваффақ

18. Калимаи «андом» дар асри X кадом маъниро ифода кардааст.

А) маъноӣ баданро Б) маъноӣ сарро
В) маъноӣ танай одамро Г) маъноӣ руйро

19. Калимаҳои «бевар», «варзуд», «эдар», «барз», «оху» «аслан мансуби» кадом забонанд?

А) паҳлавӣ Б) арабӣ В) сугдӣ Г) тоҷикӣ

20. Калимаҳои «сандбоф», «шаман», «огоз», «ҷугз», «варг», «роғ», «гирев» мутааллиқ ба кадом забонанд?

А) паҳлавӣ Б) тоҷикӣ В) арабӣ Г) сугдӣ

Исмҳо дар асри X бо кадом восита чамъ сохта шудаанд.

А) суффиксҳои чамъсозии тоҷикӣ В) чамъсозии солими арабӣ

Б) суффиксҳои чамъсозии тоҷикӣ ва чамъи арабӣ Г) филексия

21. Дарачаи олиии баъзе сифатҳо дар асри X чӣ тавр сохта шудаанд?

А) «тарин» ва таркиби «аз хама» Б) ба воситаи суффикси «тарин»

В) ба воситаи суффикси «ин» Г) ба воситаи таркиби «аз хама»

22. Тафовути шаклии шумораҳо дар асри X дар кадом калимаҳо дида мешавад.

А) дар калимаҳои «як», «се», «панҷ»

- В) дар калимаҳои «сад», «сесад»
 Б) дар калимаҳои «дах», «си»
 Г) дар калимаҳои «чор», «чил», «дусад», «панҷсад»

23. Префикси «хаме» дар асри X дар кадом паҳлӯи феълҳо қарор гирифта буд.

- А) бо феъли ёридиҳанда
 В) пеш аз феъл ва баъд аз феъл
 Б) бо феъли таркибӣ
 Г) бо феъли номӣ

24. Префиксҳои феълсози забони адабии асри X кадомҳоянд?

- А) андар, дар, боз, бар, фароз, фуруд
 В) фароз, фуруд
 Б) ме, хаме
 Г) би, бу

25. Феъли ёридиҳандаи «будан» дар забони адабии асри X боз чӣ гуна шаклҳоро дорост.

- А) дигар шаклҳо надорад
 В) бод
 Б) мебошад
 Г) шаклҳои бувад, бед,

26. Дар забони адабии асри X кадом калимаҳо мансуби зарфанд.

- А) фардо, имрӯз, дарӯз
 Б) кам, зиёд, бисёр
 В) тез, охишта, ногаҳон
 Г) пор, перор, ногоҳ, ҳамвора, ҳамеша, ҳазмон, басе, басо, кунун, ҳануз

Дар забони адабии асри X чанд шакли пешоянди содда дида мешавад.

- А) ду шакли пешоянди сода
 Б) се шакли пешоянди сода
 Б) як шакли пешояндҳои сода
 Г) чор шакли пешоянди сода

27. Дар забони адабии асри X кадом пайвандакҳои тобеъкунанда дида мешавад.

- А) пайвандакҳои тобеъкунандаи дида намешаванд
 Б) пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, чун, чунки, агар, чунон ки то, азбаски, зеро ки, азеро, эро
 В) бал, лекин, валекин
 Г) у, ва, ё

28. Асосгузори забони адабии тоҷик кист?

- А) Рӯдакӣ
 Б) Шаҳиди Балхӣ
 В) Фирдавӣ
 Г) Дакиқӣ

29. Дар осори Рӯдакӣ кадом калимаҳои синонимиро метавон мушоҳида кард.

- А) хирад-ақл
 Б) дил, қалб
 В) замин, осмон, ситора
 Г) душман – ҳасм, нигор-накш, бод-насим, андӯх-ғам,

30. Ба забони шеърҳои Рӯдакӣ киҳо баҳои баланд додаанд?

- А) Нафисӣ
 Б) Абдулғани Мирзоев
 В) Малик – уш – шуаро Баҳор ва С.Айнӣ
 Г) Бобочон Гафуров

31. Дар «Шохнома»-и Фирдавӣ кадом синонимҳо дида мешаванд.

- А) подшоҳ-шоҳ, Хусрав, шахриёр, тоҷдор, чахондор
 Б) подшоҳ, амир, мир
 В) соҳибқирон, мир, амир
 Г) замин, осмон, дарахт

32. Калимаҳои «муъбад», «гав», «эдун», «дайҳим», «ял» дар забони адабии ҳозираи тоҷик чӣ гуна донран истеъмоли доранд?

- А) истеъмол намешаванд
 Б) камистеъмоланд
 В) серистеъмоланд
 Г) калимаҳои мурда ҳисоб мешаванд

33. Калимаҳои «элҳон», «хокон», «танго», «чумла» ба забони тоҷикӣ аз кадом забон иқтибос шудаанд.

- А) аз забони арабӣ
 Б) аз забонҳои туркӣ ва муғулӣ
 В) аз забони паҳлавӣ
 Г) аз забони суғдӣ

34. Оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ ба чанд ғурӯҳи забонӣ ҷудо мешаванд:

- А) ба 12
 Б) ба 14 ғурӯҳи забонӣ
 В) ба 13 ғурӯҳи
 Г) ба 15 ғурӯҳи забонӣ

37. Калимаҳои «дирҳам», «динор», «сим», «нарғис», «ёқут», «зумуррад» аслан аз кадом забон сар задаанд?

- А) арабӣ
 Б) паҳлавӣ
 В) юнонӣ
 Г) суғдӣ

САВОЛНОМАҲОИ ТЕСТ БАРОИ

НАЗОРАТИ МАРРАВИИ II

- Муаллифи асари «Газҳиб-ус-сибён» кист?
А) Саидхочаи Гулҳанӣ
Б) Садриддин Айнӣ
В) Шохин Абулнотчи Зуфунун
Г) Абдулқарими Офарин
- Охириин дастовардҳои илмӣ шарқшиносӣ асри XX дар шакли кадом силсилаи китобҳои басо ғурӯҳтаво ва мукаммал аз ҷоп баромад:
А) введение в иранскую филологию
Б) иранские языки
В) основы иранского языкознания
Г) язык Авесты
- Алифбои забони авестой барои ифодаи садонокҳо чанд аломат дорад.
А) 14 аломат
Б) 15 аломат
В) 13 аломат
Г) 12 аломат
- Мақолаҳои «Забони тоҷикӣ» ва «Ҷавоби ман»-ро кӣ навиштааст.
А) Зехнӣ
Б) Саидризо Ализода
В) Садриддин
Г) Абдуллоҳиди Мунзим
- Аҳмади Дониш категорияи ҷамъи исмҳоро асосан бо чанд роҳ ифода мекунад:
А) бо се роҳ
Б) бо ду роҳ
В) бо як роҳ
Г) бо чор роҳ
- Калимаи ёл дар ашғори Фирдавсӣ ба кадом маъно кор фармуда шудааст?
А) кашф
Б) калид
В) мактаб
Г) кафш
- Барои чӣ забони асарҳои С.Айнӣ раван ва умумфаҳм мебошанд?
А) Дар забони С.Айнӣ забон, шева ва тарзи гуфтори ғуноғуни гасиршаванди инъикос ёфтаанд.
Б) Устод Айнӣ дар асарҳои худ калима-терминҳои душворфаҳмо истифода набулдааст.
В) Устод Айнӣ дар асарҳои худ бештар калимаҳои маҳаллиро моҳирона истифода бурдааст.
Г) Забони асарҳои устод Айнӣ аз ҳар ҷиҳат мукаммаланд.

- Устод Айнӣ соли дар конференцияи илмӣ тоҷикони Ўзбекистон дар Самарқанд баромад карда онд ба лаҳҷаи Бухоро суҳан кард?
А) соли 1932
Б) соли 1925
В) соли 1930
Г) соли 1917

- Маънои калимаи ЯЛВУЧ-ро муайян кунед:

- А) кафғир
Б) амалдори ҳарбӣ
В) пешвои дин
Г) бигиз

- С.Айнӣ дар мақолаи «Дар бораи китобҳои мактабии тоҷикон» лаҳҷаи кучоро тадқиқ кардааст?

- А) Самарқанд, Хўҷанд, Ўротеппа
Б) Кўлоб, Конибодом, Панҷакент
В) Ҳисор, Помир, Дарвоз
Г) Фалғор, Мастҷоҳ, Қаротегин

- Дар забони асари А.Дониш кадом шакли ҷонишини номуайнӣ бисёр кор фармуда шудааст?

- А) «одаме»
Б) «фалон»
В) «касе»
Г) «онҳос ки»

- Дар забони А.Дониш шакли давмодори феъл бо ёрии кадом калима сохта шудааст?

- А) «ғирифта»
Б) «гуфта»
В) «додан»
Г) «рафта»

- Яке аз асари машҳуртарини А.Дониш кадом ба шумор меравад?

- А) «Ҷомеъ-ут-тавориҳ»
Б) «Калила ва Димна»
В) «Донишнома»
Г) «Наводир-ул-вақоъ»

- Калимаҳои «элхон», «хокон», «танго», «ҷумла» ба забони тоҷикӣ аз кадом забон иқтибос шудаанд.

- А) аз забони арабӣ
Б) аз забони паҳлавӣ
В) аз забонҳои туркӣ ва мугулӣ
Г) аз забони суғдӣ

- «Ал-абния ан ҳақоик – ул – адвия»-и Абумансур Муваффақ чӣ ҳел асар аст.

- А) асари бадеӣ
В) асари илмӣ

- Б) асари таърихӣ
Г) асари тиббӣ

12. Асогузори забони адабии хозиран тоҷик кист?

- А) Садриддин Айний
В) Бобочон Ниёзмухаммадов
Г) Саидризо Ализода

13. Гурӯҳи забонҳои эронӣ имрӯз асосан дар қучо паҳн шудааст:

- А) дар Қофарниҳон ва Сурхондарё
Б) дар Юнону Бохтар
В) дар Осиёи Марказӣ Моварои Кафқоз ва шимолу ғарбӣи Чин
Г) Дар Эрону Ҳиндустон

14. Дар «Наводир-ул вақоеъ» исмҳои чомеъ бо қадом шумора мувофиқат мекунанд

- А) шумораи танҳо
В) шумораи чамъ
намекунанд
Б) шумораи чамъу танҳо
Г) дар шумора мувофиқат

15. Аввалин луғати тафсирий, ки то замони мо расидааст, қадом аст:

- А) «Чароғи ҳидоят»
В) «Бӯрҳои қотеъ»
Б) «Лугати фурс»
Г) «Ғиёс-ул-луғот»

16. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» калимаҳои Русӣ барои чӣ истеъмоли шудаанд

- А) тасвири давлатдорӣи Россия
Б) ифодаи номи шаҳрҳо
В) ифодаи номи одамон
Г) тасвири воқеаҳои сафар

17. Сардор ва илҳомбахши маорифпарварони асри XIX кӣ буд

- А) Шехин
Б) Савдо
В) Аҳмади Дониш
Г) Возех

18. «Лугати Фурс» қанд адад қалимаро дар бар мегирад.

- А) зиёда аз
В) зиёда аз
Б) зиёда аз 1500
Г) зиёда аз 1200

19. Қалимаҳои арабии «Савонех-ул-масолик» аз рӯи характери истеъмолиашон ба қанд гурӯҳ ҷудо мешаванд:

- А) қор гурӯҳ
Б) шаш гурӯҳ
В) ду гурӯҳ
Г) се гурӯҳ

20. Дар «Наводир-ул вақоеъ» қанд сафари Дониш ба Петербург баён шудааст?

- А) ду сафараш
В) се сафараш
Б) як сафараш
Г) ҳеч аз яке аз сафарҳои

21. Дар «Савонех-ул-масолик» ба қои қонишини шахси яқуми танҳо қадом қалимаҳо истеъмоли шудааст?

- А) эшон, фақир
В) фақир, дой
Б) қалина, дой
Г) банда, фақир

22. «Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абумансурӣ» қадом сол навишта шудааст.

- А) дар соли 958
В) дар соли 900
Б) дар соли 808
Г) дар соли 978

23. Феълӣ ёриҳандаи «будан» дар забони адабии асри X бо қои гуна шаклҳоро дорост.

- А) дигар шаклҳо надорад
В) бод
Б) мебошад
Г) шаклҳои будад, бед, бод

24. Лексикаи ҳарбии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ қадомҳо аст?

- А) тир, қавшан, қалам
В) лашқар, сипоҳ, посбон, қанг, размгоҳ, қавшан, найза, теғ, синар
В) най, қарнай, табира, шайпур, қанг, дил, қалб
Г) найза, тир, дил, қалб

25. Қадом забонишини тоҷик «Системаи ҳат дар порсии қадим аз системаи ҳати забони аққоӣ, ки забони расмӣи давлатӣ Ошурӣ буд, қабул шудааст», гуфтаанд.

- А) Қаримов А. Оранский И.М.
Б) Соқолов С.Н., Эдельман Д.И.
В) Р.Х.Додхудоёв, Л.Г.Герценберг
Г) Парвиз Нотили Хонлари, Ризо Муроди Ғиёсоболи

26. Теъдоди падежҳо дар забони порсии қадим қандгоанд

- А) 7то
Б) 6то
В) 9то
Г) 8то

САВОЛҲО АЗ ФАНИИ «Таърихи забони тоҷикӣ»

ВАРИАНТИ 1

1. Садриддин Айнӣ ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
2. Чаро Аҳмади Дониш дар забон ва услуби адабӣ усули соданависиро пеш гирифт?
3. Шаклирии забони дарӣ.
4. Ба исмҳои хос ва чинс аз ашъори шоирони асри IX-X мисол биёред.
5. Забони назм дар асри X.

ВАРИАНТИ 2

1. Мавқеи С. Айнӣ дар инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик
2. Мавқеи адибони маорифарвар дар инкишофи забон
3. Ба исмҳои абстракт аз осори адибони асри X мисол биёред.
4. Дар бораи феълҳои осори хаттии асрҳои IX-X маълумот диҳед.
5. Таркиби лугавии забони адабии асри X ва калимаҳои иқтибосӣ;

ВАРИАНТИ 3

1. Маълумот дар бораи ҳиссаҳои номии нутқи асри IX-X.
2. Таърихи забон вобаста бо кадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
3. Тафовути семантикии калимаҳо дар забони адабии асри X
4. Забон гуфта чиро мефаҳмед? Шарҳи як байт аз Саъдӣ дар бораи забон
5. Садриддин Айнӣ ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30

ВАРИАНТИ 4

1. Шумора дар забони адабии асри X. (мисолҳо биёред)
2. Гуфтаҳои устод Айнӣ оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ
3. Феъл дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш.
4. Хизматҳои бузурги устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик
5. Мавқеи артикли номуайинии -е дар назм ва насри асри X.

ВАРИАНТИ 5

1. Дараҷаҳои сифат ва мавқеи онҳо дар осори адибони асри X
2. Баҳои устод Айнӣ ба услуби шеърҳои Рӯдакӣ.
3. Оиди тарзи тасвири артикли номуайинии -е дар «Савонех-ул-масолик»-и Вазех маълумот диҳед.

4. Чаро Аҳмади Дониш дар забони асарҳои худ калимаҳои русиро қор фармуд?
5. Масъалаҳои аз дигар сохтани алифбо ва вобаста ба он забони адабии тоҷик.

ВАРИАНТИ 6

1. Аҳамияти таърихи ёдгориҳои хаттии забони қадима дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва чуғрофияи мардуми эронинажод.
2. Шаклҳои тасрифӣ ва гайритасрифии феъл дар асри X
3. Оиди антонимҳо аз ашъори Рӯдакӣ мисол биёред
4. Мавқеи мақолу зарбулмасалҳо дар забони муосири мо
5. Хусусиятҳои забонии «Савонех-ул-масолик»-и Вазехро баён намоед.

ВАРИАНТИ 7

1. Пешванд ва пасвандҳои феълсоз дар асри IX-X.
2. Рӯдакӣ-асосгузори забони адабии тоҷик
3. Оиди даврони тараққиёти таъри забони адабии тоҷик маълумот диҳед.
4. Омонимҳо, синонимҳо ва антонимҳо дар осори асри X.
5. Забон гуфта чиро мефаҳмед? Шарҳи байт аз Саъдӣ дар бораи забон

ВАРИАНТИ 8

1. Хизматҳои Рӯдакӣ дар тапаққули забони адабии тоҷик
2. Ба калимаи май ва синонимҳои он аз ашъори шоирон мисол биёред.
3. Калимасозии исм дар осори асри X.
4. Садриддин Айнӣ ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
5. Дар бораи асари тиббии Майсарӣ (асри X) маълумот диҳед.

ВАРИАНТИ 9

1. Мавқеи кадом шоирон дар густариши забони адабӣ баланд буд
2. Рӯдакӣ ва забони халқ
3. Феъл дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш.
4. Даврабандии таърихи забонҳои эронӣ (се давраи бузурги таърихӣ).
5. Хусусиятҳои лексикаӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.

ВАРИАНТИ 10

1. Истифодаи забони гуфтугӯи халқӣ дар осори Рӯдакӣ
2. Аҳамияти таърихи ёдгориҳои хаттии забони қадима дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва чуғрофияи мардуми эронинажод.
3. Аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ оиди омонимҳо мисол биёред.
4. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех дар забони адабӣ.

5. Фонди асосии лугавӣ ва сохти грамматикаии забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII.

ВАРИАНТИ 11

1. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех дар забони адабӣ.
2. Ибораҳои рехта ва таъбириҳои маҷозӣ дар ашъори Рӯдакӣ
3. Антонимҳо: аломат, микдор, ҳолатро ифода кардани онҳо дар асри X.
4. Таърихи забон вобаста бо кадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
5. Шоҳнома намунаи дурахшони ёдгории хаттии асри X.

ВАРИАНТИ 12

1. «Гуфтори нарма занҷири дилхост» шарҳ диҳед. Бо байт исбот кунед.
2. Ибораҳои тасвирии фразеологӣ дар осори Рӯдакӣ
3. Таркиби лугавии осори Рӯдакӣ аз ҷиҳати обураниги услубӣ
4. Дар бораи феълҳои осори хаттии асрҳои IX-X маълумот диҳед.
5. Хусусиятҳои грамматикаии забони «Шоҳнома»-и Фирдавӣ.

ВАРИАНТИ 13

1. Забон гуфта чиро мефаҳмед? Шарҳи байт аз Саъдӣ дар бораи забон IX-X
2. Мубтадо. Ифодаи муносибатҳои мубтадо ва пурқунанда дар асрҳои IX-X
3. Даврабандии таърихии забонҳои эронӣ. (се давраи бузурги таърихӣ).
4. Тапаккули забони тоҷикӣ.
5. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори Рӯдакӣ.

ВАРИАНТИ 14

1. Мавқеи префиксҳои ме- ва хаме- ро дар «Шоҳнома» муайян кунед.
2. Ҷонишинҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ
3. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех дар забони адабӣ.
4. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ дар осори Рӯдакӣ.
5. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.

ВАРИАНТИ 15

1. Тапаккули забони дарӣ дар Мовароуннахру Хуросон
2. Андешаҳои бузургон оиди забон
3. Фарҳангҳои аввалини забони дарӣ
4. Мавқеи мақола зарбулмасал дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ.

5. Забони назм дар охири асри XIX.

ВАРИАНТИ 16

1. Мавқеи устодони суҳан дар инкишофи забони адабии тоҷик
2. Тафовути грамматикаии давраҳои забони адабии тоҷик
3. Ҷаро Аҳмади Дониш дар забон ва услуби адабӣ усули содданависиро пеш гирифт.
4. Хусусиятҳои лексикаии асрҳои IX-X.
5. Хусусияти лугавии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он.

ВАРИАНТИ 17

1. Даврабандии таърихии забонҳои эронӣ. (се давраи бузурги таърихӣ).
2. Пешравии таълим дар давраи маорифпарварӣ
3. Таърихи забон вобаста бо кадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
4. Дар бораи қиссаи таърихии «Деваштиҷ» суҳан ронед.
5. Адибони маорифпарвар (Аҳмади Дониш, Вазех, Саъдӣ, Хайрат) ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ.

ВАРИАНТИ 18

1. Тафовути грамматикаии давраҳои забони адабии тоҷик
2. Бо префикси би- аз ашъори Рӯдакӣ мисол биёред
3. «Гуфтори нарма занҷири дилхост» шарҳ диҳед. Бо байт исбот кунед.
4. Мавқеи пешояндҳои -дар ва -андар ро дар «Шоҳнома» муайян кунед.
5. Оиди қоидаи ҷамъбандии исмҳо дар «Савонех-ул-масолик» маълумот диҳед.

ВАРИАНТИ 19

1. Садриддин Айнӣ ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
2. Ҷаро Аҳмади Дониш дар забон ва услуби адабӣ усули содданависиро пеш гирифт.
3. Шақлигирии забони дарӣ.
4. Ба исмҳои хос ва ҷинс аз ашъори шоирони асри IX-X мисол биёред.
5. Забони назм дар асри X.

ВАРИАНТИ 20

1. Мавқеи С. Айнӣ дар инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик
2. Мавқеи адибони маорифпарвар дар инкишофи забон

3. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он.
4. Дар бораи феълҳои осори хаттӣ асрҳои IX-X маълумот диҳед.
5. Таркиби луғавии забони адабии асри X ва калимаҳои иқтибосӣ.

ВАРИАНТИ 21

1. Густариши забони бохтарӣ.
2. Таърихи забон вобаста бо қадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
3. Тафовути семантикии калимаҳо дар забони адабии асри X
4. Забони асарҳои Аҳмади Дониш
5. Садриддин Айнӣ ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30

ВАРИАНТИ 22

1. Шумора дар забони адабии асри X. Аз ашъори адибон бо мисол биёред.
2. Гуфтаҳои устод Айнӣ оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ
3. Феъл дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш.
4. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он.
5. Мавқеи артикли номуайинии -е дар назм ва насли асри X.

ВАРИАНТИ 23

1. Нақши китоби Оранский И.Н. «Введение в иранскую филологию» дар таърихи забони адабӣ.
2. Баҳои устод Айнӣ ба услуби шеърҳои Рӯдакӣ.
3. Оиди тарзи тасвири артикли номуайинии -е дар «Савонех-ул-масолик»-и Возеҳ маълумот диҳед.
4. Чаро Аҳмади Дониш дар забони асарҳои худ калимаҳои русиро қор фармуд?
5. Системи фонетикӣ ва сохти грамматикаи забони бохтарӣ.

ВАРИАНТИ 24

1. Хизматҳои Рӯдакӣ дар ташаккули забони адаби тоҷик
2. Дараҷаи омӯзиши забони хоразмӣ.
3. Калимасозии исми дар осори асри X.
4. Садриддин Айнӣ ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
5. Таҳлили лингвистии «Гулистон».

ВАРИАНТИ 25

1. Маълумот дар бораи Оранский И.Н. «Введение в иранскую филологию».
2. Рӯдакӣ-асосгузори забони адабии тоҷик
3. Иқтисоии калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он.
4. Омониҳо, синонимҳо ва антонимҳо дар осори асри X.
5. Муҳаккикони муҳимтарини забони хоразмӣ.

ВАРИАНТИ 26

1. Тадқиқотҳои мағнҳои қадимро бо асарҳои номбар кунед.
2. Шаклҳои тасрифӣ ва ғайритадрифӣ феъл дар асри X
3. Оиди антонимҳо аз ашъори Рӯдакӣ мисол биёред
4. Хусусияти номуайинӣ дар байни забони адабии пешина ва ҳозираи тоҷик.
5. Хусусиятҳои забони «Савонех-ул-масолик»-и Возеҳро баён намоед.

ВАРИАНТИ 27

1. Қорбасти вожаҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
2. Забон ва услуби асарҳои насли асрҳои XIII-XV
3. Оиди антонимҳо аз ашъори Рӯдакӣ мисол биёред
4. Маълумот дар бораи китоби Қутбиддин Муҳторӣ «Хусусиятҳои луғавии услубии ашъори Рӯдакӣ».
5. Хусусиятҳои забони «Савонех-ул-масолик»-и Возеҳро баён намоед.

ВАРИАНТИ 28

1. Нақши китоби Қутбиддин Муҳторӣ «Хусусиятҳои луғавии услубии ашъори Рӯдакӣ» дар омӯзиши осори Рӯдакӣ.
2. Рӯдакӣ-асосгузори забони адабии тоҷик
3. Оиди даврони таракқиёти таърихи забони адабии тоҷик маълумот диҳед.
4. Хусусияти луғавии «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он.
5. Густариши забони бохтарӣ.

ВАРИАНТИ 29

1. Садриддин Айнӣ ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
2. Дар бораи забони асарҳои Қорӣ Раҳматулоҳи Возеҳ маълумот диҳед
3. Шакли тарзи забони дарӣ.
4. Хусусиятҳои луғавии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ

5. Забони назм дар асри X.

ВАРИАНТИ 30

1. Мавқеи адибони маорифпарвар дар инкишофи забон
2. Хусусиятҳои грамматикӣи забони осори Аҳмади Дониш.
3. Хусусияти луғавии «Гулистон»-и С.Шерозӣ ва аҳамияти он.
4. Таъриби луғавии забони адабии асри X ва калимаҳои иқтибосӣ
5. Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик(солҳои 20 - 30).

ВАРИАНТИ 31

1. Дар бораи тафовути семантикӣи калимаҳо дар забони адабии асри X маълумот диҳед
2. Гуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ
3. Нақши китоби Оранский И.Н. «Введение в иранскую филологию» дар таърихи забони адабӣ
4. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣи он.
5. Мавқеи артикли номуайинӣ -е дар назм ва насри асри X.

ВАРИАНТИ 32

1. Маълумот дар бораи ҳиссаҳои номии нутқи асри IX-X.
2. Таърихи забон вобаста бо кадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
3. Тафовути семантикӣи калимаҳо дар забони адабии асри X
4. Забони асарҳои Аҳмади Дониш
5. Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30

ВАРИАНТИ 33

1. Истифодаи забони гуфтугӯи халқӣ дар осори Рӯдакӣ
2. Аҳамияти таърихӣи ёдгориҳои хаттӣи забони қадима дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва ҷуғрофияи мардуми эронинажод.
3. Забон ва тарзи баёни адабиёти охири асри XIX ва ибтидои асри XX.
4. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Воеҳ дар забони адабӣ.
5. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII.

ВАРИАНТИ 34

1. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Воеҳ дар забони адабӣ.
2. Хусусиятҳои ба худ хоси забони хоразмӣ.
3. Маълумот дар бораи китоби Қутбиддин Муҳторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ».

4. Таърихи забон вобаста бо кадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
5. Хусусияти услубии «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он.

ВАРИАНТИ 35

1. «Гуфтори нарма занҷири дилхост» шарҳ диҳед. Бо байт исбот кунед.
2. Иқтисоси калимаҳои Русӣ-интернатсионалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он.
3. Оиди давраҳои таърихӣи забони адабии тоҷик маълумот диҳед.
4. Имло ва лексикаи забони дарӣ
5. Ёдгориҳои хаттӣи асри X ва мазмуну мундариҷаи онҳо.

ВАРИАНТИ 36

1. Аз байти Саъдии Шерозӣ чор мисраро таҳлили лексикӣ-грамматикӣ кунед
2. Оиди тағироте, ки дар забони адабии тоҷик дар давоми асрҳои XI-XIII ба вучуд омадааст, маълумот диҳед.
3. Даврабандии таърихӣи забонҳои эронӣ.(се давраи бузургии таърихӣ).
4. Ташаққули забони дарӣ.
5. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори Рӯдакӣ.

ВАРИАНТИ 37

1. Мавқеи префиксҳои ме- ва ҳаме-ро дар «Шоҳнома» муайян кунед.
2. Забон ва услуби ашъори Рӯдакӣ аз ҷидгоҳи олимон.
3. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Воеҳ дар инкишофи забони адабӣ.
4. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ дар осори Рӯдакӣ.
5. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.

ВАРИАНТИ 38

1. Хизматҳои Рӯдакӣ дар ташаққули забони адабии тоҷик
2. Гуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ
3. Феъл дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш.
4. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣи он.
5. Мавқеи артикли номуайинӣ -е дар назм ва насри асри X.

РҶҲАТИ АДАБИЁТҲО

Адабиёти асосӣ

1. Гертсенберг Л.Г., Додиқудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1983.
2. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Хумо, 2003. – 150 сах.
3. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1975; **Адабиёти иловагӣ**
4. «Наводир-ул-вақоъ». Китоби I, II. Душанбе, Дониш – 1988.
5. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2001.
6. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
7. Каримов А. Таҳлили лексикӣ – грамматикӣ матнҳои тоҷикӣ қадим. – Душанбе, 1985;
8. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. – Душанбе, 1980;
9. Мирзиёев Ш.М. Бухок келажатимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 485 б.
10. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон маънафатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 47 б.
11. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 29 б.
12. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – Москва: Наука, 1980.
13. Оранский И.М. Иранские языки. – Москва, 1965.
14. Оранский И.М. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – Москва: Наука, 1980
15. Оранский И.М. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. – Москва: Наука, 1986
16. Оранский И.М. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – Москва: Наука, 1984
17. Саъдии Шероӣ «Ҷулистон». – Душанбе, 1981.
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»-ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
19. **Манбаъҳои ахборӣ:**
<http://www.foxitsoftware.com>
20. www.persianacademy.ir/UserFiles/Image/naame05.pdf
21. www.persianacademy.ir/UserFiles/Image/naame09.pdf
22. www.wkopedia.tj
23. www.ziyouz.com
24. www.ziyouz.com kutubxonasi

№	Номи мавзӯҳои маърузавӣ	соҳифа
1	Сарсухан	3
2	Мавзӯи 1. Муқаддимаи фан. Мавзӯи баҳси фанни таърихи забон мақсад ва вазифаҳои он	5
3	Мавзӯи 2. Забони ҳидуаврупой. Грамматикаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупой	19
4	Мавзӯи 3. Давраҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ. Забони порсии қадим	34
5	Мавзӯи 4. Маълумоти умумии дар бораи забони авестӣ	37
6	Мавзӯи 5. Давраи миёнаи забонҳои эронӣ ва инкишофи забон. Хусусиятҳои морфологияи забони порсии миёна	52
7	Мавзӯи 6. Маълумот дар бораи забонҳои парфӣ ва саккоии ҳутанӣ	64
8	Мавзӯи 7. Системаи ҳаттии забони суғдӣ	72
9	Мавзӯи 8. Маълумот дар бораи забонҳои бохтарӣ ва хоразмӣ	78
10	Мавзӯи 9. Забонҳои эронии давраи нав. Шаклگیریи забони дарӣ	82
11	Мавзӯи 10. Хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣи забони осори ҳаттии асрҳои IX-X	104
12	Мавзӯи 11. Рӯдакӣ - асосгузори забони адабии тоҷик	118
13	Мавзӯи 12. Мавқеи Фирдавӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик	121
14	Мавзӯи 13. Инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII ва ба вучуд омадани асарҳои насрӣ	131
15	Мавзӯи 14. Забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV, ба вучуд омадани насри содда ва мураккаб	141
16	Мавзӯи 15. Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва XIX	148
17	Мавзӯи 16. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX	159

18	Мавзӯи 17. Мавқеи Аҳмади Дониш дар таърихи забони тоҷикӣ	164
19	Мавзӯи 18. Забони адабии тоҷик ва Садриддин Айний	170
	Номи мавзӯҳои машғулоти амалӣ	
20	Таҷзияи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ	173
21	Муҳокима ва таҳлили китоби «Таърихи забони тоҷикӣ»-и Гертсенберг Л.Г., Додихудоев Р.Х.	194
22	Таҳлили лексикӣ ва грамматикӣ чумлаҳо дар «Катибаи Бесутун»	199
23	Маълумот оиди матнҳои қадима «Корномаи Ардашери Бобакон», катибаи «Ариямна – табақи тилло» ва достони «Дарахти асурик ва буз»	205
24	Хусусиятҳои забонии китоби «Авесто». Ҳиссаҳои юмийи нутқ дар забони Авестой	213
25	Пайдоиши забони бохтарӣ. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони хоразмӣ.	219
26	Хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии забони юрсини миёна	227
27	Хусусиятҳои лексикӣ асрҳои IX-X	232
28	Ҳизматҳои Рӯдакӣ дар ташаккули забони адабии тоҷик	241
29	Таҳлили лингвистии «Қобуснома», «Сафарнома»	248
30	Хусусиятҳои забонии осори Ҷомӣ ва Фомӣ	259
31	Забони адабии тоҷик дар давраи маорифгарварӣ	271
32	Хусусиятҳои забонии асарҳои ибтидоӣ асри XX	280
33	С.Айний ва забони матбуоти тоҷик	286
	Номи мавзӯҳои машғулоти семинарӣ	
34	Муҳокима ва фикри андешаҳо дар атрофии ҳаг ва забонҳои аввалин	294
35	«Катибаи Бесутун» яке аз манбаъҳои ҳаггии қадимтарин	299
36	Муҳокима ва таҳлили матнҳои китоби «Ҳрестоматияи забони паҳлавӣ»-и Ардашер Каримов	304

37	«Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштӣ. Алифбои авестой дар аҳди Сосониён	306
38	Баромад онди забони сугдӣ. Муҳокима ва таҳлили повести «Деваштӣч».	313
39	Фонетикаи забони порсии миёна.	318
40	Муҳокима ва фикри мулоҳизаҳо дар атрофи китоби Муқаррама Қосимова «Таърихи забони адабии тоҷик асрҳои IX-X»	322
41	Хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии забони дарӣ	327
42	«Шохнома»-и Фирдавсӣ ва хусусиятҳои забонии он	336
43	Забони «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ	342
44	Махсусияти ба худ ҳоси забони «Бадоеъ-ул вақоеъ»-и Восифӣ	347
45	Забони Асарҳои Аҳмади дониш	362
46	Садриддин Айний ва забони адабии имрӯзаи тоҷик	369
47	Саволномаҳои назорати марраӣ	383
48	Тест	388
49	Варсент	392
50	Рӯйхати адабиётҳо	400

ЖУМАКУЛОВ ЖАМШИД

ТАЪРИХИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

(Васоити таълимӣ)

Мухаррир: Р. Абдуллаев
Тех. муҳаррир: А. Бӯриев
Саҳифакори компютери: М. Нусратов

Теришга 10.04.2023 йилда берилди.
Босишга 08.05.2023 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x84 ¹/₁₆. Ҳажми 25,25 босма табақ.
Буюртма № 113. Times New Roman.
Оффсет усулда чоп этилди. 100 нусхада. 404 бет.

Термиз давлат университети НММ нашриёти.
Термиз давлат университети НММ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Термиз шаҳри, «Баркамол авлод» кўчаси, 43-уй.

ISBN:978-9943-9539-3-2

9 789943 953932